Reinhart Pieter Anne Dozy

İslam Tarihi

tarih

İSLAM TARİHİ

Reinhart Pieter Anne Dozy

Gri Yayınevi*
Cumhuriyet Caddesi No: 201 Kat: 9 34373 Elmadağ / İstanbul
Tel: 0 212 296 27 31 Faks: 0 212 232 03 20 e-mail: bilgi@gritasarim.com
Bütün yayın hakları Gri Yayınevine aittir. İzinsiz çoğaltılamaz.

İSLAM TARİHİ
Kitabın orijinal adı:
ESSAI SUR L'HİSTOIRE DE L'ISLAMISME
Reinhart Pieter Anne Dozy
İslam Tarihi - Tarih Dizisi
1. Baskı: İstanbul, Ağustos 2006
© Gri Yayınevi

Osmanlıcaya Çeviren:		Abdullah Cevdet
Osmanlıca - Türkçe	:	Vedat Atila
Editör	:	Nihat Ateş
Koordinatör	:	Lale Çakmak
Düzelti	:	Filiz Çakmak
Kapak Tasarım	:	Mustafa Kalemci
Grafik Uygulama	:	Burak Yılmaz
Teknik Hazırlık	:	Gri Reklam Ajansı A.Ş.
ISBN	:	975-98437-8-1

Basım: Gri Tasarım Basım Yayın Dağıtım Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.
Yüzüncü Yıl Mah. Matbaacılar Sitesi No: 125 Bağcılar - İST.
Tel: 0 212 629 42 75

* *Gri Yayınevi, Gri Reklam Ajansı A.Ş. Kuruluşudur.*

İSLAM TARİHİ

Reinhart Pieter Anne Dozy

Reinhart Pieter Anne Dozy (1820 - 1883)

Amsterdam ve Kopenhag Krallık Yüksek Bilimler Akademisi, Enstitue De France, Madrid Tarih Akademisi, Loyd Üniversitesi Öğretim Üyesi.

Fransız bir ailenin çocuğu olan Reihard Dozy (asıl adı Reinhart Pieter Dozy'di) 1820'de Hollanda'nın Leiden kentinde doğdu. Leiden Üneversitesi'nde okudu, 1844'te doktorasını tamamladı. 1850'de Leiden Üniversitesi'nde tarih bölümüne öğretim elemanı olarak atandı. Döneminin önde gelen arabiyatçılarından olan Reinhart Dozy'nin bazı eserleri şunlardır:

1-Ibn-Badrun's Dictionnaire detaille des noms vetements chez İes Arabes (Ibn-Badrun'un sözlüğü), Amsterdam 1845

2-Al-Marrakushi's Scriptorum Arabum. Üç cilt, Leiden 1846-186...

3-Ibn-Badrun's Historical Commentary on the Poem of Ibn-Abdun (IbnAbdun'un manzumesi hakkında Ibn-Badrun'un tarihsel yorumu), Leiden 1848

4-Ibn-Adhari's History of Africa and Spain (Ibn-Adhari'nin Afrika ve İspanya tarihi), üç cilt Leiden 1848-1852

5-Historire de Müssulmans d'Espagne, Jusqu'a la conquete de I'Andalovise par les Almorqvides (Endülüs'ün el-Murabıtlar tarafından fethine kadar İspanya Müslümünlarının tarihi), dört cilt, Leiden 1861

6-Het Islamism (İslamcılık), Haarlem 1863

7-De Israelieten de Mekka (Mekke'deki Yahudiler), Haarlem 1863

8-Al-Marrakushi's History of the Almchades (Al-Marrakushi'nin tarih), Leiden 1881

Abdullah Cevdet

Osmanlı'nın son zamanlarında yaşamış siyaset adamı ve yazar. Jön Türkler hareketini başlatanlardan ve İttihad ve Terakki Cemiyetinin kurucularından. İlk öğrenimini Arapkir'de ve Hozat'ta yaptıktan sonra Mamüretü'l-Aziz (Elazığ) Askeri Rüştiyesini bitirdi. Kuleli Askeri Tıbbiye İdadisinden de mezun olduktan sonra Mekteb-i Tıbbiyeye girdi. Biyolojik materyalist fikirlerin tesirinde kaldı. Dinin insan üzerindeki fonksiyonlarını inkâr eden ve her şeyi madde ile açıklamaya çalışan materyalist görüşlere yer veren eserler yazdı. Siyasi faaliyetleri sebebiyle birçok defa tutuklandı. 1894'te Mekteb-i Tıbbiyeden mezun oldu. Haydarpaşa Hastanesinde görev aldı. Geçici olarak Diyarbakır'a vazifeli gönderildi. Orada İttihad-ı Osmani Cemiyetine Ziya Gökalp gibi pek çok kişiyi üye kaydetti. İstanbul'a döndükten sonra siyasi faaliyetlere devam ettiği için arkadaşlarıyla birlikte tutuklandı. 1896'da Bakanlar Kurulu kararıyla Trablusgarb'a sürüldü. Burada da siyasi faaliyetlerine devam etti. Mizan ve Meşveret adlı dergilere imzasız ve "Bir Kürt" takma adıyla yazılar gönderdi. 1897'de Cenevre'ye giderek İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin merkez komitesinde yer aldı. 1899'da Viyana büyükelçiliği doktorluğuna tayin edildi. 1903'te tekrar Cenevre'ye giderek bir matbaa kurdu ve İctihad Mecmuası'nı çıkarmaya başladı. 1904'te Osmanlı İttihad ve İnkılap Cemiyetinin kurucuları arasında yer aldı. Çeşitli gazete ve dergilerde Sultan İkinci Abdülhamid başta olmak üzere hükümet aleyhine yazılar yazdı. 20 Ekim 1904'te İsviçre'den sınır dışı edilince, İctihad Dergisi ve kütüphanesini Mısır'a taşıdı. Bu sırada Dr. Reinhart Pieter Anne Dozy 'nin eseri : ESSAI SUR L'HİSTOIRE DE L'ISLAMISME adlı kitabını Tarih-i İslamiyet adıyla Osmanlıcaya çevirdi. Bu yüzden Allah düşmanı anlamında "Adüvvullah Cevdet" diye anıldı. Abdullah Cevdet 29 Kasım 1932'de öldü.

Vedat Atila

1951 yılında doğdu. İlk ve ortaokulu Halep'te okudu. Antakya Lisesi birinci sınıfta siyasi nedenlerle ve disiplin cezası nedeniyle belge aldı. 1974-1987 yılına kadar kaçak yaşadı. Hakkında açılan davanın düşmesinden sonra yurt dışına çıktı.

İsviçre Basel Goethe Enstitüsü üniversite hazırlık dil kurslarını tamamladı. İsviçre-Zürih Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde iki yıl sosyoloji, felsefe, psikoloji ve siyaset tarihi dersleri aldı. Osmanlıca'dan: Bektaşilik ve Edebiyatı, (Ant Yayınları), İmparatorluk Stratejileri ve Ortadoğu. Moltke, Ernest Jackh (ÇiviYazıları), Arapça'dan: Hz. Ali Divanı, Çerkes Memluk Devleti Döneminde Mısır'da Bilimin Gelişmesi (Gri Yayınevi'nden yayıma hazırlanıyor), Sümer Dilinde Çerkes Dil Kuralları (Gri Yayınevi'nden yayıma hazırlanıyor), Almanca'dan Kara Geyik.(Yayımlanmadı), Euturk İnternet Gazetesi'ne Alman basınından makale çevirileri yaptı.

Birinci Cilt

Birinci Bölüm Arabistan'da Din'in Başlangıcı 9
İkinci Bölüm Hicretten Önce Muhammed 23
Üçüncü Bölüm Hicret Sonrası 57
Dördürcü Bölüm Kuran, Hadis ve Menkıbeler 98

Peygamberlerin Üstün Kişiliklerini ve Yaşadıkları Olayları İçeren Anlatılar

Beşinci Bölüm İnanç ve Ayin 117
Altıncı Bölüm İslamiyet'ten Ayrılma 137
Yedinci Bölüm Başlıca Mezhepler 170
Sekizinci Bölüm İlk Abbasiler Döneminde İslamiyet 193

İkinci Cilt

Dokuzuncu Bölüm, İsmaililer 216
Onuncu Bölüm, Sofilik Mezhebi 259
On Birinci Bölüm, Batı'da İslamiyet 280
On İkinci Bölüm, Türkler, Moğollar, Hindistan ve Çin .. 310
On Üçüncü Bölüm, Vahabiler 332
On Dördüncü Bölüm, Günümüzde İslamiyet 347

İSLAM TARİHİ

Birinci Bölüm
Arabistan'da Din'in Başlangıcı

MS VI. yüzyılın ilk yarısında, Bizans ve İran İmparatorlukları'nda her şey doğal seyrini izlerken, Batı Asya'ya sahip olma iddiası bu iki devlet arasında süregiden bir anlaşmazlığın odağında bulunuyordu. Görünüşte kalkınmış, gelişmiş ülkelerdi; her iki hükümdarın hazinelerine akarcasına gelen vergiler, büyük bir miktar oluşturuyordu. Başkentlerinin görkemi dillere destan olmuştu. Ama bu görünüşten başka bir şey değildi. Gizli bir hastalık bu iki imparatorluğu kemiriyordu. İmparatorluklarda ağır baskı altında yaşanıyordu; her iki hükümdar ailesinin sicili, bir dizi kötülükten oluşuyordu; her ikisinin de yönetimleri dini sorunlardan doğan anlaşmazlıklar nedeniyle eziyet ve zulümle besleniyordu. İşte bu dönemde, geçmişte birçok bedevi kabileden oluşan, çoğu zaman birbirleriyle savaşırlarken şimdi ilk kez birleşmiş yeni bir kavmin, çok az tanınan çölden birdenbire ortaya çıkarak dünya sahnesinde yer aldığı görüldü.

Özgürlük aşığı, giyiminde ve yemeğinde sade, erdemli ve konuksever, neşeli ve hoşgörülü ama aynı zamanda da gururlu, titiz, buna zorlandığında intikamcı, barışa yanaşmayan ve merhamet bilmez bu kavimdir ki, derin bir geçmişe sahip fakat kendine yenik düşmüş olan İran İmparatorluğu'nu yıktı; Kostantin'in ardıllarından imparatorlu-

ğun en güzel vilayetlerini ele geçirdi. Kısa zaman öncesinde kurulmuş German Krallığı'nı ayakları altına aldı ve Avrupa'nın geri kalanını tehdit altına aldı. Öte yandan, bu bahtı açık kavmin orduları, dünyanın bir diğer ucunda Himalaya dağlarına kadar uzanmıştı. Fakat bu kavim, diğer birçokları gibi bir fütûhat kavmi, bir istila kavmi değildi. Çünkü o, aynı zamanda yeni bir dini yayıyordu. İranlıların düalist dini ve yozlaşmış Hıristiyanlık önünde saf bir "ilahi vahdet"i ilan ediyordu ki, milyonlarca insan tarafından kabul edilmiş ve günümüzde dünyanın onda birinin dini olmuştur.

Genelleme biçiminde, herkesin anlayıp izleyebileceği bir şekilde bu dinin tarihini yazma girişiminde bulunduk. Bu dinin oluşumu ve ne gibi gelişmelerle eski dinin içinden çıktığı yanıtlanması gereken ilk sorudur. Ancak kanımca en önemli yeri alan bu ilk adımda kendimi ilginç bir sorunun içinde buldum. Bu işi yapmayı tasarladığım zaman hiç düşünmediğim şeylerle karşılaştım; yazarlarının çabalarını, bilgilerini ve yeteneklerini yadsımamakla birlikte, söylemek zorunda olduğum şey, Arapların İslamiyet öncesi inanışları ve İslamiyet'in doğuşu ile ilgili yayınlanan yeni eserler de beni hoşnut etmemişti. Sorunlar, temelde, daha önce yayınlanmış eserlerde olduğundan daha fazla aydınlatılamamıştı. Bu nedenle yeni bir araştırma yapma gereğini duyumsadım. Ancak başka bir çıkış noktasından yola çıkarak, şimdiye dek izlenenin dışında bir yöntem izleyince, beni şaşırtan, dökümü birkaç sayfada yapılamayacak bir sonuca ulaştım. Gerçekte bu sonuç, kuşkusuz, daha önemli başkaca birçok sonuçla bağlantılıydı. Genellikle, genelgeçer yargı ve sonuçlarla taban

tabana zıt olan araştırmalarımın sonuçları ilginç ve şaşırtıcı görülecektir. Bilimde hiç kimse soyut öngörülerine inanılmasını isteyemeyeceğinden, bu hüküm ve sonuçları sunmak için detaylı, bilimsel, yabancı harfle basılmış* gerekli belgelere dayanan kanıtlara başvurmak gerekirdi. Aksi durumda bu kitap, şüphesiz, okurun beklentilerini karşılamayacaktı. Bu nedenle ilgili görüşlerimin açıklamasını başka zamana ertelemek zorundayım.** Peki, ama bu araştırma için ne yapmalı? Genelgeçer görüşleri alarak kendi düşüncelerime göre biraz düzeltmek mi? Bu olanaksız; farklı nitelikte iki "sistem" birbiriyle uyuşmaz. Bunun dışında, gerçeğin ancak küçük bir bölümüne sahip olmak neye yarar? Bu gözlemler sonucu bir yol bulabiliyorum ki o da yaygın yargıyı izleyerek, Muhammed'in yaşamını konu edinenlerin en iyisi olan Schirenger'in vardığı sonuçları bu kitaba temel kaynak olarak almaktır. Fakat aynı zamanda şunu da söylemeliyim ki, VI. yüzyılda Arabistan'ın dinsel durumuyla ilgili sunacağım bilgilerin sorumluluğunu üzerime alsam da durum, diğer dönemler için geçerli değildir.*** Bir de anlaşılabilir nedenler-

*Arap harfleriyle basılmış. AC.

**Dr. Dussaud'ın, Die Israeliten zu Mekka von Davis bis ins fünfte Jahrhundert unserer Zeitrechnung. 1864 basımı (Davud zamanından MS V. yüzyıla kadar Mekke'de Museviler.)

***Dussaud, Hacc'ın törensel uygulamalarında coğrafi ve geleneksel adların Arapça olmayıp İbranice olduğunu ileri sürmüştür: Mekke, Bi'r Sab'a, 'zemzem kuyusu'nun eski adıdır; Hac vs. gibi kelimeler. Dussaud, sağlam verilere dayanan birçok kanıt yardımıyla, Kâbe'de ayinin başlangıcının hükümdar Davud'tan sonra Filistin'den ayrılan Beni Şam'un kabilesi tarafından uygulanan 'Yahudi Paskalyası' ayini olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bu İbraniler, tarihçilerin Beni Cerhem adıyla andıkları Yahudi aşiretidir. Arap kabileleri bunların yerlerine yerleştiler ve kaynağını hatırlamaksızın ayini devam ettirdiler. Dussaud'ın andığı eserinin özü, bu gibi bilgiler içermektedir. Almancası Hudyevi kütüphanesinde bulunmaktadır. AC.

den dolayı, daha önceki dönemi olabildiğince kısa vermekle yetineceğim. Bu uyarı notundan sonra, Arabistan'ın eski dininin nasıl görüldüğünü anlatacağım: Araplar "Allahü teala", yani "Yüce Allah" dedikleri bir "Yüce Zat"ı tanımaktaydılar. Allah, bizim gibi bir şahsiyete sahiptir* ve kendisine az çok boyun eğen canlılar alanının dışında bulunur. "O"na, gök yüzünün ve yeryüzünün yaratıcısı ve son derecede yüce ve akıllı bir kimse gözüyle bakılırdı; yağmuru o gönderir, dünyayı o yönetirdi. Rahipleri yoktu ve "O"nun için tapınaklar inşa edilmezdi. Allah'ın dışında "cin"leri de[1] yüceltirlerdi. Kimi zaman haftalarca dolaşılan çöller, dağlar bu türden yaratıklarla doludur. Açlık, susuzluk, çölün saf ve zinde havası ruhu öylesine uyarır, berrak havanın sisi ve ışık kırılmaları öylesine şaşırtıcıdır ki cinlerin yüksek sesleri duyulur ve onlar, insanı çaresiz bırakan görüntüler oluşturur, kimi zaman da görünürlerdi. Cinler, bizim türümüze benzer ve bizim gibi dağınık yaşayan bir tür oluştururlar. Ancak onların vücutları, bizim vücudumuz gibi değildir; onlar ateşten veya havadan oluşmuş vücutlardır ve insana ancak olağanüstü hallerle görünürler. İyilik de kötülük de yapabilirler. Dolayısıyla onları hoşnut ve yumuşak huylu kılmak, onları yüceltmek, onlara hizmet etmek, onlara tapınmak gereklidir. Bunu kolaylaştıran durum, her cinin belirli bir yaşam yerinin olmasıydı; taşlarda, ağaçlarda, heykellerde ikamet ederlerdi. Her kabilenin, kimi zamanda birkaç kabilenin kendine ait

**Bu eski inanış "insanı kendi suretinde yarattı" ayetinde açıkça belirtilmektedir. AC.*

[1]Hemen bütün kavimlerin dil ve destanlarında yer alan "genie" kelimesiyle "cin" kelimesi arasında ki ses yakınlığı ve eş anlamlılığı dikkat çekicidir. Kuran'da tekrarla dile getirilen "el-insu ve elcin..." deyimi de Arapların çok eski inanışlarının artakalan ses tınısıdır.

bir cini, taşı, ağacı, özel bir şekil veya resmi olurdu ki, herbirinin önünde belirli bir aile dini görevlerini yerine getirirdi. Çoğu kez bu tapınılan şeylerin yankısı duyulur, (söylemeye gerek yok ki rahipler bu yankının duyulmasını düzenleyip hazırlamayı biliyorlardı) bu yankı aynı türden diğer canlıların seslerinin sedasından farklı olur ve aynı zamanda "mucize" görevi görürdü. Her kabile kendi putuna sıkı bağlarla bağlıydı. Put, kabile için bir tür mülk oluyordu ve rahipler ilahlarının, daha doğrusu kendi çıkarlarını, çoğunlukla "Allahü teala"nın yararlarına aykırı olarak korur ve kollarlardı. Kuran'ın ve tefsirini yapanlarının genel olarak aktardıkları ve kanıt olarak sundukları, yürek saflığıyla sürdürülen gelenek budur. Peygamberin yaşamını kaleme alan eski bir yazar, bu geleneğin Yemen'de kendi adlarıyla anılan bir yeri işgal eden Holan kabilesine özgü ve sınırlı olduğunu belirtiyor. Bu gelenek, ilahlara ayrılan, buğday ve deve yavrularından oluşan adakların* iki paya bölünmesiydi; Allah'a düşen payın, yoksulların ve kabileye gelen yabancı gezginlerin gereksinimlerini karşılamak için kullanılması gerekir; putlara ayrılan diğer pay ise, hem adak hem de rahiplerin geçimlerine yarardı. Ancak rastlantı sonucu Allah putun payına düşen adaktan daha iyi bir tür adak alırsa, puta verilmek üzere, o iyi payı Allah'ın elinden alınır ve Allah'a iyi pay yerine diğeri verilirdi.

Allah ile alt kademeden ilahlar arasındaki ilişkiye gelince; bu ilahların onun kızları olduğunu ileri sürüyorlar-

*Fransızca 'offrande' kelimesinin karşılığıdır. Merhum Sami Bey bu kelimeyi, sözlüğünde "Yüce Allah adına nezir olunan şey" diye tercüme etmiştir. AC.

dı, dahası, bu ilahlar, onun emri altındaydı. Bu ilahlar hüküm sürerdi; ancak bu, hükümdarlarınca kendilerine iktidar verilenler, "veliyyi velayet" gibi hüküm sürer ve insanlar ile Allah arasında aracı olurdu.

Orta Arabistan'da ayin merkezi Mekke idi. Bu şehir, MS V. yüzyılda, en geniş yeri yedi yüz ayaktan fazla olmayan ve en dar yeri ancak yüz ayak kadar olan çok dar ve 200-500 ayak yüksekliğinde çıplak dağlarla çevrili kumul bir vadide Kureyşliler tarafından inşa edilmişti. Şehrin övünç kaynağı olan "harem-i şerif", saygın Kâbe[2] her ne kadar birkaç kez yenilenmiş ya da yeniden inşa edilmişse de, şehirden daha eskiydi. Kâbe, kireçsiz olarak birbiri üzerine oturtulmuş kaba taşlardan oluşan fakat çuha ile örtülü dört duvardan oluşmaktaydı. Duvarlar bir adam boyundaydı ve oluşturduğu harim* 200 ayak kadardı.

MS III. yüzyılın ikinci yarısında en önemli put, akikten yapılma, bir liderin isteğiyle bir başka ülkeden getirilmiş heykel olan Kureyş kabilesinin ilahı, Hobal idi. Fakat Kâbe, Kureyşlilerin mülkü değildi. Gerçekte Kâbe, toplumun mülkiyetindeydi ve ortak politik çıkarların birleştirdiği birçok kabilenin ortak tapınağıydı. Her kabile kendi putunu bu tapınağa koymuştu. Öyle ki Kâbe'de üç yüz altmış put bulunmaktaydı. İbadet serbestisi öyle genişti ki, direklerin üzerinde İbrahim'in, Melekler'in, Bakire Meryem ve çocuğu İsa'nın resimleri dahi görülürdü. Fakat orada bulunan kutsal nesnelerin en önemlisi "hacer-i esved" idi. Müslümanların iddialarına göre bu taş beyaz-

[2]*Kâbe'nin kelime anlamı zar, tavla zarıdır. Çünkü uzaktan eşkenar bir küp gibi görünür.*
**Kutsal alan. ç.n.*

dı ve tapınakta ortaya çıkan yangınlar nedeniyle siyah olmuştur. Bu taş daha sonra İslam tarihinde önemli bir rolü yerine getirmiştir; günümüzde de Müslümanlarca kutsal kabul edilmektedir. İslam araştırmacılarının "hacer-i esved" ile ilgili anlatıları sonraki bölümde açıklanacaktır. "Hacer-i esved"i görmüş olan Avrupalı gezginler: "Üzerinde seyrek bir şekilde cam parçaları görünür, donuk bir zemin üzerinde orada burada kırmızı feldspat bulunur. Kırmızımtırak, siyah bazalttan volkanik parçadır. Hacer-i esvedin başına çok şey geldi; birkaç kez kırıldı ve şimdi on, on iki parçadan oluşmuktadır. Çok kişi onu semavi bir taş kabul eder" demektedirler.

Birkaç fersah genişliğindeki Mekke arazisi, saygıdan dolayı mukaddes ve her türlü saldırıdan korunmuş kabul edilirdi: hiç kimse bu topraklarda saldırıya uğramaz, hiçbir hayvan orada öldürülmezdi ve her yıl senenin son ayına doğru haccın gereklerini yerine getirmek için değişik yerlerden yola çıkan insanlar oraya akın akın gelirdi.

Bununla beraber VI. yüzyılda ayin, geleneksel anlamını yitirmişti. Hiçbir kaynağa dayanmayan şeylere inananlar için ayin, kaba bir "fetişizm"e, nesnelere tapınmaya dönüşüyordu. Muhammed'in bir çağıtı* şöyle yazar: "Güzel bir taş bulduğumuz zaman ona tapıyorduk, güzel bir taş bulamazsak yere kum yığıyorduk, üzerine sütü çok bir deve getiriyorduk ve sütünü o yığının üzerine akıtıyorduk, sonra o mevkide kaldığımız sürece ona tapıyorduk." Oysa bu kavmin büyük bir bölümü, ağaçtan ya da

**Abu Reca El-Ataradi: bu kişi ile ilgili detaylı bilgi almak için İbn Kutaybe'ye baş vurulabilir: s: 219 "Darimi Mesnedi" el yazması 364, defter: 2, sağ sayfa AC.*

taştan ilahlara inanmayacak bir medeniyet düzeyine ulaşmıştı. Görünürde hâlâ ilahları yüceltiyorlardı; onların harimlerini ziyarete gidiyor ve gösterişli törenlerle çevresini tavaf ediyorlardı; tapınakta kurban kesiyorlardı ve kurbanların kanıyla, taştan veya ağaçtan ilahlarını boyuyorlardı. Darda oldukları ve gelecekten haber almak istedikleri zaman da kâhinlere başvuruyorlardı. İnanç kalmamıştı. Kâhinlerin verdikleri haber doğrulanmaz ya da işlenmiş bir cinayeti ortaya çıkarmaya cesaret etmişlerse kâhinler öldürülürdü. Başları sıkıştığı zaman ilahlardan birine bir koyun kurban etme sözü verdikleri olurdu; tehlike ortadan kalktıktan sonra ise parayla satın alınan koyun yerine hiçbir değeri olmayan, yakalaması yorucu olmayan bir dişi geyik kurban ederlerdi. Bir taş parçası bu kadarlık bir şeyin ayrımına varmaz derlerdi; hoşlarına giden bir haber verdikleri zaman, işte ancak o zaman kâhinler saygıya layık görülürdü. Bir gün, bir Arap, babasının öldürülmesinin intikamını almak istediğinde, kehanete başvurmak üzere, beyaz taştan bir yapıdan oluşan Halsa'ya* girdi. Kehanet, üç ok ile gerçekleştiriliyordu. Oklardan biri emir (işin yapılması), diğeri nehi (yapılmaması), üçüncü ok da bekleme için uyarıydı. Beklemeyi emreden oku çektiğinden bir kez daha denedi; ikinci ve üçüncüsünde de beklemeyi emreden oku çekti. Bunun üzerine okları kırdı ve kayaya doğru attı; "Sefil! Kanına girilen

**Zu-l Halsa, Yemen'de Has'am ve Becile kabilelerinin bir tapınağıdır ki içinde tapınılan nesneler vardı ve 'Yemen Kâbesi' diye adlandırılırdı. Buhari El-Şerif, cilt:5, sayfa 164-165 te bu tapınakla ilgili iki hadis-i şerif bulunmaktadır. Daha geniş bilgi için söz konusu kaynağa başvurulabilir. Adı geçen kitap Mısır, Emiriye matbaasında 1212 yılında basılı nüshalardandır.*

senin baban olsaydı öcünü almam için beni engellemezdin değil mi?" diye bağırdı. En küçük bir nedenle ilahlara kızıyorlardı ve gerçeklerini bütün açıklığıyla yüzlerine vuruyor, onları aşağılıyorlardı. Bu tavırlar öylesine çoğalmıştı ki; bir gün Beni Milsen kabilesinden bir adam, kabilesinin putu olan Saad'e gitti. Put, çölün ortasında bir kayadan başka bir şey değildi. Birkaç deveyi iyiliğini kazanmak için Saad'e armağan olarak sunmak istiyordu. Fakat törenin yerine getirildiği sırada ve adet olduğu üzere bir kurbanın kanıyla putu boyamaya başladığı sırada, develer ürkerek kaçtılar. Bu durumdan develerin sahibi öylesine öfkelenmişti ki yerden bir taş aldı ve "Allah cezanı versin, develerimi ürküttün" diyerek putun üzerine fırlattı; develeri aramaya gitti ve onları bulup bir yere topladıktan sonra: "Saad'e geldik ki işlerimizi düzeltsin; aksine o, işlerimizi bozdu. Bizim de artık Saad ile hiçbir işimiz yok. Saad çölün ortasında, ne kötülüğe ne iyiliğe davet etmeyen bir kaya parçasından başka bir şey midir?" Beni Hanife, putlarına karşı o kadar az saygılı davranırlardı ki onu yedikleri olmuştur; gerçeği söylemek gerekirse onların tapındıkları put bir tür hurma hamuruyla sütten ve tere yağından yapılmaydı ve o sırada kabilede büyük bir kıtlık hüküm sürüyordu.

Görülen o ki artık ilahlara inanılmıyordu; fakat ilahların üstünde "Allahü teala" vardı. Ancak Allah, Araplarla doğrudan doğruya ilişki kurmamıştı. Onun hakkında çok şey bilmiyorlardı. Allah'ın rahipleri olmadığından, iradesini Araplara bildirmesi ve insanoğlunun kaderi sorununu çözümlemesi işini kimse önemsememişti.

Bu konuda düşünceler farklıydı. Kimileri, bu yaşamdan sonra yeni bir yaşama inanıyorlardı. Yalnız insanların değil, hayvanların da öldükten sonra yeniden dirileceğine inanılıyordu; Araplar, "baas" günü dirildiklerinde, yayan yürümeye gerek kalmaması için mezarlarına bir deve gömüyor ya da bir deveyi mezarın yanında açlıktan ölmeye bırakıyorlardı. Büyük çoğunluk bu inanışı gülünç buluyordu; bir şairin şu sözleri oldukça yaygındı:

"Yaşamak, ölmek, sonra da dirilmek
Ahmakça masal hep bunlar ey kadın!"

Bunda da şaşılacak bir şey yok; "Hindu-German"larda önemsenen ölümden sonra yaşam düşüncesi, samilere (semitist) pek yabancıydı. Yahudiler bile bu fikri ancak sürgünlerinin son zamanlarına doğru İranlılardan aldılar. Dahası, Miladi tarihin başlangıcında Ortodoksların en kalabalık taraftarlarını oluşturan Sadıkilerce (Saduceens) bu "diriliş" düşüncesi benimsenmemişti. Muhammed de bu inanışı bildirme ve yaymaya başladığında hiçbir şeyde karşılaşmadığı sert bir karşıtlık gördü ki bugün de bedeviler bu inanışa bütünüyle ilgisizdirler.

Şimdi madem ki Arapların dini bu kadar çürük temeller üzerinde duruyordu, onlara kolaylıkla bir diğer dinin, örneğin, Hıristiyanlığın, Museviliğin benimsetilebileceği düşünülebilirdi ki gerçekten de durum, bir bakıma öyleydi. İki yönlü akımla, güneyde Habeşistan ve kuzeyde Suriye yolları üzerinden Arabistan'a giren Hıristiyanlık, bir ölçüde iyi karşılanmıştı. Yemen'de Necran şehri çoktan

Hıristiyanlığı benimsemişti; neredeyse bütünü Hıristiyanlığı benimsemiş olan Sina yarımadasında da pek çok manastır ve kilise bulunuyordu; Suriye Arapları İseviliği benimsemişlerdi. Fakat hemen her yerde bu durum, gerçek bir durumu değil, görünüşte inanmışlığı yansıtıyordu; kavmin özünün, asıl çekirdeğinin yaşadığı yer olan Merkez Arabistan, Hıristiyanlığın etkilerinden ya çok az etkilenmiş ya da hiç etkilenmemişti. Genelde, o zamanki Hıristiyanlık, mucizeleriyle Ekanim-i selase* inancıyla ve çarmıha gerilmiş ilahı hakkında anlatılagelen hikâyeleriyle, zeki ve alaycı Arap için çekici değildi ve pek de ilginç görünmemekteydi. MS 513 tarihine doğru, Hira Kralı** üçüncü Münzir'i vb. Hıristiyanlığı kabul etmesi için çaba harcamış olan piskoposlara bu gerçek iyi gösterildi. Kral, piskoposları dikkatle dinliyordu, askerlerinden birisi geldi ve Kral'ın kulağına bir şey söyledi. Söylenenlerin etkisiyle Kral'ın birdenbire derin üzüntüye gömüldüğü görüldü. Piskoposlar saygıda kusur etmeksizin bu durumun nedenini sorduklarında "Ne yazık, şimdi Mihail'in ölüm haberini aldım!" yanıtını verdi. Piskoposlar: "Yüce Kralımız, bu mümkün değil, sizi aldatıyorlar, melaikeler ölümlü değildir" der. Buna karşılık Kral: "Tamam! Ya siz, bizzat Allah'ın öldüğüne beni inandırmaya çalışıyorsunuz!" der.

Musevilik Arapları daha çok çekiyordu. İmparator Adriyan'a karşı gerçekleşen isyanın yenilgiye uğratılma-

Hıristiyanlığın baba, oğul ve ruh-ûl Kudüs'den bir başka ifadeyle "kutsal ruh"tan oluşan "teslis" -üçleme- inancı. F. Devellioğlu, Ansiklopedik Lügat. ç.n.

***Ehira ve Krallıkları hakkında detay için Talat Harp Bey'in Arapça kaleme alınmış "Arap ve İslam Devletleri Tarihi" eserinin cilt:1, s: 178, 201 bakınız. AC.*

sından sonra, birçok Yahudi Arabistan'da sığınma olanağı bulmuş ve bu memleketin çoğu kabileleri bunların dinini benimsemişlerdi. Dinlerine samimi bir şekilde bağlı olan büyük bir olasılıkla yalnızca bunlardı. Hatta Musevilik, Yemen'de resmi devlet dini olmuştu. Ancak bütün bunlar Arapları zamanla hoşnut etmez olmuştu. Musevilik ancak seçilmiş bir kavim içindi; bütün insanlığa uygun bir din olamazdı. Kudüs'ün yıkılmasından bu yana, yanıp yakınmalardan ve tasavvufi umutlardan oluşan Musevilik, güçlü ve gelişmeye açık bir kavmi hoşnut kılamazdı.

Arapların büyük çoğunluğunun tek tanrılı bir dine gereksinim duymuş olduklarını söylemek de doğru olmaz; Arap, özgür bedevi birkaç kez okuyucunun dikkatini çekerek açıklayacağımız gibi, özünde dindar değildir. Üstelik de hiçbir zaman onları dindarlaştırmada başarı sağlanamadı; şiirlerinde bile gerçeklikten ayrılmayan pratik ve maddeci insanlardır; hayal gücünden hemen tamamen yoksun oldukları için, mantıki akıldan çok, hayal üzerine kurulu olan dinlerin gizemli içeriğine uygun bir yapıları yoktu. Kurumsallaşmış olan ayin, her ne kadar büyük bir özelliği olmasa da, çoğunluk için yeterli oluyordu. Doğrusu o ki, mantıklı kimseler, gerçekte, ilahlara inanmıyorlardı. Bu durum, ilahların ortadan kaldırılması için yeterli bir neden oluşturmuyordu; hiç kimse inanmak zorunda değildi; putlarla alay edilebilir, onlara alabildiğine küfür edilebilir ve aşağılayabilirlerdi. Babalarınca uygulanan ayini ortadan kaldırmak, milli görgüye ve Arap'ın babasına, atasına duyduğu sonsuz saygıya uygun düşmüyordu. Eski Araplar için din, günümüz bedevi Arapları için olduğu gi-

bi. bütünüyle özeni gerektirmeyen bir şey olarak görülüyordu. Putperestlik dönemi şairleri, dinden hemen hiç söz etmezler. Ezgilerinde de ilahların adlarından ve bazı hac geleneklerinin anılmasından, eski dine ilişkin çok az detaylı bilgiden başka bir şey bulunmaz; doğa üstü şeylerle zihinlerini yormadan günü yaşıyorlardı ve bu konuda kavimlerinin duygularının güvenilir tercümanıydılar.

Bununla birlikte, çoğunlukla her genellemede olduğu gibi, bunda da istisnalar vardı. Hıristiyanlık veya Musevilikten az veya çok bazı şeyleri ödünç almış olduklarına göre, birbirlerinden farklılaşan sayısız vahiy dinlerinin kendi inanışlarını yaymada harcadıkları çaba, bütünüyle sonuçsuz kalacak değildi. Kimi VI. yüzyıl şairlerinde "vahdet-i hüda"ya derin bir imanın, yerine getirmediğimiz ya da az önemsediğimiz şeylerin bizi içine attığı sorumluluk konusunda, dinamik önceden bilmenin etkileri bulunur. Böyle düşünenler "Hanif"[3] diye bilinirdi. Ancak bunlar bir mezhep oluşturmazlardı ve hiçbir bağla birbirleriyle bağlantılı değillerdi. Yine Hanifi diye adlandırılan Sâbii İbrahimiler gibi bir ortak ayinleri yoktu. Bu iki Hanifi grup arasındaki ortak bağ, İseviliğe ve Museviliğe inanmamaları, İbrahim'in dinine inanmalarıydı. O İbrahim ki Hıristiyanların ve Musevilerin kendilerine öğrettiği şekilde, İsmail aracılığıyla ırklarının doğuşunu gerçekleştiren, Mekke Kâbesi'nin kurucusuydu. Bunların ina-

[3] *Çoğulu "Hunefa" olup tanrı tanımazlar için kullanılır. Bunu Schirenger kapsamlı bir şekilde açıklamıştır. Bununla birlikte, çok az başarı sağlamış olan bakış açısında düzeltmelere başvurmak zorunda kaldım. Fakat gerçekte, Haniflerin ne olduklarını ancak daha sonra gösterebilirim; konuyla ilgili olarak kitabın başlangıcındaki açıklamamı okuyucuya hatırlatırım.*

nışları, bu pratik kavme uygun gelecek bir şekilde basit, akla uygun ve iyi yapılmıştı. Gerçekte Haniflik, Arabistan'ın dini olabilirdi; bunun için bir "ilm-i hal-i sabit*", bir dizi ruhani mertebe, kalıcı kurumlaşma, ibadetin uygulanmasında kullanılacak seremoniler dizisi ama her şeyden önce bir tanrısal onaylama ya da tanrısal kabul edilmiş olanın onaylaması gerekmekteydi. Hanifliğe bunların bütününü vermek Muhammed'e ayrılmış olan büyük bir görev oldu. Zaten kendinden nedenlerle zor olan bu görev, daha da güç oluyordu. Arapların bir dine gereksinim duymamalarından başka, mezhebi törenlere ilgisizlikleri ve doğaüstü güç anlayışını yadsıdıkları bilinmekteydi. Muhammed'in bu görevi yerine getirmesi için sağlam bir iç huzuru, sarsılmaz bir inanç gerekliydi.

*Bir dinin ilkelerini açıklayan kitap. ç.n.

İkinci bölüm
Hicretten Önce Muhammed

İslami inanışa göre Muhammed, MS 571 yılı Nisan ayının 20. günü doğmuştur. Bu saptama, sadece varsayıma dayanmaktadır. Muhammed'in kendisi bile belki gerçek doğum tarihini öğrenememiştir. Dünya'ya gelmesinden önce, babası Abdullah, bir Mekke kervanıyla gittiği Suriye'den rahatsızlanarak dönmüş ve 25 yaşında Medine'de ölmüştü. Tek oğluna önemli bir şey bırakmamıştı. Bütün serveti 5 deve ve birkaç koyunla bir köleden oluşuyordu. Bunların değeri yaklaşık iki bin frank kadardı. Ailesine gelince; Mekke'de bir ölçüde itibarlı ve hacılara sunulmak üzere, ünlü zemzem kuyusunun suyunu çekme hakkına sahiplerdi; ne asil diye bilinen ne de nüfuz ve güç sahibi ailelerden değildi. Aileler içinde yandaş ve destekleyicileri azdı. O dönemde ailelerin güç ve iktidarı ise, ailelerin kalabalık oluşuna göre değerlendirilirdi. Muhammed altı yaşındayken sinirli ve ateşli bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılan annesi Emine'yi kaybetti. Öksüz Muhammed'i, büyük dedesi Abd-ül Muttalip yanına aldı; onu çok seviyor, kendi öz çocuklarından daha çok koruyup kolluyor ve ona özen gösteriyordu. İki yıl sonra büyük dedesi de ölünce Muhammed'i amcası Abu Talip yanına aldı. Abu Talip cömert bir insandı; ancak öylesine yoksuldu ki kendi ailesinin gereksinimlerini bile karşılayamıyordu. Muhammed çalışmak ve başının çaresine bakmak zorunda olduğunu gördü; çobanlık yapmaya başladı. Mekkelilerin keçilerini, koyunlarını güdüyordu. Çobanlıksa

Arapların gözünde düzeysiz bir işti. Bu nedenle de çobanlığı çoğunlukla kadınlara ve esirlere bırakırlardı. Muhammed'in çobanlıktan kazandığı para yetersizdi; geçimini kazanmak üzere susam ekmeye başladı; 24 yaşına geldiğinde gezginci olarak, varlıklı bir kadın olan Hadice'nin hizmetine girdi. Hadice iki kez evlenmişti ve kervanlarla ticaret yapıyordu. Onu çok beğenmiş olmalıydı ki Muhammed'e evlenmeyi o önerdi. Hadice artık genç bir kadın değildi, yaşı kırka yakındı; gençlik ve güzellik konusundaki eksikliğini de varlıklı oluşu örtüyordu. Geleceği hiç de parlak görünmeyen Muhammed onun evlilik önerisini kabul etti. Hadice için bu evlilik, sevgi ve saygı üzerine kurulmuş bir evlilikti; Muhammed de onun sevgisini sevgiyle karşıladı; ölümünden çok sonraları bile Hadice'nin üstün özelliklerini saygıyla anar ve anısına zaman zaman bir koyun keser, etini yoksullara dağıtırdı. Hadice'nin ölümünden sonra evlendiği altı kadından biri olarak Muhammed'in yaşamını paylaşan Ayşe: "Muhammed'in eşleri içinde Hadice kadar kıskandığım kadın yoktur, o dişsiz ihtiyar kadını insanlığın örneği olarak her zaman övgü ve minnettarlıkla anıyor", demeyi adet haline getirmişti. Fakat Hadice de zamanının kadınlarının hepsinden akıl ve hikmette üstündü. Evlendikten sonra da Muhammed, Hadice'ye bağlılığını sürdürdü. Hadice, servetini yönetebilecek kadar bilgiliydi ve kocasının gereksinimlerini karşılıyordu ya da vermek istediği şeyleri veriyordu. Bu evlilikten, dördü kız ikisi erkek olmak üzere altı çocuk dünyaya geldi fakat iki erkek çocukları çok küçük yaşta öldüler.

Bu evlilikle geçim sıkıntısı endişesinden kurtulan Muhammed, olgunluk yaşlarında maddi rahatlığa kavuşmasına karşın, başka özellikler edindi. Muhammed birçok açıdan, vatandaşlarından farklıydı ve onlara benzemezdi; onların çoğu gibi pratik, her şeyi hesap eden, şen, güçlü, günü yaşayan bir adam değildi. Yaşamın sıradan işlerini yerine getirmeye uygun biri değildi. Peygamberliğiyle birlikte dinle ilgisi olmayan bütün işleri arkadaşları tarafından yapılmak üzere onlara bıraktı. Araplar arasında ender görülen seçkinliğin bir örneğiydi. Annesine çektiği sanılan doğasıyla son derecede sinirli, çoğu zaman dalgın, düşünceli, tepkisizdi. Az konuşur, gerekmedikçe hiç konuşmazdı. Kötü kokular onun için katlanılması olanaksız şeylerdi. Hastalandığında çocuk gibi hüngür hüngür ağlardı. Bununla beraber, demir gibi sağlam bir hayal gücü vardı. Çoğu kez, henüz yüce şeylere ilişkin bir düşüncesi olmadığından, söylendiği gibi yüce olan şeylerle değil, fakat güçlü bir dil ve konuşma yetisiyle çekildiğini hissediyordu. Bilindiği gibi bu nitelikte olan insanlardır ki dini düşüncelere çok daha yatkın olan kimselerdir. Muhammed için de durum farklı değildi. Diğerleriyle; Yahudilerle, Hıristiyanlarla, Hanifilerle ve özellikle Zeyd bin Amro ile dini konularda sohbetlerini sürdürdü. Zeyd bin Amro'yu ne Musevilik ne de İsevilik hoşnut etmemişti ve kavminin dinini yadsımıştı.

Gerçek dinin izini arama isteğiyle Muhammed, sürekli olarak seyahatlere çıkmayı yeğlemişti. Şimdi de Hira dağında inzivaya çekilmişti. Çok geçmeden Muhammed, Hanifilerin düşüncelerine yakınlaştı. Allah ile ilgili düşün-

celeriyle putların varlığını bağdaştıramadığından, putların kutsallığından kuşku duydu ve sonuçta onları yadsıdı.

Bununla birlikte bu bakış açısı, Muhammed'in yalnız kendisine özgü ve yalnızca onunla sınırlı değildi; çevresindekilerin birçoğu kendisi gibi düşünüyorlardı. Muhammed bir noktada onlardan ayrılıyordu; O, Allah'ın elçisi olduğu inancındaydı ve kendisini çevresine öyle tanıtıyordu.

Bu anlayış ve inanca nasıl varmıştı? Materyalizmin eleştirilerine uğramak pahasına da olsa, bu durumun açıklamasını Muhammed'in içinde bulunduğu hastalıkta aramak gerektiğini söylemek zorundayım. Bilginler Muhammed'in hastalığının sara olduğuna inanıyorlardı.[4] Fakat Muhammed'in biyografisinin son yazarı Schirenger, ki yalnız şarkiyatçı değil ama aynı zamanda tıp doktorudur, Muhammed'in hastalığına kasılma histerisi adı veriyor. Hastalık Muhammed'teki düzeyinde bizim ülkelerimizde seyrek olarak erkeklerde ama daha çok kadınlarda görülür. Bu hastalık nöbet ve ateş yükselmesinden ibaretti. Nöbet hafif olduğunda, hastalığa özgü olan kasılma belirtileri görülürdü. Dudak ve dil titrer, gözler bir süre bir bu tarafa bir diğer tarafa dönerdi. Baş sanki bir makinaymış gibi kendi kendine hareket ederdi. Aynı zamanda baş ağrısı olurdu. Hamle şiddetli olduğunda aksine katılaşmaya yol açardı; hasta yere düşer, yüzünü ateş kırmızısı kaplardı. Nefes alıp vermesi zorlaşırdı. Bu hastalığın bir

[4] *Londra Üniversitesi'nde tıp kanunları profesörü olan Maudsley'in "La Crime et La Folie" adıyla Fransızcaya tercüme edilmiş kitabının "La Zone Mitoyenne" bölümünde bu konu ele alınmaktadır. Özellikle 52. sayfa dikkatle incelenmelidir.*

özelliği vardı ki o da diğer hastalıkların belirtilerini, hastalığın gerçek belirtileri olmamalarına rağmen onları ortaya koymasıdır. Bu gerçek bir Protee dir.* Bukalemun hastalığının belirtileridir ve kimi zaman akciğer hastalığı ya da ölümcül bir kalp rahatsızlığı sanılan, insanı boğan bir astım şeklinde görünür. Hastalık belirtileri telaşa yol açsa da dikkatle bakılınca, bu korkunç belirtilerin önemsiz bir "histeri" olduğu görülür. Çocuklarda gülmek nasıl ağlamanın yerini bir anda alırsa, bu hastalık da iyileşmeyle o kadar çabuk ikame edilir. Arabistan'da dönemsel humma öylesine yaygındır ki, her tür hastalık humma belirtileriyle iç içe olduğundan, Muhammed'in paroksizmaları (Paroxisme) çoğunlukla humma şeklini alıyordu. Yüzü solar, titrer ve ürperirdi. Sonra da yüzüne yuvarlanan ter damlaları kriz kıyametinin koptuğunu haber verirdi.

Bizim için önemli olan, histerinin ruhsal etkileri ve çoğunlukla fiziksel değil ruhsal bir hastalık olmasıdır. Hastalık, gerçekte var olmaktan çok hayalde vardır. Histeri hastası kadınlar senfoni müziği dinlediklerinde aniden iyileşiyorlardı. Hastalığın davranış üzerinde etkisi büyüktür. Ünlü Schönlein, histeri hastası olanların yalan söylemeye ve yalanla karşılarındaki insanı aldatmaya ya çok eğilimleri vardır ya da hiç yoktur. Öyle ki, kimi zaman

**Protee, sözcüğün fransızca yazılışı olup, efsanelerde denizlerin ilahıdır ki babası Neptün'den geleceği haber verme yeteneğini almıştı; fakat genellikle bunu gizler ve kendisine bunu söyletmek isteyenlerin sorularından kurtulmak istediği için değişik kişiliklere bürünürdü. Filozoflar bu efsanelerde sırlarını öğrenmek için zora başvurulmak zorunda kalınan doğanın eleştirisini görmüşlerdir. Genellikle mabeyncileri, dalkavukları ilah Protee'ye benzetirler; çünkü onlar gibi yüzlerine yaptıkları değişikliklerle yüz ifadelerini gizlemeyi bilirler. Bu sözcük değişken karakterli bir adam ima edilerek dilin kullanımına girmiştir ki hercai, renksiz ve kararlılık anlamında kullanılır. AC.*

kendi kendilerini aldatırlar. Bununla beraber bunu ne ölçüde yaptıklarını saptamak son derece zordur. Bir diğer anlatımla hastaların içine girdikleri hayal dünyasıyla (illusion) yalan ve aldatma girişimlerinin ayırt edilmesi olanaksızdır. Bu nedenle Muhammed'in yaşamının son döneminde peygamberliğini nasıl değerlendirdiğini çıkarsamak olanaksız. Bunu olumsuzlayan ve olumlayan veriler de bulunmaktadır. Karşıt veriler hemen hemen eşit ağırlıktadır.

Ayrıca histeri hastaları, bir genelleme olarak, arzulu ve coşkulu kişiliğe sahiptirler; uyanıkken de rüya görürler, hayal ürünü görüntüler, derin dalgınlıklar yaşarlar. Ve bu durumda iken dile getirdikleri düşünceleri kendilerince doğrudur. Tartışma kabul etmeyen düşünceler olmakla birlikte yumuşak ve yücelik özelliğine sahiptirler. Bu gerçeklerin renklerine bürünmüş düşünceleri öylesine inanç ve güvenle dile getirirler ki çevrelerinde inanılırlık ve güvenilirlik sağlarlar. Muhammed'de de bu belirtiler görülmekteydi. Gerçeklik renklerine bürünme diyoruz çünkü, vahiy ve esinlenme, bunu algılayan kişilerin içinde yaşadıkları toplumun düşünce ve ruhunun ayırt edilen renklerini içerirler. Bu düşünceler, sıradan bir insanın başaramayacağı yalınlık ve güçte dile getirilirler. En ünlü vizyonerler daha geç yaşlarda bu yeteneklerinin ayrımına varmışlardır. Sözgelimi, İsveçli mütasavvıf- filozof Swedenburg (1688-1772) ilk vizyonunu açıkladığında 58 yaşındaydı; Muhammed ise henüz kırk yaşını geçmişti. Bu dönemde Muhammed, dini düşüncelere dalmış; ruhun ölümsüzlüğü, ebedi ödül ve ceza gibi sorunlar düşüncele-

rini kaplamıştı. Uykusu birkaç kez vizyonla bölünmüştü. Bu yoğun uyarımlarla yaşadığı dönemde Mekke'den bir saat uzaklıkta bulunan Hira Dağı'nda, bilinemeyen bir süre yaşadı. Ruhunun azgın fırtınaları altı aydır köpürüp, çoşmaktan geri kalmıyordu. Çoğunlukla namaz kılar ve oruç tutardı. Bu durum, bilindiği gibi, vizyonerlerin duyarlılıklarını üst düzeyde uyarırdı. Bir münzevi olmuştu, yalnızlık arıyordu ve bu kendisinden başka hiç kimsenin yaşamadığı yerde, rahatsız edilmeksizin derin düşüncelere dalıyordu. Onu çevreleyen doğa, içinde bulunduğu ruhsal durumu pekiştirecek özellikteydi. Bu çevrede hemen hiç yeşillik yoktu. Arazi, yalçın kayalar, sarp yarlar ve derin uçurumlardan oluşmuştu. Burada, kulağa hoş gelecek akar su sesi, ayak tabanının üstüne basacağı yumuşak çimen, görülmekle sevinç verecek rengarenk çiçek, gölgesinde dinlenecek bir ağaç bulunmazdı. Kurumuş derelere tepelerden düşmüş kaya parçaları ve büyük taşlardan yansıyan güneş ışınları gözleri yakar. Taşlar, üzerinde yüründüğünde, ayak tabanları kavlayacak kadar sıcaktır. Dolayısıyla, bütünüyle vizyona uygundur!

Muhammed ilk kez burada müjdelendi. Onu çevreleyen doğanın en yüksek tepesi Hira Dağı, Nur Dağı oldu.

Doğaüstü bir varlık, rüyasında Muhammed'e göründü. Geleneksel dilde bu varlığın adı Cebrail idi; ancak Kuran'da "emin", "güçlü varlık" ya da "ruh-ul mukaddes" olarak adlandırılır. Cebrail'in adı, Muhammed'in yalnızca Medine'deki vahiylerinde anılır. Ve kesine yakın bir yargıyla sözünü ettiği "ruh-ul mukaddes"dir. Her ne olursa olsun, bu doğaüstü varlık Muhammed'in yanına

gelip ona "oku!" dedi. Sonraları, bu kelimenin anlamına ilişkin pek çok tartışma yürütüldü. Birçok Müslüman bilinen anlamıyla "oku" olarak kabul ederken, kimileriyse, "ruh-ul mukaddes"in ipekten bir örtüyle perdelenmiş kelimeleri okumasını istediğini ileri sürer, ancak bunun hiçbir kanıtı yoktur. Bir Alman bilgin, aslında bunun Yahudilerin ve Hıristiyanların kutsal kitaplarını "oku!" olduğu düşüncesini savunduysa da bu görüş, Muhammed'in söylediklerini, bir kitaptan alınmış olarak değil de, doğrudan doğruya vahiyden almış olduğu açıklamasıyla bir araya getirilebilir bir görüş değildir. Bir diğer mantıklı açıklama biçimi, "ikra", "oku" kelimesini "insah", vaaz ve nasihat et olarak anlamlandırır. Bizim bu tarz yorum ve kavrayışı kabul etmemiz gerektiği düşüncesindeyiz. Cevabını da aynı anlamda buluruz. Bu durumda Muhammed'in verdiği, "ben okumam" cevabı, "ben vaiz değilim" anlamına gelir. Zaten "doğaüstü", ikinci kez Muhammed'e okumasını söyledi. Muhammed de ilk yanıtını tekrarladı. "Ruh", emrini üçüncü kez tekrarladı.

Buraya kadar İslami geleneksel düşünüşü kabul ederiz. Ancak buna karşı da şu düşünceyi öne sürebiliriz ki Avrupalı bilginler, yerleşik anlayışlarının aksine sofu Müslümanlarla görüş birliği içinde "ruh"un üçüncü kez "oku" demekle yetinmeyip 96. surenin ilk beş ayetini okuduğunu tasdik ederken hemen hiç kuşkucu davranmamışlardır. Ne ki, böyle durumlarda genel kabul görmüş geleneksel düşüncelere ancak çok az güvenilebilir. Ayrıca bir diğer söyleme göre (Şirenger'in anılan kitabının c: 1, s: 342'de. Ben bu düşünceyi diğeri kadar anlam-

sız bulduğumdan savunamam.) anılan ayetler, Medine'de vahyolunmuşlardır ve ilk vizyonda bu ayetlerin inmiş olmasının mantıklılığı sorgulanabilir; söz konusu ayetler şunlardır:

yaratan rabbinin adıyla oku,
insanı çamurdan yarattı,
oku, kerim olan rabdir,
kalemle öğretendir,
bilmediğini insana bildirendir.

Benim düşünceme göre son iki ayet, burada "oku"nun anlamının, kelimenin açık anlamı olan "oku" olduğunu yeterince göstermektedir. Nöldeke ve Schirenger yorumlarına aşırı zorlamayla ulaşmışlardır. Metnin akışı içinde anlam zorlanarak sonuçlara varılabilir; ben de kendi açımdan şunu sorarım: bu ayetler, Muhammed'in peygamberliğini onaylar herhangi bir belirtiyi içeriyorlar mı? Ruhun Muhammed'e gelmesi için daha önemli bir nedeni olması gerekmez miydi? Muhammed'in yetersiz olduğunu düşünüp ümmi olduğu gerçeğinden yola çıksak da onun böyle kelimelerden bu denli etkilenmiş olacağını kabul etmemiz hayli zor. Bu ayetler okumayı, Kuran'ın okunmasını teşvik edici olmak dışında bir şey değildirler. Bu çağrı Muhammed'e değil, inanmayan veya yarı inanan, belirsiz bir şahsa yönelik bir söylemdir. Bununla birlikte, bunun tarihi anlatımının açıklaması kolaylıkla yapılabilir. Şurası kesin olarak bilinmektedir ki ruh "oku" demişti. Buna ek olarak başkaca şeyler söylediği ve bunların

Kuran'da bulunduğu sanıldı. Bir kez bu anlayışa sahip olununca 69. sure'de duraklamak gerekti. Zira hiçbir ilgisi olmayan diğer bir şey 17. sure, 15. ayet dışında yalnızca 69. surede bulunmaktaydı. Bu durum ancak şöyle açıklanabilir: kendisini dini düşüncelere verdiği dönemde Muhammed, inancını halkına bildirmek ve onların arasında yaymak istiyordu. Bunun için yeterli ve yeterince güçlü olmadığını düşünüyor olmalıydı. Derinliğine içine girdiği dini düşünce ve hayaller, kendisini çevreleyen tek düze doğa ve yaşamın zevklerinden uzaklaşmış olmasının ruhsal elverişliliğiyle kendisini uyku zamanlarında da izleyen "ruh"u gördüğünü kanısına varmasına yol açıyor olmalıydı.

Muhammed, vahyin kendisine geldiğinden henüz emin değildi. Ruhun kendisine yeniden görüneceğini ummuştu; öyle olmadı. O günlerde güçlü bir iç çatışma yaşamış olmalıydı. Yalnızlık içinde geçirdiği dönemde kendisini kuşatmış olduğu sanılan halüsinasyonlar yeniden şiddetini arttırmıştı ve zaman zaman çağrıldığı hissine kapılıyordu. Kendisi de bu ruhsal durumundan hoşnut değildi. Hıra Dağı ile Sebir Dağı arasında gidip geliyordu; ölüme özlem duyduğu sanılabilirdi. Bu ızdıraplı halini ancak yeniden görünecek ruh dindirebilirdi. Sonuçta vahiy ona göründü; onu huzura kavuşturdu ve yerine getirmesi gerekecek önemli bir görev üstleneceğini müjdeledi. Bunları duyumsadıktan sonra yere yığıldı. Sonrasında ailesi onu götürmeye ikna etti. Bitkindi ve yeni bir nöbetin pençesi altında olduğunu anlıyordu. İlk sözcükleri: "Beni örtün, üstümü örtün!", oldu. Onu örttüler ve yüzüne su serpti-

ler. vahiy: "Ya Eyyuhelmuddesir..."* diyerek onu beklediği nöbetin pençelerinden çekip almıştı. Tarih, bu esinlenmeden sonra vahiylerin kesintisiz olarak geldiğini gösterir. Bunun anlamı, kendisinde konuşan sesin, artık vahiy veya esinlenmeyi beklemeksizin, ilahi sesin yerini alacağıydı.

Bunun sonrasında Muhammed'in, kuşku yok ki kendisine vahyin göründüğü, kutsal, özel bir görev üstlendiğine ilişkin inancı artık tamdı. Kötü bir yalancı, milyonlarca insanın benimseyeceği, dünya dini olacak bir inancı oluşturacak ve yayacak kadar güçlü olamazdı. İnançlı ve samimi bir güvene sahip olmaksızın Muhammed, on yıldan uzun bir süre kendisini bekleyen aşağılanma ve tehlikelere karşı koyamazdı.

İnanç, inancı davet eder. Muhammed kendi aile bireyleri ve sevdiği yakınları üzerinde etkisini denedi; ilk önce, eşi Hadice'de kendini sınadı. O andan sonra Hadice, koruyucu bir melek gibi kocasının çevresini sardı. Kendisiyle alay edildiğinde, onu Hadice avutuyordu. Baskılardan bunaldığında Hadice ona cesaret veriyor; sarsıldığını gördüğü dönemlerde ona güç veriyordu. Hadice'yi kızları izledi; amcası Abu Talip'in oğlu Ali de onlara katıldı.

Muhammed amcasının geçim sıkıntısını azaltmak isteğiyle Ali'yi yanına almış bakımını üstlenmişti.

Onları, henüz köle olduğu koşullarda mı yoksa Muhammed tarafından özgür kılınmış, evlatlığına alınmış olduğu koşullarda mı İslamiyet'i benimsediği tam olarak bilinmeyen Zeyd izledi. Muhammed'in en çok sev-

*"Ey örtülü adam!" ile başlayan ayet. AC.

diği dostu; dinin gizlice yayıldığı sırada bu gizi saklamış, ailesinin tanınmışlığı, dürüstlüğü ve toplum içinde saygınlığıyla bilinen Abu Bekr de hemen iman etti. Muhammed daha sonraları "Abu Bekr dışında hemen herkes benim İslama davetimi başlangıçta çekinceyle karşıladı" diyecekti. Tarih, ilk beş kişinin İslam'ı benimsemelerinde Abu Bekr'in etkisinin büyük olduğunu bildirir. Gerçekte bu bir abartı gibi görünürse de şurası kesindir ki yeni dinin yayılmasına büyük çaba ve servetinden önemli miktarda para harcıyordu. Diğer katılımlar da başlamıştı; en önce, biri 16 diğeri 17 yaşında, birisi kendisiyle Hadice'nin ortak akrabaları olan Zubeyr'le kendisinin akrabası olan Saad İbn Ebi Vakkas adında iki genç ona yandaş olmuşlardı. Onları tüccar olan Abdulrahman İbn Avf ile Talha izledi. Tam bir serseri olan, Müslüman olmadan önce hiç şarap içtiği görülmemiş olmakla beraber, hayaları açıkta bir çilekeş olarak dünyayı gezmeyi düşlediği söylenen Osman Bin Maz'un; Muhammed'in güzel kızı Rukiye ile evlenmeyi umarak katılan, yakışıklı, kibar tavırlarıyla tanınan ve daha sonra üçüncü halife olan Osman İbn Affan ilk katılanlardır. Sonrasında gerçekleşen diğer katılımların hemen bütünü yabancılar, köle ve kadınlardan oluşmaktaydı. Allah'ın "bir"liğine inanç ve eylemlerinden sorumluluk düşüncesi onlarda yeni umutlar ve rehber gereksinmesi yaratmıştı. Muhammed onların bu arzularını mucizeleriyle dindirdi. Hastalık nöbetlerinde gördüğü ve duyduğu vahiylere, kutsal görevden sorumlu oluşuna kendileri tanık olmaya başla-

yacaklardı. Toplumda belirgin bir saygınlığı olan Hadice'nin kadınların İslam'a katılımlarında önemli bir etkisi olduğu bilinmektedir. İlk vahiyden beş yıl sonra Ömer Müslüman oldu; yirmi altı yaşında, topluluk içinde durduğu zaman ayırt edilecek kadar uzun boylu, güçlü ve yetenekli bir adamdı. Sol elini de sağ eli kadar rahat ve beceriyle kullanabildiği için ona "iki el" deniliyordu. Öngörülü bir kişiydi; hemen karar verirdi; dirençli, cesur ve sertti. Bunların yanında dürüstlüğüyle tanınırdı. Uyumlu davranışları altında kurnazlığını gizlese de bencillik ve kendini beğeniden uzak olmakla bilinirdi. Kimseye karşı kişisel nedenlerle hareket ettiği görülmedi. Bu adamın İslam dinini kabul etmesi öylesine önemliydi ki İslam tarihinde onun katılımına bir keramet yüklenmesinde şaşılacak bir şey görülmemelidir. İlgili anlatıyı aktarmak istiyorum: Muhammed, Ömer'in veya kendisinin can düşmanı olan Abu Cehl'in Müslüman olarak dini yüceltmesi için Allah'a yakardı. Duası da kabul edildi. Gerçekten de bir gün, Ömer, elinde kılıcıyla Muhammed'e giderken kendisine rastlayan Naim Bin Abdullah'la aralarında şu konuşma geçer:

-Nereye gidiyorsun ya Ömer?

-Eski alıştığımız geleneklerimizi bozan, akıllılarımıza deli diyen, dinimizi aşağılayan ve tanrılarımıza küfür eden bu dinden çıkma Muhammed'i bulmaya gidiyorum; onu öldürmek istiyorum.

-Haşimilerin ve Zuhriyelerin öc almasından korkmuyor musun?

-Öyleyse sen de dinden çıkmışsın ve atalarımızın dininden ayrılmışsın.

-Bunda şaşılacak bir şey yok; daha ilginç olan nedir biliyor musun? Benim inancımla uğraşacağına sen kendi yakın akrabalarının hangi dinden olduklarını bilsen daha iyi edersin.

-En yakın akrabam mı? Kim demek istiyorsun?

-Öz kız kardeşin Fatime ve kocası Sait Müslüman oldular. Muhammed'in yandaşları oldular. Bana söz söyleyeceğine onlara bak.

Bunun üzerine Ömer, şaşkınlık ve öfke içinde kız kardeşinin evine yönelir. Tam o anda, kız kardeşiyle eniştesi Sait'in yanında Habbab adlı bir mümin bulunuyordu ve "Taha" suresini okuyordu. Ömer'in sesini duyunca saklanır. Ömer içeri girer ve:

-Şimdi duyduğum o fısıltı neydi?

-Günlük şeylerden söz ediyorduk.

-Sanmam, siz de dinimizden çıkmış, başka dini benimsemişsiniz, der Ömer.

Sait araya girerek:

-Olmuşsak ne olur? Gerçek, senin dininden başka bir dinde ise!" dedi.

Ömer kızgınlıkla eniştesini yakalar; kız kardeşi kocasının imdadına yetişirken Ömer, kardeşine öylesine sertçe vurur ki yüzü kan içinde kalır. O anda ikisi de: "Evet Müslüman olduk. Allah'a ve peygamberine inanıyoruz, dilediğini yapabilirsin", derler. Kan görmek Ömer'in öfkesini bir ölçüde yatıştırmış, yaptığından pişmanlık duymuştur. Ömer: "Şimdi okuduğunuz şeyi bana verin, Mu-

hammed'in ne dediğini bilmek istiyorum", der. Bunun üzerine Fatime: "Onu sana vermeye cesaret edemeyiz", diye yanıtlar. Ömer de: "Bütün tanrılarımız adına yemin ederim ki okuduktan sonra onu size geri vereceğim", der. Fatime: "Hayır kardeşim, tahir değilsin; yalnız temizlenmiş olanlar bu sayfalara dokunabilir" der. Bunun üzerine Ömer yıkanmaya gider, yıkanıp geldikten sonra kardeşi ona sayfayı verir; Ömer, birkaç ayet okuduktan sonra: "Ne kadar güzel, ne kadar yüce!", diye bağırır. Bunun üzerine de Habbab, saklandığı yerden çıkar. Bir gün öncesinde Muhammed'in söylediklerini aktararak Ömer'den İslamiyet'e katılmasını önerir. Ömer'de: "Katılacağım, Muhammed nerede? Söyleyin, gidip bulayım?", der. Habbab: "Muhammed birçok yandaşıyla Safa Dağı'nın yakınında, Arham'ın evinde" der. Ömer aceleyle oraya gider ve kapıyı çalar. Evde bulunanlardan biri gizli bir yerden dışarı bakar ve korkuyla Muhammed'e: "Ömer kılıcıyla buraya gelmiş", der. Muhammed'in amcası olan ve birkaç gün öncesinde Müslümanlara katılan, sonraları "Allah'ın Aslanı" adını alan Hamza: "Bırakın gelsin. İyi niyetliyse, iyilikle karşılarız. Kötü niyetliyse onu kendi kılıcıyla öldürürüz"der. O zaman Muhammed de: "Bırakın gelsin", diye buyurur. Kapıyı açarlar; Ömer'i Muhammed karşılar ve onu elbisesinden tutarak: "Senin kaderin, bahtına inecek kaderin darbesini zorunlu kılacak bir yolda sonuna kadar karanlıkta ısrar etmek olmamalı" der. Ömer'de: "Ey Allah'ın peygamberi, ben Allah'a ve peygamberine iman ettiğimi sana bildirmeye geldim" diye yanıtlar.

Bu heyecan verici anlatı, kuşkusuz dini anlatılar içinde önemli bir yer tutar. Ancak sonra yapılan araştırmalarla anlatının bu anlatımın benimsenmesinin olanaksızlığı ortaya çıkacaktır. Bu dini anlatı, hem Ömer'in katılımını etkileyici bir yolla dile getirmek hem de onun Müslüman oluşunda Kuran'ın etkisinin vurgulanmasına dönüktür. Aynı gerekçeler, daha eski bir anlatıda da yer alır. Bunu Ömer'in kendisi şöyle anlatır: "Peygamberle konuşmak, tartışmak üzere yola koyulduğum bir sırada, Kâbe yakınlarında Muhammed'in 69. sureyi başından itibaren okumaya başladığını duydum. Duyduğum sözlere hayranlık duydum ve kendi kendime 'bu bir şair olmalı', dedim. Muhammed: 'Bunlar bir şairin sözleri değil, sizin imanınız az', ayetini okudu. O zaman da şair değil, bir kâhinin sözleri olduğuna ilişkin düşüncemi dile getirdim. Çünkü düşünmekte olduğum şeyleri, vicdanımın sesini biliyordu. O anda inanç kalbimde derin kökler saldı."

Ömer'in Müslümanlığı benimsemesine ilişkin çok daha yalın bir anlatı bulunmaktadır. Ancak bunu burada aktarmayı, son anlatının amaç ve üslubuna benzerliği nedeniyle gereksiz görüyorum. Okuyucunun dikkatine sunmak istediğim önemli konu; bu anlatıların iyi niyetli kaynağı olan kişiler Muhammed'in vahiylerinin o dönemde herkesçe bilindiğini, bu bakımdan Müslümanlığı, ortaya çıkmasından beş yıl sonra benimsemiş olan Ömer'in ancak Müslümanlaştığı gün ilk kez İslamiyet'in bir bildirimini duymuş olamayacağını unutmuş görünüyorlar. Ömer'in İslamiyet'i benimsemesi bir günlük bir olay değildir ve yeni dine karşı anlatılageldiği gibi düşmanca

duygular taşımamıştır. Kuşkuya yer bırakmayacak kesinlik içinde bilinen bu gerçeği, Ömer'in eniştesi Said, daha sonraları Kufe kürsüsünde ve topluluk içinde Ömer'in açıkça İslamiyet'i benimsemesinden önce, eşi Fatime'yle birlikte Müslümanlığı benimsemelerine hoşgörüyle baktığına ilişkin yaptığı açıklama da doğrular. Dahası, Ömer'in Müslümanlığı benimsemesi durumunda ailesi, onu korumayı reddetmişti. Bu nedenle de sağlam bir dayanak bulmaksızın İslamiyet'i açıkça benimsemesi, yaşamını tehlikeye atmak anlamına geliyordu ve ancak As Bin Vail El-Suhami'nin güçlü kişiliğinde bir koruma bulduğunda Müslümanlığı benimsediğini açıkladı.

Ömer'in İslamiyet'i benimsemesinin önemi büyüktü. Abu Bekr ve Ömer olmasaydı İslamiyet zafere ulaşamazdı. Muhammed bir kuram adamıydı; uygulama ve kararlılıkta ise oldukça yetersizdi. Buna karşın Abu Bekr iyi bir pratisyen, Ömer ise kararlılığıyla bilinirdi; her ikisi peygamberi tamamlıyorlardı. Muhammed neredeyse onlarla tek kimlik oluşturmuştu; her zaman "Ben, Abu Bekr ve Ömer" diyerek söze başlamayı bir alışkanlık haline getirmişti. Onlar da Muhammed'in yanında eksikliklerini duyumsuyor ve yetersizliklerini biliyorlardı. Abu Bekr, Muhammed'in bilgi ve coşkusuna; Ömer ise Muhammed'in kendisine duyduğu gereksinmenin tatminiyle ona yakınlık duyuyorlardı. Doğanın bir kuralı da buydu, zıtlar birbirinin çekim alanına girerdi; güçlü olan, zayıf olanı korumayla kendi gücünün yararlılığını arar ve bulur. Bunun bir diğer örneği olarak, güçlü çelik zırhlara bürünmüş şövalyeler Bakire Meryem'in kolları arasında tuttuğu küçük

çocuğun önünde diz çökmeyi ve eğilmeyi severlerdi. Üçler hükümeti, "triumvirat"* tamamlanıyordu; Muhammed düşünce adamıydı; Abu Bekr sevilen biriydi; Ömer ise uygulama adamıydı. Düşüncenin dile getirildiğinde tehlikeyle karşı karşıya kalınacağı bütün koşullarda, Abu Bekr söylenecek olanı ustalık ve kesin bir kararlılıkla dile getirir, zora baş vurmanın gerekli olduğu durumlarda ise gerekli kişiliğe sahip olan Ömer'di. Muhammed, Ömer'e öylesine güven duyardı ki günün birinde kendi evinde fikir ayrılığı ortaya çıkınca, Ömer'i, gerekeni yapması için evde bıraktı. Ömer egemen bir tavırla evde asayişi başarıyla sağladı. Ömer'in bastonunun evin kadınları üzerinde, peygamberin ilahi bildirimlerinden daha fazla etkisi olmuştu. Dahası Ömer'in, gelen vahiyler üzerinde de etkisi oldukça güçlüydü; bazı buyrukların, Ömer tarafından gerekliliklerinin görülmesinden sonra geldiklerini Muhammed açıkça itiraf etmiştir. İnanmış kişilerden bazıları, bir an için durup, Ömer'in gereklilik duyması üzerine gökten ayet inmesi olgusu üzerine düşünmüş olsalardı, Muhammed'in kendisi gibi bütün Müslümanların da vahiylerin tanrısal kaynaklı olduğu konusunda kuşku duymaları gerekirdi.

Görülüyor ki İslamiyet'i ilk benimseyenler arasında etkili ve hünerli şahsiyetler vardı. Ancak bunlar en üst sınıfın bireyleri değildi; çoğunluğu mütevazi, güçsüz sosyal tabakaların bireyleriydiler. Dahası Muhammed'in yan-

**Triumviret: üç kişi arasındaki anlaşma olmakla birlikte, Triumvirat MÖ 38 yılında Marcus Antonius, Octavianus ve Lepidus arasında yapılan ve Sezar'ın öcünün alınmasını amaçlayan anlaşmaya gönderme yapılmaktadır.*

daşları başlangıçta çok küçük bir azınlıktan oluşmaktaydı; Ömer İslamiyet'i benimsediğinde sayıları ancak 52 kişiyi bulmuştu. Toplumun büyük çoğunluğu yeni dine, yeni inanışa karşı ilgisiz kalıyordu; bilinen koşullarda da başka türlü olmasının olanağı yoktu. Hakkında hiçbir şey bilmedikleri bu yeni inanışı anlamadıklarından bu yeniliğin ve ona temel oluşturan inancın çekim alanına girmiyorlardı. Gerçekte bu temel Hanifilik'ti; Muhammed, kendisini ve yandaşlarını Hanifi veya Müslüman olarak adlandırıyor ve bu adlandırmayla da varsıl veya yoksul, güçsüz, güçlü veya zalim olsun, Allah'a ve onun buyruklarına boyun eğmiş insanı kastediyordu. Aslında bu adı Hanifilerin kendi kendilerine daha önce vermiş oldukları anlaşılıyor. Ömer'in Müslüman oluşunun hikâyesinde görüldüğü gibi, Mekkeliler Müslümanlara, alışılagelmiş bir kavram olarak dininden ayrılıp bir başka dini benimseyenleri tanımlayan "sabiî" sözcüğünü kullanıyorlardı. Sözgelimi daha önce belirttiğimiz gibi Haniflerin bir kesimi "sabiî ibrahimi" olarak adlandırılıyordu. Yeni inanışın ortaya çıkışının başlangıcında tek yenilik -Peygamber bu inancı zamanla geliştirecek ve kapsamını genişletecekti- Muhammed'in kendisini Allah'ın elçisi olarak sunmasından başka bir şeyi içermiyordu. Dolayısıyla Hanifilik anlayışını yadsıma ve öfke ile karşılamayan kimselerin benimseyemedikleri tek şey de işte buydu. Diğerleri ise bu tek yeniliği, Allah'ın elçisi olma savını gülünç buluyorlardı. Peygamberle ilgili olarak herkes farklı yargılara varıyordu. Kimileri bu hasta, yoksul insana, Muhammed'e acıyorlardı ve ona tıbbın yardımının sağlanmasında yar-

dım etmek istiyordu; kimileri ise onu, bir kâhin ya da bir şarlatan, bir hilekâr olarak görüyorlardı. Kimileri aklını yitirmiş olduğunu düşünüyordu; alay konusu edenlerin sayısı hiç de azımsanmayacak kadar çoktu. Muhammed'i yolda görenler: "Allah'ın oğlu bize gökten haberler getiriyor", derlerdi. Yaklaşık yirmi beş kişiden oluşan ve Mekke Cumhuriyetini yöneten eşrafa gelince, sorun kendilerine her yanıyla tehlikeli görünüyordu. (Mekke Cumhuriyetini yöneten deyimini kullandık ancak bu durumda Mekke'de yönetimden söz edilebilirse kaydını da koymalıyız; yönetim kavramının gerçek karşılığını temel alırsak Mekkelilerde yönetim olgusunun, Bedevilerde bulunduğundan çok daha az ve yetersiz olduğunu da söylemeliyiz.) "Oligarşi"lere[5] özgü görünen o öngörü yeteneğiyle Muhammed'in bunun bilincine varmasından önce, eşraf takımı yeni dinin başarısının siyasal ve sosyal bir devrimin ortaya çıkmasına yol açacağını görüyorlardı. Toplum, günün birinde diğer dünya, ahiret için yaşayacak olursa eşraf toplum üzerindeki egemenliğini Allah'ın yeryüzü üzerinde oluşacak egemenliğinin temsilcisine bırakmak zorunda kalacaktı. Allah'ın bu temsilcisi talep ve iddiasını göğün anahtarı üzerine inşa etmekle kalmayacak fiziki hükümete karşı da istihkak davası açacaktı. Bu Mekke eşrafı arasında dikkate değer, değerli kimseler bulunduğu gibi, keskin öngörü sahibi kimseler de bulunmaktaydı. Daha sonraları Şam'da hilafet makamını işgal edecek olan halifelerin atası, Mekke'nin en saygın adamlarından ve Emevilerin şeyhi konumunda bulunan Abu Süfyan, güç,

[5] *Yönetimin bir veya birkaç güçlü ailenin elinde bulunduğu egemenlik biçimi.*

ılımlılık ve yüksek saygınlığıyla Mekke eski aristokrasisinin en önemli temsilcisiydi. Yeni dine karşı düşmanca davranmıyordu -bunu, karısı Hint'in ihtiraslarına bırakıyordu- ancak gururluluğuyla onu hafifsiyordu. Yüksek makamdaki kişilerin kendisinden çok alt basamaklarda olanlara davrandığı gibi, Muhammed'e karşı görünüşte nezaketle davranıyordu. Ama öte yandan gizliden gizliye ona karşı çalışıyordu; kendi ailesinden Müslüman olanların korunmamasını istiyordu. Asaletiyle değil ama serveti ve aşiretinin diğerlerine oranla sayısal çokluğuyla güçlü olan "Mahzumi"lerin şeyhi Velid İbn Muğira yeni dinin en sert düşmanlarındandı; aynı zamanda yüce gönüllü ve şövalye ruhlu bir kişiydi. Osman İbn Mahzum kendisinden aman ve merhamet dileyen biri olarak kendisine başvurduğunda, düşünce ve hareket özgürlüğüyle birlikte ona evini açtı ve korumasında olan kişiye yapılacak hakareti kendisine yapılmış olarak kabul edeceğini açıkladı. Yeni dini zorla değil ama ikna yöntemiyle çürütmek istiyordu. Çevresine bilim ve öngörü sahibi kişileri toplayarak Muhammed'in yalan ve çelişkilerini kanıtlamaya çalışıyordu. Bu kişi Muhammed için tehlikeli bir karşıttı ve onu cehennemi en çok hak eden kişi olarak ilan ederek karşılık verdi. Ancak bu vahiy, Mekkelilerin şiddetli alay dalgasını harekete geçirdi. Bunun nedeni de bu vahyin, cehennemin 19 muhafızı olduğunu bildirmesiydi. Bunu bir Mekkeli, 19 muhafızdan 17'sini kendisinin karşılayacağını, geri kalan iki muhafızı bulma görevinin bir başkasınca üstlenilmesini beklediğini söyleyerek alaylı bir şekilde karşıladı.

Aristokratların karşıtlığı ve düşmanlığı, bir diğer tanımla, büyük çoğunluğun sağduyulu davranışı karşısında Muhammed oldukça zor bir durumda kalmıştı. İlk bildirimleri oldukça mütevaziydi; kendisini henüz Allah'ın elçisi olarak bildirmemişti. Gizlice ve el altından yandaş kazanmanın yolunu aramıştı. Ancak dört ve beşinci yıllarda inancını açıkça bildirmesi ve yayması, kendisine gökten buyuruldu; ardından da fırtına koptu. Yeni, ateşli din, bugünkü adıyla resmi dinin putlarına saldırıyordu ve doğal olarak eşraf bu duruma seyirci kalamazdı. Bununla birlikte eşrafın iktidarı pek uzaklara erişemiyordu. Mekke, her özgür memleket gibi, bireylerin aileleri tarafından korunduğu, özgürlüklerinin ve davranışlarının da ancak aile reisleri tarafından sınırlanabildiği bir durumdaydı. Bu nedenle en saygın Mekkeliler Muhammed'in doğal koruyucusu, amcası Abu Talib'in yanına gittiler, ya kardeşi oğlunu susmaya zorlamasını ya da ona sağladığı korumayı kaldırmasını rica ettiler. Abu Talip her iki seçeneği ılımlı bir dille geri çevirdi. Abu Talip, hiçbir zaman yeni dinin yandaşı olmamış, İslamiyet'i hiçbir zaman benimsememişti. Ancak doğrulukla dolu ve özgürlük aşığı yüreği, hiç kimsenin vicdani kanaatlerini açıkça ortaya koymasının engellenmesine katlanamıyordu ve her zaman bu ilkesine bağlı kaldı. Daha sonraları Mekke aristokratları istemlerinde ısrarla yetinmeyip buna tehditler de eklediklerinde Abu Talip telaşlandı ve yeğeninden, memleketi bir iç savaştan esirgemesini rica etti. Muhammed onu var eden imanla dolu olarak şu yanıtı verir: "Allahıma and olsun! Allah bana zafer verme-

den, ya da ben bu görevimi yerine getirirken ölmeden bu işi terk etmem için sağ tarafıma güneşi, sol tarafıma ayı koysalar gene de inancımdan geçmem!" Bunun üzerine gözyaşlarına boğulan Abu Talip, yanından ayrılıp gitmekte olan yeğenine seslenir: "Dilediğin gibi konuş, ben korumamı üzerinden kaldırmayacağım, bunu sana ahd ediyorum" der.

Abu Talip, kardeşi oğlunun yalnızca hayatına zarar verilmesine karşı bir teminat olabiliyordu; alay edilmesine, hakarete uğramasına engel olamıyordu. Ona atılan iftira ve karalamalar azalmıyordu. Kuran ayetlerini okumaya kalkıştığında birileri yaklaşıyor, kimi hikâye anlatıyor, kimi şiir okuyor, kimi de müzik çalıyordu. Ona çamur atıyorlardı. Özetle onu yaralamak, yıldırmak için her kötü ve kaba yönteme başvuruyorlardı. Kuşku yok ki, onun en çok gücüne giden şey, vaizlerinden beklediği sonucu alamamasıydı. Gerek bu dünyada gerek ahirette cezalandırılmayla tehdit ederek ikirciklenenleri korkutmaya çalışıyordu. Bu anlamda, bireylerin üzerine en çok etkisi olan şeyi, gelecek korkusunu kendisine dayanak noktası olarak almıştı. Ne var ki, bu yöntemin Mekkeliler üzerinde çok fazla etkisi olmamıştı. Henüz ortaya çıkmamış ancak bu dünyada gerçekleşecek bir ön cezanın bildirimini yapmakla Muhammed, kendisini gülünç duruma düşürmekten başka bir şey yapmıyordu. Mekkelileri öbür dünyada cezalandırılmakla tehdit etmek yarar sağlamıyordu; her şeyden önce Mekkeliler ikinci bir yaşama inanmıyorlardı. Muhammed bu konudaki düşüncelerini, sonuçsuz kalan bir çabayla değiştirmeye çalışıyordu. Kanımca, pek de

inandırıcı olamayan ilginç kanıtlara başvuruyordu. Bunun için, Mekkelileri ikna etmeyi başaramadığı sürece cehennemi tanımlaması ve cehehnnemle ilgili benzetmeleri, bu benzetmeler ne kadar korkunç olurlarsa olsunlar, yine de kendilerine evvelce gönderilmiş peygamberlere inanmadıkları için perişan edilmiş kavimlere ilişkin anlatılardan daha etkili olamıyordu. Kuran'ın önemli bir bölümünü oluşturan bu anlatılar, Muhammed'e yarardan çok zarar getirmişti. Bu anlatıların çoğu Tevrat'ta da yer almaktaydı ama Muhammed, Tevrat ve İncil'i bilmediğinden, sayıları az da olsa Yahudilerden Tevrat'ta yer alan anlatıları dinlemiş, sonra da bunları kendince yorumlayarak yeniden kullanmış olmalıdır. Muhammed'in bu anlatılara nasıl ulaştığı Mekkelilerin bilgisi dışında kalmadı; tarihi sahtece kullanmak ve cehaletle suçlamak için Mekkeliler getirdikleri Yahudilere başvurdular.

Bu yaşananlarla, büyük görevin başarıyla yerine getirilemediği anlaşılıyordu. Aynı zamanda inananlardan güçlü bir koruyucusu olmayanlar, özellikle de esirler ve kadınlar kötü davranışlarla karşılaşıyor, saldırıya uğruyorlardı. Kadın ve erkek esirlerden kimileri inançlarında direnmenin cezasını yaşamlarıyla ödediler; böylece İslam dini bu canını feda edenlerle, ilk şehitlerini verdi. Diğer kimi esirleri, Abu Bekr satın aldı; Muhammed, ekonomik durumunun kötüleşmesi nedeniyle bunu yapabilecek güçte değildi. Ne var ki, yalnız esirlerin bazıları değil, kimi özgür inananlarda inançlarını yadsıdılar. Bu duruma karşı Muhammed, en zor durumda olanları kurtarmak isteğiyle Mekke'den ayrılarak Hıristiyan Habeşistan'a gitmeleri-

ni öğütledi. Gittiler; ancak Muhammed neredeyse bütünüyle yalnız kaldı ve durumu öylesine zorlaştı ki Mekke eşrafıyla bir anlaşma yapmak zorunda kaldı. Mekke eşrafı, Mekke'nin en önemli tanrısı, herkesin inançla tapındığı ve bunun kaçınılmaz, kuşku götürmez bir durum olması nedeniyle "Habil"in Muhammed tarafından tanınmasını pek de önemsemediklerinden, çevrenin güçlü kabilelerinin putlarından "Lat", "Aze" ve "Menat"ı tanımasını Muhammed'ten istediler. Gerçekte bu durum Mekkeliler için ölüm kalım meselesiydi. Mekkeliler bu aşiretlerle iyi geçinmek zorundaydı ve ilahlarının Mekkelilerin karşıtlarınca bile tanınması, kervanlarının tam bir güvenlik içinde olmasının başlıca güvencesiydi. Mekkenin üzerinde kurulu bulunduğu kutsal toprakların gerçekte müttefik bütün kabilelerin mülkü olması nedeniyle, Mekkeliler buradan atılmak tehlikesiyle de karşı karşıya kalabilirlerdi. Kuran'ın 28. suresinin 57. ayetinde: "Ve kalu in nettebia el-hude maake nuhtaf min ardine" -eğer dinini kabul edecek olursak, memleketimizden kovuluruz dediler- anlamındadır ve bu durumda bu istemi, dini bağlılıktan değil, bütünüyle ekonomik, politik nedenlere dayanarak Muhammed'e bildirdiler. Bu üç put, tanrıyı tanımasının karşılığında da kendisinin, Allah tarafından gönderilmişliğini tanıyacaklarına söz verdiler. Sonuçta Muhammed, öneriyi benimseme zayıflığını göstermek zorunda kaldı. Kendisine gelen bildirimi; 58. sureyi Mekke topluluğuna okudu. Sure şu ayetleri de kapsıyordu: "Eferaaytum el-lat ve el aze ve menat ul saliseti-l-uhra tilke-l-ğranik-ul-aliy, inne şefaatuhunne leturtece", anlamı: "lat, aze ve diğer

üçüncü menatı görüyor musunuz? Bunlar yüce graniktirler*, şefaatleri umulur" idi. Surenin "Allah'a secde ediniz ve ibadet ediniz" anlamına gelen son sözcüklerini "Fe- iscidu-lillehi va'budu'yu yavaşça söylerken topluluk, alınlarını toprağa değ direrek eğildiler, secdeye vardılar.

Muhammed, zafer kazanmıştı. Bütün Mekke halkı onu kutsal elçi olarak tanımıştı. Ne var ki bu zafer uğruna en samimi, en kutsal vicdani kanaatini feda etmekten geri kalmamıştı; kendi dininin ilkesini yadsımıştı. Eski karşıtları onu aşağılamaktan kendilerini alamıyorlardı, samimi yandaşlarının inançları sarsılmıştı. Çok geçmeden bu işin farkına varmış ve vicdanı uyanmış olmalıydı. Tarihi anlatılara göre bu durum hızla geçmiştir; yaptığı yalnışlığı düzeltmesi, özür dilemesi için Cebrail ona göründü ve ertesi sabah, o talihsiz sözlerini geri aldı. Din alimleri için bu hatayı kabul etmek zorunda kalmak, kendi başına yeterince küçültücüydü; birçok sofu din yazarı bu konuyu suskunlukla geçiştirdi. Kimileri de bu yanlışı şeytana yüklemek istemiştir. Onlara göre şeytan Muhammed'in sesini taklit etmiştir. Geç dönem din yazarları ise konuyu bütünüyle inkâr etmişlerdir. Ancak şuna inanılabilir ki putları kutsamasıyla, sözlerini geri alması arasında bir süre geçmiştir; bu arada Habeşistan'a göçenler, Muhammed ile yandaşları arasında anlaşma sağlandığı haberleri üzeri-

**Son iki tümce Kuran'da yer almamıştır. Granik sözcüğü, "gırnik" sözcüğünün çoğuludur; kuğu kuşu ya da turna kuşu anlamına gelmektedir. Sanırım Shirenger cilt: 2, sayfa 17'de bunu Alman ve Yunan mitolojilerinin karşılığı turna olan "cygne" olarak almakla yanılgıya düşmüştür. Muhammed, bizde "Cizvit oku" veya "Cizvit esprisi" türünden, son derece muğlak ve cinaslı bir kullanıma başvurmuştur. Granik sözcüğünü herkes dilediği anlama çekiyordu. Kutsal kavramlar içinde bir yeri olmadığı için de hiçbir anlam ifade etmemektedir. AC.*

ne geri gelmişlerdir. Muhammed, hatasının farkına varıp hemen düzeltme yoluna gitmiş olsaydı, anlaşmazlık ve barışma haberleri Habeşistan'a ulaşacak kadar aradan zaman geçmezdi.

Bu uğursuz barışma girişimi Mekkelilerin canını sıkıyordu. Habeşistan'dan geri dönenler konuyu kendi zararlarına olarak öğrendiler; bunların birçoğu kötü davranışlarla karşılandılar, çoğuna işkence edildi ve bunun sonucu Habeşistan'a yeniden göç etme zorunluluğu ortaya çıktı. Muhammed'e gelince, onu sürgüne göndermek ya da öldürmek istiyorlardı. Ama ailesinin sarsılmaz direnişi bunun uygulanmasını olanaksız kıldı. Buna karşın ailesi toplumdan soyutlandı; onlardan kimseyle evlenmemek, ticari ilişkide bulunmamak, hiçbir konuda onlarla dayanışma içinde olmamak üzere Kureyşliler kendi aralarında bir anlaşma da yaptılar. Bu büyük bir felaketti. Aile, Kureyşlilerin kervanlarına katılamadığı gibi, kendi başına bir kervan çıkaracak ve onu koruyacak kadar da varlıklı ya da güçlü değildi. Böylece aile geçim kaynaklarını yitirdi ve bu durum iki, üç yıl sonra bir anlaşma sağlanıncaya kadar böyle sürüp gidecekti.

Daha sonra Muhammed, karısı Hadice'yi ve amcası Abu Talib'i kaybetti. Bu son yıkımın kendi üzerinde ağır etkisi olmuştu. Artık hiçbir koruyucusu yoktu. Ahalinin hakaretlerine uğradığı için çoğu kez amcası Abu Talib'in evinde kalırdı. Bu sırada, yeni dinin en azılı düşmanlarından olan amcası Abu Leheb, Muhammed'in koruyucusu oldu. Zira aile bireylerinin kişisel özgürlüklerini korumak onun için her şeyden daha önemliydi. Abu Leheb karde-

şi oğluna: "Kardeşim yaşarken yaptığın gibi dilediğin yere git ve dilediğini yap; Allah'a andım olsun ki ben sağ oldukça sana hiçbir kötülük yapılamayacaktır", dedi. Kureyşlilerin hemen hepsi böylesi bir davranışı doğru bulur ve onurlu bir tavır olarak görürlerdi. Ancak Muhammed'in amansız iki düşmanı amcasını caydırmak istiyorlardı. Bunun için de onu kışkırtmak amacıyla Abu Leheb'e: "Kardeşinin oğlu, babanın nerede olduğunu da söyledi mi?", diye sordular. Abu Leheb'te bunu yeğenine sordu; o da: "Akrabasının yanında", diye belirsiz bir yanıtla amcasına karşılık verdi. Amca, yeğeninin yanıtından hoşnut söz konusu iki kişiyi arayıp buldu ve yeğeninin yanıtını onlara söyledi. Onlar da: "Kuşku yok ki öyledir; ama o, onların cehennemde olduklarını söylemek istiyor", dediler. Abu Leheb yeğeninin yanına döndüğünde: "Babamın cehennemde olduğuna nasıl inanırsın?", diye sorar. Bu çok açık soruyu Muhammed'te aynı açıklıkla yanıtladı. Böyle yapmış olması onun için onurlu bir davranıştı; bu konuda vicdanının sesini tam bir dürüstlükle dile getirmekle son koruyucusunu yitiriyor ve hayatını tehlikeye atıyordu.

O zaman, başka yerlerde dayanak ve yandaşlar bulma çabası içinde evlatlığı Zeyd ile birlikte Taif şehrine gitti. Şehre vardığında en etkili üç kardeşi ayrı ayrı ziyaret etti; bunların desteğini kazanmaya çalıştı. Ne ki onlar, Muhammed'e alayla karşılık verdiler. Kardeşlerden biri ona: "Allah bir elçi göndermek isteseydi, senden daha iyisini bulamaz mıydı?", derken; bir diğeri: "Sana şu söyleyeceklerimden başka bir şey söylemek istemem: sen iddia etti-

ğin gibi Allah'ın bir elçesiysen, seninle bu konuyu görüşemeyeceğim kadar yüce birisin; eğer aksine, bir yalancı isen, seninle görüşmek beni alçaltır sanırım", dedi. İş bununla da kalmadı; üç kardeş halkı ve esirleri Muhammed'e karşı tahrik ettiler ve Muhammed, şiddetli bir taş yağmuru altında hızla şehri terk etmek, yüreği hüzün ve kederle dolu, Mekke'ye dönmek zorunda kaldı.

On yıldan uzun bir süre böyle geçmişti. Muhammed'in yandaşları henüz küçük bir azınlık durumundaydı. Muhammed, V. yüzyılın sonlarına doğru, Medine'yi, Yahudi kabilelerinin elinden alan Hazrec ve Avs kabilelerinin beklenmedik bir anda desteğini alırken her şey yeni dinin hiçbir iz bırakmadan yok olup gideceğini gösteriyordu.

Medineliler ile Mekkeliler, aynı ırktan değillerdi ve birbirlerine karşı düşmanlık içindeydiler. Mekkeliler bu düşmanlık duygularına Medinelileri aşağılama duygusunu da ekliyordu. Arapların yaygın düşüncesi çiftçiliğin pek de onurlu bir geçim sağlama biçimi olmadığı yönündeydi. Buna karşın Medine halkı yaşamını çiftçilikle sürdürüyordu. Bunun yanında Medine'de kalabalık bir topluluk olarak Yahudiler de yaşamaktaydı. Farklı inançta olan Hazrec ve Avs aşiretleri şehrin şimdi sıradan vatandaşı konumuna giren eski sahiplerinin dinlerini benimsemişlerdi. Medinelilerin çoğu ise Mekkelilerle aynı dinden olmalarına rağmen gene de Mekkeliler bütün Medine halkını Yahudi olarak görüyor ve bu nedenle de onları aşağılıyorlardı.

Muhammed, yurttaşlarının bu batıl itikadını paylaşıyordu. Ne var ki, kendi ırkının tüccar ve bedevilerine İs-

lam dinini benimsetmekte çaresiz kalıp, kendi yaşamının tehdit altında olduğunu görünce, bu yöndeki düşüncelerini bir kenara bırakmış, doğal olarak nereden gelirse gelsin her yardımı kabul etmek zorunda kalmıştı.

Muhammed'in dini, birçok Medine vatandaşını önemli ölçüde etkilemişti. Her şeyden önce, Mekkelilerin öfke duydukları bir şeye Medinelilerin tepkisel olarak yakınlık duymasından daha doğal bir durum olamazdı. Ayrıca Yahudi vatandaşlar, şehrin hâkimiyetini kendilerine yeniden vereceğini düşündükleri Mesihin ortaya çıkmasıyla Arap Medinelileri tehdit etmeye başlamışlardı. Muhammed'ten söz edildiğini, kendisini Allah'ın elçisi olarak tanıttığını duyduklarında, Yahudilerin geleceğini savladıkları Mesihin ortaya çıktığını düşündüler. Dolayısıyla en uygun önlemin, Yahudilerin peygambere yandaş olup kendi yollarını kesmelerinden önce davranmak olacağını düşünüyorlardı. Yahudilerden önce İslamiyet''i benimseyecek olurlarsa peygamber, kendi peygamberleri olacak, Yahudilerin kendilerine doğrultmak istedikleri silah, namlusunu rakiplerine, Yahudilere çevirecekti. Medine, sürekli olarak kutuplaşmanın ağır baskısı altındaydı. Güvenliğe şiddetli bir gereksinim duyulmaktaydı ve o güne kadar hiç kimse şehre bu güvenlik ve düzeni getirememişti. Bütün bu nedenlerden dolayı Medineliler, Muhammed'i ve dinini benimsemeye fazlasıyla yatkındılar.

Görüşmelere başlandı; MS 622 yılının baharında Mekke ile Mina arasındaki yolun daralarak tepeye tırmandığı dönemeç yerinde, Medine yetkilileriyle Muhammed arasında kesin sonuca varılan bir görüşme yapıldı. Burası ge-

nellikle Muhammed ile Medineli temsilcilerin görüştükleri yerdi. Kesin sonuca varmak için gece karanlığının ne gibi bir etkisi olabilir. Bu kez görüşme için gece karanlığı yeğlenmişti. Muhammed, kendisinin Allah'ın elçisi olduğuna inanmayan amcası Abbas'la birlikteydi. Gerçeğe pek de uygun olmayan sözleriyle konuşmayı başlatan da o olmuştu: "Ey Hazrec halkı! Muhammed'e davet yaptınız. O kabilesinin en iyi ailelerinden birinin bir bireyidir. Her ne kadar kimileriniz ona inanmasa da biz, hepimiz ona korumamızı sunuyoruz. Yaşama geldiği andan bu yana ona destegimizi vermeyi ona hak gördük; çünkü biz onun akrabasıyız. Muhammed sizin davetiniz gibi başka davetler de davet aldı. Ancak sizin davetinizi kabul etmeyi uygun gördü. Siz direnci güçlü, cesur ve savaş tekniğini biliyorsunuz; öyle ki, Araplar sizi korkutamaz. Düşüncelerinizi iyice gözden geçirin; kesin kararınızı alırken reislerinizden ve çoğunluktan asla ayrılmayın; en doğru söz, en iyi sözdür aynı zamanda." Bunun üzerine bir Medineli söze başlayarak: "Sözlerini dinledik, Allah'a and olsun! Size bildirdiğimiz amacımızdan başka bir amacımız olsa idi onu söylerdik; fakat biz, Muhammed'e bağlı olmaya ve onu korumak için kendi yaşamımızı feda etmeye karar verdik." dedi.

Bunun üzerine peygamber, Kuran'dan bazı sahifeler okuyarak onları, dininin temel ilkelerini ve İslam dinini kabul etmeye davet etti. Onlar da kabullerini ve ona bağlılıklarını and ile bildirdiler. Coşku topluluğa öylesine hâkim olmuştu ki, Mekkelilerin içine düşecekleri kötü durum için ileri geri sözler etmeye başladılar; Abbas onları

susmaları ve dikkatsiz davranmamaları için uyarmak zorunda kaldı.

On iki havari seçmiş olan İsa'yı örnek alarak Muhammed de, on iki vekil-lider atadı; sonrasında da topluluk dağıldı.

Bu olaydan Mekkelilerin haberi oldu. İkinci gün Mekkelilerden bir topluluk Medinelilerin çadırlarına geldi ve "duyduk ki hemşehrimizle bir görüşme yapmış ve ona diğer şeyler yanında bize savaş açmaya da söz vermişsiniz. Bu durum bizim zorumuza gidiyor; sizin kabileniz Arabistan'da en çok barış içinde yaşamak istediğimiz kabiledir." dediler. Medinelilerden olmakla beraber toplantıda bulunmamış, dinsiz birkaç kişi yerlerinden kalkarak kendilerince kutsal olan şeylerin bütünü üzerine yeminler ederek yapılan suçlamanın dayanaktan yoksunluğunu, olan bitenden hiçbir bilgileri olmadığını söylediler. Medineli Müslümanlarsa, Mekkelilerin oradan uzaklaşmasıyla birlikte hızla yurtlarına dönmenin hazırlığına girdiler. Ne var ki, Mekkelilerce izlendiler ve ikisinin yolları kesildi; içlerinden biri kılıcıyla kurtulmayı başardıysa da ikincisi, esir edildi ve Mekkeye götürüldü. Ona koruyuculuk yapan ailenin girişimiyle çok geçmeden serbest bırakıldı.

Bu olay üzerine Mekke Müslümanları kaçmak için hazırlanmaya başlamışlardı. O zamana kadar kötüledikleri vatandaşlarının bir dayanak bularak kutsal şehre, Mekke'ye düşman olacakları görülebilen politik bir güç oluşturmalarına göz yummaları söz konusu olamazdı. Bununla birlikte Mekkeliler, yeni dini, vatandaşlarının kanını dökerek boğmaya cesaret edemiyorlardı. Daha doğrusu

bunu yapmaya güçleri yeterli değildi; aile bağları, dini bağlardan çok daha güçlüydü. Ve iç savaş başlamış olsaydı birçok koruyucu durumunda bulunan ailenin, iyi bir sosyal konum beklentisiyle, Müslüman akrabalarının yanında yer alacaklarını da gözönünde bulundurmak gerekiyordu. Bu nedenle de Müslümanlar küçük gruplar halinde Medine yollarına koyulduklarında, onlara müdahale etmediler; aşılması olanaksız engellemelerde bulunmadılar. Abu Bekr ve Ali'yle birlikte kalmış olan Muhammed de sonunda gitmek zorunda kalınca, arttığını gördükleri tehlikenin önünü almak üzere son bir çaba daha harcamak gereğini duydular. Kureyşlilerin aile reisleri, yönetimin toplandığı yerde, Muhammed'in akrabalarını dışında tuttukları bir toplantı düzenlediler. Toplantıya katılanlardan biri: "işlerin ne duruma geldiğini görüyorsunuz. Yakın bir gelecekte yabancı kabilelerden oluşan yandaşlarıyla bize saldırması olası. Bu nedenle, gerçekleşme olasılığı giderek artan böylesi bir tehlikenin önünü alacak bir yol gösterin." diyerek toplantıyı açtı. Muhammed'in yaşam boyu hapse mahkum edilmesi önerildi. Öneri yetersiz görülüp benimsenmeyince, Abu Cehl her aileden saygın bir kişinin seçilmesiyle on bir kişiden oluşturulacak bir komite aynı anda Muhammed'e saldırıp onu öldürmelerini önerdi ve ekledi: "Böylece müşterek cinayet olacak ve Muhammed'in koruyucusu, Abd Menef Oğulları, onun intikamını hepsinden alamayacak ve diyet ile yetinmek zorunda kalacak, bunu da sevinerek öderiz" dedi. Bu öneri oy birliğiyle benimsendiğinden Muhammed'in durumu oldukça tehlikeli bir hal almıştı. Onu an-

cak bir hile kurtarabilirdi. O da bunu yaptı. Mekkelilerce gözlendiğinden koyu yeşil cübbesini Ali'ye verdi ve kendi yatağında yatmasını buyurdu. Her zaman yattığı yerde uyuduğunu ve düşmanlarının elinden kaçmaya yeltenmeyeceğinden güven duymalarını istiyordu. Gizlice Abu Bekr'in evine gitti. Abu Bekr dört aydır güçlü iki deve ve bir yol izcisini hazır bulunduruyordu. Her ikisi Abu Bekr'in evinin arka penceresinden çıkıp oradan uzaklaştılar. Nur dağında bir mağarada üç gün gizlendiler; akşamları Abu Bekr'in kızı Esma yiyecek getirdi. Mekkeliler Muhammed'in başını getirene yüz deve ödül verecekleri ni açıkladılar. Firariler bulundukları bölgede aranmadılar; Nur dağı Medine'nin bulunduğu yönün tam tersi yönünde, Mekke'nin güneyinde ve bir buçuk saatlik yol uzaklığındaydı. Sonuçta Muhammed ve Abu Bekr yol izcisiyle birlikte yola devam ettiler ve sağ salim Medine'ye vardılar. Üç gün sonra da Ali onlara katıldı. Muhammed'in kaçmasına yardımcı olduğu için ancak birkaç saat hapsedilmişti.

Üçüncü Bölüm
Hicret Sonrası

Medine'de yapılması gereken şey, dini ayinlerin düzenlenmesiydi. Muhammed'in ilk işi de bu oldu. Bir cami yaptırdı. Bu cami, şimdiki camilere oranla, kuşkusuz, küçüktü. Gene de Arap toplumunda henüz büyük bir sadeliğin hüküm sürdüğü o döneme göre cami, büyük ve genişti; üç türden kullanımı, ibadet yeri, hükümet dairesi ve kabul salonu olarak kullanılmaya elverişliydi. Günlük beş vakit namazın zamanları müezzin aracılığıyla bildirilirdi. Habeş'li bir köle olan ve Ebu Bekir'in kendisini satın aldığı güne kadar çok eziyet görmüş olan Bilâl, bu görevi yerine getiren ilk kişi oldu. Gür ve keskin sesi onu bu görev için özel olarak uygun kılıyordu. O zaman kullanılmaya başlanan ve şimdi de geçerli olan "formül" şöyleydi: Allahü ekber, Allahü ekber.. eşhedu en la ilahe illallah, eşhedu en la ilahe illallah.. eşhedu enne Muhammeden rasulullah, eşhedu enne Muhammeden rasulullah.. hayya alel salat, hayya alel salat.. hayya alel falah, hayya alel falah.. Allahü ekber, Allahü ekber, lailahe illallah.. sabah ezanına, namaz uykudan hayırlıdır anlamında iki kez tekrar edilen tümce eklenir. Namazların her gün camide kılınması gerekmiyordu. Herkes namazını evinde kılmaya izinliydi; cuma günleri camide toplu ibadet vardı ve meşru nedeni olmadıkça her mümin cuma namazında bulunmalıydı. O gün Muhammed, namazını kıldıktan sonra bir hutbe* veya bir mevi'ze okurdu.

**İslamiyet'in başlangıcında hutbe, cuma namazından sonra okunurdu. AC.*

Ayinden başka, Muhammed'i meşgul eden başkaca şeylerde vardı. Öncelikle Medine'yi idare eden iki kabilenin, "Avz" ve "Hazrec" kabilelerinin husumetine bir son vermek gerekmekteydi. Gerçekte Muhammed, bu eski düşmanlığı bütünüyle ortadan kaldıramadı; her iki kabile, Muhammed'in ruhani nüfuzunun olduğu kadar fiziki nüfuzunun da etkisi altında olduklarından bunların düşmanlıklarının pek bir önemi kalmıyordu. Her iki kabile aynı tanımla, "ensar" ile bilindiler. Daha sonra muhacir Mekkeliler ile Medineliler arasında kolaylıkla ortaya çıkabilecek düşmanlığın önünü almak gerekmekteydi. Muhammed bu amaçla onlar arasında "uhuvvet" olarak adlandırılan kardeşlik müessesesini kurdu. Muhacirlerin her biri Medinelilerden bir kardeş seçti; bu bağ o denli samimiydi ki öz kardeşlik bağlarından bile daha kuvvetliydi. Zira ölüm halinde kardeş, kardeşinin tek varisi oluyordu.*

Muhammed'in gizli düşmanları olduğu gibi, düşmanlığını gizlemeyenler de vardı. "Ukbe" açık biat eden Medinelilerin büyük bölümünün vekiliydi ama bunlar şehirde herhalde çoğunluğu oluşturmuyordu. Muhammed'in özel görevine inanmayan daha birçok kimse vardı. Bunların kimileri Mekke'ye gittiler ve Muhammed'in düşmanlarına katıldılar. Kimileri de Medine'de kaldı ve Müslümanlığı kabul etmiş göründüler. Direnmediler ama gizliden gizliye vatandaşlarının davranışlarını aşağılıyor ve Peygamberin aleyhinde ellerinden geldiği kadar çalışıyorlardı. Bunlar fesatçılar, sahte kardeşler, riyakârlar ve Kuran'ın ifadesiyle "münafıkın" grubunu oluşturuyorlardı. Gene de en büyük

*Bu kanun senelerce geçerli olmuş ancak, Bedir savaşından sonra uygulanmamıştır.

zorluk Yahudilerden geliyordu. Muhammed onlara düşmanlık etmiyor aksine kalplerini kazanmaya çalışıyordu. Dinlerinin varoluşunun kutsallığını her zaman onaylamıştı. Peygamberlik görevini ve sıfatını kanıtlamak için sürekli olarak onlara kutsal kitabını, ibadet aylarını, oruçlarını, dinlerini yerine getirme esas ve yöntemlerini kanıt olarak göstermiş ve bunları onlardan almıştı. İnananlar namaz kılarken yüzlerini Kudüs yönüne çeviriyorlardı. Bir diğer anlatımla Kudüs, onların "kıble"siydi. "Kefaret-iz zünub" günlerini, o günlerde oruç tutarak öderlerdi. Sözün kısası Muhammed, peygamberliğini tanımaları şartıyla onlara olabildiğince uyumlu davranmış, yumuşaklık göstermişti. Dahası, Medine'ye varır varmaz dini ayinlerini yapmalarını serbest kılmış ve malları üzerindeki kullanım haklarına dokunulmaksızın güvende olacaklarının teminatını vermişti. Yahudiler mukaddes kitaplarında Muhammed'in geleceğinin bildirilmiş olmasını kabul etmek istemiyorlardı ve tam olarak da bunu isteyen Muhammed'in, bu konuda inat etmelerine duyduğu kızgınlık giderek şiddetini arttırıyordu. Öyle ki, "vahiy"lerinde onları Hz. Musa aleyhinde inançsızlığa düşmüş, peygamberlerini öldürmüş, mesihlerini reddetmiş olanların zürriyetinden olanlar diye aşağılamıştı. Zamanında gösterilen hoşgörü ve yumuşaklıktan ve dini adetlerini taklit etmekten artık söz edilmez olmuştu. Kudüs yerine Mekke "kıble" oldu. Yahudilerin orucu, ramazan orucuyla ikame edildi. İki grubun arası öylesine açıldı ki yakında bir gürültünün kopması beklenebilirdi.

Muhammed, Medine'ye vardığından beri Mekkelilerden intikam almak düşüncesini koruyordu. Ancak bu dü-

şüncesini hayata geçiremiyordu; öncelikle yerine getirilmesi gereken başkaca işleri vardı ve Medineliler kendisine bir saldırı savaşı için değil, ancak bir savunma savaşı için yardımlarını taahhüt etmişlerdi. Bunun sonucu Muhammed hicret etmiş yandaşlarından Mekkelilerin kervanlarına saldırmalarını istediğinde, hicretin altı ayı geçmişti. Yağma yapıldı, kan döküldü ve o zaman kutsal savaşın, cihadın zorunlu, farz olduğuna ilişkin vahiy geldi ve cihada katılacak olanlara cennet vaad olundu. Miladi 624 yılının Kânunisani (Ocak) ayında, Bedir savaşı gerçekleşti. Abu Süfyan'ın önderliğini üstlendiği büyük bir kervan 623 yılında Muhammed'in saldırısından kurtulmasından sonra, o sırada ticaret mallarıyla Suriye'den dönüyordu. Muhammed kervanın bu kez elinden kurtulamayacağını düşünmüş olmalı ki kervana saldırı için gerekli hazırlıklar yapılmış ancak, saldırı planının gizli tutulması gereği düşünülemediğinden Abu Süfyan'a, daha Suriye sınırındayken saldırının haberi ulaştı. Bu nedenle Abu Süfyan, kafilesinin korunması için, Mekke'den bir ordu hazırlanması isteğiyle Mekke'ye bir öncü gönderdi; kendisi de Kızıldeniz sahillerine en yakın yoldan hızla, tedbirli yola koyuldu.

Muhammed'in sabrı giderek tükeniyordu. Kervanı bir kez daha elinden kaçırmak istememesi nedeniyle, muhbirlerinin dönüşünü beklemedi. Müslümanlara, kendisiyle birlikte hareket etme emri verdi. Yağma arzusuyla birçoğu onu izlediler. Yağma arzusu, çok şeyden önemliydi ancak kalabalık değillerdi ve sayıları 300 kişiyi geçmiyordu. Muhammed, kervanların alışılagelmiş duraklama yeri olan Bedir denilen yerde Abu Süfyan'a ansızın

saldırabilme ümidini taşıyordu. Oraya göndermiş olduğu iki gizli görevli bu umudunu güçlendirdi. Bu iki görevli Bedir'den dönüşlerinde, kervanın iki güne kadar Bedir'e varmış olacağını bildirdiler. Fakat Abu Süfyan Medine'ye yaklaştığı sırada güvenlik önlemlerini daha çok arttırmıştı. Bedir'e vardığında orada yabancı kimselerin görülmüş olduğunu öğrendi. Bunların Medineli casuslar olduklarını da anlamış olmalıydı. Bunun üzerine kervanın yolunu değiştirdi ve hızla ilerledi. Öyle ki kısa süre içinde tehlike alanının dışına çıkmıştı. Koruma ordusuna gerek kalmadığını bildirmesi için ikinci bir haberci gönderdi. On, on iki gün önce kervanın korunması için yardım istemeye giden haberci Mekke'ye ulaşmış, Mekke halkı aldığı duyum üzerine telaşlanmıştı; belli başlı ailelerin çoğunun kervanda hisseleri vardı ve bu nedenle de kervanın sağ salim gelmesinde çoğu kimsenin çıkarı vardı; büyük bir isteklilikle savaş hazırlıkları yapıldı. Birçokları şahsen bu savunmaya katılmak istiyordu. Kimileri kendi yerlerine birilerini görevlendirdiler. İki, üç gün içinde yaklaşık 950 kişiden oluşan bir ordu hareket etmiş oluyordu. Ancak, "Cuhfe"de Abu Süfyan'ın kervan için herhangi bir tehlikenin kalmadığı bilgisini getiren ikinci haberciyle karşılaşıldı. İleri gelenler dönüp dönmeme konusunu tartışmaya koyuldu. İhanet olarak yorumlanır diye çokları geri dönülmesine karşıydı. Bunun üzerine ordunun büyük çoğunluğu Medine üzerine yürüdü. Üç yüz kişiden oluşan Zuhriler ile diğer kabilelerden birkaç kişi Mekke'ye dönüyordu; kervanın güvenlikte olması nedeniyle savaşçı göndermeyi gereksiz görmüşlerdi.

Kimi yolcular kendisine Mekke ordusuyla ilgili bilgi verdiklerinde Muhammed kervana baskın düzenleyebilme umuduyla ilerliyordu. Bunun üzerine danışma toplantısı yapıldı. Muhammed gibi hemen herkes düşmandan kaçmama düşüncesini savunuyordu. Daha kalabalık olunduğu sürece, kervanın izlenip ele geçirilmesi umuluyordu ve bu düşünceyle de yola devam edildi. Bedir'e varıldığında Muhammed, karargahını ilk kuyunun yakınında kurmak istedi. O arada bir Medine'li: "Ey peygamber! Bu konuda bir vahiy var mı, yoksa kendi başına mı hareket ediyorsun?" dedi. Muhammed: "Kendi başıma hareket ediyorum" dedi. Medineli: "Öyleyse, mevzilenmemiz iyi değil, ilerlemeliyiz ve ordugahımızı son kuyunun yakınına kurmalıyız ki düşman susuz kalsın". Muhammed bu düşünceyi onayladı ve söylenenin yapılmasını istedi.

Akşam olmuş karanlık çökmüştü. Muhammed ile Ebu Bekr'in dinlenmeleri için aceleyle, hurma dallarından bir korunak yapıldı. Gece yağmur yağmaya başladı. Mekkelilerin bulunduğu bölgeye daha çok yağmur yağmıştı. Öyle ki zorlukla ilerleyebilecekleri kadar çamurluydu.

Sabah, iki ordu karşı karşıya dizildi. Çamurdan yılgın Mekkeliler güneş ışınlarının kendilerine karşı vurmasından da hoşnutsuzdular. Ancak Muhammed de böylesine kalabalık bir orduya karşı gireceği savaşın sonuçlarından, özellikle de İslamiyet'in kaderinin bu savaşa bağlı olması nedeniyle kaygılıydı. Ebu Bekr ile birlikte korunağa girdi ve tanrıya yakardı.

Savaş başladı. Müslümanlar Peygamberin kendilerine vermiş olduğu düzen üzere yerlerinden ayrılmadılar.

Düşmana direnmekle birlikte saldırmak için peygamberin vereceği işareti bekliyorlardı. Fırtınalı bir kış günüydü. Vadide sert bir rüzgâr esiyordu. Muhammed bu durumdan yararlanmayı bildi "bu Cebrail'dir ki bin melek ile düşmanlarımızı karşılamak için bir kasırga gibi esiyor" diye bağırdı, sonra da "içinizden bugün düşmanla cesaretle savaşacak, düşman tarafından ön cephesinden yara alacak ve bu yaralardan ölecek olanlar cennete girecekler-dir" dedi. Bu arada elindeki birkaç hurmayı yemekte olan on altı yaşında bir delikanlı hurmaları hemen elinden attı ve "Nasıl! Cennete girmek için bu heriflerce öldürülmekten başka bir şey yapmak gerekmiyor öyle mi?", diye bağırdı. Bunları söylerken de kılıcını çekti ve düşman cephesine doğru yürüdü; şiddetle arzuladığı sona çok geçmeden ulaşmıştı.

Muhammed beklenilen işareti verdi; yerden bir avuç çakıl taşı aldı ve "Yüzleri mustekrah* olsun! Müslümanlar saldırınız!" diyerek çakıl taşlarını Mekkelilere doğru attı. Zamanlama iyi seçilmişti. Mekkeliler geri çekildiler; çiğnedikleri ağırlaşmış kum hareketlerini felce uğratmıştı. Çekilme hareketi kaçışa dönüştü. Muhammed'in amansız düşmanlarının kimi öldürülmüş, kimi esir alınmıştı. Çarpışma sona erince ganimet paylaşıldı. Düşmanın cenazeleri toplu mezara gömüldü. Muhammed, ölenlere adlarıyla seslendikten sonra şöyle dedi: "Ey peygambere layık olmayanlar! Siz bana bir yalancıya davranır gibi davrandınız; oysa başkaları benim gönderilmişliğime inanıyordu; siz beni öz vatanımdan kovdunuz; bana karşı silahlandınız, başkalarıysa

*Tiksinti verici.

bana destek verdiler ve beni savundular. Ya şimdi! Allah'ın benim dilimle size bildirdiği tehditler gerçekleşti mi?", dedi. Kutsal düşünce ve duyarlılıktan bütünüyle yoksun olan, orada bulunan Araplar, bu konuşmanın gerekçesini anlamamışlardı, "O da ne! Ey peygamberimiz, ölülerle mi konuşuyorsunuz?", diye sordular. Muhammed onlara: "Biliniz ki, bana cevap veremezlerse de onlar benim sözlerimi sizin işittiğiniz gibi işitirler", yanıtını verdi.

Muhammed'in intikam duygusu henüz azalmamıştı; esir alınanlardan Muhammed'in özel olarak çok kızgın olduğu altı kişi onun emriyle öldürüldü. Esirlere iyi davranıldı; çoğu İslam dinini kabul etti. Kimi esir Mekkelilerce satın alındı.

Bedir'de sayıca iki kat fazla olan düşman askerine karşı kazanılan zafer doğaldır ki bir mucize olarak gösterildi. Bu zafer Muhammed'in gücünü onayladı ve Medine Yahudileriyle bu şehirde bulunan diğer hasımlarına öfkesinin bütün ağırlığını hissettirmek için fırsattan yararlandı.

İlk kurban bir kadın oldu. Bu kadın Avs kabilesinin bir ailesinin bireyi olan Esma idi ve atalarının dininden dönmek istememişti. Bedir savaşından sonra kasideler okumuş ve bu kasidelerde kendi kabilesinin en iyi adamlarını öldürmüş olan bir adamı aralarına almayı kabul ettikleri için yergiyle vatandaşlarına deli demişti. Müslümanların buna çok kızdıklarını görerek (bir Arap'ın yergiyi içine sindirdiği az görülmüştür.) Muhammed: "Beni bu kadından kim kurtaracak!" diye bağırdı. Umeyr bunu duydu ve Esma'yı gece uykusunda öldürdü. Ertesi gün camide Muhammed ona yönelttiği soruyla aralarında şöyle bir konuşma oldu:

Muhammed : "Mervan'ın kızını öldürdün mü?"
Umeyr : "Evet. Söyler misin, yaptığım işten dolayı korkmamı gerektirecek bir şey var mı?"
Muhammed : "Kesinlikle yok; önemsiz bir şey"

Bu konuşma sonrasında Muhammed ahaliye seslenerek şöyle dedi: "Allah'a ve peygambere yararlılık göstermiş olan bir adam görmek ister misiniz? İşte!" Birkaç hafta sonra yine aynı şekilde tiksindirici bir cinayet yaşandı. Suç aynı türdendi. Ancak bu kez söz konusu olan yaşlılığının son yıllarında bulunan, Abu Affan adında bir Yahudiydi ve Müslümanları yeriyordu. Muhammed'in bir sözü üzerine, harfi harfine bakılacak olursa bir emir olmayan bir sözü üzerine o da uyurken öldürüldü.* Ancak bu bir başlangıçtan başka bir şey değildi. Daha sonra Muhammed, öfkesinin bütün şiddetini bir Yahudi kabilesine yaşattı. Medine'nin bir varoşunda Beni Kinka kabilesi yaşamaktaydı. Bunlar kılıç keskinleştirmek, parlatmak ve kuyumculuk yaparak yaşıyorlardı. Müslümanlarla aralarının bozulmasının nedeni tam olarak bilinmemekte. Neden söylencelerde belirtilmekte ise de açıklamalar oldukça taraflıdır; alışılageldiği gibi bütün suç Yahudilerin üzerine atılmaktadır. Ancak diğer tarafın anlatılarının, bulunmaması nedeniyle karşılaştırmak olanaklı değil. Durum her ne ise Muhammed, sonuçta bir gerekçe buldu ve Beni Kirka aşiretini kuşattı; 15 gün süren kuşatma sonunda teslim alındılar. Mu-

**Seyid Ahmet İbn Zini Dahlen'in "Peygamberin Sireti" adlı, bilinen kitabında Abu Affan'ın 120 yaşında olduğu halde, peygamberin emriyle, bir yaz gecesi, Salim İbn Umeyr tarafından öldürüldüğünü yazar. AC.*

hammed hepsinin başlarının kesilmesini istiyordu. Neyse ki Medineliler içinde etkin bir dostları vardı ve bu kişi onlar için ricada bulundu; bin bir zorlukla Muhammed'in yaşamlarını bağışlamasını sağladı. Malları Müslümanlar arasında paylaşıldı, kendileri ise sürgün edildi. Suriye sınırı üzerinde bulunan "Adhraat"a* gittiler ve oraya yerleştiler. Mekke ile Medine arasındaki çatışmalar da devam etmekteydi. Abu Süfyan Medine'ye karşı bir kez asker gönderdi. Müslümanlar da bir Mekke kervanını ele geçirdiler. Bedir yenilgisinin öcünü parlak bir zaferle almak isteyen Mekke hazırlıklarını sürdürüyordu. Uğruna Bedir'de o kadar kan dökülen kervanlarından elde edecekleri gelirin büyük bir ordunun hazırlanmasında harcanmasına görüş birliğiyle karar vermişlerdi. Mekke çevresinde yaşayan müttefikler silah altına davet edildiler ve MS 625 yılının Ocak ayında 3 bin kişi Medine üzerine yürüdü. Başlarında Abu Süfyan'ın karısı Hind olmak üzere birçok kadın orduyla birlikte gidiyorlardı. Zira, Bedir savaşında babasını, kardeşini, amcasını kaybetmiş olan Hind, intikam almaya susamıştı. Mekkeliler sahil boyu yolunu izleyerek Medine yakınlarına geldiler. Uhud Dağı yakınlarında ordugahlarını kurdular ve çevre köylerini talan edip yıktılar.

Medineliler, düşmanı beklemenin mi yoksa çıkıp karşılamanın mı daha uygun olacağını tartışmaktaydı. Kötü yorumlarla açıklanan rüyalar görmüş olan Muhammed bu iki seçenekten birincisini savunmaktaydı. Yaşlı ileri gelenler de bu görüşü güvenliliği nedeniyle destekliyorlardı.

**Bu şehir, "Horan" sancağı sınırları içindedir ve şimdi Hicaz demir yolunun önemli istasyonlarından birisidir! AC.*

Ancak gençler, Bedir savaşında olduğu gibi kolay bir zafer elde edileceği düşüncesiyle, şehirde beklemeyi bir ihanet olarak görüyorlardı ve şehir dışında düşmanla savaşma kararı alınmasını sağladılar. Ne var ki Muhammed'in ordusuna ancak bin kişi katılmıştı. Bu bin kişiden "münafıkın"* olarak adlandırılan üç yüz kişi de daha savaş başlamadan ordudan çekildiler. Dolayısıyla karşıt güçler arasında büyük bir dengesizlik vardı; üç bin Mekkelinin karşısında ancak 700 Müslüman vardı. Muhammed bu olumsuz durumu sağlam yer tutuşla gidermek istedi. Savaşçılarına, sırtlarını dağa verecek şekilde düzen verdi. Sonra da düşman atlılarının girebilecekleri tek yer olan sol kanadını en iyi okçularıyla kapadı ve her ne olursa olsun mevzilerini terk etmemelerini kendilerine emretti.

Abu Süfyan'ın coşkulu bir konuşması, Hind ve diğer kadınların söyledikleri savaş şarkılarıyla Mekkelilerin şiddetli düşmanlık duyguları daha da ateşlendi.

Savaş, gelenek olduğu üzere, iki taraftan birer kişinin vuruşmasıyla başladı. Ancak Mekkeliler ilk çarpışmanın sonucundan mutlu olmadılar. İlk meydan okumuş olan bayraktarları rakibinin çıplak kılıcının darbeleri altında can verdi. Ölenin akrabalarından beş kişi birbiri ardına bayrağı taşıdı; aynı son onları da buldu. Mekkeliler sarsılmıştı; birkaç Müslüman onların safları arasında bir geçit açarak, ordugahı ve düşmanın eşyalarını yağmalamaya koyuldu. Savaşın kazanıldığı sanılmıştı. Okçular yağma arzularına direnemediler; Araplar için yağma, ganimet her şeyden daha önemliydi. Okçular ganimeti başkaları-

*Bölücü, ayrılıkçı. ç.n.

nın paylaşmaya başladığını görünce, Muhammed'in kesin buyruğunu unuttular ve liderlerinin emirlerini önemsemeyerek yağmaya katılmak için mevzilerini terk ettiler. Mekke atlı savaşçılarına kumanda eden Halid bu durumdan yararlanma olanağını kaçırmadı. Atlı savaşçılarla düşmanın açılmış olan sol kanadını sardı ve mevzilerini ele geçirdi. Saflar karıştı ve yenilgi kaçınılmaz hale geldi. Muhammed'in amcası Hamza (Allah'ın aslanı) vuruldu. Hamza'yı öldürmesi için Hind'in yanına ücretli olarak aldığı zenci Hamza'yı mızrakla öldürdü. Muhammed'in kendisi de tehlikedeydi. Bir taş alt dudağını yaralamış ön dişlerinden birini kırmıştı. Sert bir darbe, başındaki yağmurluk örtüsünün ön tarafından sarkan halkalarını iyice içe doğru yapıştırdı. Muhammed yere düştü; Mekkeliler, öldüğünü sanarak sevinçle bağrıştılar. Oysa Muhammed yalnızca bayılmıştı; kendisine bağlılık duyan birkaç kişinin yardımıyla, zorlukla kurtarıldı.

Müslümanlar kayaların arasında korunaklı bir yer buldular; Mekkeliler ise bu başarılarından yararlanmayı bilemediler. Bir süre Muhammed'in öldüğünü sandılar ve savaşın bittiğini düşündüler. Zira Medinelilere karşı değil, Muhammed'e karşı savaşıyorlardı; Muhammed öldüğüne göre her şey sona ermişti. Sonuçta, Peygamberin cesedini ölenler arasında arayıp bulamayınca kurtulmuş olduğunu anladılar; Medinelilere yeniden saldırma girişiminde bulunmadılar ki eğer bunu yapmış olsalardı, Medineli savaşçıların dağınıklığı nedeniyle şehri ele geçirebilirlerdi. Ancak, dar sokaklarda çatışmaya girmekten kaçınmışlardı. Başlıca isteklerine ulaşmış, Bedir yenilgisinin sürdüğü le-

keyi silmiş olduklarından Mekke'ye dönüş yoluna koyuldular. Uhud yenilgisi Muhammed'i zor durumda bırakmıştı. Düşmanları, bütün Yahudiler sevinç duyup birbirlerini kutladılar, "Pekala görülüyordu ki Muhammed bir peygamber değildi; diğer komutanlar gibi bir komutandı; gerçek bir peygamber, Muhammed'in uğradığı gibi bir yenilgiye uğratılmamıştır" diyorlardı. Samimi Müslümanların bile inancı sarsıldı. Bedir zaferinde, Allah'ın yardımını, kanıtını; Muhammed'in bir peygamber olduğu gerçeğinin kendi gözleriyle tanığı olmuşlardı. Ancak aynı mantıkla bakıldığı için de, Uhud yenilgisinden bunun karşıtı bir düşünceye ulaştılar. Amaçlarına ulaşabilmesi, yandaşlarına yeniden cesaret vermesi için Muhammed'in bütün iradesini ve düşünce inceliğini kullanmaya gereksinmesi vardı; üçüncü surede dile gelen sözlerle bu amacına ulaşmak üzere harekete geçti: "İnananlar, buyruklara uymamakla yenilgiyi davet ettiklerinde, Allah onlara zafer vermişti; bu durum gerçek dindarları inançsızlardan ayırt etmek için gerekli bir sınavdan başka bir şey değildi. Fakat, ümitsiz olunmamalı, inananlar cesaret göstermeleri koşuluyla, girişimleri parlak bir başarıyla taçlandırılacaktı". Kuşkusuz yenilginin bıraktığı kötü izleri, parlak bir yengi ve büyük bir ganimet giderebilirdi. Ne var ki bir süre için parlak denilebilecek herhangi bir gelişme yaşanmadı. Mekke yakınlarında yaşayan Yahudi Beni Nazir kabilesi kovuldu ve bunların toprakları Mekke muhacirlerine verilerek bir ölçüde genişleme olanağı bulundu. Ancak, diğer komşu kabileler üzerine Muhammed'in açtığı savaşlar dikkat çekici başarılara yol açmadı. Bu dönemde

dikkati çeken ancak Muhammed'in hareminin tarihidir. Bu tarih Kuran'da o kadar özel bir yer kaplar ki, suskunlukla geçiştirilemez.

Hadice'nin ölümünden birkaç ay sonra Muhammed, Mekke'de, yeni dine tutkuyla bağlanmış dul bir kadın olan Suda ile evlenmişti. Bundan başka samimi yakını olan Ebu Bekr'in yedi yaşlarında ki kızı Ayşe'yle nişanlanmıştı. Üç yıl sonra onunla Medine'de evlendi. Elli yaşlarında bir erkekle yaşına uygun oyunlarla zaman geçiren 10 yaşında bir çocuğu birleştiren ilginç bir evlilik! Ancak bu çocuk akıl ve vücut olarak hızla olgunlaşmıştı. Zeki ve diri Ayşe'nin kocası üzerinde şaşırtıcı bir etkisi vardı. Daha sonra bu iki kadına, yakın dostu Ömer'in kızı Hafsa, Bedir'de aldığı yarayla yaşamını yitiren bir Müslümandan dul kalan Ummu Selma katıldı. Bununla sınırlı kalmadı; günün birinde, çok kez yaptığı gibi, kölesi iken özgür kılıp evlatlık edindiği Zeyd'in evine gitti. Zeyd evde değildi. Zeyd'in karısı ev kıyafetini düzelterek onu eve buyur etti. Ancak Muhammed Zeyneb'i o üstünü başını toparlayıncaya kadar görmüş ve güzelliğinden fazlasıyla etkilenmişti. "Bağışlayıcı Allah, insanların kalbini döndürmek senin için ne kadar kolay" dedi. Bir süre sonra gitti. Ancak Zeynep güzelliğinin uyandırdığı beğeniden az övünç duymuyordu ve kocası geldiğinde olanları anlatmaktan kaçınmadı. Zeyd hemen Muhammed'in yanına gitti ve isterse karısından ayrılmaya hazır olduğunu söyledi. Muhammed bu öneriyi geri çevirdi. Ancak bu öylesine bir geri çevirmeydi ki boşanmasının Muhammed'in hoşuna gideceğini Zeyd kolaylıkla anladı. Peygamberin

kendisini beğenmesiyle bu denli övünç duyan bir kadını belki de Zeyd eş olarak tutmak istememişti ve boşandı. Gene de Peygamber onunla hemen evlenme cesaretini göstermedi. Eğer Zeyd ile yakın ilişkisi olmasaydı, Arapların bu konularda ki genel geçer anlayışlarına göre kimsenin yergisini almadan bunu yapması olanaklıydı fakat Zeyd kendisinin evlatlığıydı. Araplar, evlatlığın boşadığı kadınla evlenmeyi bir doğal babanın geliniyle evlenmesi kadar uygunsuz görürlerdi. Muhammed'in çekimserliği uzun sürmedi; Ayşe'nin yanında bulunduğu bir gün, kendisine vahyin geldiği anlarda ki dalgınlığına girdi; kendine geldiğinde gülümseyerek: "Zeyneb'in evine gitsinler ve ona, Allah'ın onu bana eş olarak verdiğini söylesinler", dedi; bir vahiy* "evlatlıklar öz evlat gibi değildir ve onların boşadıkları kadınlar babalıklarıyla çekinmeksizin evlenebilirler" diyerek karşıtlarına susma buyruğu verdi. Allah, "Zeyd'in karısı olduktan sonra onu seninle evlendirdik; öyle ki evlatlıklarının karılarıyla evlenmek inananlar için artık günah olmasın; ilahi irade gereğince hareket edilmelidir", buyurmuştu. Bizi düşündüren** bu vahyin daha ileri bir dönemde gelmiş olması durumunda, büyük bir olasılıkla, en çok bağlılık duyan yandaşlarının bile inançlarını olumsuz yönde etkileyecek olmasıydı. Çünkü bu vahiy ancak düzenbazlık ilham etmişti. Ne ki iman öylesine derin kökler salmıştı ki bu vahiyi de diğerleri gibi, tam bir inançla karşıladılar.

*32. sure. AC.

**Der Stil des Mohammeds unterscheidt sich nicht von dem anderer frömmelnder Schirken; Gott im Mund, die Welt im Herzen. Sprenger, I, s: 404.

Bir süre sonra vahiy yeniden gelir; bu vahyin geliş nedeni Ayşe'dir. Muhammed, çıktığı bir askeri seferde onu yanına almıştı; ancak dönüş yolunda, deve sırtına yerleştirilen üstü ve dört yanı örtülü güneşliğin içinde olmadığı görüldü. Bir süre sonra, muhacirinden Safvan'ın geldiği görülür; üzerinde Ayşe'nin bulunduğu deveyi yularından çekerek getiriyordu. Kendi ifadesine göre Ayşe gerdanlığını düşürmüş onu aramaya gitmişken deveci Ayşe'yi içinde sanarak güneşliği deveye yüklemişti. Böyle bir yanlışa düşmek gerçekten de olanaksız değildi; Ayşe ufak tefek ve ince yapılı bir kadındı. Kervan yerine gelip de kimseyi bulamayınca şaşırmış kalmıştı; olanların farkına varınca kendisini aramaya geleceklerini düşünerek orada beklemişti. Bir rastlantı sonucu kervanı gecikmeyle izleyen Safvan çıka geldi, Ayşe'yi devesine bindirdi ve Medine'ye getirdi. Yolda acele etmesine rağmen kervana yetişemedi.

Ayşe'nin anlatışıyla olay böyleydi. Üzüntü verici bir şekilde her zaman şüpheci ve dedikoducu olan Araplar ise, bu olayı bütünüyle değişik biçimde yorumluyorlardı. Muhammed'in kendisi de huzursuzdu; Ayşe'ye soğuk davrandı. Ayşe bu durumdan fazlasıyla etkilendi ve hastalandı ya da hastalanmış göründü; her zaman yarar sağlayan bu yöntem bu kez sonuca ulaşmaya yetmedi. Muhammed dargınlığını sürdürdü. Bu durumda Ayşe, babasının evine dönmek için izin istedi; izin de verildi. Erkek ya da kadın, Ayşe'nin ne kadar çekemeyeni varsa bu durumdan hoşnuttu. Kocasının takındığı tavra göre, suçu görünüşte sabitti! Sorun Muhammed için oldukça rahatsız ediciydi. Buna bir son vermek istedi ve

kürsüye çıkıp orada bulunanlara: "Beni ilgilendiren işlere karışmak sizin neyinize; benim evimde yaşayanlara nasıl iftira etmeye nasıl cesaret edersiniz? Ben onlarla ilgili olarak iyilikten başka bir şey bilmiyorum" dedi. Konunun kapanmasına bu da yetmedi. Gerçekte Ayşe'nin iffetini ateşli bir şekilde savunan kimseler yok değildi; ancak henüz o dönemde bu özelliği tam bilinmediğinden, Ayşe'nin masumiyetinden fazlasıyla şüpheye düşenler vardı ve tartışmaya yol açan bu durum da bundan kaynaklanıyordu. Muhammed, Osman ile Ali'den düşüncelerini sordu; Osman, bu gevezelikleri iftira olarak değerlendiriyordu; Ali ise daha tedbirliydi -ki Ayşe bunu hiçbir zaman bağışlamadı- ve bir tahkikat yapılmasını önerdi. Ancak tahkikat nasıl yapılacaktı? Şahit yoktu. Günümüzde bile bizim yapacağımız şeyi yapmaları gerekmişti: Ayşe'nin söylediklerinin doğruluğuna ya da yalan olduğuna inanmak. Ne masumiyet ne de suçluluk kararı verilebiliyordu; Muhammed de bunu görmüştü. Ayşe'nin yanına gitti ve ona: "Hakkında söylenenleri biliyorsun. Allahtan kork! Eğer günahkâr isen pişmanlığını söyle, zira Allah pişmanlık duyanları bağışlayıcıdır", dedi. Ayşe suskundu; annesi ve babasının onu savunacaklarını düşündü; ancak onlar da suskun kalınca sonunda hüngür hüngür ağlayarak "Allah'ın adıyla söylüyorum ki sözünü ettiğin konuda pişmanlık dile getirecek bir zaman olmayacaktır; bekleyecek hiçbir yardımım yoktur; eğer itiraf edersem Allah bilir ki masumum! Eğer inkâr edersem kimse bana inanmaz; benim yapabileceğim bir şey varsa o da Yu-

suf'un babasının* dediği gibi, bana yakışan yardımcı, ancak Allahtır demektir" dedi. Bu sözleri ağır bir suskunluk izledi. Muhammed derin dalgınlığına girdi. Üstünü örttüler, başının altına bir yastık koydular. Bir süre kendinden geçmiş olarak öylece kaldı. Kendine geldiğinde örtüleri üzerinden attı; saçının uzun olan ön kısmını ıslatan terini sildi ve: "Ayşe, sevinmelisin; Allah senin suçsuz olduğunu vahyetti", diye bağırdı. Ayşe, ancak: "Allah'a şükürler olsun", diyebildi. Bunun sonrasında Muhammed, vatandaşlarını topladı ve bununla ilgili kendisine bildirilen vahyi (24. sure) onlara iletti. Dört tanık getirmeksizin, evli bir kadını kocasına ihanetle suçlayan kim olursa olsun, 80 kırbaçla cezalandırılacaktı; Ayşe'yi suçlayanlardan iki kişiye bu ceza uygulandı. Bunlardan birisi ünlü şair Hasan İbn Sabit idi. İbn Sabit hakkında kuşku uyandırdığı ve kendi ihtiyar ruhu üzerinde şimdi önce olduğundan çok daha fazla etkili olan bir kadına karşı öfke gösterisine girmeyecek kadar kendisini düşünebilecek durumdaydı. Bu nedenle de daha sonraları, Ayşe'ye yergi (hiciv) yerine onun iffetini, düşünüşte derinliğini, zekâsını özellikle de -Ayşe'nin övülmesinden hoşlandığı özellikler olarak- kibarlık ve inceliğini övgülerle (methiye) anlattı. Bu manzumeler kendisine pişmanlık getirmedi; mutlu bir yaşama bu manzumelerle erdi.

Sorun çözümlenmişti; bütün bu olanlardan geriye, evli bir kadının kocasına ihanetle suçlanabilmesi için

**Ayşe o an Yakup adını anımsayamadığı için Yusuf'un babası deyimini kullandığını daha sonra hikâye etmiştir.*

en az dört tanık olmasını zorunlu kılan ilginç bir yasa kalmıştı.*

Daha sonra Muhammed, hareminden daha önemli işlerle ilgilendi. Medine'den kovulan Yahudilerin ileri gelenleri Mekkelilerin Muhammed'e duydukları öfkeyi ateşlemiş ve çevrenin bedevi kabilelerini başarıyla kışkırtmışlardı. MS 627 yılı başlarında, 4 bini Mekkeli olmak üzere 10 bin kişilik bir ordu Medine üzerine yürüdü. Ordu üç koldan oluşuyordu ve başlangıçta ordu komutanlığını Abu Süfyan üstlenmişti. Ancak savaş başladıktan sonra komutanlığı nöbetleşe üç ayrı kişi yürütecekti.

Muhammed, bu girişimden o kadar geç bilgi sahibi olmuştu ki, gerekli savunma önlemlerini alabilmek için çok az zaman bulabilmişti. Düşmanı karşılamaya çıkmak bu kez düşünülmeyecekti; Uhud Savaşı'nın sonuçlarından ders alınmıştı. Bu nedenle şehirde kalındı. Savaş esiri olarak Arabistan'a gelmiş olan ve geldiği ülkelerde çadırgah ve şehirlerin nasıl korunduğunu bilen Selman Farisi'nin önerisi üzerine, yan yana yapıldıkları için duvarları neredeyse bir kale duvarı gibi duran evlerin bittiği yerde korunmasız kalan yerlerde derin bir hendek kazıldı ve gerisine yüksekçe toprak setler oluşturuldu. Bunun yapımı altı günde tamamlandı. Üç bin kişiden oluşan Medine ordusu hendeğin arka tarafına yerleştirildi. Düşman, önlerini kesen ve sonuca ulaşmalarını engelleyen bu yeni savunma anlayışı karşısında şaşkınlığa düşmüştü. Ancak bu arada, Beni Kariza Yahudi kabilesini Muhammed'in yan-

**Kocanın tanıklığı bu kural dışında tutulur; onun beş kez tekrarlanacak yemini yeterli kanıt olarak kabul edilir.*

daşlığından ayırmayı başarmışlardı. Bundan doğacak tehlikeye karşı Muhammed önlemini aldı ve karşıt ittifakın birlikte gerçekleştirdikleri saldırıları sonuçsuz bıraktı. Başarısızlıkla cesareti zaten kırılmış olan düşmanları arasında Muhammed akıllıca bir davranışla Beni Karizalılarla ilgili kuşkuların uyanmasını sağladığı girişimler sonucunda savaşma istekleri neredeyse bütünüyle yok oldu. Buna kış dönemi Medine'de çoğu kez ortaya çıkan fırtına, kasırga ve yağmur eklenince savaşma arzuları söndü. Fırtınayla çadırlar devrilmişti; Abu Süfyan: "Ordugahı kaldırın, ben gidiyorum", diye bağırdı ve hızla Mekke yoluna koyuldu; diğerleri de onu izledi. Sabahleyin ortalıkta hiç kimse görünmüyordu. Yakarışlarının kabul olunduğunu ve düşmanlarını, Allah'ın fırtınayla kovduğunu açıklayarak Muhammed bununla övündü. Onların ardına düşmeyi düşünmedi; bu müttefiklerin arzulayacağı şeyi, düz sahrada savaşma olanağını vermiş olurdu. Ama bunun yerine başkasını terbiye etme yolunu seçti; onların yol açtığı acılar başkalarından çıkarıldı. Cebrail, daha elbiselerinin tozu henüz silkelenmiş olduğu halde Muhammed'e Beni Kariza üzerine yürüme emrini getirdi. Medine'nin iki, üç fersah ilerisinde bulunan kale köyleri kuşatıldı. Uzun bir süre kuşatmaya dayanabilecekleri önlemleri almamış olmaları nedeniyle birkaç gün içinde, verilecek cezayı yakınları Beni Avs'in saptaması koşuluyla teslim oldular. Beni Avs bağışlanmalarını ve serbest bırakılmalarında ısrarcı olmuştu. Muhammed ise onlara "nasıl bir ceza göreceklerinin sizden birisince kararlaştırılması sizce uygun mudur?" diye sordu. Beni Avs bu öneriyi benim-

seyince de Muhammed, Saad İbn Maaz'i hakem olarak atadı.

Beni Avs kabilesinin ileri gelenlerinden olan Saad İbn Maaz, savunma hendeğinde savaşırken ciddi bir ok yarası almıştı ve henüz Medine'de tedavi görüyordu. Yarası iyileşmeye başlamıştı gerçi ama ihanetlerine karşı Beni Kariza'ya büyük bir öfke duyuyordu. Muhammed bunu biliyordu ve onu hakem olarak atamasının gerekçesi buydu. Saad ordugaha çağırıldı. Saad'ın yol arkadaşları ondan esirlere karşı ılımlı davranmasını rica ettiler.

Saad hiç vevap vermedi. Muhammed, Saad'ın geldiğini görünce ona: "Kararını söyle", dedi. Bunun üzerine Saad, vatandaşlarına: "Kararım ne olursa olsun, kabul edeceğinize Allah huzurunda söz veriyor musunuz?", dedi. Onlar da olumlu yanıt verdiler. Bunun üzerine Saad kararını söyledi: "Erkeklerin başları kesilecek; kadınlar ve çocuklar esir olarak satılacaklar; malları ganimet olarak ordu askerleri arasında paylaştırılacak", dedi. Saad'ın bu kararını duyunca Muhammed: "Göklerin yedi kat üzerinde arşı olan Allah'ın vermiş olduğu kararı verdin", dedi.

Esirler Medine'ye sürüklendi; büyük çarşının üst tarafında çukurlar açıldı; sekiz yüz Yahudi bölük bölük getirildi, başları kesildi ve toplu mezarlara gömüldü. Kadın ve çocuklar, Necd bedevilerine at ve silah karşılığında satıldı.

Medine yakınlarında oturup açıkça Muhammed'e karşı duran bu son düşmanlar da bitirilmiş demekti. Bu olay, zalimce veya insanlık karşıtı ya da başkaca sıradan herhangi bir deyimle tanımlanabilir; evet ancak bunun suçu

Muhammed'in üzerine yüklenmemeli. Bu olayın sorumluluğu onun bireyi olduğu bütün ırka yüklenmelidir. Diğer, kimi Sami kavimleri bir bölgeyi işgal ettiklerinde ora halkının hemen hepsini imha ettiler ve bu katliamı adı ne olursa olsun tanrısal irade ile açıkladılar. O dönemde Arabistan'da yaşamakta olan Yahudiler, bir peygamberin kendi aralarından ama Kutsal topraklardan çıktığını -ki Yahudiler, peygamberlerin ancak kutsal topraklardan çıkabileceğine inanmaktaydılar- görmüş olsalardı, Yahudilerin Kenanilere yaptıklarına ve Lüther'i o kadar utandıran, bununla birlikte tamamen Sami bir ürün olan "Esther"* kitabına bakılırsa güvenle denilebilir ki onlar, Araplara daha iyi davranmazlardı. Daha sonra Mart ayının 13. gününde 75 bin düşmanı ortadan kaldırdılar. 14. gün dinlenmeye çekildiler ve o günü bir kutlama ve eğlence günü olarak benimsediler", denilmektedir.

Muhammed'in saygınlığı ve yüceliği sürekli olarak artmaktaydı; çevre kabileleri imandan çok, korkudan boyun eğdi veya ganimetlerden pay alma isteğiyle katıldı. Aradan altı yıl geçmiş, Muhammed ve yandaşları Mekke'nin kutsal mabedini, Beytullah'ı ziyaret etmemiş, hac görevini yerine getirmemişlerdi. Bu görevin yerine getirilmesinin artık zamanı gelmişti. Zira Muhammed'in geçmişte de yerine getirdiği bu dini adetlerin şimdi Kuran'da yerine getirilmesi gereği ısrarla vurgulanmış, yeni dinin fari-

**Esther: Eski Ahit'i oluşturan kitaplardan biridir. Esther, Babil şehrinde doğmuş, Bünyamin kabilesinden bir ailenin kızıydı; Amon'un karşı olmasına rağmen İran hükümdarı Assoros'la evlendirerek İsrail'i işgalden kurtarmıştı. Razin'in en parlak eseri olan "Esther" kitabı, bu dramı anlatır. AC.*

zelerinin başlıcalarından biri olarak gösterilmişti. Bu nedenle de, bu görevin yerine getirilmesinde gevşek davranmakla suçlanmak istemiyorsa, kutsal yerleri ziyaret etmesi gerekmekteydi. Bunu anladığında vahiy gelmişti; sağ salim Kâbe'yi tavaf ettiğini, bütün kutsal vecibeleri yerine getirdiğini rüyasında gördü; bunları kavmine bildirdi; onlar da bunu arzu etmeye başlamışlardı. Zülhicce ayında yapılan esas hac görevini değil, Zulkade kutsal ayındaki küçük hac görevini yapmaya karar verdiler çünkü; bu ayda çevre kabileleriyle savaşma olasılığı daha azdı. Ayrıca Zulkade ayında savaşmak yasaklanmış olduğundan, Mekkelilerin Müslümanları rahatsız etmeksizin hac etmelerine izin vereceklerine inanılıyordu. Bunun üzerine Medineliler ve boyun eğmiş çevre kabileler davet edildiler. Ancak kabilelerin çoğu bunu soğuk karşıladı; zamanlarının olmadığını bildirmişlerdi. Bunun sonucu toplam 15 bin kişi Muhammed'e eşlik etti. Hacıların üzerlerinde taşınabilecek ağırlıkta bir silahtan, kınında bir kılıçtan başka silahları yoktu.

Muhammed'in gelecek olması Mekke'de büyük bir telaşa yol açtı; onun verdiği barış güvencesine inanılmıyor, bunun bir hile olduğu düşünülüyor, verdiği barışçıl ziyaret güvencesine ihanet etmesinden korkuluyordu. Müttefikler davet edildi ve Muhammed ile yandaşlarının Mekke'ye girmelerinin engellenmesine karar verildi; sonuçta Muhammed, karşısında Mekke ordusunu buldu. Zorla Mekke'ye girmek olası değildi. Kutsal toprakların sınırı üzerinde Hudeybiye'ye doğru olan sapa bir yol tuttu. Bunun üzerine görüşmeler başlatıldı ve

anlaşmaya varıldı: On yıl süreyle saldırmazlık; vesayet altında olanların vasilerinin, kölelerin sahiplerinin izni olmaksızın katılanların geri gönderilmesi koşuluyla, dileyenin serbestçe Muhammed'in safına katılabilme olanağı; o yıl Mekke'ye girilmeyecek ancak bir sonra ki yıl üç gün kalmak üzere Mekke'ye gelmelerine izin verilecek ve üzerlerinde kınında bir kılıçtan başka bir silahları olamayacaktı.

Kâbe'yi ziyaret etmeyi umarken şimdi, Hudeybiye'de Kurban kesmekle yetinmek zorunda kalınması karşısında kimi kötümsere göre tam bir aymazlık olarak kabul edilen bu anlaşmayı Muhammed, iyimser bir anlayışla, büyük bir önem vermek yanında, haklı nedenlerle, beklenmeyen bir başarı olarak görüyor, bir zafer olduğunu düşünüyordu. Gerçekten de bu ileri doğru atılmış önemli bir adımdı. Muhammed bununla bağımsız bir hükümdar olarak tanınmıştı. On yıllık bir saldırmazlık yeni dini Mekke'de yaymak için zaman ve olanak tanıyordu ve aynı zamanda başka yerlerde fetihlerini sürdürmesini kolaylaştırıyordu. İçeriğine değilse de görünüşte anlaşmaya uygun davrandı. Şimdilik Mekkelilerden korkmasına gerek kalmaması nedeniyle başka tarafa yöneldi. Hacca giderken kendisine katılmaktan kaçınan bedevileri cezalandırmakla işe başladı; onlar için seçtiği ceza en ağır ceza olmalıydı. Suriye'de veya bir başka yerde önemli savaşlara katılmamış olanların, ganimet alınabilecek savaşlara katılmalarını yasakladı. Yine bu dönemde memleketi dışında tanınmamış olan peygamber, ilginç ve cesur bir davranışla komşu ülkelerin liderlerine, Roma ve Bizans

İmparatoruna* İran Şahı'na, Habeş Kralı'na, Yemmame** Hükümdarına, Suriye ve Mısır valilerine mektuplar gönderdi. Bu mektuplarda kendisine boyun eğmelerini ve bildirimini yaptığı dini kabul etmelerini istiyordu. İmparator Herakliyus kendisine gönderilen mektubu, Kudüs'e gelmek üzere yolda olduğu sırada aldı. Herakliyus'un imparatorluk dönemi uzun bir süredir sorunlarla geçiyordu; İranlılar, elinden Suriye, Mısır ve Küçük Asya'yı almış, İstanbul'u tehdit etmişlerdi. Ancak Muhammed'in Medine'ye hicret ettiği dönemde savaşlarda talih yüzüne gülmeye başlamıştı; Herakliyus, Küçük Asya'yı geri almış ve savaşı İran'ın içlerine taşımıştı. Ninova'da kazandığı başarıyla İran'ın askeri gücünü sarsan bir darbe vurmuş, Haç'ın gücünü elde etmişti. Şimdi bu Haç, Kudüs'e gösterişli bir şekilde "Beyt'i Mukaddes"e geri getirilmekteydi. Bu amaçla da hac ziyaretini yaya olarak yapmaktaydı. Bu koşullarda Muhammed'in mektubunu aldığı için de mektubu hiç önemsemedi. İran Şah'ı ise aldığı mektubu parçalayarak yırttı; ancak kendisine bağlı olan Yemen valisi, imparatorluğun durumunu bilmekteydi; kendisi kısa bir süre önce isyan etmiş ve Muhammed'e yandaş olmayı benimsemişti. Ne var ki boyun eğişi, aradaki uzaklık nedeniyle gerçekte görünüşte bir kabullenmeydi. Mısır'ın Roma valisi ise dostça bir yaklaşım

**Bu dönemde, Şarlman tarafından Roma Batı İmparatorluğu'nun kurulmasından önce yalnız bir Roma İmparatorluğu, Doğu Roma İmparatorluğu vardı. Bu nedenle de sadece Roma İmparatorluğu olarak anılacaktır.*

***Arap Yarım Adası'nın Necd ile Bahreyn arasında kalan bölümüdür. Museylime El-Kezzap buralıdır; Yemmame'nin eski ismi "Cu"dur. Bu ad uzun zamandır kullanılmadığından bölgenin sınırları da ayırt edilmemektedir. AC.*

gösterdi ve armağanlar gönderdi. Mekke'den kaçan Müslümanların ülkesine sığınmalarına izin vererek yardım etmiş olan Habeşistan'ın Hıristiyan kralının ise, Muhammed'in gönderdiği mektubu nasıl karşıladığı konusunda kesin bir bilgi bulunmuyor. Yemmame'nin Hıristiyan hükümdarı, Muhammed'in isteklerini kabul etmekle birlikte yönetime de katılmak istedi ancak, Muhammed bu isteği uygun bir dille geri çevirdi.

Hayber Yahudilerine 628 yılında yaptığı ani saldırıyla onlara boyun eğdirdi. Bunlar verimli arazilere, birçok köy ve dokuz kaleye sahiptiler. İkinci yılın şubat (Zulkade) ayında Muhammed, iki bin kişiyle Mekke'de hac ziyaretini yaptı. Her şey yolunda gitmişti; Mekkeliler tepelere çekilmiş hacıları rahatsız etmemişlerdi. Ancak Muhammed üçüncü günden sonra bir süre daha kalmak isteyince, bunu kabul etmeyeceklerini kendisine bildirdiler. O da yandaşlarıyla birlikte Mekke'yi terk etti. Bununla beraber yeni yandaşlar kazanmak için yeterli zamanı olmuştu; Uhud zaferini kazanmış olan, daha sonra ise "Allah'ın Kılıcı" ismini alacak olan Halid'le Mısır'ı fethedecek olan Ömer'i kendi saflarına kazanmıştı.

Böylece Muhammed'in yandaşları güçlenmişti. Dahası, artık Mekke'ye sahip olabilme umudunu taşıyabilirdi. Diğer yandan ise Muhammed'in buyruğuyla Suriye üzerine yürüyen üç bin kişilik bir Müslüman ordusu ağır bir yenilgiye uğramıştı. Müslüman ordusu Serhad'a vardığında, görece kalabalık, çölün yarı Hıristiyan kabilelerince desteklenmiş bir Roma ordusunu karşısında buldu. Öngörülülerin önerisine uygun olarak geri çekilmek yerine,

gereksiz bir acelecilikle düşmanın üzerine atıldılar. Sonuç ölüm ve korkunç bir yenilgi oldu. Bununla birlikte Muhammed'in manevi gücünün bu bölgede yeniden oluşması için çok uzun bir zaman gerekmedi. Birçok sınır kabilesinin katıldığı ikinci bir Müslüman ordusunun gücü karşısında düşman, savaşma cesaretini gösteremedi ve zorunlu olarak geri çekildi.

Hudeybiye bırakışmasını bozmak ve en güzel düşünü gerçekleştirmek, Mekke'yi ele geçirmek için Muhammed, yeterli bir gerekçe bulduğunda anılan bırakışma henüz ikinci yılını doldurmuştu. Mekke dolayında yaşayan ve Muhammed'in koruması altında olan bir kabileden birkaç kişinin ölümüne yol açan, Mekkelilerin müttefiki bir kabilenin ani gece saldırısı, Muhammed için bırakışmanın bozulmasının maddi gerekçesini oluşturacaktı. Bu arada saldırıda tanınmamaya çalışmış ancak kim oldukları bir şekilde ortaya çıkan Mekkelilerin de saldırıya katıldıkları ortaya çıktı. Baskına uğrayan kabile intikam istiyordu; intikamlarını almak Muhammed'in de artık istediği bir şeydi. Mekkeliler, Abu Süfyan'ı Medine'ye gönderdiler ve özür diledilerse de bırakışmanın yenilenmesi için boş yere çaba harcadılar. Abu Süfyan hiçbir sonuç elde etmeden geri dönmek zorunda kaldı; Mekkeliler zor durumda olduklarını anlamışlardı ama tehlikenin, büyük bir olasılıkla, pek de yakın olmadığını düşünmüş olmalıydılar. Ancak aldanmışlardı. Muhammed doğduğu yer olan şehrin üzerine büyük bir saldırı için hemen gerekli hazırlıkları yapmaya koyuldu. Bunu da derin bir gizlilik içinde yaptı; planını en yakın dostu Ebu Bekr ve öncelikli eşi Ay-

şe'ye bile bildirmediği gibi başka bir yere asker göndererek dikkatlerin oraya çevrilmesini, gerçek niyetinin gizli kalmasını sağladı. Aynı anda kendisinin yandaşı olan bütün bedevi kabilelerine Medine'de kendisine katılmaları veya Mekke yolunun bazı yerlerinde kendisini beklemelerini buyurdu. Şehirdeki yandaşlarına düşüncesini ancak son anda bildirdi; Mekke'de hiç kimsenin bununla ilgili bilgi sahibi olmamasına özen gösterilmesi uyarısında bulundu. Gecikmeksizin yola koyuldu; 630 yılının Kânunusani ayının birinci günü bedeviler bir biri ardına orduya katıldılar ve çok geçmeden ordunun sayısı sekiz, on bini buldu. Yürüyüş öylesine hızla yapılmıştı ki, yedinci ya da sekizinci gün, Mekke'ye bir günlük uzaklıkta karargâh çadırları kurulabilmişti.

Ordu henüz yolda bulunduğu sırada, son anda, Muhammed'in zaferinden artık hiçbir kuşkunun kalmadığı bir anda Abbas, yeğeninin yanına gitmiş ve İslamiyet'i kabul ettiğini bildirmişti. O dönemde, Muhammed ile Mekke'nin lideri Abu Süfyan arasında aracı olmuştu ve büyük bir olasılıkla Abbas, Muhammed'in emriyle Abu Süfyan'la görüşmeler yapmıştı.* Ancak tarihi kayıtlara konuyla ilgili kaydedilmiş hiçbir detay bilginin bulunmaması bunun ne denli gizli tutulduğunun bir göstergesi olmalı. Günümüze ulaşan bilgi ise oldukça ilginç ve bir ölçüde de gizemlidir: Muhammed yakın tepelerde büyük ateşler yakmalarını yandaşlarından ister; aradan zaman geç-

**Bu konuda Muir'in (W. Muir: The Mameluke or Slave Dynasty of Egypt, 1260-1517, adlı eserin de yazarıdır. ç.n.) "Muhammed'in Yaşamı" adlı eserinin dördüncü bölümünün 120. ve 122. sayfalarında yaptığı bilgece açıklamalara bakılabilir. AC.*

meksizin binlerce ateşin yakıldığı görülür; bunun, yandaşlarının ürkütücü sayıda kalabalık oldukları izlenimi yaratacağı, Mekkelileri her tür direnmenin yararsızlığına inandıracağı düşünülüyordu.

Mekkelilerin Muhammed'in ordusuyla birlikte Mekke kapılarına dayandığına ilişkin hiçbir bilgileri olmamıştı; fakat şehrin ileri gelenleri, görünüşteki sessizlikten, fırtınanın yakınlaşmakta olduğunun işaretini veren üstü kapalı söylentilerden telaş ve heyecana kapılmışlardı. Bu nedenle de durumu araştırmak üzere Abu Süfyan gönderildi. Abu Süfyan, akşam vakti, iki kişinin eşliğinde* Medine'ye gitmek üzere yola koyuldu. Karanlık çöktükçe tepelerde yanan ateşler daha çok dikkati çekiyor ve bu üç Medine yolcusunun konuşmalarının başlıca konusunu oluşturuyordu. Bu sırada Abu Süfyan kendi ismiyle "Sen misin?" diye soran sesi duydu ve "Evet benim" diye yanıtladı. Kim olduğu bilinmeyen kişi: "Muhammed on bin yandaşıyla ordugah kurmuş; yaktıkları binlerce ateşi gör, bana inan ve bize katıl yoksa annen ve ailen senin için ağlayacaklardır" dedi. Bunları söyleyen Abbas idi. Tarihi söylenceye göre Abbas, peygamberin beyaz katırına binerek barış istemeye ve bu yolla Mekke'yi kurtarmaya ikna edilmeleri için Mekkelilere gönderebileceği bir adama rastlar umuduyla Mekke yoluna düşmüştü. Abbas konuşmasını sürdürerek "katırıma bin, seni peygamberin yanına götüreyim, ondan bağışlanmanı dilersin", dedi. Abu Süfyan bu öneriyi kabul etti ve çok geçmeden peygamberin çadı-

**Bu iki kişiden birinin Muhammed'e düşman olmadığı, diğerinin ise Muhammed'in yandaşı olduğu bilinmektedir.*

rına varıldı. Abbas içeri girdi ve Abu Süfyan'ın geldiğini bildirdi. Muhammed ise "Çadırına götür, sabahleyin bana getirirsin", dedi. Ertesi günün sabahı peygamberin çadırına geldiklerinde Muhammed: "Ey Ebu Süfyan, şimdi inandın mı Allahtan başka Allah olmadığına?", dedi. Abu Süfyan, "kerem sahibi hükümdar, eğer Allahtan başka bir Allah olmuş olsaydı bana, şimdiye kadar olduğundan daha iyi yardım ederdi" diye yanıtladı. Muhammed de "benim Allah'ın peygamberi olduğumu da kabul ediyor musun?" dedi. Abu Süfyan "kerem sahibi hükümdar, beni bağışla bu konuda bazı şüphelerim var", deyince, Abbas: "Talihsiz, ne yapıyorsun? Şüphe edilecek zaman değil, hemen şahadet getir yoksa başın yere düşecek", dedi. Abu Süfyan durumu anladı ve "La ilahe illallah, Muhammeden rasulullah", diyerek, ünlü sözleri tekrar etti; müşrik, mümin olmuştu. Nitekim daha sonra Saksonların Şarlman (Şarl Martel: 732'de Pruvatya'da Müslüman ordularını durdurdu.) tarafından Protestan edileceklerdi. Ne yazık ki, ileride görüleceği gibi bunu çabuk unuttu.*

Muhammed söze devam ederek "haydi, hemen şimdi Mekke'ye dön, senin evine sığınacak, korunma isteyecek olan hiç kimseye kötülük yapılmayacak; sana söyleyeceklerimi dikkatle dinle, ahaliye söyle evlerine kapananlar ve Kâbe'ye sığınacak olanların hiçbiri için korkacak bir şey yoktur", dedi.

**Muhammed ile Abu Süfyan'ın görüşmelerinde geçen konuşmalar "Tarih-i İbn Esir"in c: 2, s: 93'te ve "Nihayet-ül İcaz fi Sırat-ı Sakin-il-Hicaz" adlı eserin s: 238'de anılmaktadır. Bunların her ikisinde de Abu Süfyan'ın Muhammed'e "hükümdar", "emir" veya benzeri bir nitelendirmeyle seslendiğine ilişkin bir bilgi bulunmamaktadır.*

Abu Süfyan dönüş için hazırlığını yaptı. Bu sırada askerler silahlarını kuşanıyor ve yola koyulmak üzere toplanıyordu. Abbas'ın yanında duran Abu Süfyan, önlerinde bayraklarıyla birçok kabilenin geçtiğini şaşkınlıkla izledikten sonra: "Abbas! Senin yeğenin gerçekten güçlü bir hükümdar" diye bağırdı. Abbas da "Bir hükümdar?! Unuttuk mu ki o bundan da daha yüksekte; o bir peygamberdir", dedi. Abu Süfyan'da "Doğru, ben evime dönmek istiyorum", diye yanıtladı.

Bu unutkan ve döndürülmesi olanaksız aristokrat, aceleyle Mekke'ye döndü. Mekke'ye varır varmaz avazının çıktığı kadar bağırarak şu sözleri söyledi: "Kureyşliler! Muhammed ayak izlerime basarak buraya geliyor; direnmeniz mümkün olmayacak bir ordusu var; benim evimde korunma arayacak, evine kapanacak ya da Kâbe'ye sığınacak olanlar her tehlikeden korunmuş olacaklardır!", hemen herkes anılan yerlerde esenlik aradı.

Halk için durum bu şekilde sonuçlandı. Ancak o gece, Abbas'ın Abu Süfyan'la karşılaşmalarının rastlantısal olmayıp evvelce kararlaştırılmış bir görüşme olduğu sonucuna varmak için yeterince neden bulunmaktadır. Eğer öyle olduysa, olağan bir durum olarak değerlendirmek gerekir. Kendisi ve Şam hükümdarlık tahtını işgal eden nesli kuşkusuz "mü'min" adı almayı isteyemezdi; sofu Müslümanlar onun için: "İnatçı ruhu, dini gerçekleri kavramaya uygun değildi" demekte haklıdırlar; fakat o zeki, anlayabilen ve saygın biriydi ve bütün yaşamı bunu kanıtlar ki o vatanını canı kadar seviyordu ve denk olmayan bir güçle savaşa girişmenin Mekke'nin yıkımına yol açacağını çok

iyi biliyordu. Gerçekte eski kinlerini kan selleri akıtarak söndürmek Medinelilerin istediği bir şey olurdu. Sanıldığı gibi, Medine'ye gittiği zaman Muhammed'le barış konusunda bir anlaşmaya varılmış ve bunun gereklerini yerine getirmiş olması güçlü bir olasılık. Ancak bu varsayımın kabul görmediği koşullarda da o durumda geceleyin yola çıkarak yaşamını tehlikeye atmış olması da, gene memleket sevgisiyle açıklanabilir; onun bu davranışının bir sonucu olarak, Mekke'nin fethi hemen hiç kan dökülmeksizin gerçekleşebilmiştir. Onun gibi genelin saygınlığını kazanmış en üst düzeydeki liderden başka hiç kimse böylesi bir görevi üstlenemez, yerine getiremezdi. Zira son ana kadar savaşmayı göze alabilecek henüz pek çok kimse vardı.

Müslüman ordusu Mekke'ye yaklaştığında Muhammed, ordusunu dört kola ayırdı; bu orduların her biri şehire değişik yönlerden girecekti. Gerektiğinde bu orduların her biri bir diğerine yardım edecekti. Gerektiğinde diyoruz çünkü, herhangi bir direnişin ortaya çıkabileceğine ilişkin hiçbir belirti yoktu. Askerler kesin emir almışlardı; silaha başvurulmayacak, şiddet kullanılmayacaktı. Ne var ki, Medineliler bunu böyle anlamıyor, Mekkelilerin çoğu kez kendilerine ettikleri hakaretlerin intikamını almak için bu fırsattan yararlanmak istiyorlardı. Generalleri Saad Bin Ubeyde bağırarak şöyle dedi: "Bu şehirde yaşayanların, kim olurlarsa olsunlar bugün sonları gelmeli". Bu istek Muhammed'in tam da istemediği şeydi. Böylesi durumlarda her şeyin komutanın elinde olacağını bildiğinden, komutanlığı Saad'ten alıp babasından daha az intakama susamış olan oğlu Kays'e verdi.

Dört ordudan biri; Halit'in komutanlığını yaptığı, bedevilerden oluşan ordu direnişle karşılaştı. Korunmalı bir mevziye yerleşmiş olan, Muhammed'in düşmanlarından oluşan kimilerinin ok atışlarıyla karşılandılar. Halit kısa bir süre içinde kaçmak zorunda kaldı ve Mekke sokaklarında izledi. Muhammed, üstünde durduğu tepeden olanları görünce canı çok sıkıldı. "Bu ne demek, silah kullanılmamasını sıkı sıkıya buyurmuş ve uyarmamış mıydım?" diye kızgınlıkla bağırdı. Ancak olanların gerçek yüzü kendisine anlatılınca: "Allah'ın uygun gördüğü şey en iyisidir", dedi.

Muhammed artık Mekke'nin sahibiydi. Kâbe'ye gitti, asasıyla hacer-i esvede saygıyla dokundu ve mabedi, "Beytullah'ı" yedi kez tavaf etti. Putların parçalanması buyruğunu verdi. Buyruğu yerine getirildi. On ya da on iki kişinin dışında tutulduğu genel af ilan edildi. Onların da yalnız dördü asıldı. Bunların üçü asılmayı hak etmişlerdi; dördüncüsü Peygambere karşı yergiler okumuş bir şarkıcı kadındı. Kadının yaptığı ise, Arapların pek kolay bağışlayabileceği türden bir hakaret değildi. Dolayısıyla Mekke'nin fethi anında Muhammed'in takındığı tavır, genel olarak saygın bir davranıştı. Hiçbir kavim, Mekke halkı kadar ona eziyet etmemişti; yirmi yıl sürekli olarak onunla alay etmişlerdi. Ona saldırılarda bulunmuş, onu yalanlamaya çalışmışlardı. Gene de, tek suçları saf değiştirmekten başka bir şey olmayan Yahudi Kariza kabilesini toptan katliama uğratan Muhammed, Mekkelilerin hemen hepsini bağışlamıştı.

Muhammed'in bu iki durumda çelişkili tutumunun kaynağı ne olabilirdi? Mekkelilere karşı bu denli ılımlı tu-

tum takınması, kişisel yarar güdüsüyle mi açıklanmalıydı? Aslında gerçek neden bunlardan hiçbirisi değildi. Arapların iki tartısı, iki ölçüsü vardır; yabancıların kötü tavrını şiddetle cezalandırır, bireyi olduğu kabilenin yanlış tutumunu ise bağışlar. En ağır şekilde onurunu zedelemiş olsa bile kendi kabilesini katliama uğratmak bir yana, sert cezalandırmaya başvuracak bir Arap pek bulunmaz sanırım. Bu nedenle Muhammed'in alacağı farklı bir tutum, Arap toplumunda kabul edilemeyecek bir şey olurdu. Zira Araplar için kabileye duyulan sevgi, bilinen duyguların en kutsalı, en içtenlikli olanıdır. Bir şairin deyişinde geldiği gibi: "Kabileni sev, çünkü sen kabilene, kocayı karısına bağlayan bağlardan daha sıkı bağlarla bağlısın". Bu iki durumda, Beni Kariza ile Mekkelilere karşı takındığı farklı tutumu nedeniyle Muhammed, ne övgü ne de yergiyle karşılanmamalıdır. Muhammed, kendi yerinde bulunacak sıradan bir vatandaşının alacağı tavrı takınmaktan başka bir şey yapmıyordu.

Mekkelilere gelince, onlarda değiştiremeyecekleri bir duruma doğru yol almışlardı. Aslında onların tutumları, pek de merhametle karşılanacak gibi değildi ama hemen değilse de, kısa bir süre içinde Müslümanlığı kabul ettiler; bunu yapmaya çok istekli değillerdi; ancak görünüşte dinin gereklerini yerine getirmek yeterli oluyordu. Ayrıca bunun karşılığında "hegemonya" kurmuş, Arabistan'ın bütün kavimleri üzerinde egemen olma konumunu kazanmışlardı.

Gerçekten de, Muhammed'in ölümü sonrasında ortaya çıktığı gibi, İslam dininin zafer kazanmasında başlıca

rolü Medinelilerin oynamış olmasına karşın, egemenlik Mekkelilerin elindeydi. Ulu vatandaşları Muhammed'in davası ve amacı kendi davaları ve amaçları olmuştu; kendisine karşı savaşmayı sürdürmek şöyle dursun, onun çevresinde tam bir içtenlikle savaşmışlardı. Bu nedenle de Medine'de olduğu gibi, Mekke'de de karşı bir grubun oluşmamasında şaşılacak bir şey yoktur.

Kutsal kentin fethi, olaya son noktayı koymuştu; İslamiyet zafere ulaşmıştı; Arabistan'ın hiçbir yerinde Muhammed'e karşı çıkacak bir güç kalmamıştı; karşı çıkmaya kalkışanlar da gösterdikleri cesaretten hemen pişman edildiler. Her yerden elçi heyetleri geliyordu. Kabileler "kim daha önce İslamiyet'i kabul edecek" yarışına girmişlerdi. En uzak yerlerde bulunan kabileler de bu yarışa katılmaktan geri kalmadılar. Yeni dinin benimsenmesinde Hıristiyan kabileler, Hıristiyanlarla işbirliği yapmış kabileler kadar istekli davrandılar. Kuşkusuz bu dönemde Muhammed'in herhangi bir yere gönderdiği ordunun asker sayısının 30 bini aşacak hale gelmiş olmasının bunda etkisi büyük olmuştu. Yalnız dış görünüşe bakıldığında, geçmişte din konusuna bütünüyle ilgisiz kalmış Arabistan, birdenbire mümin ve dindar kesilmişti denilebilir. Genellikle din, mezheb değişikliğinin gerçekleştiği tuhaf yöntemler bu kez görülmüyordu. Taif şehrinde yaşamakta olan Sakif (Thakif) kabilesinin İslam dinini nasıl benimsediği konuyla ilgili bir düşünceye sahip olunmasını kolaylaştırabilecektir. Mekke'nin fethinden sonra Taif üzerine yürümüş ancak rüyada kuşatmadan vazgeçilmesi buyruğu almışken; o ana kadar çevre kabilelerine şehire

ait topraklara düzenlenmesini sağladığı sıkı saldırılar sonrasında şehir halkı barış isteğiyle elçiler gönderdiler. Elçiler, eğer üç yıl daha "Lat" adlı putlarını koruyabilir ve namaz kılmak zorunda bırakılmazlarsa kendileri ve vatandaşlarının İslamiyet'i kabul etmeye hazır olduklarını bildirdiler. Muhammed: "Üç yıl daha putperestlik! Bu uzun bir süre; üstelik de namazsız bir din nedir ki?!" diye yanıtlar. Bu durumda elçiler isteklerini azalttılar; yapılan pazarlıklardan sonra aşağıdaki koşullarda anlaşmaya varıldı: Sakif halkı "aşar" vermeyecek; cihada katılmayacak; namaz için secde etmeyecek; "Lat"a bir yıl daha sahip olabilecekler ancak bir yıl sonra bu puttan vazgeçecekler ama kendileri onu kırmak zorunda kalmayacaklar. Muhammed bu anlaşmanın hoşnutsuzluk yaratmasından kaygı duyuyordu ama elçiler ona: "Araplar neden böyle bir anlaşma yaptığını soracak olurlarsa Allah'ın emrinin böyle olduğunu söylersin", dediler. Böyle kesin bir gerekçe bulunca da Muhammed, anlaşmayı yazıcısına yazdırmaya başladı. Yazıcı, "aşar" ve "cihat" maddelerini yazmış, sıra namaz konusuna gelmişti ki pişmanlık duydu ve anlaşmayı yazdırmayı tamamlayamadan sustu; elçilerden biri onun yerine anlaşmanın namazla ilgili maddesini söylemeye başladı. Ancak yazıcı Muhammed'e bakıyor onun emrini bekliyordu. O ise suskunluğunu sürdürüyordu. Hırslı bir insan olan Ömer o an ayağa kalktı ve kılıcını çekerek bağırdı: "Siz Peygamberin kalbini bozdunuz; Allah kalbinizi ateşle doldursun!" Onlar da: "Biz sana değil, Muhammed'e söylüyoruz", diye yanıtladılar. O zaman Muhammed: "Doğrusu ben böyle bir anlaşmayı görmek,

duymak istemiyorum; İslamiyet'i bütünüyle kabul ve bütün buyruklarını yerine getirmelisiniz, aksi bir durumda yapılacak şey savaştır", dedi.

Elçiler: "Hiç olmazsa "Lat"ı altı ay daha bulundurmamıza izin ver", dedilerse de Muhammed bunu geri çevirdi. Elçiler: "Bir ay, öyleyse" dediler. Muhammed: "Bir saat bile olmaz", diye yanıtladı.

Bu durumda elçiler hiçbir şey elde edememiş ve Sakif halkı İslamiyet'i bütün buyruk ve yasaklarıyla kabul etmek zorunda kalmıştı. Yeniden savaşmayı göze alamamışlardı ve "Lat" kadınların ağıt ve feryatları, ahları ve inlemeleri arasında parçalandı. İşte bir puta gösterilen sevgi ve bağlılık gösterisi bununla sınırlıydı. Diğer yerlerde "Lat"ın parçalanmasına karşı bütünüyle ilgisiz kalınıyordu; Taif'te erkekler "Lat"ın parçalanmasından hemen hiç etkilenmediler; "Lat"ın korunmasında bir süre ısrarlı davranmalarının nedeninin, hurafelere inanan kimselerin özellikle kadınların bu putu önemsemeleri olduğunu, aslında kendileri için önemli olmadığını söylemeye kadar işi vardırdılar.

Kuşkusuz bu genel ilgisizlik nedeniyledir ki eski dinlerini kolaylıkla terk ettiler; ancak yeni dinin coşku ve heyecanla benimsenmesi için çok zaman gerekecekti. İslam dinini kabul ediyorlardı; katliama yol açabilecek bir savaştan korktukları gibi, ganimet ve yağmaya da katılmak istiyorlardı. İslamiyet'e, vicdanlarının karşı olmasına rağmen giriyorlardı; aşar vermeyi maddi çıkarları bakımından gereksiz bir yük olarak görüyorlardı. Dini ayinin törenselliğini zor ve can sıkıcı buluyorlardı. Namaz sırasında secde

etme ve alnın toprağa değecek kadar eğilme zorunluluğu, aşağılayıcı, onur kırıcı bir davranış ve durum olarak algılanıyordu. Şimdilik İslamiyet'i benimsemiş gibi davranmak gerekiyordu. Genelde İslamiyet'e bir geçici durum olarak bakıyor; şimdilik onu benimsemiş gibi görünmek gerekiyordu. Ancak Muhammed ölünce bütün bina yıkılacaktı. Onun dininden eser kalmayacak ve her şey eski durumuna dönecekti. Taif'li Sakif kabilesinin İslamiyet'i benimsemesi ciddiyetten oldukça uzak bir şekilde gerçekleşti. Bunu gözlemlemek hiç de zor değil. Ama eğer burada ciddiyetten, içtenlikten söz edilecekse gene de onların İslam'a katılması en içtenlikli olanıdır denilebilir.

Muhammed'in kendisi de binayı bir arada tutan temellerin henüz yeterince güçlü olmadığını anlamamış görünür. Kazandığı başarıların güçlendirilmesine özel önem vereceğine, uzak ülkelerin fethini, Roma İmparatorluğu'na saldırmayı düşünüyordu. Bu bir hayalcilik ya da öngörüsüzlük müydü? Bunu böyle ifade etmek olanaksız. Arapların sabırsızlığı öylesine artmıştı ki Muhammed'in ölümünü bekleyemeden isyana başlamışlardı. Buna rağmen Muhammed eski planlarını uygulama düşüncesini koruyordu. Ölüm döşeğindeyken bile Suriye üzerine bir ordu göndermesi, doğru bir saptamayla onun siyasi öngörülülüğüydü. O, Arapları İslamiyet'le kaynaştırmak için dış savaşlarla elde edilecek bolca ganimetin tek araç olduğunu görebiliyordu. İşte bu nedenle; halkının iman zayıflığının bilincinde olarak kendi sistemini sürdürme de kararlı davrandı.

Son demleri yaklaşıyordu ve bunu kendisi de duyumsuyordu. 632 yılının Mart ayında son kez olmak üzere hac

görevini yerine getirdi; kendi düşüncesine göre en önemli görevini yerine getirmişti "Allahım! Risaleyi getirdim ve görevimi tamamladım", diyordu. Bedensel gücü göze çarpacak kadar zayıflamıştı; saçları ağarmış, beli bükülmüştü; zamanından önce, çok erken yaşlanmıştı. Sürekli olarak ağırlığı artan sorunlar ve boğuştuğu hastalıkla başka türlü nasıl olabilirdi? Haziran ayında hasta düştü; kendisi de artık bu kez hastalanmasının kendi sonu olduğunu biliyordu. Bir türlü uyuyamadığı bir gece yavaşça kalktı, yanında çalışan hizmetlisinin eşliğinde birçok dostunun gömüldüğü Medine mezarlığına gitti; saatlerce düşüncelere dalmış halde orada kaldı; sonra yüksek sesle ölüler için dua etti ve: "Siz ve ben, rabbimizin vaatlerinin yerine geldiğini gördük; siz mutlusunuz, çünkü sizin durumunuz, sizden sonra kalanların durumuna yeğdir", dedi. Evine dönerken hizmetçisine: "Ömrümü uzatmak ya da Allah'ın huzurunda bulunmak seçeneklerinden birini yeğlemekte özgür kılındım; ben son seçeneği yeğledim", dedi.

Coşkusu gittikçe artmıştı. Ayşe kocasına sevecen, özenli ve bağlılıkla hizmet ediyordu. Muhammed henüz arada sırada şaka yapabiliyordu. İlaçlara güven duymuyordu; hanımları, kendinde olmadığı bir andan yararlanarak ilacı vermişlerdi ki kendine geldiğinde ilacın acı tadını ağzında hissedince, ailesini bu acı ilaçtan gözü önünde içmelerini buyurdu; karşı konulmaksızın buyruğu yerine getirildi.

Yoksulları unutmadı ve hiçbir zaman varsıllığı aramadı; bir miktar parası olduğunda sadaka olarak dağıtmak alışkanlığıydı. Bununla beraber, hastalığından bir süre

önce, saklanmak üzere Ayşe'ye vermiş olduğu paranın hemen ihtiyacı olanlara dağıtılmasını istedi ve ardından da hafif bir uykuya daldı. Uyandığında, buyruğunu yerine getirip getirmediğini Ayşe'ye sordu; Ayşe de "daha yerine getirmedim", yanıtını verdi. Hemen parayı getirtti; paranın dağıtılmasını düşündüğü yoksul aileleri adlarını söyledikten sonra: "İşte şimdi rahatım; bu altına sahipken Rabbimin huzuruna çıkmak gerçekte benim için yakışık almazdı", dedi.

Haziran'ın 8'inde, Pazartesi günü sabahı kendisini çok rahat hissetti. Medine camisi, peygamberin sağlık durumunu merak edenlerle tıklım tıklım dolmuştu. Bu sırada, imamlığı, Muhammed'in vekil kıldığı Ebu Bekr yapıyordu. Muhammed, ki hiç beklenilmiyordu, çıka geldi. Yürüyüşü titrekti ve koltuğu altından tutularak yardım ediliyordu. Yüzünü aydınlatan hoşnut gülümsemeyi herkes görebiliyordu. Bu gülümseme, görevini yerine getirmede başarılı oluşundan duyumsadığı mutluluğun bir belirtisi olabilirdi.

Son kez olmak üzere cemaate imamlık yaptı. Sesi hâlâ öylesine gür, öylesine güçlüydü ki, caminin dışarısından bile duyuluyordu. "Allah'a yemin ederim, hiç kimse benim aleyhimde söyleyecek bir şey bulamaz; Allah'ın uygun görmediği hiçbir şeyin uygunluğunu söylemedim. Ve Allah'ın, kitabında yasaklamadığı hiçbir şeyi yasak olarak bildirmedim", dedi. Daha sonra Suriye üzerine yürüyecek ordunun başkumandanı olarak atadığı Usame ile de vedalaştı ve ona: "Askerinle yürü, ileri; başarı, hak ettiğin yoldaşın olsun", dedi.

Daha sonra da Ayşe'nin odasına döndü ve yorgunluktan tükenmiş durumda yatağına uzandı. Birkaç kelimeden, kısa dualardan başka, ağzından bir söz işitilmedi: "Allahım, ölüme yolculuğumda bana yardım et! Cebrail yakınıma gel! Allahım bağışlayıcılığına beni uygun gör, beni yüce göklerinde dostlarımla bir araya getir. Ebedi olan sensin!"; sonrasında derin bir sessizlik çöktü. Başı, Ayşe'nin göğsü üzerine düştü. Arabistan'ın peygamberi yavaşça, huzurlu uykuya dalmıştı.

Dördüncü Bölüm
Kuran, Hadis ve Menkıbeler

Muhammed'e gelen vahiyi içeren ve aynı zamanda Peygamberin hayatını da anlatan, en mükemmeli olmasa da en güvenilir olan eser Kuran, olağandışılık ve görülmemiş düzensizlik örneğidir. Bu kitap, tarihin, dini öğütlerin, kanunların vs. toplamıdır. Bunlar ne tarihlerine göre bir sıralamaya ne de bir başka düzen ve yönteme bağlı kalınmaksızın bir araya getirilmişlerdir. Vahiyin bildirimi genellikle kısa ve iki ayetten oluşurdu ki bunlar Muhammed yaşarken kaydedilmiş ya da yalnızca ezberde tutulmuştu. Muhammed dönemi insanlarının, henüz yazının yaygınlaşmadığı bütün toplumlarda olduğu gibi, ilginç denilebilecek güçlü bir anlağa sahip oluşlarını; daha putlara tapınma döneminde ezberle nesilden nesile ulaştırılmış olan soy ağaçları ve şiirler kanıtlar. Bir bildirimde gelen, bütünlük oluşturan ayetler toplamına Muhammed, sure veya Kuran adını veriyordu; bu adlardan birincisi İbranicedir ve bir duvardaki bir sıra taşı ifade etmekteydi ki bu benzetmeden çıkılarak, bir mektup veya bir kitapta satır anlamında kullanılmaktaydı. Şimdiki kullanımıyla Kuran'da sure, bölüm sözcüğünün anlamından daha geniş kapsamda kullanılmaktadır. Kuran kelimesi, aslında, mastar, kaynak sözcük olup, okumak anlamına gelir. Bu adlandırma da Yahudilerden alınmıştır. Yahudiler okumak fiilini, kutsal kitaplarını okumak anlamında kullanırlar, ancak Muhammed, Kuran adı altında ayrı ayrı gelen bildirimleri koymuyor; ola ki birkaç bildirimi ya da bildirimlerin hep-

sini kapsamak üzere kullanıyordu. Muhammed'in zamanında, Kuran metinlerinin toplamı, bütünlük içinde bir arada bulunmamıştır. İlk üç halife, bir araya getirilmesine önem vermemiş olsalardı Kuran, unutulma tehlikesiyle karşı karşıya kalmış olacaktı. Kuran'ın parçalarını ilk kez toplatanlar Ebu Bekr ile Ali olmuşlardır. Gerçekte hicretin on birinci ya da on ikinci yılında sahte peygamber Museylime yenilgiye uğratıldığında, Kuran'ın görece uzun parçalarını ezberinde tutanların çoğunun son çarpışmada yaşamlarını kaybettikleri görüldü. Ömer, Kuran'ı ezberlemiş olanların tükenmelerinden kaygı duymaya başladı ve bu nedenle de halifeye Kuran'ın parçalarının toplatılmasını önerdi. Muhammed'in bu denli önemli bir iş için kendisine yetki ve görev vermemiş olduğu düşüncesiyle Ebu Bekr, bir sürelik çekimserlikten sonra öneriyi benimsedi ve Muhammed'in yazıcılığını yapmış olan genç Zeyd İbn Sabit'i bu işle görevlendirdi. Zeyd'in bu işi yapmaya gönlü yoktu; gerekçesi, kendi deyimiyle: "Bir dağı yerinden kaldırıp başka bir yere koymak bundan daha kolay olurdu". Sonunda boyun eğdi ve Ömer'in denetiminde, kâğıt ya da parşömen, hurma yaprakları ve taşlar üzerine yazılmış olan ve bazı bölümleri yalnızca kimilerinin ezberinde olanları topladı. Bu toplama ve derlemede nasıl bir yöntem izlendiği bizce bilinmemektedir ve zaten çok da önem verilmemişti. Çünkü bunun hiçbir pratik yararı yoktu; Kuran yalnızca Ebu Bekr ile Ömer'in kullanımına açıktı. Kuran'ı bir araya getirenlerin her biri onu kendisine göre okuyordu. Kuran'ın toplanması ve yazımı giderek aslından farklı olmaya başladı. Bu durumun farklılıkların oluş-

masına yol açmaya başlaması üzerine üçüncü Halife Osman, Kuran'ın resmi ve herkesçe kabul edilmesi zorunlu bir nüshasının yapılmasını kararlaştırdı. İlk nüshanın yapılmasında görevlendirilen Zeyd, ikinci nüshanın da yazımıyla görevlendirildi. İlk yapılan nüsha, Zeyd'e yardımcı olmak üzere görevlendirilen Kureyşlilerce temel alındı. Osman daha sonra diğer bütün parçaları imha ettirdiğinden bugün elimizde bulunan nüsha, Kuran'ın bu ikinci nüshasıdır. Bu ikinci nüshanın yazılımında iyi niyetli davranılmış ve hiçbir değişikliğe uğratılmaksızın yazılmış ve kaynağı eksiksiz verilmiş midir? Bu soruya Weil olumsuz yanıt verirken, Muir ve Nöldecke olumlamaktadır. Bana gelince ben bu konuda görüş belirtmek istemiyorum. Zira Kuran'la ilgili olarak henüz yeni başlamakta olan inceleme ve eleştirilerin bize kesin bir sonuç vermediğini düşünüyorum. Doğunun kutsal kitabının metinlerini, güvenilirliğinden ne kadar çekince duyarak okumak gerekir! Yahudiler örneği bize şunu açık bir şekilde gösterir: Daha Muhammed yaşarken Tevrat'ın birçok yerini Yahudilerin değişikliğe uğrattıkları bilinmekteydi. Muhammed bundan dolayı onları yererdi. Bu durum günümüzde çok açık bir şekilde kanıtlanmıştır. Aynı zamanda Yahudi tarihinden, Yahudiliğin oluşumunun koşulları ve bazı bakımlardan ortaya çıkmasını zorunlu kılan nedenler ortaya çıkarılmıştır.*

**İlgili araştırma Preslav şehrinin ünlü düşünür ve Başhaham'ı Dr. Geiger tarafından "Urschrift und Übersetzung der Bibel in İhrer Abhaengigkeit von der innern Entwicklung des Judensthums" Yahudiliğin Gelişimine Bağlı Olarak Tevrat'ın Orijinal Metni ve Tercümesi" adlı eserinde yapılmıştır; ender rastlanır bir zekanın ve 25 yıllık bir incelemenin ürünü olan bu kitap, Tevrat'ın eleştirisine bir dizi "giriş" ve "yorum"dan çok daha fazla katkı sağlamıştır.*

Kitaptan çıkarma ya da ilave yapmayı gerekli kılmış olan koşullar Müslüman dünyasında yoktu. Bunu teslim ederim. Ancak diğer nedenlerin bulunmadığını da söyleyemeyiz. Şunu da gözden uzak tutmamalı ki Tevrat'ta yapılan değişiklikleri elle tutulabilecek kadar meydana çıkarılmasını sağlayan araç, Kuran'da yapılmış olabilecek değişiklikleri ortaya çıkarmada kullanılamamaktadır. Sanırız Müslümanların da Yahudiler gibi bir tarihleri vardır. Kuran'ın eleştirisi için yakından irdelenecek tarih önemli bir kaynak oluşturabilir. Nitekim Yahudi tarihi Tevrat'ın eleştirisine bu olanağı sunmuştur.

Sonuçta Kuran'ın az veya çok güvenilirliğine ilişkin verilecek karar her ne olursa olsun şurası kesindir ki bu kitabın genel düzenlemesi, surelere veya "bâb"lara bölünmesi bütünüyle iradidir; başka türlü de olamazdı. İçerik gözetilerek bir düzenleme yapılması olanaklı değildi. Muhammed, tek ve aynı bildirimde birbirinden çok farklı şeylerden söz etmekteydi. Tarih sıralaması yapmak ise daha az olanaklıydı. Muhammed'in kendisi birkaç yerde çok önceden gelmiş bildirimlere yeni bildirimler ekledi; ikincisi, Kuran düzenlendiği zaman ayetin bildirim tarihini günü gününe bilenlerden hiç kimse hayatta kalmamıştı. Kuran düzenlendiği sırada bildirim tarihi sıralamasına göre mi yapıldığı sorusu kendisine yöneltilen bir kişi haklı olarak şu yanıtı vermiştir: "Bütün insanlar ve cinler bunun için çalışmış olsalardı bunu gene başaramazlardı". Bu nedenle surelerin uzunluğu düzenlemede esas alındı. En uzun sure en önce geliyordu; sıralama böylece uzunluğa göre devam

ediyordu. Son sure en kısa sureydi. Ancak bu kurala da tam olarak uyulmamıştır.

Bundan çıkan sonuç: farklı tarihlerde yapılan bildirimler bu durumda gerçekte düzensiz bir şekilde birbirine karışmıştır; böyle bir karışıklık başka hiçbir kitapta bulunmaz ve bu durum, Kuran'ın okunmasını bu denli zor ve sıkıntılı kılar*. Kuran eğer devrelere göre tanzim edilmiş olsaydı, kuşkusuz daha kolay okunabilirdi. O eski dönemlerde İslam din adamları bu konuda çaba harcadılar. Kuran'ın sıralama ve düzenini kutsallığına bağlayan daha sonraki ulema için ise Kuran'ın surelerini tarih sırasına göre düzenlemek, olanaksızın ta kendisidir. Yalnızca din adamı olmaları gerekçesiyle teknik açıdan bakmak durumunda olmadılar. Avrupalı teologlar da bazı başarılara ulaşmaktan geri kalmaksızın aynı denemede bulunmuş ve çaba harcamışlardır. Kuran'ın üslubunda değişik özellikler vardır ki bunlar bu incelemelere bir yön vermeye yarayabilir. Bu anlamda Mekke'de gelen bildirimler, Medine'de gelen bildirimlerin ağır ve kapsamlı bölümlerine göre dinç ve coşkuludur; buna diğer üslup özelliklerini, tarihi olaylara ilişkin gözlemleri de ilave etmeniz durumunda birçok bölümünün bildiriminin yapıldığı dönemi saptayabilirsiniz. Ancak bu bütün Kuran, tarih sırasına göre sıralanıp düzenlenebilir demek değildir; değişik zamanlarda bildirimi yapılmış olan diğer birçok sure bu dü-

**Kuran'ın okunmasının zor ve sıkıntılı olması Kuran'ı anlayarak okuyan Avrupa şarkiyatçılarına özgü ve onlarla sınırlıdır. Hiçbir şeyi ya da hemen hiçbir şeyi anlamaksızın papağan gibi okuyan ve asırlardır ataları tarafından bu şekilde okunması öğretilen bizler için bu zorluk ve sıkıntı söz konusu olamaz! Birinci yıl "içtihad"ının ikinci numarasının Fransızca bölümünde Abu-el-Ala'ı El-Mı'ri adlı makalenin incelenmesini öneririz. AC.*

zenlemenin dışında kalacaktır. Hiçbir bilim adamının ilgili yöntemi bir bütün olarak diğer bilimciler tarafından kabul görmemektedir. Her ne kadar Müslüman ulema heyetine göre kabul edilmiş olandan daha iyi bir düzen, bir sıralama bulmak bizce olanaksız değilse de, yine de ehil olan kimselerce benimsenebilecek bir sıralama, düzenleme yöntemi önermenin ve benimsenmesinin sağlanmasını olası görmemekteyim. Ayrıca, bunun için gerekli birçok kaynaktan yoksunuz. Sanırım sonuçta Rodwell'in yaptığı gibi, Kuran'ı tarih sıralamasına göre derleme ve düzenlemenin zamanı henüz gelmemiştir. Sofu Müslümanlar için Kuran, Allah'ın kelamı -ki mahluk değildir*- ve gerek manen, gerek şeklen en mükemmel kitaptır ve bu mükemmeliyet için de onların düşüncelerine göre gerekli bütün özelliklere sahiptir. Ancak oldukça ilginç olan şey, Müslümanların bu körlemesine inanışlarının beklenemeyecek ölçüde bizi de etkilemiş olmasıdır. Mekke surelerindeki gösterişli ifade biçimi, çok kez yinelenen ilgisiz, uzun uzadıya benzetmeler yığınını şiir olarak gördüler ve bu nedenle de onu ululama ve beğeniyle benimsediler. Kitaptaki dil kullanımını yalınlık örneği olarak gördüler. Beğenileri tartışmak yersizdir; herkesin kendi beğeni anlayışı ve düşüncesi vardır ve bunları değiştirmek çoğu kez olanaksızdır. Benim görüşüm sorulacak olursa, çok az tanınan eski Arapça kitaplar içinde Kuran kadar az zevksizlik gösteren, yüzeysel ve fazlasıyla gösterişli ve usandırıcı bir kitap tanımıyorum. Anlatılarda

Bu konu ikinci ciltte daha ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. ç.n.

bile -ki en iyi bölümleridir- birçok tekrar vardır. Oysa Araplar genel olarak anlatı sanatının üstadı olarak bilinir; anlatılarının okunması, sözgelimi "Makamat"* da çoğunlukla görülen anlatıları okumak gerçek sanatın doyumsuz zevkini sunar ve bu anlatılarda her şey olağanüstü düzeyde etkileyici bir drama biçiminde anlatılmıştır. Muhammed, çoğunlukla anlatıya başvuruyor. Bu anlatıların çoğu, Yahudilerden duyduğu Peygamberlerin "menkıbeler"i anlatmaktaydı. Bunun için Geiger'in "Muhammed Yahudilikten Neleri Aldı" (Was hat Muhammed aus dem Judenthum aufgenommen), adlı kitabını okumak yararlı olur. Bu kitap 1833'te yayınlanmıştır. Bazı bölümleri yetersizdir ancak bu çalışmayı geliştirecek olan da yine Geiger'in kendisi olacaktır. Tevrat ve Zebur'da yer almaktadır. Ne var ki, Mekkelilerin anlatı zevki o kadar da kötü değildi; Hint ve İran anlatılarını, Muhammed'in anlatılarını dinlemeye yeğliyorlardı. Gerçekte biçimsel orijinallikleri olmakla beraber, bu özellik her koşulda başlıca belirleyici nitelik olamamaktadır. Araplarca kullanımı benimsenen dil, şiir veya nesirdi. O dönemde herkesin kullandığı şiir sanatına Muhammed pek alışık değildi; anlatılarını şiirle dile getirmediği gibi bu anlatı türünden hoşnutsuzluk duyduğu da anlaşılmaktadır. İlginç bir anlatı anlayışı vardı. Yaşamda olan veya henüz kısa bir süre önce ölmüş olan en önemli Arap şairlerine, dini düşüncelerini düzenleyen sıradan şairleri yeğlerdi. Şiire düşmanlık duymaktaydı; öyle de olması gerekiyordu. Çünkü şiir eski puta tapınma dönemi dilinin ustaca ifadesiydi.

*Makamat-ı Hariri, AC.

Bu nedenle de kutsal bildirimleri iki veya daha çok sayıda kısa tümcelerle biçimlenen nesr-i musecce* kullanmak zorunda kalmıştı. İlk ayetlerde bu yönteme bağlı kaldı. Öyle ki, bu surelerle, eski dönem Arap kâhinlerinin geleceği bildirimleri** arasında benzerlikler görülür.

Bununla birlikte sonraları, anılan anlatı kuralından giderek uzaklaştı. Çok uzun tümcelerin kullanımına başvurdu ve uyak uygulamasına kimi zaman bağlı kalmadı. Bu durum ortaya daha iyi bir şey çıkarmadığı gibi sıkça yalnışlığa düşülmesine yol açtı ki bu yalnışlıklar Allah'ın kelamı olan kitaptan başka bir kitapta yapılmış olsalardı, sert eleştirilere neden olurlardı. Ayrıca dilin kullanımında da başarılı sayılmazdı. Kuran'da karşılaşılan tekrarların çokluğu bu durumu kısmen açıklar. Muhammed, zorlukla tümce oluşturabildiği ve düşüncesini ifade edebilmek için kelime seçiminde zorlandığı da görülür. Bu nedenle de bir düşünceyi değişik biçimlerde tekrar eder ve aynı düşünceyi değişik sözcüklerden oluşturduğu değişik tümcelerle ifade etmeye çalışır. Birçok örnek, Muhammed'in düşüncesinin gerçek biçimini, düşüncesinin doğru ifade edilişini birkaç denemeden sonra bulduğunu gösterir. Dili bütünüyle açık değildir. Gerçekte Muhammed, Arap dilinin henüz çiçek açtığı, doğum ve biçimlenme sürecinde bulunduğu bir dönemde yaşadı. Onun yazım tarzıyla, "klasik" yazarların tarzı arasında; İncil'in Rumcasıyla yeni Rumca arasındaki derin farklılık görülmez ve ancak zorlukla ayırt edilebilir. Kuran'da; Ya-

Kafiye kullanılan nesir. Kamus-ı Türki. Şemseddin Sami.
***Oraclas anlamında. AC.*

hudi, Süryani ve Habeş dilinden alınmış, melezleşmiş kelimelere çoklukla rastlanır. Kendi dillerinden başka bir dille yakın ilişkide bulunmayan Arap yorumcular gerçek anlamlarını açıklama başarısı gösteremeden bu melez sözcükleri yorumlamak için sonuçsuz çaba harcamışlardır. Ayrıca Kuran'da kimi kelimelerde kullanım yalnışlığı da bulunmaktadır. Bu türden yalnışlıklara Kuran'da az rastlanmasının nedeni, Arap dil bilimcilerinin bu yalnışlıkları doğru kullanım olarak göstermek için uygun kurallar oluşturmuş olmaları veya istisna kuralı olarak göstermiş olmalarıdır.

İslamiyet'in batıl inançlarının bağlayıcılığı ve engelleri giderek ortadan kaldırıldıkça ve Arap dilinin bilinmezliklerine ve derinliklerine ulaşıldıkça, çalışmalarının temel örneklerinin ancak çok azını Kuran'dan alan ve henüz daha özgür bir bakış açısına sahip olabilen Arap dil bilimcilerinin yöntemleri daha çok dikkate alınıp önem verildikçe, Kuran'ın dil yalnışlıkları zamanla ortaya çıkarılacaktır. Bu durum, Arap dil bilimcilerinin çalışmalarına Kuran'ı çok sınırlı ölçüde kaynak almaları; Kuran'la ilgili görüş belirtmeseler de, Kuran'ı klasik bir eser olarak görmediklerini ve dil için bir "rehber" olarak benimsemediklerini göstermeye yeterlidir.

Bunun dışında, Kuran'ın Muhammed'in çağdaşları üzerinde ancak çok az nüfuz ve etkisi oldu. Araplar uygarlaşma -maddi değil, düşünsel uygarlaşmayı kastediyorum- ve ilerlemede önemli bir düzeye ulaşmışlardı. Oysa Muhammed, aynı çekimi gerçekleştirebilecek, eşi benzeri bulunmayacak bir kimse değildi. Bir maceraseverdi. Va-

tandaşlarından kimileri düşünce, bilgi ve ahlak bakımından ondan daha üstündü. Gösterdiği dini duyarlılıklara çoğu çağdaşı ilgisiz kalıyordu. Gerçekte, Kuran'ı güzel ve yüce görmek için imanın, sağlıklı düşünceyi peşinen bir kenara atmış olması gerekiyordu. Halkın büyük çoğunluğu ise söz konusu iman düzeyinden oldukça uzaktı.

Kuran'ın o güya ihtidayı* sağladığı ileri sürülen bölümlerin çoğu tarihe değil dini menkıbeler kapsamı içindedir ve ona aittir. Gerçekte tarih, bize toplum bireylerinin Kuran'ı ya çok az tanıdığını ya da hiç tanımadığını ve Kuran'ı tanıma kaygısı duymadıklarını da göstermektedir.

Kuran, Müslümanların iman ve başvuru kaynaklarının en önemlisi ise, sünnet, ikincil düzeyde öneme sahiptir. Kuran yeterli olmamaktadır; doğu kavimleri, bir dinin kurucusundan yalnızca dini sorunların çözümlenmesini istemez; politik yaşamlarının düzenlemesini, hukuki ilkelerini belirlemesini ve ayrıntılara varana dek günlük yaşamlarını düzen altına almasını da ister. Giyim, sakalların kesimi, yeme içme, bunların tamamını belirtmesini de dinin kurucusundan talep ederler. Bütün bunlar Kuran'da yer almadığından Peygamberin, bunlarla ilgili olarak söylediklerine ve yaptıklarına başvurulur. Muhammed'in daha yaşarken kimi görüşlerinin yazım yoluyla öğrenildiği kabul edilebilir; ancak genel olarak anlatılarla aktarılmıştır. Bunların kayıt altına alınması ve korunması geleneği ikinci hicri asırda genelleşti ve bir süre sonra hadisleri toplanmaya başlandı. Bunu daha önce yapmamış olmaları üzüntü vericidir. Dini konulara karşı ilgisiz olan Eme-

**Allah bilgisine erme.*

viler döneminde oluşturulacak bir hadis külliyatı büyük bir olasılıkla çok az değişikliğe uğratılmış olurdu. Ancak hadislerin toplanması; iktidarlarını sürdürmek amacıyla hadislerin değişikliğe uğratıldığı ya da türeme hadislerin ortaya sürülmesi Abbasiler döneminde başlar. Dini bir tarzın veya politik bir tavrın savunulması için kendilerince ve koşullara uygun bir hadis uydurmak işten bile değildi. Bu kötü niyetin kazandığı yaygınlığa ilişkin bilgi, hadisleri bir araya getirmiş olan editörlerin tanıklıklarıyla oluşmuştur. Bu nedenle de hadisleri toplamak üzere birçok ülkede bulunmuş olan Buhari, dinlediği 600 bin anlatı içinde güvenilir 7275 hadis bulunduğunu açıklar. Büyük eserinde de yalnızca bu hadislere yer vermiştir. Ancak hadislerin doğruluğunu veya türetilmişliklerini saptamak için diğer hadis toplayıcılarının izledikleri yöntem kadar yetersizdi. Bütünüyle biçimsel bir ayırsama yöntemi kullanıyordu. Her hadis, başlıca iki bölüm içermektedir: İlki, hadislerin aktarımını sağlamış kişilerin ad ve künyeleri, ikinci olarak da hadisin metni. Hadis, Muhammed'in "sahabe" denilen yakın çevresince anlatılmış, diğer aktarıcılarının isimlerinden oluşan uzun listenin güvenilirliği konusunda bir kuşku duyulmazsa, doğru kabul ediliyordu. Doğaldır ki bu ayrıştırma yöntemi bir kenara bırakılmamalıdır; biz de hadisin anlatıcılarının ad ve künyelerini özenle incelemeliyiz. Kimi Avrupalı şarkiyatçı, kendilerine güvenilir kaynak gözüyle bakan Müslümanları, bu güvenlerinden dolayı utanç duymalarına neden oldu; sonrasında hadise güvenilirlik konusunu bir inceleme sorunu olarak görerek, sağlam ölçütler temel alınarak çö-

zümlendi. Gene de bu ölçütler yetersizdir. Biçimsel ayrıştırma yöntemi yalnız başına yeterli olmamalı ve hadisin metin değeri araştırılmalıdır; doğruluğu, güvenilir diğer hadis ve açıklamalara uygunluğuyla irdelenmeli. Özetle, hadisin içeriği değerlendirmeye temel alınmalı. Hadis toplama görevini üstlenmiş olan Müslüman kimseler konuyu bu boyutlarıyla görmüyorlardı. Müslümanlıklarına halel getirmeksizin bu işi yapmaya özen gösterdikleri için de iman anlayışından ayrılıp bilimsel anlayışla davranmaya güçleri yetmemekteydi. Milletine özgü inanç sahibi bir İngiliz'in Müslümanlardan böylesine bağımsız, bağlayıcı önyargıdan uzak bir yöntem önermemiş olmasından etkilenmiş bulunuyoruz! Doğrusu, teslim etmeliyiz ki başkaca hiçbir din, varoluş tarihinin III. yüzyıldan başlangıcından itibaren üzerine yapılandırıldığı esasları Müslümanların yaptığı gibi inceleme ve araştırma merceğinin altına almamıştır. Zira bu araştırma yönteminin yetersizliğine karşın, sağlam ve ciddi olarak değerlendirilebilir. Şunu da ilave etmeliyim ki ikinci ve III. hicri yüzyılın İslam din bilginleri Muhammed'in "mükemmel"liğin cisimleşmiş hali, bir "ideal" olarak benimsenip öyle tanıtılmasına aldırmadan görevlerine tam bir bağlılık göstererek çalıştılar. Aksine bu din bilginleri bize, Muhammed'i olduğu gibi, zayıflıklarıyla, kusurlarıyla tanıtıyorlar; Muhammed'e yönelik olarak karşıtlarının düşünce ve savlarını tam bir gerçekçilikle bize bildiriyorlar. Çoğunlukla bütün gerçekleri içeren o acı alayların bile üstünü örtme gereği duymuyorlar. Örneğin, bir Taiflinin: "Allah gerçekten bir peygamber göndermek istediyse senden daha iyi birini bulamaz

mıydı?" hiç kuşkusuz bireysel düşüncesini yansıtan bu sözlerinin aktarılmış olması oldukça ilginç. Hadis kitaplarında uydurma fıkraların yer almış olmasını da şaşkınlıkla karşıladığımı söyleyemem -ki olağan karşılanması gereken bir durum- bununla beraber, Buhari'nin hadislerinin en az yarısının doğru olduğu görüşünü en sert eleştirmenler bile paylaşmakta; aslına uygun bölümlerin samimi bir inananın utanması kaçınılmaz olan onca şeyi içermesini şaşkınlıkla karşılıyorum.

Bizi eski Arapların yaşamlarına götüren hadislerin incelenmesi, Kuran'ın incelenmesinden daha heyecan verici ve daha önemli; bir bakımdan sanırım, Kuran'dan daha alt kademededir ve İslamiyet'i başlangıçta bulunduğu yücelik düzeyinden bir ölçüde aşağı çekmiştir. İslamiyet, mucizesi olmayan bir dindi. Kuran'dan açık bir şekilde anlaşılır ki Muhammed hiçbir zaman mucize yapmak iddiasında bulunmamıştır. Böyle bir din, insanlığın gelişim tarihinde dikkat çekici bir olgu, gelişme, ilerleme yolunda atılan büyük bir adım olmuştu ve eğer İslamiyet Arabistan'ın sınırları içinde kalmış olsaydı bu prensibinin arılığının bütünüyle korunması hiç de olanaksız şeylerden sayılmazdı. Ne var ki çok geçmeden bu sınırların dışına çıktı; peygamberlerinin mucizelerini dillendiren kavimlerle ilişkide bulununca Araplar, kendilerinde eksikliğini duyumsadıkları bu yanı gidermeye yöneldiler. Sanırım şairin: *"Mucize inancın en sevgili evladıdır"** sözünün Müslümanlar için de geçerli olduğunu söyleyebilmek için daha birkaç yüzyılın geçmesi gerekmişti. Gene de ilk dö-

**Das Wunder ist des Glaubens liebstes Kind*

nemlerde mucize konusunda aşırılıktan kaçınıldı. Ortaya çıkışlarını göstererek bu anlatılardan birkaç örnek vermek istiyoruz. Peygamberliğinin ilk döneminde Muhammed, kendisinin de henüz karanlık dönemde, putlara tapınma ayinlerine katılmış olduğunu* ama aynı zamanda Allah'ın kendisinin kalbini açmış olduğunu belirtiyordu. Bu dolaylı anlatım harfi harfine alındı ve Muhammed'in ağzından olduğu savıyla aşağıdaki anlatı oluşturuldu: "Birgün, Kâbe yakınlarında bir yanıma yatmış olduğum bir anda birisi geldi ve göğsümden göbeğime kadar vücudumu açıp kalbimi aldı, sonra yanıma iman ile dolu altın bir leğen getirildi, kalbim onun içinde yıkandı ve yerine konuldu. Buhari'de bulunan ve en eski hadislerden biri olan bu hadise göre kalbin temizliğinin aşağıda anlatacağımız Miraç'tan önce olduğu kesindir. Ne var ki hadis derlemiş diğer kişiler Muhammed'in peygamberliğinden önce kalp temizliğinin gerçekleşmiş olmasını daha uygun görürler. Bu nedenle de olay bu yönde değişikliğe uğradı. Ancak Muhammed'in bir zamanlar cahiliyye döneminin gereklerini yerine getirmiş olması hoş olmadığından kalbinin temizlenmesi gittikçe daha gerilere atılmaya başladı; önce yirmi yaşlarında, daha sonra da on bir yaşlarına çekildi. Bu sonuncusu, sorumluluğun bu yaşta başlaması nedeniyle en uygun olanıydı. Gene de daha sonra Muhammed'in çocukluk yaşlarına kadar geriye çekildi. Bu olguya, köyde Ben-i Saad bedevi kabilesiyle yaşarken aldığı terbiyeye ilişkin, doğruluğu pek de güvenilir olmayan

*sure 93, ayet 7

bir anlatı da bağlandı. Anlatan kişi, Beni Saad kabilesi kadınlarından Halime'dir: "Bir gün kocamla ve yeni doğan çocuğumla evden çıktığımda, kabilemden diğer kadınlarla birlikte süt anneliği işi aramak üzere Mekke'ye gittim. Kurak bir yıl geçirmiş, yiyeceğimiz tükenmişti. Yanımızda kır bir dişi eşekle bir dişi deve vardı ki bir damla olsun süt vermiyordu. Geceleyin uyuyamıyorduk çünkü çocuğumuz açlıktan uyumuyor ağlıyordu; kendi sütümde devenin sütü kadar azdı. Daha iyi bir durumda yaşamayı umarak çaresiz yolumuza devam ediyorduk. Mekke'ye vardığımızda süt verecek çocuk aradık. Daha sonra peygamber olacak çocuğa süt vermeyi bütün kadınlar reddediyordu; "yetimdir süt vermenin kazanılacak büyük bir karşılığı olmayacaktır", deniliyordu. Süt vereceğimiz çocukların babalarının büyük paralar vermesini umuyorduk. Babası hayatta olmayan bir çocuğun annesinden büyük bir ücret alamayacağımızı biliyorduk; benimle birlikte olan kadınların, benden başka, hepsi de süt verecekleri birer çocuk bulmuşlardı. Kocama, arkadaşlarımın yanına süt verecek bir çocuk bulmadan dönmek istemiyorum. Yetim çocuğu bulup getireceğim", dedim. Kocam da: "Haklısın, gidersen belki Allah bize bir kapı açar", diye cevap verdi. Gittim; gerçekte bir başka çocuk bulmuş olsaydım ona süt vermeyecektim. Yetim çocuğu alıp kervana geri döndüm. Kucağıma aldım ve sütümü verdim; o da doyuncaya kadar emdi. Kendi çocuğuma da meme verdim o da doyuncaya kadar içti. Sonra da her ikisi de uyudular; uzun zamandan bu yana ilk kez rahat bir gece geçirdik. Bunun üzerine kocam devenin yanına gitti; deve-

nin memelerini sütle dolu buldu ve sağmaya koyuldu. Hepimizin içmesine yetecek kadar süt vardı. Ertesi gün kocam bana: "Kuşku yok ki sen uğurlu bir çocuk bulmuşsun", dedi. Dönüş yolunda eşeğim öylesine istekli dört nala gidiyordu ki arkadaşlarım bana yetişemediklerinden başka bir hayvan aldığımı düşünmüşlerdi. Beni Saad toprakları çok verimsizdir; döndüğümüzde sürümüz bolca süt verir oldu. Buna karşın komşularımızın hayvanları süt vermiyordu. Komşular çobanlarına: "Hayvanları Halime'nin hayvanlarının otladığı yerde otlatın", diyorlardı. Çobanlar söyleneni yapıyorlardı ama boşuna. Böylelikle bolluk ve mala sahip olmuştuk. İki yıl sonra çocuğu sütten kestim; süt kardeşi gibi iyi büyüdü. Onu annesine götürdük ama, bize getirdiği bolluk nedeniyle çocuğu yanımızda tutmak istediğimizden annesine: "Vücudu iyice güçlenene kadar oğullarını yanımızda bırakmasının iyi olacağını, Mekke'nin havasının çocuğa yaramıyor olabileceğini", söyledim. Tekrar yanımıza almamızı uygun gördü.

Bundan bir ay sonra çocuk, süt kardeşiyle birlikte çadırlarımızın arkasında otlayan sürümüzün yanındayken oğlumuz bize "beyaz giyinmiş iki kişi bizim Kureyşli'yi yakaladı, yere yatırdı, vücudunu açtı", diye bağırarak geldi. Kocamla birlikte oraya koştuk, Muhammed'i ayakta bulduk fakat benzi kaçmıştı. Kendisine ne olduğunu sorduk; bize "iki adamın vücudunu yarıp bir şeyler aradığını ama aradıkları şeyin ne olduğunu bilmediğini", söyledi. Çadırımıza döndük, kocam bana "bu çocuğa bir nöbet gelmiş olmasından korkarım", dedi. Çocuğu annesine

götürdük; onu yanımızda tutmak istediğimizi bildiğinden neden getirdiğimizi sordu. Ben de: "Çocuğunuz artık büyüdü, onun için elimden geleni yaptım. Kendisine bir zarar gelmesinden korkuyorum, bunun için onu size getirdim", diye yanıtladım. Annesi: "Hikâye bu değil, bana gerçekten ne olduysa onu anlat" diyerek beni her şeyi anlatmaya zorlarken: "İblisin vurgununu yemesinden korkuyorsun değil mi?", diye bağırdı. Ben de "evet", diye yanıtlayınca annesi: "Evvelallah ona hiçbir şey olmaz, onun üzerine iblisin hiç etkisi olamaz. Oğlum yüceliklere davetlidir. Onun hikâyesini sana anlatmadım mı? Ona hamile kaldığımda benden öylesine parlak bir nur yayıldı ki 'Basra'yı* görebiliyordum. Onu dünyaya getirdiğimde, mini mini ellerini toprağın üzerine koyup, başını göğe kaldırmıştı. Bırak onu buraya, işine git" dedi.

Zamanla, Müslümanların Hıristiyan vatandaşlarıyla ilişkileri arttıkça, anlatının bu içeriği onlara yetmez olmuştu. Muhammed bu inanışı biraz değiştirmekle beraber, İsa'yı ve annesinin zinadan arı oluşunu, bakireliğini (Peche originel) onaylamıştı. Müslümanlık için Hıristiyanlığın böylesi bir üstünlüğe sahip olması rahatsız ediciydi ve bu nedenle de yeni bir anlatı ortaya çıktı; Muhammed'in Adem'den önce bir safiyet-i kamile** olarak yaratılmış olduğu inancı gelişti.

Peygamber için Allah'ın yaptığı en büyük mucize Miraç oldu. Buna neden olan olay şu şekilde gelişmişti: Mek-

Basra, Araplar için çok önemli bir ticaret şehri olup bir Hıristiyan piskoposluğunun merkeziydi ve Yunan medeniyetinin egemen olduğu şehirler içinde en yakınıydı. AC.
**Mutlak arı.*

ke'de bulunduğu, hicretten önceki son yıl Muhammed'in büyük bir olasılıkla Yahudilerce kışkırtılan karşıtları ona: "Peygamberlerin vatanı Suriye'dir; gerçek peygambersen oraya gitmelisin; döndüğünde sana inanırız". Öyle görünüyor ki Muhammed, bu eleştiriyi ciddiye alır ve tarihsel görevi ciddiye alınır diye kutsal topraklara gitmeyi aklından geçirmeye başlar. Ancak gece uykusunda ona gelen ilahi bildirim, onu bu seyahatin zahmetinden kurtarır. Muhammed, bir mucizeyle Kutsal Kudüs şehrini ziyaret eder; bu olay Kuran'da 17. sure, 1. ayette: "Hamdolsun ona ki, geceleyin kulunu Mescid-i Haramdan uzak olan o diğer mescide taşıdı. Onun çevresini kutsal kıldık ki ona mucizelerimizden bazılarını gösterelim. Kuşku yok ki Allah her şeyi gören ve işitendir" olarak geçer.

Ne var ki karşıtları bu durumu gülünç buldular; dahası müminler de bu mucizeyi kuşkuyla karşıladılar. Muhammed'in bir yalancı olduğu düşüncesiyle kimileri onun çevresinden uzaklaştı. Buna karşı Muhammed, Allah'a Kuran'ın 17. suresi, 62. ayetinde gelen şu sözleri söyletmek zorunda kaldı: "Sana indirdiğim bildirimin insanları sınamaktan başka bir amacı yoktu".

Böylece bunun bir rüya olduğu kabul edilmişti. Ancak birkaç yıl sonra, toplumun inanç güçü sağlamlaşınca eski açıklamaya geri dönüldü ve seyahat gecesi, Miraçla ilgili olarak yandaşlarına yeni açıklamalar getirdi; Kanatlı at, "Barak"a binmiş olarak Cebrail'in kerametiyle Kutsal Kudüs'te Mescid-i Aksa'ya, oradan göğe taşınmış, yaratanın huzuruna çıkarılmış, yandaşlarına beş vakit namaz kılınması emrini almak üzere götürülmüştür. Daha sonra-

ları, hayal gücü bu anlatıya parlak renkler katmaktan geri kalmayacaktır. Ancak Müslümanlar arasında Miraç'ın, Kuran'da anlatıldığı gibi mi, yoksa fiziki, gerçek bir yer değiştirme mi olduğu konusunda görüş ayrılığı ortaya çıkmıştır.

Genel olarak peygamberin pekçok yaşam hikâyesi; çoğunluğu, şiirin bütün gösterişli tarzı ve abartılı olaylarla donatılmıştır. Kuşkusuz bu nedenle de en yeni yorumlar, özellikle de Muhammed'in gençlik dönemiyle Mekke'de yaşadığı döneme ilişkin konularda, gerçekler tanınmaz hale getirilmişlerdir. Bununla beraber ilgili eski eserler irdelendiğinde, gerçeklerin abartılardan ayırt edilemeyeceği kadar hayali mucizelere yer vermemiştir.

Muhammed doğaüstü bir varlık olmadığı gibi bir efsane ürünü de değildir.*

**Kuran'da: "Ene beşerun mislekum yuha ileyye" "-sizler gibi bir yaratılmışım, ancak kutsal bildirim bana yapılmaktadır-", demesi insan üstü bir varlık olduğu iddiasında olmadığının kesin kanıtıdır. AC.*

Beşinci Bölüm
İnanç ve Ayin

İslamiyet kadar orijinallikten uzak bir başka din yoktur. Temelde "Hanif"lik ve Zerdüşt inançtan etkilenmiş, Arabistan'ın eski dini Musevilikten ve Hıristiyanlıktan yapılmış alıntılarla desteklenmiş ve Muhammed'in en büyük ve en son peygamber olduğu inancıyla donatılmıştır; işte bunlar Mekkeli peygamberin bildirimini yaptığı din sistematiğinin temelini oluşturmaktadır. Kuran, ne derin düşünceleri içeren ne de kutsal ve hayranlık uyandıran bir dille ifade edilmiş bir kuram kitabı değildir; diğerlerinden hiçbir şey almamış, katışıksız bir örnekmiş gibi gösterilmek istense de sorunların büyük çoğunluğunu çözümleme çabasına girmez. Kuşkusuz, dinlerin düz yazımla ifade edilmiş ama en edalı üslubuna sahip olması yanında yenilenmeye, geliştirilmeye en elverişsiz olanıdır. Bu neyle açıklanabilir? Arap milletinin ırasıyla. Araplar ancak maddi ve kesinliği olan şeylere özel önem vermekteydiler. İçeriğe önem vermeleri yanında biçim ve şiirselliği de arıyorlardı. Özetle Arap toplumu diğer dinlerle ortaya çıkan erken dönem şiirinde ustalaşmış eski kavimlerden çok, XIX. yüzyılın olgunlaşmış, gözlemci yapısına taşıyordu. Muhammed'in bunda etkisi vardı; o bir düşünür değildi ancak bir maceraseverdi; orijinalliği önemsemezliği bir yana, şan ve şerefi kökenden uzaklaşmayla açıklardı. Yaymaya çalıştığı dinin kendisinden önceki peygamberlerce bildirildiğini yineleyip duruyordu. Gözden kaçırılmaması gereken bir üçüncü neden daha vardı;

diğer dinlerin yayılması uzun bir zaman kesitine yayılmıştı. Bildirimi peygamberlere yapılmış olsa da, kutsal kitaplar, değişik kimselerce kaleme alınıyor; kitaplar bir ölçüde yazarlarının tarzını yansıtıyordu. Bu durum doğal olarak tek düzeliği sınırlıyor; dilde biçimselliği değil, metnin temel ruhunu özümsemeyi gelecek çağlara öneriyordu. Arabistan için bunlardan söz etmekse olanaksız. Arabistan'da her şeyi; dini, ahlakı ve hukuku düzenleyen tek kişidir; kitabı, değiştirilmesi olanaksız ilahi irade ve bu iradeyi kendisinde bulunduran tek bir adam tarafından vücuda getirilmiştir. Bu nedenle de İslamiyet'te büyük bir durağanlık, hareketsizlik vardır; buna itiraz edilemez. Ancak bu özellik kutlanması gereken bir durum olmak şöyle dursun aksine, bundan üzüntü duyulmalıdır. Zira, sürekli gelişim insanlığa emanet edilmiş bir görevdir; hareketsizlik ölüm demektir ve ne yazıktır ki İslamiyet'in bir ilkesidir. Dini konularda gerçeği tanımlayan şeylerin bütün gelecek kuşaklarca gerçeklik olarak kabul edilmesi gereğini benimsesek bile hukuk ilkelerinin belirli bir biçiminin her döneme kalıcı uygunluğunu ileri sürmenin olanağı yoktur. İşte İslamiyet'in durumu budur. Kuran'ın kuralları yürürlüğü sürdürmektedir ve İslamiyet varlığını sürdürdükçe de yürürlükte kalacaktır. Diyelim ki bu kurallar yürürlüğe konulduğu dönem için iyiydi ve olumlu bir gelişmeyi gösteriyordu; ki bunu kabul edebiliriz. Ne var ki Şarlman'ın kanunları da kendi çağı için olağanüstü düzeyde iyiydi. Bununla beraber Şarlman'ın egemenlik altına almış olduğu bütün kavimler söz konusu kanunları koruyup, uygulamalarını sürdürmüş olsalardı bunların

günümüzdeki durumu ne olurdu? Batı Avrupa için gelişme olanaksız hale gelmez miydi?

Kuran'ın şeriatı, kesinlikle bizim araştırmamızın konusu değildir ve biz yalnızca Kuran'ın inanç alanıyla kendimizi sınırlamak istiyoruz. Kuran'ın inanç alanı fazlasıyla incelenmiş ve çok az orijinalliğe sahip olduğu görüldüğünden, en çok göze çarpan yanlarını alarak bir araya getireceğiz. Allah'ın birliği dinin ilk koşuludur; ikincisi Muhammed'in Peygamberliği, Rasulullah olduğudur. Muhammed'in Allah'ı; Arapların ilkel dinlerinin yüce tanrılarına, Museviliğin Yahuvasına, tek tanrılı ve henüz bozulmamış Mecusiliğin Ahuramazda'sına benzemektedir. Yaratılışın hikâyesi Yahudilerden alınmıştır; ilkel dinin cinleri, melek ve şeytana evrilmesiyle korunmuştur. Bu inanç Zarasutra'nın, Zerdüşt'ün Hint tanrıları "Les Devas" ile ilgili bir anlayıştır. Uzun açıklamalardan kaçınmak üzere bu konuda aşağıdaki örneklemeyle yetiniyorum: Melekleri tanrı konumunda görmek günahtır, onlar kıyamet günü ölecek olan ölümlü yaratılmışlardır; şeytanların başı ve ona bağlı şeytanlar, hem İbraniceden alınmış olan şeytan, hem de Rumca'nın Diabolos sözcüğünden tahrif edilmiş İblis adıyla bilinir; Allahtan başka Allah yoktur ululaması, Mecusiliğin "Ohrimin"inin Yahudilikte gerçek anlamını hiçbir zaman bulamadığından, Kuran'daki şeytanla ilgili düşünce daha çok Hıristiyanlıktan alınmadır ve Yahudi kaynaklı olmaktan çok Mecusilikle bağdaşır. Muhammed bu konuda, bir noktada kilise inancından da ayrılır; kilise, şeytanın dine döndürülemezliği anlayışını her zaman için sürdürmüştür; oysa ona gö-

re şeytanlar dine döndürülebilirler ve birçoklarını o imana getirmiştir.

Allah'ın bildirimleri ve peygamberlerin görevleri kutsal kitaplar aracılığıyla yerine getirilir. Farklı dönemlerin kendine özgü bildirimleri vardır ki Allah bunları ortaya çıkan gereksinmelere uygun olarak değiştirebilir. Eğer Muhammed kendi bildirimini diğerlerinden daha üstün ve sonuncusu olarak vermemiş olsaydı, gerçekte kendi içinde iyi bir düşünce olarak, yararlı olurdu. Adem'in peygamberlik görevini üstlenmesiyle başladı ve peygamberlerin sayısı büyük bir rakama ulaştı; sayılarının genellikle 124 bin kadar olduğu kabul edilir; en önemli altı peygamber, Adem, Nuh, İbrahim, Musa, İsa ve Muhammed'dir. Kuran, İsa'nın doğaüstü doğumunu kabul eder, -özet anlatım ilkemize bağlı kalarak diğerlerinden söz etmeyeceğiz-, fakat İsa, Allah'ın oğlu değildi; sözcüğün kendi anlamında bir "insan"dı ve Muhammed kendisinden söz ederken Allah'ın bir kulundan başka bir şey olmadığını bildirirdi. Kendisinin değil, yalnızca Allah'ın "kul-lü şeyin alim", her şeyi bilen olduğunu söyler. Kıyamet günü Allah ona: "Ey Meryem oğlu İsa, insanlara, annenle birlikte beni, Allah'ın yanında iki ilah olarak kabul ediniz" dedik mi? Ve İsa yanıtlayacak: "Bu benim düşüncem değildir! Benim olmayan bir ada nasıl talip olabilirim?" Kuran'ın İsa'nın Allah'ın yanına çıktığını benimseyip benimsemediği, Kuran'da açık olarak belirtilmiyor. Mucizelere gelince; İsa birçok mucize göstermiştir; daha emzirme çağında mucizeler ortaya koyuyordu; sonraları ölülere de yaşam verdi. Üstelik "Haç"a gerilen kendisi değildir; İsa olduğu sanılan biridir.

Dinin başlıca konusu, diğer bütün peygamberler için olduğu gibi Allah'ın birliğiydi. Kulun yerine getireceği beş görev: İslamiyet'in başlıca koşulu Allah'ın birliği ve Muhammed'in peygamberliğini kabul etmek; ötekileri ise namaz kılmak, oruç tutmak, zekat vermek ve hacca gitmekti. İslam'ın koşulları denilen beş koşul bunlardır.

Göğe çıkmasında, Miraç'ta Muhammed'e bildirilen ama Kuran'da yer almayan -Kuran'da yalnızca üç vakit namaz buyurulmuştur- bir bildirim gereğince, her inanan ön koşul olan abdestten sonra günün belirlenmiş beş zamanında camide olması yeğlenen beş vakit namaz kılmalıdır. Muhammed, namazın içeriğinden çok biçimsel yanıyla ilgilendi. Zira Kuran'ın belirli ayetleri, özgün biçimleriyle namazda okunur. Bu nedenle de kalpten geldiği gibi dua, yakarış söz konusu olamaz demektir. Müslüman ülkelerde tekdüzeleşen ayin, dudakların makina gibi hareket etmesinden başka bir şey değilse, bunun sorumluluğunun önemli ölçüde Muhammed'de olduğu görülmelidir. Öyle ki, hareketler, tavırlar, başın ve vücudun eğilip bükülmesi, en ince ayrıntılarıyla Muhammed'in kendisi ve daha sonra çok geç dönem İslam bilginlerince düşünülüp uygulamaya konulmuştur.

Cuma gününün büyük namazı, toplu olarak kılınır; Yahudilerin seba, Cumartesi veya Hıristiyanların pazar günü gibi bir dinlenme günü değildir. Namaz dışı saatlarde herkes her gün yaptığı gibi günlük işiyle ilgilenir.

Oruç, bütün ramazan ayı için zorunludur. Günbatımından sonra yemek, içmek uygundur. Muhammed bu uygulamayı henüz yıl süresinin değişmez olarak kabul edildiği,

kameri yılın izlendiği bir dönemde yaşama geçirdi. Bu nedenle de kameri yıl dönem dönem bir ay eklenerek güneş yılına eşitleniyordu ve bunun sonucu oruç ayı kış aylarına denk düşüyordu. Bu uygulamanın sürdürülmesi başlangıçta güç olmadı. Gerçekte Muhammed, Müslümanlara katlanamayacakları görevler vermemeye özen göstermişti. Ancak daha sonra kameri yıl değişken bir zaman dilimi olarak kullanılmaya başlayınca ramazan ayı bazen yaz mevsimine rastlamaya başladı. Yazın uzun ve nefes kesici sıcak günlerinde sabahtan akşama kadar ağıza bir damla su almamak büyük bir çile halini aldı. Bu nedenle de Müslümanların Ramazan günleri yorgun, hoşnutsuz bir tavırda olmalarına ve günün sonunun gelmesini sabırsızlıkla beklemelerine şaşmamalı. Ramazan ayı sona erince Şevval ayının* birinci gününü şeker bayramını, Türkler büyük bayramı, İslam dünyasında eşi görülmeyecek bir coşku ve sevinç ile kutlarlar ve bu şenlik bazı ülkelerde üç gün sürer. Daha sabahın erken saatlerinde kalabalık insan toplulukları kendini gösterir. Sokaklar akın akın camiye giden insanlarla dolar. Herkes en iyi kıyafetini giyinir; sevinç yüzlerden okunur. Dostlar sokaklarda rastlaşınca birbirlerini kutlarlar ve hoşnut kılarlar. Camide bayram namazının kılınmasından sonra ziyaretler başlar. Her yerde en iyi yemekler, şerbetler konulur ve yoksullar varlıklıların arta kalan yiyeceklerinden kendilerine ziyafet çekerler.

Kuran çoğu kez, yardım ve iyiliği övmüş ve öğütlemiştir. Ancak zorunlu sadakayı, yoksulların yararına bir tür

Kamer yılının onuncu ayı olup ilk üç günü şeker bayramıdır. F. Develliođlu, Osmanlıca lügat. ç.n.

narh şeklindeki zekat, ancak seyrek olarak hadislerde anılır. Gerçekte zekat, yoksul Müslümanlara yardım etmek, esirlerin satın alınarak serbest bırakılması, cihadın giderlerini karşılamak gibi amaçlara yönelikti. Daha sonra ise "Beyt-ül Mal" denilen hazinenin sermayesi oldu ve herkesin vereceği tutarın miktarı şeriat hâkimleri tarafından belirlendi.

Erkek ve kadın, her özgür ve yetişkin Müslümanın yaşamında bir kez olsun yerine getirmek zorunda olduğu beşinci koşul, Mekke'yi ziyaret, hac görevi, bütün detay uygulamalarıyla birlikte İslamiyet öncesi dinin bir uygulamasıyken benimsenerek, yeniden düzenlenmiş ve İslam'a uygun hale getirilmiştir. Bu törenlerin çok eski olması nedeniyle Muhammed dönemi Arapları için henüz mükemmel hale getirilememişti. Onlar hac törenini alışılagelen bir törensel ayin olarak sürdürüyorlardı. İslamiyet bu ayini sürdürmesinin gerekçesini de açıklamak zorunda kalmıştı. Bu nedenle de Kâbe, haceri-i esved, İbrahim'in makamı olarak adlandırılan bir diğer taşı, kutsal zemzem suyu ve diğer kutsal yerler yeni inancın ruhundan esinlenerek yeni bir açıklamaya, yeni bir tarih anlatımına dayandırıldı. Bu tarihçe, daha doğrusu bu yeni hikâyeler dizini kuşkusuz zamanla çoğaldı, gelişti ve mükemmelleşti. Bunların bugünkü hallerine -başka hikâye ediliş biçimleri yanında- hicri II. yüzyılda geldikleri düşünülmektedir.

Adem gökler cennetinden kovularak yeryüzüne indirildiğinde Allah'a yakardı: "Ne yazık! Artık meleklerin seslerini duyamıyorum", dedi. Allah: "Bu, senin isyanının sonucudur; git bana bir tapınak inşa et, meleklerin benim

ulu tahtımın etrafında yaptıklarını gördüğün şeyleri yap, beni düşünerek çevresini tavaf et", dedi. Adem, Mekke dolaylarına geldi ve orada tapınağın temellerini attı. Melekler beş dağdan büyük kaya parçaları getirmişlerdi ve tapınak gökten işte bu temel taşları üzerine indi. Adem'e, kırmızı Yemen taşından bir çadır da cennetten gönderildi. Bu çadırın konulduğu yerde dinlenmek için bir köşe taşı bulunmaktaydı; beyaz renkte bir yakut olan bu taş günahkârlarca dokunuldukça kararmıştır. İşte bu taş, "hacer-i esved" olarak bilinen siyah taştır. Tufan zamanı tapınak ve çadır göğe çekildi; hacer-i esved ise Mekke'ye yakın olan Abu Kabis dağında korundu. Daha sonra tapınağın yeri insanlarca bilindiğinden kutsal bir yer olarak ziyaret edilmesi sürdürüldü. Sonuçta, İbrahim'in, Hacer'i İsmail'le birlikte bırakıp gittiği yer de burasıdır. Hacer'in getirdiği su, çok geçmeden tükendiğinden Hacer ve İsmail eziyet çektiler. Gözün görebildiği hiçbir yerde yaşam belirtisi yoktu. Hacer, daha geniş bir çevreyi görebilmek için Safa Dağına çıktı. Daha sonra dağın karşısında bulunan "Merve Tepesi"ne çıktı. Hiçbir canlı görünmüyordu. Döndüğünde çocuğunu susuzluktan ölmek üzere buldu. Ne yapacağını bilmez halde, acıyla bir tepeden diğerine defalarca koştu ve en sonunda çaresiz oğlunun yanına döndüğünde, yanında küçük bir su kaynağının oluştuğunu gördü, tulumunu doldurmadan önce suyun akıp gitmesini engellemek üzere suyun çevresine kumdan bir bend yaptı, sonra da kendisi ve oğlu sudan içtiler. Bu su kaynağı daha sonra zemzem kuyusunun kazıldığı yerdi. İsmail'i bir ziyaretinde İbrahim, Allahtan gösterdiği yere

tapınak inşa etme emri almış olduğunu anlattı. Baba ve oğlu hemen işe başladılar. Kazı sırasında Adem'in koymuş olduğu eski tapınağın temellerine rastladılar. Tavaf'a nereden başlanacağının ayırt edilmesi için köşelerden birine göze çarpacak bir taş koymak istiyordular. İsmail, buna uygun bir taş aramaktayken Abu Kabis'te aramaya gittiği hacer-i esvedi Cebrail getirdi. İbrahim taşı aldı ve köşeye yerleştirdi. Duvar artık yetişemeyeceği kadar yükseldiğinde İsmail, duvarın önüne büyük bir taş yerleştirdi. Bir duvar bittikçe taşın yerini de değiştiriyordu.

Tapınağın yapımı sona erdiğinde baba ile oğul, Cebrail'in emriyle tapınağın çevresini herkes dört köşesine el sürmeye özen göstererek yedi kez çevresinde döndüler; iki kez rikat ettiler. Cebrail, diğer kutsal yerlerde yapılacak törenleri öğretti. Önce Hacer'in büyük bir acı içinde tepeden tepeye koşmasının anısına Merve ve Safa tepeleri arasındaki yolda hızla hareket etmesi gerekiyordu. Sonra Cebrail onları Mina vadisine götürdü. Oraya vardıklarında İblis göründü; Cebrail: "Arkasından taş atın", dedi ve İbrahim onun dediğini yaptı; yedi küçük taş attı, İblis oradan kayboldu ama vadinin ortasında ve sonunda tekrar göründü; İblis her göründüğünde onu yedi küçük taşla kovdu. Hac sırasında Mina vadisine taş atma geleneği buradan ortaya çıkmıştır. Sonuçta Cebrail, Mezdelfe ve Arafat'a götürüp orada da yapılması gerekenleri kendisine öğretmesinden sonra İbrahim, Kâbe ve diğer kutsal yerleri ziyaret etmelerini bütün insanlara bildirme emrini aldı. İbrahim: "Benim sesim onlara asla yetişmez", dedi; Allah: "Sana emrettiğimi yap, bütün insanların senin sesi-

ni işitmelerini sağlayabilirim", dedi. İbrahim büyük taşın üzerine çıktı; taş öylesine yükseldi ki çevredeki bütün dağlardan daha yüksek oldu. Dört yana dönerek: "Ey insanlar! Beyt-i kadimi hac etmek emredildi, rabbinize boyun eğiniz!", diye bağırdı; her yerden "lebbeyk, Allahım lebbeyk", diye yanıt geldi. Hac sırasında yapılan bu eski seremoni, Arapların büyük bir mutlulukla yaptıkları açıklamaya göre: "Sana ibadet etmeye hazırız, ey Allah, hazırız" anlamına gelmektedir. Bu olayın anısına olarak da İbrahim'in ayaklarının izi bu taşın üzerinde kalmıştır ve günümüzde de bu taş İbrahim'in makamı olarak bilinir. Müslüman din bilginleri bu şekilde Tevrat'ın "Jenez" denilen tekvin bölümünden, İbrahim'in Arabistan'a gitmesini anlatan bir Yahudi hikâyesinden bu çok eski gelenek alınarak yeni dinle uyumlu hale getirilirken bunun açıklamasının yapılması zorunluluğu da ortaya çıkmıştı. Yapılan yorum herkesi hoşnut etmekten uzaktı; küçük bir azınlık bu açıklamayla mutlu olabilmişti. Gene de getirilen yorumdaki akıl payına saygı duymamak elde değil.

Hac ile ilgili olarak çoğunluğun ne düşündüğü ve uygulamalarının nasıl anlaşıldığı açıklanmış olduğundan şimdi bu törenin özet bir aktarımını yapabiliriz.

Öncelikle, kutsal toprakların sınırlarına varılıp abdest alındıktan sonra hac kıyafeti -ehram- giyilecektir. Ehram, yün veya pamuklu kumaştan yapılmadır. Yarısı bel çevresine sarılırken diğer yarısı sağ kolun bir kesimini açıkta bırakacak biçimde boyun ve omuzlar üzerine atılır; her türden şapka yasaktır; yalnızca ihtiyarlar ve hastalar bunun dışında tutulur. Ancak onlarda bu özel durumlarının

karşılığında sadaka vermelidirler. Ayakabı yerine nalın giyilmelidir ya da ayakkabının üst tarafı kesilmelidir. Kadınların ehram kıyafeti ise, bir manto ve bir baş örtüsünden oluşur.

Zulhicce ayının yedinci günü, Mekke kadısının öğle namazından sonra, törende yerine getirilecek detayları da anlattığı vaiz sonrasında bayram başlar. Sekizinci gün Mina'ya gidilir; oraya, iki saat sürecek bir yürüyüşle varılır. Gerçekte, Mina'ya günün ortasında varmak, geceyi orada geçirmek ve Arafat'a ikinci günün sabahında gitmek gerekmektedir. Yolda durup dinlenme olanağı bulunmadığından bu kural uygulanmaz[6]. Vadide durulmadan Mekke'den altı saatlik bir yürüyüşle Arafat dağına gitmek üzere yola devam edilir. Gece bu kutsal dağda geçirilirse de pek uyuyan olmaz. Zâhidler yüksek sesle dualar okur, kimi dini şarkılar söyler kimi de kahvelerde geceyi geçirir. Arafat'ta yapılan en önemli etkinlik ayın dokuzuncu günü, öğleden sonra saat üçte başlayıp günbatımına kadar süren uzun vaizdir. Bu vaiz öylesine önemsenir ki bu vaizi dinlemeyen Mekke'nin bütün kutsal yerlerini ziyaret etmiş olsa da hacı ünvanını kazanamaz. Genellikle Mekke kadısı olan vaiz, bindiği devenin üstünden vaizini Arapça verir. Her dört, beş dakikada bir duraklayarak tanrının bağışlayıcılığına yakarışla kollarını yukarı kaldırır. Bu ara verme anında hacılar elbiselerinin eteklerini

[6]*Çapulcu bedevilerden duyulan korkuyla bu kural 12. yüzyılda da uygulanmıyordu. İbn Cebir'in Wright tarafından yayınlanmış seyahatnamesine, syf 172. 14. yüzyılda ise gece Mina'da kalınıyordu; İbn Batuta'nın Sanguinetti ve Defremery tarafından yayınlanmış eserinin birinci cildinin 396. sayfası.*

yelpaze gibi kullanarak serinlemeye çalışırlarken bir yandan da "lebbeyk Allahım lebbeyk", diye feryad ederler. Kurala uygun olarak vaizin göze çarpacak biçimde coşku işareti vermesi gereklidir; o da mendiliyle gözlerini silmekten geri kalmaz. Orada bulunanların son derece heyecanlı olmaları ve büyük günahkârlar olduklarını kabullenerek sahte gözyaşları dökmeleri gerekmektedir.[7]

Sonunda güneş dağların arkasına inmeye başlayınca vaiz kitabını kapatır ve orada bulunanlar Mezdelfe'ye doğru neredeyse yarışırcasına giderler. O an anlatılması olanaksız bir karışıklık ortaya çıkar; herkes olanca gücüyle koşar ve değişik yerlerden gelenlerin kervanlarının her biri Mezdelfe'ye diğerlerinden önce ulaşmayı bir onur olarak görür. Piyadeler, teskereler,* develer ikide birde yıkılır; sopa ve diğer silahlarla vuruşurlar. Gece görkemli bir aydınlatma yapılır, İbn Cebir'in deyimiyle "göğün bütün yıldızları yere inmiş sanılır."

Ayın onunda yılın en büyük bayramı yapılır, o gün Kurban bayramıdır; bir diğer adıyla Türklerin Büyük Bayramıdır. Sabahleyin kadı bir gün önceki vaiz doğrultusunda ama ondan daha kısa olmak üzere bir vaiz daha okur, sonrasında kurban bayramı namazına başlanır. Namaz sona erince bir köyün bulunduğu, Mina vadisine gi-

[7] *12. yüzyılda bu durum geçerliydi. İbn Cebir olarak da bilinen Hacı Zahid: "O dönemde bir gün içinde bu kadar gözyaşı döküldüğü asla görülmemiştir", der, syf:176. Ancak bu durum böyle devam etmemektedir. Çağımızda, 19. yüzyılda hacca gitmiş olan Burckhardt'a göre, yalnız uzaktan gelen yabancılar feryat eder ve ağlarlar; Araplar ve Türkler ise konuşurlar, şakalaşırlar rahatça çubuklarını içerler ya da elbiselerini sallayanları kabaca alaya alırlar ve töreni maskaralığa çevirmeye çalışırlar.*

**İnsan ya da hayvan tarafından çekilen bir kişilik arabalar. Kamus-ı Türki, Ş. Sami. ç.n.*

dilir. Orada taş atılır; taşlar acı bakla büyüklüğündedir. Gerçekte Mezdelfe'de toplanılmalıdır. Fakat çoğunluk kuralların uyarısına rağmen, bu taşları daha önce bir kez kullanılmış oldukları halde, Mina'dan toplarlar. İlk yedi taş, vadinin girişinde ve yolun üst tarafında bulunan altı, yedi ayak yüksekliğinde bir tür sütuna ya da kara taştan bir yere atılır. Daha sonra da bir yedi taş daha vadinin ortasında aynı türden bir sütuna atılır. Sonunda vadinin en batısında taşlar bir taş duvara atılır. Aynı zamanda "Bismillah, Allahü ekber, şeytana rağmen ve Allah rızası için" duası okunur. Bundan sonra kurban başlar. Hacılar getirdikleri kurbanları keserler; Muhammed'in bütün ümmeti dünyanın neresinde olurlarsa olsunlar aynı zamanda kurban keserler.

Bu bir bakıma haccın sona ermesidir. Hac kıyafetleri çıkarılır günlük kıyafetler artık giyilebilir ve Kâbe'ye tavaf için dönülebilir. Ancak çoğunluk Mina'da iki gün daha kalır. Ayın 11. ve 12. günleri tekrar taş atmaya başlanır. Bu durumda 11. gün dinlenme günü olarak adlandırılır. 12. gün öğlen sonrası Mekke'ye dönülür. Hacılar bu sırada yeni perdesi örtülmüş olan Kâbe'ye varır. Kimileri dua okur; hacer-i esvedin karşısına geçer ve ona sağ elleriyle dokunurlar; kalabalıktan ona ulaşma olanağı bulurlarsa hacer-i esvedi öperler. Kâbe'yi yedi kez tavaf etmeye başlarlar; yedi turdan ilk üçü hızlı yürüyüşle gerçekleştirilir. Her turun kendisine özgü okunması koşul olan bir duası vardır. Her turun bitiminde hacer-i esvede el sürülür veya öpülür. Sonra bağışlanma için yakarılır, işlenmiş günahların bağışlanması için Allah'a yalvarılır. Yakın olan

İbrahim'in makamına gidilir. Orada yeniden dua edildikten sonra Zemzem kuyusunun kutsal suyundan istenildiği ya da kalabalığın verdiği olanak ölçüsünde içilir. Sonunda Safa'nın yamacından Merve yamacına hızla yedi kez koşulur. Bu yapıldıktan sonra, bütününü anlattığımız en küçük ayrıntılarına kadar belirli bir düzene konulmuş olan tören tamamlanmış olur. Haccın bu yerine getirilmesi gereken ayrıntılarını çok az hacı bilir. Bununla birlikte bu durum hacının hacılık vasfını hiçbir şekilde azaltmaz.

Bu törenlerin ilginçliği Geleneklere pek de güvenle bakmayan kimi İslam din adamı, zahid tarafından bile görülmüştür. Onlar tapınağın çevresini tavaf etmenin, iki yamaç arasında alabildiğine seğirtmenin taş atmak vb. ayrıntıların iman gücünü artırmaya hiçbir yararı olmayacağını savunmaktadırlar. Ancak bu törenleri bizim zayıf aklımızın ermediği bir tanrısal hikmetin işareti ya da Allah'ın kavranılamaz, gizemli iradesine boyun eğişin bir sınavı gibi açıklayarak işin içinden sıyrılmışlardır. Öte yandan İslam felsefecileri, büyük bir cesaretle, Kâbe çevresinin tavafında, gök cisimlerinin tur ve hareketlerinin benzer bir örneğini (Representation symbolik) görmüşlerdir. Bizde ise hac törenlerinin tarihi kaynaklarının açıklanması girişimi henüz başlamamıştır ve daha önce giriş bölümünde belirttiğim nedenlerden dolayı bu konudaki düşüncemi, ne yazıktır ki açıklamam olanaksızdır. İlgili olarak söyleyebileceklerim: Bütünü kapsayan bir adlandırmayla hac töreni olarak ifade edilen bu ayrıntılar, ki anlamları Muhammed tarafından da bilinmemekteydi ve bilinmesi de neredeyse olanaksız denilecek kadar zordu, ne

tarihi kökenden ne de kurallardan yoksundu; ne Hacer ve İsmail'in ne de İblis'in bunda bir ilgisi ve etkisi vardı. İtiraz edilemeyecek kadar eski bir kullanımı olduğu bilinen Makam-ı İbrahim adlandırması, anlaşılması kolay bir iz açıklama yalnışlığına dayanmaktadır. Müslümanlar bu konuda daha derinlikli bilgiye sahip olsalardı bu dini törenlerinden keyif alırlar mıydı? Yanıtlamada çekimser kalma olasılığı oldukça yüksek!

İslam dininin emrettiği diğer ahlaki yükümlülükler konusunu üstünde durmadan geçebiliriz; genel moral değerler, bütün dinlerde hemen hemen aynıdır. İlgili olarak söylememiz gereken özel bir görev bulunmaktadır: "Cihat". Avrupa'da uzun bir süre, bu konuda genelgeçer olmuş düşünce doğru değildir; ilgili düşünceler bir bütünlük içinde irdelenirse, genel olarak Kuran mümin olmayanlara karşı savaşı buyuran hiçbir hüküm içermez; başlangıçta Muhammed, bütünüyle bağnaz olmayan bir tutum sergiliyordu. Ayinlerinin biçimi ne olursa olsun Allah'a ve kıyamet gününe inanan ve erdemli davranan kişilerin güvenlik içinde olmalarını benimsiyordu. Ne var ki karşılaştığı direniş düşüncesini değiştirmesine neden oldu ve İslam dini ancak o zaman insanları manevi güvenliğe taşıyabilecek bir din haline geldi. Nitekim, İslam'ın karşıtları, saldırgan bir tutum takındıklarında cihat, Müslümanlara farz olur. Diğer bir yanlışlık da Müslümanlığın zor ve şiddetle benimsetilmiş olduğu görüşüdür. Bu yöntemi benimseyerek yayılan hiç kuşkusuz din değil, siyasi iktidardı. İleride göreceğimiz gibi halifeler, İslamlaştırmak şöyle dursun, yenilgiye uğratılmış milletlerin İslam'ı

benimsemesini, iktisadi nedenlerden dolayı büyük bir hoşnutsuzlukla karşıladılar.

Kumar ve şarabı Muhammed yasaklamıştı. Gerektiğinde amacına ulaşabilmek için toplumdan her şeyi isteyebiliyordu. Araplar içkiye düşkünlükleriyle tanınırlardı; öyle ki Medine'de Muhammed'e inananlardan kimileri camiye sarhoş olarak gelirlerdi. Bunu önlemek için içkiye karşı tavır alınması gerekiyordu. Şarabın fazla içilmesinin yasaklanmasının yarar sağlamayacak olması nedeniyle, şarap içmek bütünüyle yasaklandı. Ömer kırbaçlama cezasını yürürlüğe koyarak içki yasağını sürdüreceğini gösterdi ve yasağı pekiştirdi. Bu önlem de amaçlanan sonuca ulaşılmasına yeterli olmadı. İslamiyet'in ortaya çıkmasından bu yana Müslümanlar her zaman aşırı ölçüde şarap içmişlerdi; kurala uyma zorunluluğu gereği toplum içinde içilmedi ancak gizlice içilmesi sürdürüldü.

Sofra kuralları, Yahudilerin geleneklerine oranla daha az disiplinlidir. Arapların büyük ölçüde tiksindikleri domuz eti yasaklandı; sıcak iklimlerde genel olarak yağlı yiyecekler bulaşıcı, korkulu hastalıkların ortaya çıkmasına yol açtığı bilindiğinden söz konusu yasaklamanın doğu dinlerinin bilgece bir uygulaması olduğunu kabul etmeliyiz.

"Eschatologie"ye, bir diğer deyimle ahiret bilimine gelince, Kuran ölümden sonra yeniden dirilişi kesin bir dille bildirir ve kıyamet gününü bu dirilişin tarihi olarak belirler; bu durum Yahudi ve Mecusi dinlerinde de böyledir. Kuran da Tevrat gibi ölmüş olanların, öldükleri zaman üzerlerindeki elbiselerle dirileceklerini ekler. Cehennemin

tanımlanmasında da bir orijinallik, bir yenilik yoktur; bir taklidin taklididir. Yahudiler, "Eschatologie"lerini Mecusilikten alınca, cennet için ad olarak, ilk çift insanın, Adem ile Havva'nın, yaşamış olduğu bahçenin adından daha uygun bir adlandırma bulamadılar. Dozah için bir ad aradığında daha az başarılı olmuştu. Gerçekte "Dozah"a "Gehnun", Tevrat'taki "Gehne" adını verdiler ki anlamı "Hanun" vadisi demektir. "Hanun" Kudüs yakınlarında bir vadinin adıdır. Yahudiler burada çocuklarını "Moloh"un anısına kurban ederlerdi. Bu vadi güzel olduğu kadar da verimliydi. Muhammed bu iki adı ve aynı zamanda cehennemle ilgili düşüncesini onlardan aldı. Hahamların inançlarına göre cehennemin yedi kapısı ya da yedi katmanı ve her katmanın kendine ait işkencecileri, cehennem görevlileri vardı. Buna karşın, Dil-güşa bahçeleriyle ehli cennete kokular sürünmüş ve alkolsüz içkiler sunan "gulman" denilen genç erkek çocuklarıyla, kara gözlü hurileri, bakire genç kızlarıyla cennetin tanımlanması daha orijinal, daha yeniydi.* Cennet ile cehennemi birbirinden ayıran ve iyilikle kötülüğü eşit olan kimseler için ayrılmış, ara yer olan Arafat dağı da Yahudilikten alınmadır.

**Sale'in 1836'da yayımlanan Kuran tercümesine yazdığı önsözün 77. sayfasında açıkladığı düşüncesine göre "huriler" Zerdüştilikten alınmadır. Dahası, astrolog ve karakter sahibi bir kişi olarak yazar Sale'nin görüşünü almamış ve "huriler"in Yahudi Araplardan geldiğini söylememiş olsaydı bu açıklamayı koymaya gerek duymazdım. Hatırlatmak istediğim şey, Sale gözlemlerini İran kaynaklı "Sadedr" adlı bir eserin verdiği bilgilere dayandırmaktadır ve Hyde tarafından tercüme edilen bu kitap kaynakça olarak gösterilebilecek nitelikte olmaktan uzaktır. Bu kitap 1500'lü yıllara doğru yazılmıştır ve İslami ilkelerin birçoğunu içermektedir. Araştırılan "huran-ı behişt", İslami inanışın cennet hurilerinden başka bir şey değildir. Kleuker'in "Zend-Avesta" çevirisinin I. ciltin II. bölümünün 236. sayfasında. Dolayısıyla Zerdüştilik ile uyuşmayan bu hurileri icat etme onuru Muhammed'e bırakılmalıdır.*

Ne yana bakarsak bakalım, bu bölümün başlangıcında söylediklerimize dönmemiz gerekecektir: İslamiyet'te orijinallik, yenilik yoktur. Ancak yeni ve derin düşünceler arayan felsefecinin çabaları boşa çıkacak olsa da şu gerçeği de dikkate almak gereklidir: İslam dininin bu orijinallikten yoksunluğu ve bir din oluşturmak için değişik dinleri bu şekilde bir araya getirmiş olması, İslam dininin hızla yayılmış olmasının en önemli nedenini açıklar. Yeni dinde her millet az çok kendi eski dinini görüyordu; eski inanışları yadsınmamış, ortadan kaldırılmamıştı; yalnızca yenilenmişti. Sıkı inanç sahibi olmayan kimselerin büyük çoğunluğu, maddi çıkarlarının gerektirdiği durumlarda daha önce hakikat olarak bildikleri dinin olgun halini ve ayrıntılarını İslamiyet'te görebiliyordu. Ne var ki her millet için bu durumun geçerli olduğunu söylemek olanaklı değildi. Dinlerinden Muhammed'in birçok öğeyi aldığı millet olan Yahudiler, yeni dine en az eğilim gösterenler olmuşlardı; zira her ne kadar gerek Muhammed döneminde gerek sonraları Yahudilerden az sayıda katılanlar olduysa da bunların çoğu Museviliğe bağlı kaldı ve hangi memlekette olurlarsa olsunlar topluluklar halinde İslam dinini benimsediklerine ilişkin bir örnek verilemez sanırım. Buna karşın Suriye'de, Mısır'da, Kuzey Afrika'da, İspanya'da Hıristiyanlardan İslam'a geçenler çok olmuştu; dinlerinin birçok temasını İslam'da buluyor ve Kuran'ın İsa'yı ele alan bölümünden hoşnut kalıyorlardı. Fakat katılımların en önemlisi İranlıların İslam'ı benimsemesiyle gerçekleşti; İslam'ı sağlamlaştırıp güçlendirenler Araplar değil İranlılardır ve aynı zamanda en çok dikkati çeken

mezhepler oradan çıkmıştır. Kuşku yok ki Muhammed, dininin İranlılar üzerinde gösterdiği büyük etkiyi kendi zamanında bilemedi. Zerdüştilikten, diğer bir deyimle Mecusulikten birçok şey almış olduğunun ayrımında değildi. Yahudiliğin bazı düşüncelerini bildirdiğini ve yaydığını sanıyordu; Zindi Avesta'yı ikinci bir elden aldığını ve yeniden yaymaya çalıştığını bilmiyordu. Oysa gerçek buydu. Babil sürgünü ve İranlıların Yahudileri egemenlikleri altında bulundurdukları dönemin etkilerini burada konumuzdan ayrılmamak amacıyla irdelemekten kaçınacağız. "Pentaton", bir diğer adıyla Tevrat'ın "esfar-ı hamse"sinin* kaynağından söz etmek ve Yahudilerin çoğunluğunun daha sonraları eski halinden fazlasıyla uzaklaşmış olan dinin nasıl arındırıldığı ve o dönemlerde iki tanrılı olmayıp henüz tek tanrılı olan Mecusiliğin etkisiyle nasıl yüceldiğini inceleme konusu yapmak gerekirdi[8]. Yahua tarafından atanmış, iradesinin yerine getirilmesiyle görevlendirilmiş ruhani lider, "Yahova'nın güzidesi" Keyhüsrev'in dini gerçekte buydu. Nitekim, sürgün döneminin sonlarına doğru yazmış olan ve eseri "İsai"nin son peygamberi** onu böyle anar. Mage de l'Orient dini etkisinin daha sonra kesintisiz arttığını gördük. Öyle ki, "Talmud"u birçok açıdan "Zerdüşt" tarzı bir eser halini almıştır. Oysa bizim izlediğimiz amaç bakımından açıklarsak İranlıların, bu dinin birçok temel noktasını Ku-

Beş kitap. ç.n.

[8]*Bu özellik "Dara"nın kufi harflerinden anlaşılabilmektedir.*

***Dört büyük Yahudi peygamberlerinden biridir ve Kral Manasa tarafından öldürülmüştür. AC.*

ran'da göz önüne sermek yeterli olur. Gerçekte, "Ahura Mazda"yı ve "Ehrim"i, "Allah" ve "İblis" adı altında Kuran'da bulabiliyordu. Altı devirde dünyanın yaratılması, "Melaike" ve "Şeytan"; çocukların tam masum olan ilk insanlar; yılan kılığına giren "Ehrim"in sunduğu meyveyi "kadın"a yedirmesi; "Boudebech"in 31. bölümde ki eski şarkının nakarartına benzer şekilde Muhammed tarafından sunulan ölümden sonra yeniden yaşama dönüş anlamında "diriliş"; cennet, cehennem ve yalnızca "iyi"lerin geçip cennete vardıkları, kötülerinse cehenneme düştükleri "sırat" köprüsü* ki Kuran'da anılmadığı halde onda arandığını, gerçekte anlatılarda bulunmaktadır. Bu saydıklarımızdan daha başka pek çok ortak inanç öğeleri bulunabileceğini de söylemeliyim. İşte bu orijinallikten uzak, iktibas edilmiş inançlardır ki, İslamiyet'in hızla yayılmasını kolaylaştırmış ve onu genel kabul görür bir din haline getirmiştir. Pek sağlam bir şekilde tek tanrılı olma karakteri ve büyük ölçüde sadeliğine karşın, Muhammed daha derinlikli bir düşünceye, diğer dinlerden bağımsız bir din oluşturmaya başvurmuş olsaydı, İslamiyet bu denli yaygın, böylesine genel kabul gören bir din durumunda olamayacaktı.

**Zerdüşt'ün öğrettiği iyi din ve dürüst eylem, inanç sahiplerinin silahlarıdır; insan ölümden sonra, yeryüzündeki davranışlarına göre yargılandığı "seçicinin geçiti" Cinvat köprüsünden geçer; suçluysa cehenneme atılır; suçsuzsa, Ahura Mazda'nın hüküm sürdüğü cennete gönderilir; bütün ve ölümsüz olur: "Doğrunun ruhuna ölümsüzlük bağışlanır, kötü ise sürekli işkenceye uğrar." Dinler Tarihi. ç.n.*

Altıncı Bölüm
İslamiyet'ten Ayrılma

Gerçek Müminlerin Yenilgisi ve Yenilen Kavimlerin Din Değiştirmesi

Halifeler:

Abu Bekr	632
Ömer	634
Osman	644
Ali	654

Emevi Halifeleri:

I. Muaviye	661	II. Ömer	717
I. Yezid	680	II. Yezid	720
II Muaviye	683	Hişam	724
I. Mervan	683	I. Velid	743
Abdülmelik	685	III. Yezid	744
Süleyman	715	II. Mervan	744-750
III Velid	755		

Burada hikâyemizin başlangıcını tekrar ele almamız ve erkek çocuk bırakmadan ve ardılını atamadan ölen Muhammed'in ölüm zamanına geri dönüp bakmamız gerekmektedir.

Zaman oldukça bunalımlı, sorunlu bir zamandı. İslamiyet'in varlığı bile tehlikedeydi. Hızla yayılan Peygamberin ölüm haberi yakın dostları üzerinde bir yıldırım etkisi yarattı. Birçokları onu ölümsüz biri olarak görüyorlardı. Ki-

mileri de en azından daha uzun bir süre ölümün ona yaklaşmayacağını düşünüyordu; bu düşünceye en çok kapılan Ömer olmuştu. Muhammed Peygamberin ruhunu teslim etmesinden hemen sonra Ömer, Ayşe'nin odasına girdi; ölünün üstündeki örtüyü kaldırdı ve ebedi uykuya dalmış olan dostunun o tanıdık yüz hatlarını uzunca bir süre izledi, öylesine huzurlu, sakin ve doğaldı ki Ömer, acı gerçeği kabullenememişti: "Peygamber ölmemiş, yalnızca bayılmış", diye bağırdı. Orada bulunan Muğira ona yanıldığını kanıtlamaya boş yere çalışacaktı. Ömer: "Hayır sen yalan söylüyorsun, Rasulullah ölmedi. Sen buna inanıyorsan, bu yalnışlığa düşmenin nedeni senin asi ruhundur, bütün kafirleri ve bozguncuları yok etmeden Peygamber ölmeyecek", diye bağırdı. Topluluklar halinde oraya gelerek toplanmış insanlara kötü niyetlilerin Muhammed'in yaşamının sona erdiğini onlara inandırmaya çalıştıklarını, gerçeğin öyle olmadığını, onun Rabbinin yanına gittiğini söylüyor ve Musa'nın da, halkı onun öldüğünü ileri sürdüğünde ortadan kaybolmuş, kırk gün sonra geri dönmüş olduğunu anlatıyordu; "Allah'a yemin ederim! Peygamber de öyle dönecek ve onun için öldü diyenleri cezalandıracaktır", diyordu. İnsanlar da buna inanmışlardı. Daha kısa bir süre önce Muhammed'i de aynı yerde görmüş ve onu dinlemişlerdi; Ömer'in söylediklerine inanmamak için bir nedenleri yoktu. Ancak o sırada Abu Bekr geldi; topluluğun arasından geçti ve Ömer'in öfkeli sözlerini kısa bir süre dinledikten sonra, Ayşe'nin odasına gitti, cenazenin örtüsünü kaldırıp dostunun yüzünü öptü ve: "Ah, yaşarken, sevecendin, güzeldin, öldün, gene sevecen ve güzelsin",

diyerek ağladı. Sonra özenle cenazenin başını kaldırdı; iyi tanıdığı yüz hatlarını dikkatle izledikten sonra: "evet ölmüşsün, ne yazık. Ey sevgili dostum! Sen ki benim için babamdan ve anamdan daha değerliydin! Sen ölüm acısını tattın ve bu bardağı bir ikinci kez boşalttırmayacak kadar Allah'ın yanında değerlisin", dedi ve Muhammed'in elinde tuttuğu başını yavaşça tekrar yastığa bıraktı. Tekrar eğilip dostunun yüzünü öptü, üstünü örttü ve camiye gitmek üzere oradan ayrıldı. Ömer camide aynı coşku içinde konuşmaya devam ediyordu; ona: "Ömer! Sus ve git otur. Sakin ol!", diye bağırdı. Ancak Ömer konuşmasını sürdürdü. Bunun üzerine Ömer'e sırtını dönerek topluluğa seslendi ve: Allah, 'sen ölümlüsün, onlarda ölümlüdürler' anlamına gelen 'inneke lemeyyitun ve innehum lemeyyitun'* ayetini Peygamberine vahiyle bildirmedi mi? Uhud savaşından sonra da: "Muhammed bir elçiden başka bir şey değildir. Ondan önce birçokları gelip göçmüştür. O ölür ya da öldürülürse dinden dönecek misiniz? Dönen Allah'a zarar veremez, Allah İslam'ın nimetlerine şükür etmesini bilenleri ödüllendirecektir" ayetini** peygamberine bildirmedi mi? Muhammed'e inananlar bilsinler ki Muhammed gerçekten öldü; Allah'a inananlar Allah'ın yaşadığını ve ölümsüzlüğünü bilsinler.", dedi. Ne Ömer ne de topluluktan kimse bu ayetleri o an için aklına getirememişti ama sakin ve ağır başlı bir insan olan Abu Bekr bu ayetleri onlara tekrar edince herkes Peygamberi bir daha göremeyeceğini anlamıştı.

**sure:39, ayet 31 AC.*
***sure:3, ayet:138 AC.*

Önemli bir sorun çözüm bekliyordu. Muhammed halefini atamamış olduğundan geleneklere göre bir reis seçmek gerekiyordu. Ancak bu reisi kimler belirleyecekti? Bütün Müslümanlar mı; Böyle bir yöntem kuşku yok ki en uygun olanıydı. Ne var ki uygulanması olanaksızdı; Muhammed'in ölümü nedeniyle birçok kabilenin İslam'dan ayrılacağının belirtileri ortadaydı.

Seçimin peygamberin çevresinde bulunan ve egemenliği elinde bulunduran kabile tarafından yapılması gerekiyordu. Medineliler haklı olarak bu görevin beklentisi içindeydiler; İslamiyet'i zafere taşıyan onlardı. Toplandılar; kimi seçeceklerdi? İkirciklenmenin yeri yoktu; Hazrec kabilesinin lideri yiğit ve asil Saad İbn Ubeyde doğal olarak bu göreve adaydı. Onu yatağa düşürmüş ağır bir hastalıktan henüz kurtulamamış olduğundan kendisini yorgana sardırıp topluluğun yanına götürülmesini sağladı. Sesi duyulmayacak durumda olduğu için, dostlarından biri onun söylediklerini topluluğa iletiyordu. İslamiyet'i bütün kabilelerden önce benimsediklerini, İslam'ı başarıya taşıdıklarını ve bu nedenle halefliğe yalnızca kendilerinin talip olabileceklerini aşiretine söyledi. Sözleri çoğunluğun alkışlarıyla karşılandı ve topluluk orada Saad'ın Muhammed'e halefliğini benimsedi. Fakat küçük bir azınlık, muhacirinin* bu karardan hiç de hoşnut olmayacağını söyledi. Diğerleri: "Öyle ise, onlara, biz emirimizi seçtik, siz de kendi emirinizi seçin ayrılalım; biz başkasının bize hükümran olmasını kabul edemeyiz" diye yanıtladılar.

**Mekkeli olup Medine'ye peygamberle birlikte gelmiş ya da daha sonra ona katılmak üzere gelmiş olanlar. ç.n.*

Abu Bekr bu durumu haber alınca, hızla Ömer ve Ubeyde ile birlikte Medinelilerin toplandığı yere gitti. Vardıklarında Ömer hemen konuşmaya başladıysa da Abu Bekr Ömer'in sertliğini bildiği için onu durdurdu; önce kendisinin konuşmak istediğini sonra kendisinin de dilediğince konuşabileceğini söyledi ve topluluğa Medinelilerin dine yaptıkları hizmetlerin önemsendiğini ancak halifeliğin onlardan çok muhacirinin hakkı olduğunu, dahası muhacirinin Muhammed'in kabilesinden olmaları yanında onun davasını ilk kabul edenler olduklarını, bu dava uğruna eziyet ve işkenceye katlanmış olduklarını anlatmaya çalıştı; "Bizden sonra siz gelirsiniz, bu nedenle de Emir bizden vekiller sizden olsun", dedi. Diğerleri herkesin kendi olmasında ısrar etti. Ömer ise: "Asla iki Emir olamaz. Sizin seçeceğinizi Araplar kabul etmezler; Peygamberleri sizin kabilenizden değildi. Peygamberin bir akrabasına ancak boyun eğebilirler; kabul etmeyecek olurlarsa, kabul ettirmeyi biliriz", diye bağırdı.

Tartışma çok sert geçti. Tartışmanın çatışmaya dönüşmesine çok az kalmıştı. O anda Ubeyde: "Peygambere ilk yardım eden siz oldunuz, birliği de ilk bozan siz olmayınız!", deyince, Saad'ın akrabası ama aynı zamanda rakibi olan Beşir, ayağa kalktı ve Mekkeli muhacirlerin hakkını doğruladı. Bu durum kimi Hazrec kabilesi üyelerini özellikle de Medineli bir diğer kabile Beni Avs'i etkiledi. Eski bir düşmanlık nedeniyle Hazrec'ten ayrılmış olan bu kabile Saad'ın onların Emir'i olması düşüncesini benimseyemiyorlardı. Öyle ki toplantıya, muhacirlere yardım edeceği bilinen Eslem kabilesinin gelmekte olduğu görül-

düğünde, Avs kabilesi muhacirlere yandaşlığını açıklamaya hazırlanıyordu. Durum uygundu ve Abu Bekr de bundan yararlandı. Ömer ve Ubeyde'nin ellerinden tuttu ve Medinelilerden ikisinden birisini seçmelerini istedi. Ama her ikisi bir ağızdan: Sen bizden daha öndesin, elini uzat sana bağlılık yemini edelim, biat edelim", diye bağırdılar. Onların bunu yapmalarına fırsat vermeden Beşir koşup gelmiş, Abu Bekr'in ellerini tutmuş ve ilk biat eden olmuştu. Beni Avs'in bütünü onu izledi. Eslemiler de topluluk halinde onun halifeliğini tanıdılar. Karmaşa ve coşku son düzeyine gelmişti. Hazrec'ten Habbeb hâlâ direnmek istiyordu; savaş narası atarak kılıcını çekti. Ancak Ömer bir anda kılıcını elinden çekip aldı. Ümidini yitiren Saad yere serilmiş yatağının içinde kalabalığın ayakları altında ezilme tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Dostları dikkatli davranılması için kalabalığa yararsız uyarıda bulunuyorlardı. Ömer daha ileri giderek bu korunmasız düşmanına ağır hakaret ve küfür etmekten sıkılmadı. Öyle ki, sonunda Abu Bekr araya girmek zorunda kaldı.[9]

En büyük kargaşa ve karışıklık içinde -bunu daha sonra Ömer, Medine camiinde topluluk içinde açıklayacaktı- Muhammed'in halefi, bilinen adlandırmayla "halife" seçildi. Kazanılmış iki şey vardı; öncelikle Mekkeliler egemenliği ellerine geçirmişlerdi; ikincisi, Muhammed'in halefi olarak seçilen kişi Muhammed'in en samimi dostuydu. Muhammed bir halef atamak istemiş olsaydı her şart altında onu seçerdi. Zira Abu Bekr, İslamiyet'in başarıya

[9] *Tabari'nin andığı bir Medinelinin anlatımını kaynak aldım. Anlatının Mekkelilerin anlatılarında rastlanmayan doğruluk yanı ağır basmaktadır.*

ulaşmasında sarsılmaz düzeyde sağlam imanıyla ayırt ediliyordu. Kendisini kuşatan bütün olumsuz koşullara bu niteliğiyle karşı durabilecek bir kişiydi.

Gerçekte durum ciddi bir bunalımın ortaya çıkmasına açıktı. Kabilelerin son zamanlarda bekledikleri ölüm haberi her tarafta dengelerin bozulmasına yol açtı. Her yerde ayaklananlar üstün geliyordu; vilayetlerden kovulan Müslüman vekillere ve memurlara her gün yenileri ekleniyor; bunlar Medine de güvence arıyorlardı. Çevre kabileleri ise Medine'yi kuşatmaya hazırlanıyordu. Abu Bekr bunlara karşı nasıl duracaktı? Askeri yoktu; elinde bulunan askerleri Muhammed'in isteği üzerine, tehlikeyi kapıyı çalmasından önce görerek askerin gönderilmesinin ertelenmesini rica eden İslamiyet'in vekillerine rağmen Suriye üzerine göndermişti. "Muhammed'in verdiği emri geri çeviremem; Medine vahşi aslanların saldırısına uğrayacak olsa da asker Muhammed'in emrini yerine getirmelidir", demişti.

Tehlike büyüktü; gene de durum, sanıldığı gibi savuşturulamayacak türden de değildi. Düşmanın gücü, maddi değil, moral değerleriyle; uğruna savaşa girişeceği amacın onurluluğuyla ölçülmeliydi. Düşmanın amacı neydi? Derinden derine kök salmış bir vicdani kanaat ve imanla dolu bir kuyusu mu vardı? Öyle olsaydı, yengiden kuşku duyulamazdı. Ama durum hiç de öyle değildi.

Eski dinlerine yeniden yaşam vermek için savaşmıyorlardı; yeni ayini ağır bulduklarından, yalnız bunun için silaha sarılıyorlardı. Böyle bir neden coşku uyandıracak ya da kahramanca işler yapılmasını sağlayacak kadar teşvik

edici bir neden değildi. İsyancıların liderleri bunu kavrayabiliyorlardı; bir önlem olarak peygamberlik iddia etmek gibi talihsiz bir davranışta bulundular. Kimine göre "Muhammed bu başarısını bu düşüncesiyle kazanmıştı". Ne ki unuttukları bir şey vardı; Muhammed tam bir güveni yaşatıyordu içinde, onlar ise bu özgüvenden yoksundu. Döktükleri onca kana rağmen, yaptıkları gülünç bir seyir izlemekten başka bir işe yaramadı. O dönemin koşulları, İslamiyet'in kuruluşundaki koşullarla karşılaştırılacak olursa, ister istemez, bir dramın "parodie"si* göz önüne gelecektir. Çirkin, zayıf bir adam olan Yemmame'de peygamber rolü oynayan Museylime, bayağı bir şarlatandı; dar boğazlı bir şişede gösterdiği yumurtayla mucizevi bir şey yaptığını ileri sürüyordu. Kefene göre bir Kuran tasarlıyordu ve şarap içilmesini serbest bırakmıştı. Mezopotamyalı bir kadın olan ve büyük bir orduyu komuta eden Peygamber Sacah tarafından abluka altına alındıysa da her nasılsa bir kurtuluş çaresi buldu ve kaçtı. Sonra da Sacah'a hediyeler gönderdi ve gizli bir görüşme için onu davet etti. Görüşme gerçekleşti ve oldukça uzun bir görüşme oldu. Sacah yandaşlarının yanına dönüp, görüşmelerin sonucu sorulduğunda: "Museylime gerçek bir peygamberdir ve benim kocam olmuştur" yanıtını verdi. Temimiler: "Bize de bir düğün hediyesi sunar değil mi?" diye sordular; o da: "Peygamberimiz bu konuda bir şey söylemedi", deyince yandaşları: "Bir şey sunmadan evlenmesi hem size karşı hem de bize karşı bir ayıptır", dedik-

**Parodie: Bir edebiyat eserinin anlamını değiştirerek komedi metni haline getirilmesidir. Bir şeyin gülünç ve kaba bir şekilde taklid edilmesidir. AC.*

ten sonra: "Bizim için ondan bir hediye istemelisin", diye eklediler. Bu arada Museylime kalesine çekilmişti. Ulak geldiğinde kapıyı açtırmadı; ne istediğini kale duvarının üzerinden sormakla yetindi. Hediye istediklerini öğrenince de: "Peki, sevgili Allah'ın oğlu ve peygamberi Museylime, Muhammed'in kendilerine farz kıldığı beş vakit namazdan birincisini ve sonuncusunu Temimilerin kılmasına gerek görmediğini bildirin", diye yanıtladı. Temimiler o günden sonra, Müslümanlığı yeniden kabul ettiklerinde ya da kabul etmiş göründüklerinde bile günde yalnızca üç vakit namaz kıldılar.

Ciddiyetten yoksun bu güruh, sağlam bir özgüvene, sarsılmaz bir irade sahibi olan ve her türden uzlaşmayı tam bir gururlulukla geri çeviren bir liderle çarpışacaktı?! Abu Bekr istemiş olsaydı, zekattan onları bağışlayacak olursa beş vakit namaz kılmayı sürdüreceklerini bildiren kabilelere biraz hoşgörülü davranarak onların desteğini, hiç olmasa tarafsızlıklarını sağlayabilirdi. Bu uzlaşmayı kabul etmesi için İslam'ın ileri gelenlerinin önerilerini Abu Bekr geri çevirdi; "Müslümanlık bir bütündür. Tek parça ve bölünmesi imkânsız bir kanunu tanır; emirlerden birini yerine getirip, diğerlerini yapmamak kabul edilemez", diye yanıtladı. Sağlam iradesi ve isyancılar arasında baş gösteren ayrılıklar kendisinden beklenilenin de üstünde bir güç kazandırıyordu. Çevre kabileler kısa sürede irade altına alınmış olduklarından Halid, önce kahramanlık taslamış şimdi de peygamber rolüne soyunmuş olan Talha'nın çetelerine saldırdı. Talha, peygamberlik tasladığından savaşa katılmıyordu; abasına sarılmış bir şe-

kilde savaş meydanından uzak bir yerde gökten vahiy gelmesini beklemişti ama vahiyin gelmesi için uzun bir süre beklemesi gerekmişti bununla birlikte vahiy, ordusu yenilmeye başladığında geldi, askerlerine: "Elinizden gelirse, siz de benim gibi yapın!", dedi ve atına bindiği gibi oradan kaçtı. Müslümanların yaptıkları savaş korkunç oldu. Gerçekte bu savaş daha sonra İran ve Roma İmparatorluklarına karşı savaşlardan çok daha kanlı oldu. Araplarda Müslümanlarca bilinen cinayetlerin en zalimcesini işlemiş, dinden dönmüşlerdi ve döneklik en ağır cezayla karşılanırdı: Ölüm. Bu konuda kanun merhamet bilmezdi. Abu Bekr'in bile Halid'e verdiği emir de: "Dönekleri hiç merhamet etmeden kılıçla, ateşle yok ediniz" anlamına geliyordu.

İnatçı bir direnişten sonra, Museylime'nin, sayıları on bini bulan yandaşı yenilgiye uğratıldı ve son savaşçısına varana dek bütün ordusu katliama uğratıldı. Arabistan kana boyanmıştı ama İslamiyet yeniden zafer kazanıyordu. Araplar, Muhammed'in dininin gerçekliğine inanmamış olsalar da, karşısında hiçbir direnişin duramayacağını kabullenmek zorunda kalmışlardı. Zafer kazanılınca Abu Bekr acımasız bedevileri İran ve Roma İmparatorlukları üzerine sürdü. Yüzeysel bir değerlendirme yapılırsa bu, fazla cesur bir hareketti; gerçekte ise, oldukça mantıklıydı. Uygulamaya konulan Muhammed'in düşüncesiydi. Bu düşünce, boyun eğdirilenlere düşünme fırsatı vermeden, fetihlerle, savaşın şanıyla, ganimetleriyle onların İslamiyet'e bağlılıklarının sürdürülmesini sağlamaktan oluşuyordu. Sonrasında dinden ayrılma duyulmaz olmuştu.

Çünkü her ayrılma hareketi idamla cezalandırılmıştı. İslamiyet'in dış görünüşü korunmuştu ancak bundan daha ileriye de gidilemedi. Muhacirlerin, Medinelilerin ve bunlara katılmış olan birkaç ileri gelenin oluşturdukları sosyal tabaka dışında Kuran'ı ve buyruklarını bilen çok az kişi vardı. Afrika'ya yerleşmiş olan Araplar, bundan bir yüzyıl kadar sonra bile Muhammed'in şarabı yasakladığını bilmiyorlardı. Aynı dönemlerde Mısır kabilelerinde, eski iyi zamanların puta tapınması üzerine konuşuluyor, İslamiyet'ten söz etmekse akla bile gelmiyordu.

Kadisiye'de (635) İranlılara karşı kazanılan zafer sonrasında herkes ganimetten payını almıştı; gene de arta kalan çok fazla ganimet vardı. Bunun için, o dönem halife olan Ömer, arta kalan ganimetleri, Kuran'ın en uzun suresini ezbere okuyacak olanlara dağıtmasını ordu komutanına bildirdi. Komutan savaşta en çok yararlılık göstermiş olanları yanına çağırdı ve Amro İbn Muude Karab El-Zubeydi El-Mezhemi'ye Kuran'dan ne bildiğini sordu. Onun yanıtı ise: "Hiçbir şey bilmiyorum; ben Yemen'de İslamiyet'i benimsedim. Kuran okumaya zaman bulamayacak kadar çok savaşa katıldım", oldu. Komutan Taif'li Beşr'e: "Ya sen?", diye sordu. Beşr de: "Ben Ömer'in bildiğinden daha uzununu biliyorum", dedi ve "Bismillahirrahmanirrahim", dedi. Onun da Kuran'dan bildiği bununla sınırlıydı.

Bundan başka her ne kadar, İslamiyet'e artık karşı çıkan olmamış, fetihler devam etmişse de Mekke ileri gelenleri ile bedevi kabileleri, yeni dinin kurucularının kendilerine karşı kazandıkları zaferi bağışlayamıyor, gerçek

Müslümanların hâkimiyetlerini kabul edemiyorlardı. Görünüşte sorun, ilkeler sorunu değil, kişilerin bireysel sorunuydu. Bununla birlikte gerçekte anlaşmazlığın temelinde, suskun kalınıp ortaya konulmasa da, bir ilke sorunu yatıyordu. Anlaşmazlık, Osman'ın 644'te üçüncü halife olmasıyla başlar. O zaman 70 yaşında olan Osman, çok yumuşak huylu bir adamdı ve ailesinin, eski Mekke eşrafına ve yirmi yıl boyunca Muhammed'e düşmanca davranmış olan ve ehlisünnetten oluşları henüz kuşkulu görülen Emevilere yakınlıkları vardı. Dahası ihtiyar halifeyi öldürtmek isteyen gerçek Müslümanların, "dedim-dedi"leri, laf alıp vermeleri süresince onlar, Osman'ı kullanarak en üst düzeydeki yerleri ellerine geçirdiler. Osman'ın öldürülmesinden sonra Muhammed'in damadı Ali imam olduysa da her yerde kabul görmedi. Suriye, valisi Muaviye'nin imamlığı için heyecanla silaha sarıldı. Bu savaşın üstün gelenleri, bütün yürekleriyle İslamiyet'in düşmanları olmuşlardı. Ancak gerçek Müslümanlar boyun eğmediler. Muaviye'nin halefi olan I. Yezid'in iktidarı döneminde savaş yeniden başladı. Ali'nin küçük oğlu Hüseyin imamlık iddasında bulundu; birkaç yandaşı ile birlikte karşıtlarının oklarının kurbanı oldu. İşte o zaman, peygamberin yakın dostlarından birinin oğlu, Abdullah Bin Zubeyr, Mekke'de isyan bayrağını kaldırdı. Doğası gereği pek sabırlı olan halife onu bir yıl kadar rahat bıraktı; Abdullah Mekke'den çıkmadığı sürece onun için bir sorun oluşturmuyordu. Ayrıca, bir önlem olarak Müslümanlığa bağlılık duyanları da kızdırmamak için, puta tapınma döneminde de savaşla çiğnenmeyen Kutsal Mekke

topraklarında, çok zorunlu olmadan kan dökmek istemiyordu. Sonuçta sabrı tükenince Abdullah Bin Zubeyr'den kendisinin halifeliğini tanıdığını açıklamasını istedi. Abdullah bu isteği geri çevirdi. Bu durum kendisine bildirildiğinde kapıldığı kızgınlıkla, zincirlenmiş olarak huzuruna gelmedikçe asinin boyun eğmesini kabul etmeyeceğini söylediyse de bir süre sonra söylediklerinden pişmanlık duydu. Gerçekte iyi yürekli birisiydi; Abdullah'ın gururunu kırmayacak, ama aynı zamanda yeminini bozmayacak bir yöntem düşündü ve buldu. Abdullah'a hediye olarak bir gümüş zincir ve isterse altın da saklayabilmesi için değerli bir üst giyeceği göndermeye karar verdi. Bu tuhaf hediyeleri Mekke'ye götürmek üzere Şam'dan bir heyet yola çıktı. Abdullah hediyeleri doğal olarak kabul etmedi. Heyetin büyük bir çabayla onu ikna etmeye çalışması da sonuçsuz kaldı. Kutsal toprakların kendisini ele geçirmek için savaş alanı olarak kullanılamayacağına inancı tamdı. Elçilerin Abdullah'a Halife ve Suriye Araplarının onu tahttan indirmek için gerektiğinde bunu da göze alacaklarını anlatmaya çalışmaları da onu güvende olduğu düşüncesinden uzaklaştırmaya yetmedi.

Bununla birlikte halifenin kızgınlığının ağır sonuçlarına katlanması gereken ilk kişi Abudullah olmayacaktı. Halifenin kızgınlığının ateşi önce Medine üzerine düştü. Kötü bir liderin yönetimi altında olan bu şehir bazı arazilerin kullanımıyla ilgili olarak hükümetle sık sık anlaşmazlığa düşüyordu. Halifenin yeğeni olan Medine valisi bu sorunun çözümlenmesi için şehrin yönetim meclisine halifenin sarayına gitmelerini önermişti. Onlar da bu öneriyi be-

nimsemişler, kendilerini kazanmayı arzu eden halife tarafından olumlu bir tavırla karşılanmışlardı. Ancak gerçekte asil ve terbiyeli bir kişiliğe sahip olan Yezid en üst temsilcisi olduğu dinin uygulanması konusunda pek de titiz davranmamış, bu durum ehlisünnet Medinelilerin canını sıkmıştı. Medine'ye döndüklerinde halifeyi en karanlık sözlerde tanıtmaktan kaçınmadılar. Halife için: "İçki içiyor, müzik aleti çalıyor; bütün gün çevresini av köpekleri kuşatıyor -ki Muhammed'in ava derin bir nefreti vardı-, akşamlarını yol kesicilerle birlikte geçiriyor." diyorlardı ki yol kesicilerle bedeviler denilmek istenmektedir. Gerçekte Yezid bu bedevilerin yanında terbiye edilmiş olduğundan, bilindiği gibi, önlerine çıkan yol kesme fırsatlarını kaçırmayan bu çölün özgür insanlarına çok önem veriyordu. Bunun yanında Yezid, hiç namaz kılmadığından onun için "gayrimümin", diyorlardı. Az çok haklı gerekçelere dayanan bu suçlamalar dışında, Emevilerle ilgili her tür suçlamayı benimsemeye hazır olan Medineliler üzerinde derin etkileri olacak başkaca şeyler de ilave ediyorlardı. Bunun üzerine cami, ilginç bir halifeyi yadsıma sahnesi haline geldi; orada toplanan Medinelilerin her biri üzerindeki herhangi bir şeyi çıkarıp atıyordu; kimi kaftanını, kimi ayağındaki çarığını, kimi başörtüsünü çıkarıp atıyor "bunu nasıl atıyorsam halifeyi de üstümden öyle atıyorum", diyordu. Emevilerin görevlileri kovuldu ancak kendilerine yeni bir halife seçme çabaları başarısız kaldı. Medine'de bulunan Mekkeli Kureyşliler, Medinelileri; Medineliler de Kureyşlileri onaylamıyorlardı. Bunun üzerine halife seçimi, Yezid'in tahttan düşeceği zamana ertelendi.

Bu delice bir girişimdi; öylesine büyümüş bir imparatorluğun ordusuna karşı tek başına bir şehir nasıl karşı koyabilirdi? Halife'nin sarayında yaşarken efendisi tarafından Medine'ye gönderilen bir Medine'li onlara bunu anlatmaya çalıştı. Öfkeden gözleri kararmış Medineliler, bu hemşerilerinin iyi niyetle kendilerine yaptığı öneri ve uyarılara hiç kulak asmadılar. Sonuçta halife kendisini güç kullanma zorunluluğuyla karşı karşıya buldu. Medine üzerine bir ordu gönderdi ve bu ordunun komutasına, Müslüman olmaktan çok Paganizm, putperestliğe yakın olan Müslim'i, kendisine vekaleten atadı ve ona emir verdi: "Düşünmek için üç gün süre tanı, süre bitiminde boyun eğmezlerse üzerlerine yürü; benim esirlerim olduklarına yemin etmelerini sağla, yemin etmekten kaçınanların boyunlarını vur".

Medineliler teslim olmak, boyun eğmek sözünü duymak bile istememiş savaşı kabullenmişlerdi. Her iki taraf kararlılıkla ve şiddetle savaştı; (Hara Savaşı, 683) iki taraf da aynı sertlikte davranıyordu. Medineliler müthiş bir inançla hareket ediyorlardı ve coşkuluydular. Kendilerine mutlular, Suriyeli askerlere ise müşrik gözüyle bakıyorlardı. Suriyeli asker öldüğünde cehenneme gidecekti; kendilerine ise ölürlerse, cennet kapıları açılmış olacaktı. Uzun bir süre kesin bir sonuca varılamayan savaş, sonuçta bir Medineli ailenin ihanetiyle son bulacaktı. Emevilerin baştan çıkardığı bu ahlaksız aile, şehrin bir kapısını Suriyeli askerlere açmıştı. Medineliler aniden Suriye askerlerinin zafer naralarını duyduklarında her şey sona ermişti. Şehir, düşmanın işgali altında bu-

lunduğundan kurtulmak olanaksızdı. Çoğu teslim olmayı reddetti ve yaşamını olabildiğince pahalıya ödetmeye çalıştı. Ölenlerin arasında, yedi yüz Kuran hafızı da bulunuyordu. Bunların içinde Peygamberin sahabe denilen yakın çevresinden seksen kişi vardı. Bedir savaşındaki Mekkelilere karşı kazanılmış ilk zaferde Muhammed'le birlikte savaşmış olanlardan hiç kimse bu felaket gününden kurtulamadı.

Suriye süvarileri şehre girdiler; atlarını nereye bağlayacaklarını bilmediklerinden camiye doğru sürdüler ve Muhammed'in mezarıyla minberin arasında kalan ve yaşarken Muhammed'in "cennet bahçelerinden bir bahçe", dediği yere atlarını bağladılar! Şehir üç gün boyunca yağma edildi. Kadın ve çocuklar bunun dışında tutulmadı. Daha sonra Medineliler, daha doğrusu şehirde kalanlar, ki büyük çoğunluk kaçmıştı, Yezid'in esiri olduklarını ve dileğince onları serbest bırakmak veya satmak hakkına sahip olduğunu yeminle onayladılar. Bütün malları, kadınları, çocukları ve hayatları üzerinde Yezid'in sınırsız tasarruf hakkı bulunduğunu kabul etmek zorunda kaldılar.

Bu arada, sürekli olarak Emevilerin kötü davranışları, baskı ve saldırılarıyla karşılaştıklarından, İslamiyet'in kurucularının bu evlatları başka yerlerde yaşama olanağı aradılar ve gittikleri yerlerde yerleşip yaşamlarını sürdürmekten başka umar bulamadılar. Çokları da Afrika ordusuna katıldı ve orduyla birlikte İspanya'ya geçti.

Müslim, Mekke'ye de boyun eğdirmekle görevliydi ama ölümü bu görevi yerine getirmesine engel oldu. Halifenin kararıyla yerine Müslim'in kabilesinden olan Hü-

seyin geçti. Hüseyin, Mekke'yi kuşattı ve "mancınık"larla Mekke'yi vurdu. Hedeflerin arasında Kâbe'de vardı; hedifini bulan mancınık taşları, yapının direklerini param parça etti. Sonunda Kâbe'de yangın çıktı ve bütünüyle harab oldu. Bu saldırılarda "hacer-i esved" ilk felaketini yaşadı; yangında dört parçaya bölündü. Ancak Mekke düşmemişti ve Yezid'in beklenmedik ani ölümü, kuşatmanın sona erdirilmesine ve Hüseyin'in ordusuyla birlikte Suriye'ye dönmesine neden oldu.

Bu gelişmeyle birlikte, Mekkeli Abdullah İbn Zubeyr'in hâkimiyetini çevreye yaymasını da beraberinde getirdi. Bununla beraber Emeviler kendilerini çabuk toparladılar ve Abdulmelik'in halifeliği döneminde Abdullah'ın elinde kalan tek yer olarak Mekke üzerine Haccac'ın yönetiminde bir ordu yürüdü ve şehri kuşattı. Yeniden inşa edilmiş olan Kâbe tekrar taş yağmuruna tutuldu. Ne var ki, kopan fırtınada bir yıldırım 12 askerin ölümüne yol açınca askerler bunu, kutsal topraklara yapılan saygısızlığın cezası olarak görüp savaşı durdurmaya kalktılar. Haccac, kolları sıvadı ve bir taş alıp kepçeye koydu ve "bunların bir anlamı yok, ben burada doğdum, şehri tanırım, burada her zaman fırtına kopar", diyerek ipleri serbest bıraktı. Kuşatma aylar boyunca sürdürüldüyse de şehir, ancak Abdullah'ın ölümü sorasında 692 yılında ele geçirilebildi.

Böylelikle, İslamiyet'in karşıtları, iki kutsal şehri almadan, Medine camisini ahıra çevirmeden, Kâbe'yi yakıp yıkmadan, ilk Müslümanların evlatlarını ortadan kaldırmadan rahat etmemişlerdi. Bir azınlığın, boyun eğdirerek

İslamiyet'i kabul etmek zorunda bıraktığı kabileler, o azınlığa kat kat daha büyük olan başarılarını pahalıya ödetiyordu. Genel anlamda Emeviler dönemi, putperestliğin karşı saldırısından ve yengisinden başka bir şey değildi. Halifeleri bile çok azı dışında, ilgisiz veya inançsızdılar. II. Velid, toplu namazlara odalığını vekil olarak göndermek ve Kuran'ı oklarına nişangâh olarak kullanmakta sakınca görmezdi. Fetihle alınan bölgelerin halklarını, Suriye Hıristiyanlarının, Kıptilerin, Acemlerin, kuzey Afrika Berberilerinin Müslüman olmalarına kolaylık sağlamıyorlardı; bu isteklerini hoşnutsuzlukla karşılıyorlardı. Gerçekte İslami yönetim altında yaşayan Müslüman olmayan halklar, kanun gereği, cizye ödemek zorundaydı; Müslüman oluşları tanındığında ise bu vergiyi ödemek durumunda olmazlardı. Bu yasa, İslamiyet'in yayılmasına kolaylık sağlamıştı; Müslüman olmayan halklar kendi dinlerinden ayrılıp İslamiyet'i benimsemişlerdi; maddi çıkarlar diğer bütün düşüncelerden üstün geliyordu. Ne var ki bu İslamiyet'e katılımlar devlet bütçesi için gelir azalması anlamına geliyordu. Öyle ki Osman'ın halifeliği döneminde Mısır'dan toplanan vergi miktarı, kısa bir süre sonra halife olan Muaviye döneminin iki katı kadardı. Bunun nedeni de bu kısa süre içinde Mısırlı Hıristiyan Kıptilerin büyük çoğunluğunun İslam dinine katılmış olmalarıydı. Gerek dinlerine ilgisizlikleri, gerek maddi nedenlerle halifeler bu toplulukların İslamiyet'e katılımlarına zorluk çıkarıyor; kimi halife cizye ödemelerini Müslüman olsalar da sürdürmelerini istiyor, İslamiyet'i görünüşte benimsediklerini, emirlerini yerine getirmede özen-

li davranmadıklarını öne sürüyordu. Emevi halifeler içinde yalnızca II. Ömer gerçekten inanmış bir Müslümandı; İslamiyet'in benimsenmesi onun için gelir hesaplarından daha öncelikli değildi. Devlet görevlileri ise bunun öncesinde geçerli uygulamanın tam karşıtı olan bu anlayışla işleri götüremiyorlardı. Bir devlet görevlisi halifeye: "Mısır'da durum şimdi olduğu gibi devam edecek olursa bütün Hıristiyanlar Müslüman olacak ve hükümet gelirlerini kaybedecektir", diye yazdı. Buna karşın II. Ömer: "Bütün Hıristiyanların Müslüman olmalarını büyük bir mutluluk kaynağı olarak görürüm; Allah, peygamberini, İslamiyet'i bildirmesi için gönderdi, vergi tahsildarlığı için değil", diye yanıtladı. Aynı şekilde İranlılar da cizye vermekten ve sünnet olmaktan kurtuldu; Müslüman olmalarının kabul edilmesinden sonra yeni durumdan şikâyetçi olan Horasan valisine de aynı yanıtı verdi: "Allah peygamberimizi insanlara hakikat dinini bildirmek için gönderdi, insanları sünnet etmek için değil!"

Görüldüğü gibi, yasaların gereği özenle dikkate alınıp yerine getirilmiyordu; İslam'a çoğu katılımın içtenlikten ve dürüstlükten uzak olduğu da bilinmiyor değildi ama aynı zamanda Müslümanlığı, hangi gerekçeyle olursa olsun benimseyenlerin çocukları, torunlarının İslam'ın gereklerince eğitilmesi durumunda, bir gün Araplar kadar, belki de onlardan da daha iyi Müslümanlar olacakları öngörülebiliyordu. II. Ömer bu öngörüsünde hiç de yanılmıyordu. İslamiyet'e yeni katılanların çoğunun içinde bulundukları duruma gelince, Emevilerin bütün egemenlik dönemlerinde İslamiyet'i benimseyenlerin aldığı "İslam"

adını verdikleri dini mertebede kaldılar. Oysa İslam'da başlıca üç mertebe vardı; bu mertebeler şu anlatıyla dile getirilir: Günün birinde Cebrail, Arap elbisesi giyinerek Muhammed'in yanına gelir ve dizi Muhammed'in dizine değecek kadar yakınında oturur ve sorar: "Ey Rasulullah! İslam nedir?" Muhammed: "Allahtan başka Allah olmadığının ve benim onun peygamberi olduğumun kabul edilmesi, düzenli olarak namaz kılınması, zekat verilmesi, ramazan ayında oruç tutulması, fiziki güç elveriyorsa hac görevinin yerine getirilmesi Müslüman olmaktır", diye yanıtlar. Cebrail: "ya iman nedir?", diye sorar. Muhammed: "İman Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, kıyamet gününe, iyiliğin ve kötülüğün mukadder olduğuna inanmaktır", dedi. Cebrail: "peki, ya ihsan nedir?", der. Muhammed: "İhsan, Allah'a, sen onu görüyormuşçasına ibadet etmektir, zira sen her ne kadar onu görmesen de, o seni zaten görür", dedi.

Bu anlamda Müslüman olmak, beş şartın yerine getirilmesi demekti ve Emeviler döneminin Arapları bu mertebedeydi; bunların çoğu için din, Allah'a inanmaktan başka bir şey değildi ve Kuran'ın: "Kalet el-a'rab amenne..." ayetine uygun durumdaydılar ki ayetin anlamı "Bedeviler biz iman ediyoruz diyorlar, onlara de ki; iman etmiyorsunuz ama Müslüman olduk deyiniz, ta ki iman kalplerinize girene dek".[10]

O dönemin Arapları ve hükümdarlarının ilgisizliklerine, dini yaymak için hemen hiç çaba harcamamalarına ve

[10]*Gözden kaçırılmaması gereken, Kuran'ın Allah'ın sözleri olduğu ve Allah tarafından Muhammed'e söyletildiğidir.*

dinin benimsenmesini kolaylaştırmaktan çok zorlaştırmalarına rağmen İslamiyet, fethedilen ülke halkları arasında şaşılacak ölçüde hızla yayıldı. Bu öyle bir olguydu ki dünya bir örneğini daha görmemişti ve ilk bakışta açıklanması olanaksız, ilginç bir durumu yansıtır. Öyle ki, yeni din, hiç kimseye zorla kabul ettirilmeye çalışılmamıştı. Muhammed inanç ve ibadet özgürlüğünü buyurmuştu. Gerçekte, kutsal bir kitaba sahip olanların, vahiye inananların, bu anlamda Yahudi ve Hıristiyanların cizye vergisi karşılığında kendi dinlerini ve ibadetlerini özgürce sürdürmelerini Muhammed bir yasa olarak ilan etmişti. Dahası Muhammed bu ayrıcalığı Bahreyn'de yaşayan Zerdüştilere, Pehlevi dinine de uygulayarak yasanın sınırlarını genişletti. Osman, Kuzey Afrika Berberilerini, Yahudi, Hıristiyan ve Zerdüştilere ekledi. Eski Berberilerin dinleriyle ilgili olarak çok şey bilmemekle birlikte sınırlı ölçüde de olsa bir bilgiye sahibiz. Ancak bu kavmin geçmişten bu yana sosyal yaşamına bakılacak olursa, dinlerinin tanrısal bir din olmaktan çok ruhban ayinlerinden oluştuğunu söylemek olası. Berberilerin kutsal bir kitapları yoktu; bu durum tartışma götürmez. Bundan çıkarılabilecek sonuç, inanç serbestliğinin sınırlarının fazlasıyla genişlediğiydi; belki de Muhammed'in düşündüğünün de ötesinde. Bunun dışında İslam'ın hâkimiyeti, Hıristiyanlar için acıların dindirilmesi, bir teselli, bir nimetti. Doğu Hıristiyanlarının büyük bir bölümü, İstanbul İmparatoru'nun baskısına uğrayan mezheplerdendiler. Oysa İslamiyet doğal olarak, Hıristiyanlığı istedikleri gibi anlamak hakkını veriyor ve onlara diledikleri kadar özgürlük tanı-

yor, eski ve yeni dinleri aynı ölçüde koruyordu. Roma İmparatoruna vermek zorunda kaldıkları ağır vergileri İslamiyet'in talep etmemesi ve cizye olarak ödedikleri verginin gerçekte oldukça uygun bir miktar olduğu buna eklenirse, İslam'ı Roma hâkimiyetine yeğlemelerinin ve Araplara karşı olmak bir yana fetihlerde, tam bir içtenlikle Arapların yanında yer almalarının şaşılacak bir yanı kalmaz. O halde neden dinlerinde kalmadılar; hükümdarlarının bunu arzu etmemesine karşın İslamiyet'e niçin katıldılar.

Bu sonuca birçok neden yol açtı. Maddi nedeni açıklamıştık: Cizyenin kabul edilebilir bir düzeyde olmasına rağmen onu da vermek istememeleri... Buna önsezi, onur, hırs eklenmelidir. Müslüman olmayanlara din özgürlüğü tanınmıştı ama hepsi o kadar; Hıristiyanlar Müslümanlarla aynı saygınlık kefesine konulmuyor, ikinci sınıf vatandaş muamelesi görüyorlardı. Hıristiyanların uymak zorunda oldukları, Ömer'in uygulamaya koyduğu yasalar fazlasıyla aşağılayıcıydı. Yeni kilise, yeni kapala ya da yeni manastırlar açılmasına izin verilmiyordu. Dahası bunlardan kullanılamayacak duruma gelenleri onarmak genel yasalara göre olanaklıydı ama Ömer'in çıkardığı özel bir yasayla bu da yasaklanmıştı. Her Müslüman gece ve gündüzün her anında kiliseye girme hakkına sahipti. Kiliseler her zaman Müslüman gezgincilere açık tutulmalıydı ve yirmi dört saatte üç kez temizlenmeliydi. Kiliselerin üzerine haç koyulamazdı. Hıristiyanlar kutsal kitaplarını Müslümanların yaşadıkları sokaklarda açık bir şekilde gösteremezler ve yakın çevresinde Müslüman bulunuyor-

sa kiliselerde yüksek sesle dua edemez ve ilahiler söyleyemezlerdi. Cenaze alayı Müslüman mahallelerinden geçerken sessizce ve mumlarını yakmadan geçmeliydiler. Başkalarını Hıristiyanlığa davet etmek ve içlerinden Müslüman olmak isteyenleri herhangi bir şekilde engelleme girişiminde bulunmaları yasaklanmıştı. Her koşulda Hıristiyanlar, Müslümanlara saygı göstermek ve isteklerini yerine getirmek zorundaydılar; Müslümanlar oturmuşsa, Hıristiyanlar ayakta olmak zorundaydılar. Arapların elbiselerinden giyinmeleri yasaklanmıştı; kendi giyim tarzlarını sürdürmek, ayırt edilebilmeleri için özel bir kemer bağlamaları da zorunluydu. Özetle, Arapça konuşmak, mühürlerinde Arapça kelimeler yazdırmak, Arap isimlerini kullanmak, atlarını eyerlemek, silah taşımak, Müslüman köle veya cariye sahibi olmak Hıristiyanlara yasaklanmıştı.

İlk dönemlerde bu yasaların bütün ayrıntılarıyla hemen hiç uygulanmadığı yadsınamaz. Yasaları uygulayanlar, yasaların kendilerinden daha çok özgürlükçü ve daha çok hoşgörü sahibiydiler. Çoğu kez Hıristiyan toplulukla onları bu yasaların anılan ağırlıklarından kurtaracak anlaşmalar yapıyorlardı. Gene de bütün bunlara rağmen, Hıristiyanların Müslümanların yanındaki saygınlıklarının, Yahudilerin orta çağda Avrupa'da, bugün de insanların çoğunda hâkim anlayışla aynı düzeyde olduğu söylenebilir. Yöneticilerinin değerlendirmelerine göre, saf ve temiz bir ırkın bireyleri değillerdi. Bir Müslüman bir Hıristiyanla, özellikle de bir rahiple konuşurken, elbisesine dokunulup kirletilmesi endişesiyle uzağında dururdu. Müs-

lümanlığa giren Hıristiyan, şimdi bizdeki Yahudilerden kendisini vaftiz ettirenler gibi, bir şekilde temizlenmiş sayılıyor, Müslümanlarla az çok aynı düzeye geliyordu. Az çok diyorum çünkü her zaman aristokratlığa yatkınlığı olan, asalete önem vermiş olan Araplar, Müslüman Hıristiyana gurur ve aşağılamayla bakmayı bir ölçüde sürdürüyorlardı. Her şeye karşın İslamiyet'i benimsemek ileri doğru atılmış bir adımdı. Zamanla asıl dini unutuluyor, İslamiyet'i benimsemiş Hıristiyanlar, kendi atalarının kökenini düzmece bir şekilde bir Arap soyuna dayandırıyorlardı.

Şunu da eklemeliyiz ki gerçekte doğumuyla Hıristiyan olan ancak o dönemde hâkim olan genel cehalet koşullarında, Hıristiyanlık inanışıyla ilgili çok şey bilmeyen Suriye ve Mısır Hıristiyanları için İslam'ı benimsemek pek de olağanüstü bir durum sayılmazdı. Her şeyden önce, İslamiyet doğrudan doğruya veya dolaylı olarak İsevilikten birçok inanışı almıştı. İkincisi, ortaçağda bütün dünyayı kapsayacak bir Allah düşüncesi, yeni dinle bağlantılı olarak etkisini sürdürecekti. Yenen haklıdır düşüncesindeydiler. Müslümanlık Hıristiyanlığı yenilgiye uğratmıştı ve dolayısıyla hak dini Hıristiyanlık değil Müslümanlıktı. Böyle olmasaydı, papazların ileri sürdükleri gibi, düzmece bir peygamber, bir sahtekâr idi ise, neden dinini kabul edenlerin sayısız zaferleri, inanılması güç fetihleri bir keramet, bir mucize olarak görülmedi? Kuşku yok ki mucizeler, hemen her gün, dahası her gerekçede ortaya çıkıyordu. O halde neden şimdi bir mucize kiliseyi kurtarmıyordu? Neden bir mucize geniş topraklara ya-

yılmış Hıristiyan ülkelerini Müslümanların fetihlerine karşı korumuyordu? Papazlar böyle bir mucizeyi boşuna beklediler!

Böylelikle kilisenin korkunç bir şekilde kötü niyetle kullandığı mucizeye inanış şimdi Hıristiyanlığa karşıt bir işlev kazanmıştı. Bir mucize oldu! Bütün azizlerin kerametlerinden, mucizelerinden daha büyük bir mucize gerçekleşmişti; daha önce hiç bilinmeyen bir kavim en büyük ülkeleri birbiri ardına fethediyordu, ancak karşıtlarında, bu kavmin yaydığı dine karşı olmak şöyle dursun onu destekleyen bir bünye oluşuyordu.

Dolayısıyla Hıristiyanların Müslümanlığı benimsemelerini bir ölçüde kişisel maddi çıkar ve ikinci sınıf muamelesi görmekten kurtulma isteğiyle açıklamak olası ise de Hıristiyanlardan birçoğunun vicdani kanaatleriyle İslamiyet'e katılmış oldukları açıktır. Ne var ki, yeni dünya için daha önemli olan bir gelişme vardı: İranlıların İslam'a katılması.

Brahmaniliğin tarihi bir ayrışmadan ortaya çıkan eski dinin kurucusu "Zarathustra Spata"ydı ve onun ardılı rahiplerce geliştirilerek olgunlaştırılmış olan bu din, Araplar İran'ı ele geçirdiklerinde gücünü olduğu kadar arılığını da yitirmişti. İran'ın Büyük İskenderce ele geçirildiği dönemde bu din, resmi din olmaktan çıkmıştı ve yediği bu vurgunun sonrasında bir daha yaşam hakkı bulamayacaktı. Gerçekten de bir kez Sasanilerle bir dayanak bulmuştu. Bu sülale III. yüzyılda İran tahtına sahip olmak isteyince, Mecusiliği güçlendireceklerine söz vererek halkın desteğini kazandı; devletin kurucusu: "İktida-

rın dayanağı, dini iktidardır", diyordu. Ardılları da esenliği, Zerdüşt papazlarla sıkı bir birlik içinde olmaktan başka bir seçenekte görmüyorlardı. Ancak hükümdarların bu korumasına rağmen Mecusiliğin güçlü bir yaşam yeterliliğini bir daha bulamadığı görülüyor; güçlü dış etmenler kendisini duyumsatmaya başlamış, aralarında Yunan ve Hıristiyan kaynaklı düşüncelerin de bulunduğu yeni düşünce sistemleri İran'a girebilmişti. Bu konuda önlem almayan Hüsrev, Nevşirvan, Jüstinyen'in yenilgiye uğrattığı Yunanlıların düşünce adamlarını kabul etti ve Eflatun* ile Aristo'nun eserlerini tercüme ettirdi. Daha çok erken dönemde, belki de Yunanlıların Hindistan'da hâkimiyetleri döneminde[11] Buddist[12] misyonerler inançlarını İran vilayetlerinde yaymışlardı; "Budda, Allah'ın peygamberi, Allah ile kulu arasında bir aracıydı ve bu dünya için değil ahiret için yaşanmalı", diyorlardı. Bu nedenle de toplumsal yaşamda yenilenme istekleriyle birlikte Mecusiliğe, yeni inanışların ögelerini katan mezhepler ortaya çıktı; "Tenasüh" Buddistliğe olduğu kadar Brahmanlığa da aynı ölçüde yakındı. Adem'e Allah tarafından bildirilmesi, sonsuzluğun Allah olduğu inancı, Allah'ın yönetici olan prenste cisimleşmesi** vb. En büyük inanç grupları giderek küçük parçalara bölünüyordu. Özetle, İran, dini hamurların oluşumunun büyük bir sahnesi olmuştu. Her türden ibadet, ken-

*Platon. ç.n.

11 *Cf. Chwolsohn, die Ssabier und der Ssabismus, I, s: 134*

12 *Barnouf'a göre Budda MÖ 544 yılında ölmüştür.*

**Tibet'te, hükümdar "Lama" insan şekline girmiş tanrı olarak görülürdü.

disine orada merkezileşme olanağı buluyor, diğer inanışlarla karşılaşabiliyordu. Böyle durumlarda ortaya çıkan olgu burada da kendini gösterdi; vahyi reddeden rasyonalist felsefecilerin* ortaya çıktığı görüldü. Bunların içinde, İran'da çok eski bir inanış sistemi olan doğacılar** ve yandaşları vardı. Türdeşini sevmek, nefsine hâkim olmak, şehveti sınırlamak, kendini ıslah etmek, sabırlı olmak gereğini savunuyor ve bunu çevrelerine öğretiyorlardı. Bu inanışın yandaşları, bunlardan başka, yüce bir kişiye, mutlak güce ve ruhun ölümsüzlüğüne inanıyorlardı. Diğerleri ise, bunlara hiç inanmıyorlardı. Kelimenin en geniş anlamında özgürlükperesttiler. Bu korkunç sınırlamacıları ateş ve kılıçla yok etmek için krallar ve rahipler boş yere elele veriyorlardı. Bu baskı ve sindirmenin tek sonucu rahiplere ve hükümete karşı şiddetli bir öfkenin ortaya çıkması oldu. Bu durum, daha sonra İran'ın Araplarca ele geçirilmesini, Roma İmparatorluğu topraklarının büyük bir bölümünü ele geçirdiklerinde olduğu gibi kolay ve zahmetsiz kıldı. Bu arada, sonuçları daha ağır ve önemli bir gelişme yaşandı; kilisede ayrışma ortaya çıktı. Bu inanışlardan birincisi ateşperestler grubuydu; Keşver'in batı bölümünde, Midya ve İran'da en güçlü inanış olmuştu ve kutsal kitapları harfi harfine "Avesta" idi. Diğer, ikinci inanış

Ruh ve vahiyden esinlenme inancını yadsıyan felsefi anlayışı benimseyenler
**Osm: Tabiat felsefesi; Alm: Naturphilosophie: Doğayı ve ürünlerini inceleyen felsefe. Felsefe sözlüğü, Orhan Hançerlioğlu.*

ise, Zındıklar grubuydu ve büyük çoğunluğu, Bactrian'da* bulunuyordu. "Zind"i ve metninin yol göstericiliğini izliyorlardı; onu, daha sonra İranlıların Kuran'a yaptıkları gibi, örfi** olarak yorumlamış olsalardı, daha önceki inançtan çok az şey kalırdı. Araplar, Mecusilik bütünüyle resmi din olmaktan çıkmışken İran'ı ele geçirdikleri zaman durum böyleydi. Bu din için bu fetih, son darbe anlamına geliyordu, başka türlü de olamazdı; din ve iktidar öylesine iç içe girmiş, bütünleşmişti ki birinin iktidardan düşmesi diğerininin de iktidardan düşmesini beraberinde getiriyordu. Gene de Mecusilik birden bire sönümlenmeyecek, çoğu İranlı bu inanışa bağlılığını sürdürecekti. İran'da X. yüzyıla kadar hiçbir köy yoktu ki ateşe tapındıkları mabetleri olmasın. Ancak bu inanışın yandaşları giderek azalıyordu. Bu inancın ortodoks olanları ve bütün dinsiz akımlar, akın akın İslam dinine katılıyorlardı. Kişisel çıkarın gözetilmesi burada da rolünü oynuyordu. İranlı da Hıristiyan gibi, cizye vermekten bağışlanmasını istiyordu. Bunun da ötesinde İranlı hırslıydı; şanlı geçmişi ile övüngen ve gururluydu ve Arap istilası sonrasında kendisine gösterilen alt tabakadan olma tavrından

Baktriyan inanışla ilgili olarak Şemsettin Sami Bey, Kamus-ul Alam, s:1201'de aşağıdaki bilgileri verir: "Horasan'ın doğusunda, Afganistan'ın kuzeyinde, Mavera'-ül Nehir'in güneyinde, merkezi Beluc şehri olan bölgeye eski Yunan tarihçilerince verilen isimdir. Burası İranlı kavimlerin ana vatanı olup, Keştaseb ve İsfendiyar döneminde İran'ın merkezi olmuş ve Zerdüşt de burada ortaya çıkmıştır. Büyük İskender'in ölümünden sonra bu bölge, MÖ 256 yılına kadar Sacusilerin yönetimi altında kalmış, daha sonra orada bağımsız bir Makedon devleti kurulmuş ve yaklaşık yüz yıl içinde altı hükümdar tarafından yönetilmiştir. Daha sonra da Eşkanyan tarafından ele geçirilmiş ve tekrar İran'a bağlanmıştır. AC.

**Gelenek görenek kuralları. ç.n.*

ancak Müslüman olmakla kurtulabilir, hükümet makamlarını ele geçirebilirdi. Ayrıca İslamiyet'i benimsemek, yukarıda belirttiğimiz gibi, o kadar da zor değildi. İslamiyet, İranlıları çok da yabancı oldukları bir düşünce dünyasına götürmüyordu; her iki inanışın çokça ortak yanları vardı. Mülhid mezhepler, örneğin "Manes"* ve "Mazdek"** inanışlarıyla İslamiyet'in daha çok ortak yanları bulunmaktaydı. Zira, bu inanışlar da İslamiyet gibi ve en az onun kadar, Hıristiyanlığın etkilerini taşımaktaydı.

İran'ın İslamiyet'i benimsemesi bir ölçüde İslamiyet için yararlı oldu. Araplar, o döneme kadar olduğu gibi daha sonra da ilgisiz kalmalarına karşın İranlılar, din ve iman için coşkuyla çalışıyorlardı. Bunun yanında ilmi ge-

**Abdullah Cevdet: "Bu mezhep Zerdüşt inanışından alınmadır ve iyilik tanrısıyla kötülük tanrısının varlığı inancına dayalıdır", açıklamasını düşmüştür ancak Şemseddin Sami, Mülhid sözcüğünün karşılığını: "Uluhiyete: Tanrıya ve dinin gereklerine inanmayan, münkir" olarak vermektedir. ç.n.*

***Miladi III. yüzyılda Mani, Mecusi dininin esaslarından yararlanarak yeni bir din (Manieheisme) kurdu. Mani'nin asıl amacı Zerdüştlüğü ıslah etmek ve ondan evrensel bir din meydana getirmekti. Bunun için Mecusilik, Budhizm ve Hıristiyanlık karışımı bir din kurmaya çalıştı. Kendisinin, Hz. İsa'nın müjdelediği "Faraklit" (Süryanice Munhamenna, Arapça Muhammed) olduğunu iddia ederek peygamberliğini ilan etti. Mani, madde ve karanlığı kötülüğün yaratıcısı; ışık ve melekût âleminin ise iyiliğin yaratıcısı olduğunu ileri sürerek, Mecusilik dininin ilkelerinden yararlandı. Madde ve ışık ezeli ve ebedî bir mücadele içindedir. Kurmuş olduğu kâinat nizamı ve gök düzenini Sâsânî sarayının sınıfsal hiyerarşisine kıyasla yorumlamıştı. Mazdek, MS V. yüzyılın sonlarında hükümdar Kabad (Kral Kavad)'ın himayesi altında, Zerdüşt dininin bazı kısımlarının değiştirilmesi ve yeniden yorumlanması neticesinde bazı görüşler ileri sürdü. Mazdek, ortaçağın ilk dönemlerinin komünizmini kurarak kadının orta malı olarak herkesin istifadesine sunulmasını zorunlu hale getirdi. Hatta bunu bir müddet uygulamaya koyduğu da bilinmektedir. Fakat bir süre sonra Kabad, Mazdek ve adamlarının birçoğunu öldürttü, Kabad'da oğlu Anuşirvan tarafından bir darbe ile devrildi. Anuşirvan Mazdekî inançlara karşı savaş açtı. Ancak Orta Asya'da, Anadolu'da ve İran'da gizli bir şekilde teşkilatlandılar. Mazdekî etkiler, İslamî döneme sarkarak Bâbekiyye, İbâhiyye, Karmatiyye ve Muhammire gibi isimler altında Mecusilik yaymaya çalıştılar. İsmail Çebi ç.n.*

lişmeleri izleme alışkanlıkları vardı ve bunun sağladığı olanakla İslam "teolojisi"nin, İslamiyet'in din biliminin başlatıcısı oldular. Arap tarihçi İbn Haldun: "İslamiyet'in büyük yararına olarak, hadis-i şerifleri ezberleyenlerin çoğu İranlılardı; dinin yasalarını inceleyenlerin; Kuran'ın açıklayıcılarının, yorumcularının çoğu için de durum buydu denilebilir", der.

Bu nedenle de İslamiyet, İranlılar sayesinde bir dünya gücü haline geldi. Arapların yetersiz çabaları bu sonucu ortaya çıkarmazdı. Bu konuda İslam tarihi, Buddizm ve İsevilik tarihine benzer. Hindistan'da ortaya çıkmış olan Buddizm, Brahmanizme karşı savaşında yenilgiye uğradıysa da diğer ülkelerde; Çin, Seylan, Tataristan, Ganj ötesi yarımadası ve Japonya'da halklar tarafından benimsendi. Musevilikten türemiş olan İsevilik, Yahudiler tarafından yadsınırken, Roma tarafından gerçekte olduğu gibi değil ama salt bir ad olarak benimsendi ve ancak gerçek gücünü üçüncü bir kavimden, Germanlardan aldı.

Ne var ki, İranlıların İslamiyet'i benimsemeleri, İslamiyet için bu kadar önemli, bu denli can verici olmakla birlikte, bunun zararlı ve tehlikeli yanı da vardı. Müslümanlığı benimseyenlerin çoğu içtenlikli değildi. Böylelikle İslamiyet'e inanmayan birçok kişi camiye, dinin kutsal evine kabul edildi. Kimi İslamiyet'i yetersiz bulurken bir diğeri aşırı buluyordu. Kimilerince yetersiz; törensel ayinlere alışmış olan İranlı için İslamiyet çok sade ama fazlasıyla kuru, nesir gibi şiirsellikten yoksundu. Kimilerince de, örneğin çoğu özgürlükçüler için, ne kadar sade olursa olsun, herhangi bir diğer din kadar gereksizdi. Ve bu ne-

denledir ki, İslami mezhepler iki eğilim gösterir; biri değişik dinlerin inanış ve ayinlerine bir şeyler eklemek isterken diğeri, İslamiyet'i daha da sadeleştirmek, neredeyse hiçe indirgemek ister. Zaman zaman bu iki eğilim birbiriyle örtüşür; inanmayanlar birçok inananı kullanmayı biliyordu; kişisel niyetler ve politik amaçları, milli gurur, yabancı boyunduruğundan kurtulma ve İran'ın bağımsızlığını sağlama isteklerini de buna ekleyin. Bütün bunlardan değişik mezhepler ortaya çıktı ki bunlar dini oldukları kadar politik amaçlara da sahiptiler. Bir sonraki bölümde bu mezheplerin hepsi değilse de başlıcaları ele alınacaktır. Amaç, mezhepler tarihi yazmak değil, başlıca eğilimleri incelemek olacağından, önemsiz ayrıntılara girmekten kaçınacağız. Yanlış bir inançtan yola çıkan İslam yazarları bu yöntemin bütünüyle karşıtını kullanmışlardır. Mezhep düşüncesi İslamiyet'te ağırlık kazanmaya başlayınca bir hadis icad -hiç kuşku yok ki bu bir icattı- edildi. Bu hadise göre peygamber: "Benim ümmetim 73 mezhebe ayrılacak, bunların 72'si cehhennemlik olacak ve yalnız birisi cennete varacaktır", demiş; buna Zerdüştilerin 70, Yahudilerin 71, Hıristiyanların 72 mezhebe ayrılacağı da eklendi. Dahası bir dinin kutsallığını o dinin mezheplerinin azlığı, çokluğuyla belirlemeye kadar ileri gidildi. Buna göre Mecusilik en alt kademedeydi. Yahudilik onun bir kademe üstündeydi. Hıristiyanlık da onun iki kademe üstündeydi. En üstte de, 73 mezhebiyle İslamiyet yer alıyordu. Bizce bu tuhaf sistem, müdevvir* denilen ya da

*Çevrimsel sayılar; Şemseddin Sami

kutsal olarak kabul edilen 70 ve 72 sayılarının çok eski zamanlardan bu yana Asya'da sahip oldukları temsil değeri üzerine inşa edilmişlerdir. Bu kaynağını astronomiden alan bu 70 ve 72 sayıları, sene-i kameriyye denilen ay yılı ve sene-i şemsiyye denilen güneş yılının beşinci yıllarıdır ve mecusilikten alınmadır. Bununla ilgili olarak benim bildiğim en eski örneği Yasna vermiştir. Bu kitap 72 bölüme ayrılmıştır ve Haug'a* göre bölüm sayısı rastlantısal değildir; bilinçli bir seçimdir; iki bölüm, 61. ve 72. bölümler tekrarlanmıştır ve 18. bölümde yalnız "Yasta"nın "Ğana"nın mısraları vardır. Bu anlamda "Yasna" önce ay yılına uygun olarak 70 bölüme, daha sonra da güneş yılına uygun olarak 72 bölüme ayrıldı; bu Mecusiliğe ait olan anlayış, Babil sürgünü sırasında, diğer birçok düşünceyle birlikte Yahudilik tarafından alındı. Daha sonra da Yahudilerden Müslümanlara taşındı. Ancak Müslümanlar bu düşüncenin kaynağını bilmediklerinden üç, 70, 71, 72, dine değil, dört dine yüklemeleri gerektiğinden 72'den de fazla bir rakamı temel aldılar. 72 sayısının Müslümanlara yüklenmesi ise oldukça dikkat çekicidir.

Bu nedenle bu sayıları anlamları ile birlikte ele almama gereği doğmuştu; İslam din adamları da öyle yaptılar. 73 İslam mezhebini saymayı görev bildiler. Bir an için durup

**Haug'ın 'ESSAYS' adlı kitabının 144. sayfasına bakın. Bu örnek çok önemlidir; ilk ve konunun kaynağını gösterir. Steinschneider'in 'Alman Doğu Cemiyeti' dergisinin 17. cildinin 145. sayfasından başlamak üzere: Die Kanonische Zahl der muhammedanischen Sekten... başlığı altında yazdığı ve zaten çok zengin olan kolleksiyonuna bu örnek de eklenmelidir. Eğer Haug, Steinschneider'in eserinden haberdar olsaydı yapmış olduğu yalnış açıklamadan kaçınabilecekti. Oniki ve altı çarpanlarını bulduğunu ileri sürüyor ve altı sayısını veya tekvini düşünüyor olmalı.*

düşünmeleri, düşünce çizgilerindeki deliliği onlara göstermeye yeterli olurdu. Örneğin, XII. yüzyılda yaşayan Şehristani 73 mezhep bulduğunda bunlardan yenilerinin ortaya çıkacağını, ki öyle de oldu, bu yeni durumda kendisinin 73 sayısını bulduran hesabın bir öneminin kalmayacağını öngörmeliydi. Demek ki bir olasılıkla, eğer fazlaca saydıysa, yeni âlimler ondan da çok azını aldılar ve bu uğursuz düşünce, 73 mezhep bulma zorunluluğu, İslam tarihini rayından çıkarmak ve fazlasıyla karıştırmak sonucuna yol açtı. Şehristani'nin yaptığı gibi, yazarlar, mezhepleri, temel mezhepler ve tali mezhepler diye ayıracak olurlarsa insan kendisini çok mutlu hissedecektir.

Yedinci Bölüm
Başlıca Mezhepler

"Allah-ü A'lem"in içeriği, takdir ve kısmi irade; Irak'ta İslamiyet'in kabul edildiği dönemde tartışılan başlıca konular işte bunlardı. Muhammed, olacakları önceden görememişti. O bir teolog değildi ve coşkulu bir din kurucusundan, bir eğitimciden bundan fazlasını istemek haksızlık olurdu. Teoloji ona yabancıydı; çevresindekiler de daha az yabancısı değildiler. Allah'a zihin açıklığı, iktidar, hayat, irade, büyüklük, celal, ihsan, görme, işitme, konuşma, dahası bir yüz ve eller gibi insani sıfatlar yüklemişti. Ögrencileri, kuşkusuz, onun sözlerini konunun anlamı içinde anlıyorlardı. Allah'ın insana benzediğine inanmıyorlardı ama Allah'ın ilmi içeriğini tam olarak saptayabilmek için ise kafa yormuyorlardı. Muhammed'in bildirdiği Allah, zaten kendilerinin daha önce bildikleri Yüce Allah olduğunu biliyorlardı ve bu onlara yetiyordu. Birçok durumda Peygambere götürdükleri sorunlar doğaüstüyle ilgili konulardan olmayıp, özellikle pratik önemi olan sorunlar olmalarının gereği de bundandır. Takdir, diğer bir deyimle mukadderat da onları pek rahatsız etmiyordu; Muhammed'in kendisinin de bu konuda belirli, kesin bir sistematiği yoktu. Bu nedenle de Kuran, "her kesin talihi, kaderi yalnız önceden belirlenmiş olmakla kalmayıp, yazıyla da kayıt altına alınmıştır", der. Öyle ki Şirenger'in tam bir doğrulukla gözler önüne serdiği gibi, dramın sahneye konulması şairin şiirsel dramına göre neyse, yaşam da bu mukadderat kitabının önünde öyledir. Ancak, iyi-

likleri insanlara yaptırdıktan sonra meleklerin kaydettiklerini de Kuran tekrarla belirtir. Bu açıdan bakıldığında, çıkarı gerektirdiğinde, sözgelimi Medineliler savaşa gitmekte çekinceli davrandaklarında, takdir sisteminden yararlanmıştı. Böyle durumlarda: "Her insanın yaşam süresi önceden belirlenmiştir; vakit gelince düşmanın karşısında olsan da dostlarının arasında bulunsan da sonuç aynıdır, ecel sana aman vermez", denilirdi. Ancak, kuru ve akıl için kötü olan bu kuramı uygulamak asla söz konusu olmuyordu. Allah'ın verdiklerinden yararlanmanın ve bağışlayıcılığını kazanmanın imanla mümkün olduğunu hemen her zaman doğruladığı gibi, aynı şekilde ve çok kez bunun aksini de ileri sürer. Seçki ve kader inancı Muhammed'in Allah'la ilgili edindiği düşünceden kaynaklanıyordu ve bu nedenle bu inancı ciddiyetle öğrettiğinin söylemesinde kuşkusuz haklılık payı büyüktür. Ancak akıl ve kalbin isyan ettiği de oluyordu ve bu isyanlar çoğaldıkça, doğal olarak kendi sistemine inancını yitiriyordu. Bunun sonucu kuram ile uygulama örtüşmüyordu.

Arabistan'da sabit bir "ilke"nin bulunmamasına çoğu zaman dikkat edilmemiştir. Ancak bu durum Irak'ta, eski Babil'de, sami ırkıyla İranlıların karşılaştığı ve karıştığı; bilimin merkezi ve daha sonra Abbasiler zamanında hükümet merkezi, başkent olan bu ülkede başka türlü oldu. Burada, özellikle Basra'da, daha I. yüzyılda teoloji okulunun açılmış olduğu görülür ki en ünlü hocası Hasan Al-Basri'dir. Al-Basri, Peygamberin özgür kıldığı bir kölesi, Zeyd İbn Sabit ile Peygamberin eşlerinden birinin cariyesinden olma oğluydu. Al-Basri dine, karanlık bir bakış

açısıyla bakıyordu. Onun için korku, ahlakın en güçlü ilkesini oluşturuyordu; "Kuran'ı okuyan ve ona inanan kimse çoğu kez korku duyar ve ağlar", diyen oydu. Çağdaşlarından biri onunla ilgili olarak şöyle diyordu: "Hasan'dan daha mahzun yüzlü bir kimseyi tanımadım; onu her gördüğümde, bende, büyük bir felakete uğramış birinin etkisini yapıyordu". Müslümanlıkta, riyazet* ve çilekeşliğin gerçek kurucularından birisi olarak kabul edilir. Bununla beraber ehlisünnettendi; değilse bile, sanırım öyle sayılır. Ancak onun çabasıyla ve onun yönetimi altında ilk teoloji skolastiği oluşmuştur. Ve burada Kuran ve hadislere inanmakla sınırlı kalınmadı. İslam'ın temel inanışları araştırılıp yorumlanmaya, açıklanmaya girişildiği anlamına geliyordu bu. Bununla, Muhammed'in bazen kendi kendisiyle veya akıl ve mantıkla uyuşmadığının görülmesi kaçınılmazdı. Hasan'ın çoğu İranlı olan öğrencileri bunun farkına çok çabuk vardılar. Öğrencilerinden, İranlı olduğu sanılan Vasıl İbn Ata, ehlisünnetten dört konuda ayrıldı. Allah'ın sıfatını yadsıyor ve bu görüşünü bir kuram üzerine inşa ediyordu; her kim bir düşünceyi ve nesneyi ebedi olarak tanımlarsa, bu, aynı zamanda onun iki Allah kabul ettiği anlamına gelirdi. Bu anlayış kendisinde henüz bir cenin olarak görülürken öğrencileri, Yunan felsefesinin etkisi altında bunu yaşama çıkardılar. İkinci olarak kısmi iradeyi savunuyordu ki kısmi irade diğer öğrenciler tarafından, dahası kimi yazara göre Al-Basri tarafından da benimseniyordu. Ata "Allah âkil

*Nefis kırma, dünya lezzetlerinden sakınma, perhizle, kanaatle yaşama. F.Develli-oğlu. ç.n.

ve adildir, kötülük ve adaletsizlik ona yüklenemez; insanlara yapmalarını buyurduğu şeylerin aksini yaptırması mümkün değildir" kuramını savunuyordu. Böylece daha önce belirlenmiş olan ve başka türlü yapılması insan için mümkün olmayan eylemlerinden dolayı Allah, insanlara ne ceza ne de ödül verir. Bundan da insanın iyilik ve kötülüğü kendi seçimiyle yaptığı sonucunu çıkarıyordu. Her kuramcı gibi o da bu kuramı Kuran'ın ayetlerine dayandırıyordu. Ancak kendisi de düşünüldüğünde, akıl yürütmede kendi mantığıyla çelişmekteydi; insanın başına gelen şeylerin bütününün önceden belirlenmiş, kader olduğunu kabul ediyor ama yalnızca insanın eyleminden kaynaklanan şeyleri bunun dışında tutuyordu. Üçüncü kuramı; bir çeşit arafat kabul etmekti. Buna bir örnek olarak, birisi Hasan'ın yanına gelir ve: "Hocam! Bir mezhep ortaya çıktı, büyük günah işlemiş olanları mümin olarak görmüyor*, bir diğeri de aksine, eylemlerin büyük bölümünün imandan olmadığını ileri sürüyor. Bunların anlayışlarına göre, eğer iman varsa kötü eylemlerden zarar görülmüyor, öte yandan imanlı olmayanın iyi eylemleri de kendisine yarar sağlamıyor**. Bu konuda senin görüşün nedir?" diye sorar. Hasan düşünmeye başlar ama o yanıt vermeden önce Vasıl İbn Ata: "Ben ağır bir kusur işleyen bir müminin ne ehlicennetten ne de ehlicehennemden sayılacağını, ikisinin arasında bulunacağını düşünüyorum", dedi. Sonra da kendi düşüncesini çevresindeki ders arkadaşlarına daha iyi açıklayabilmek için caminin bir köşesi-

*Hariciye mezhebi.
**Murcia mezhebi.

ne çekildi. Bunun üzerine Hasan Al-Basri: "Vasıl bizden ayrıldı", demiş ve bu nedenle de Vasıl ve yandaşları, topluluktan ayrılanlar anlamına gelen "mutezile" adıyla bilinmişlerdir. Dördüncü kuramı da Osman'ın ölümünden sonra iktidar tahtını elde etmek için mücadele eden dinin kurucularına ilişkindir. Vasıl bunları çok aşağı bir mertebede görüyor -ki doğrusu bunu hak ediyorlardı- ve "onlar için din, kişisel ihtiraslara ulaşmak için bir araçtan başka bir şey değil", "onların Allah'a şahadetlerini kabul etmek, birbirine lanet eden iki kişinin şahadetlerini kabul etmek kadar uygunsuzdur", diyordu. İlim sahibi bir adam olarak bilinen ve mutezile ya da kadriye* olarak adlandırılan mezhebin kurucusu olan Vasıl'ın dini anlayışı işte buydu. Kendilerini, adalet ve birliğin yandaşları olarak adlandırıyor, karşıtlarının kendilerine verdiği adları, özellikle de Kadiri veya Kadiriyyun adını bir aşağılama olarak görüyorlardı. Bunun nedeni de konunun, insanların dilinde dolanan ve gerçekte doğru olmayan bir hadise göre Muhammed: "Kadiriye, İslami inanışın Mecusiliğidir", demişti.

Daha sonra bu inanış, Aristo felsefesiyle aşılanarak yayıldı; yan mezheplere ayrıldı. Bu, kaçınılmaz bir durumdu. mutezilenin hemen hepsi birçok konuda görüş birliği içindeydi. Allahta sıfatların varlığını yadsıyor ve Allah'ın "bir"liğine dokunabilecek hiçbir şeyi kabul etmiyorlardı. Allah'ı adil olmayan bir konuma düşürmemek için, insa-

**Kaderiyyeciler, Allah'ı hayırların; şeytanı da şerrin yaratıcısı kabul etmekle, Allah'ı Hürmüze, şeytanı da Ehrimen'e karşılık yaratıcı ilke kabul ettiklerinden, Ümmetin Mecusileri olarak isimlendirilmişlerdir (Aliyyü'l-Kâri, Şerhu'l-Fıkhıl Ekber, İstanbul 1979, 140. İsmail Çebi.) ç.n.*

nın eyleminde tam bir özgürlüğe sahip olduğunu ileri sürüyorlardı. Ahiret korkusu ve endişesi olmaksızın yaşayabilmek için gerekli olan hakikatlerin, aklın yeteneklerinde, insanın kavrayış becerisinde bulunduğunu ve bunların yalnızca aklın aydınlığı aracılığıyla, gerek Müslüman olmadan önce, gerek Müslüman olduktan sonra kazanılabileceğini ve bir şekilde insanın her zaman ve mekânda bu gerçeklere varabileceğini savunuyorlardı. Ne var ki bu temel kuramlara diğer mezhepler kendilerine özgü bir dizi kuram ekliyorlardı. Bunların birçoğu, din bilimini derinlemesine inceleyip dikkate aldılar; kimileri de aksine anlamın ince ayrıntılarına ve esprilerine daldılar ya da İslamiyet'in ruhundan oldukça uzaklaştılar. Örneğin mezhepler arasında tenasühü savunanlar vardı ki her türden hayvanın da bir topluluk oluşturduğunu ve kendi türlerinden bir peygamberleri olduğu görüşünü savunuyorlardı. İlginçtir; bu mezhep iddiasına Kuran'ın iki ayetini dayanak alıyordu. Bu türden başka delice görüşler de vardı. Ancak mutezilelerden bazılarının yalnışlıklarından hepsini sorumlu tutmak haksızlık olur; her tür inceleme ve araştırma sonrasında mutezileler saygıyla anılmalıdırlar. Dinin kendilerine inanmayı buyurduğu şeyleri inceleme kefesine koyan ve üzerinde düşünerek İslamiyet'in rasyonalistleri oldular. Onlar böylece, her ne kadar peygamber aksini ileri sürmüş olsa da Kuran'ın gerçekte bir "yaratılmış", "canlı" olduğu görüşünü benimsediler ve "eğer Kuran'ın bir canlı olduğu kabul edilmeseydi, iki ebedi varlığı kabul etmek gerekecekti", diyorlardı. Kuran'ın, Allah kelamının "canlı" olarak kabul görmesi durumunda, Tan-

rı'nın "tek"liği nedeniyle tanrısal olarak görülmezdi. Bu nedenle de vahiy inanışı zamanla temellerinden sarsılmış oldu; birçok mutezile Kuran kadar iyi ya da ondan daha iyi bir şey yazmanın mümkün olduğunu açıkça söylüyorlardı ve böylece Kuran'ın tanrısal kaynaklı olduğu anlayışını ve vahiyi yadsımış oluyorlardı. Allah ile ilgili olarak edindikleri düşünce ehlisünnetin düşüncesinden daha arı idi. Allah'ın herhangi bir bedensel özelliğinden söz edildiğini duymak bile istemiyorlardı. Muhammed Bedir Savaşı'ndan sonra: "dolunayı gördüğünüz gibi, bir gün Allah'ı da göreceksiniz", demişti. Ehlisünnet tarafından kelimelerin doğrudan kendi anlamlarında yorumlanan bu sözler kendileri için sürekli olarak bir skandal, bir rezalet oluyordu. Ehlisünnetten olanlar bile: "İnsan, ölümünden sonra, ilahi can gözüyle, yani akıl ile Allah'ı görecektir", sözleriyle yorumlamaya çalışıyorlardı. Allah'ın kafirleri yarattığı düşüncesinin savunulmasına karşı çıkıyorlardı. İyilik ve kötülük mukadderattandır anlayışını benimsemiyorlardı.

Kuran'da anılan mucizeleri kabul etmiyorlardı. Bunun anlamı, Musa'nın götürdüğü İsraillilere geçit vermek için denizin ikiye ayrıldığına, Musa'nın asayı yılan haline getirmesine, mesihin ölüleri dirilttiğine inanmadıklarıydı. Muhammed'in kendisi de onların eleştirilerinin dışında kalmayacaktı; bu mezhebin izleyicileri, Muhammed'in birçok kadınla evlenmesini yeriyor, çağdaşı Abu Zir El-Kufara'nın daha olumlu ve olgun, daha çok iman sahibi olduğunu ileri sürüyorlardı.

Diğer bir mezhep, cebriye mezhebi de birçok konuda mutezileyle aynı görüşleri paylaşıyordu; birçok sıfatın Al-

lah'ın "bir"liğiyle uyuşmadığını savunuyor, Kuran'ın yaratılmış olduğu görüşünü benimsiyorlardı. Bunların kimisi politik yaşama mutezilelerden daha fazla ilgiliydiler. Bunlar, halifenin mutlaka Kureyşlilerden olması gerekmediğini, diğer kabilelerden uygun olanların da bu makama gelebilecekleri anlayışını benimsiyorlardı "bir Kureyşli ve bir Nabati* halifelik makamına aday olmuşlarsa ve her ikisi de aynı özelliklere sahiplerse biz Nabatiyi yeğleriz çünkü onun kavmi Kureyşliler kadar kalabalık ve güçlü olmadığından yasalara aykırı davranması durumunda kendisini iktidardan almak bizim için daha kolay olur", demekteydiler.

Bir diğer konu vardı ki bunda mutezilelerle taban tabana zıt tavır alıyorlardı; kader, takdir düşüncesini savunuyorlardı ve bu inanış onların sisteminde öylesine önemli bir yere sahipti ki adlarını bundan aldılar. İnsanın değerini azaltıyor ve onun neredeyse hiçbir eyleminin kendi iradesiyle gerçekleşmediğini savunuyorlardı; insanın eylemini, kendi iradi eylemini ve yaptıklarının etki gücünü hiçbir şekilde tanımıyorlardı.

**Irak'ta çiftçilikle yaşamını sürdüren Nabatiler, Arap kökenli olmalarına karşın yarı Arap muamelesi görür, aynı zamanda Arapların en alt katmanı olarak görülür ve aşağılanırlardı. Şemseddin Sami Bey "Kumus-ul Alam" adlı eserinde sayfa 4558'de Nabatilerle ilgili açıklaması bulunmaktadır. Nabatiler, (Nabatheens) Arap Yarım adası ile Irak ve Şam arasında özellikle de Fırat nehrinin aşağı bölgesinde yaşayan bir kavimdir. İsrailoğulları bunları Arap kabul ederken, Araplar onları Süryani veya Keldanilerin bir kolu olarak görür ve çoğu kez Keldani ve Süryanilere bu adı verirlerdi. Bu nedenle de bu adla kimin kastedildiği belirsizleşmiştir. Arap, Keldani ile Süryanilerin karışımından ortaya çıkmış melez bir kavim olması olasılığı da göz önünde bulundurulmaktadır. "Nabati Çiftçilik" adında Arapçaya tercüme edilmiş bir eser vardır ki, gerek ziraat teknikleri gerek Nabatilerle ilgili yararlı bilgiler içermesi nedeniyle, bazı Avrupalı Şarkiyatçılar tarafından yayınlanması düşünülmüşse de sonuç bilinmemektedir. Bu eser İstanbul'un bazı kütüphanelerinde bulunmaktadır. AC.*

Allah'ın sıfatı konusuna gelince, anılan iki mezhep en sert karşıtlarını Sıfatiyyunlarda buldular; Sıfatiyyun, Allah'ın sıfatlarını kabul etmekle kalmayıp, kelimenin gerçek anlamında öylesine benimsiyorlardı ki, kaba bir Anthropomorphizme* düşüyorlardı ve İslamiyet'in başlıca inançlarından farklı görüşlere sahip, "İlhadi" adı verilen mezhepler karşısında, gerçekten zor durumda bulunuyorlardı. Yunan felsefesiyle bir yakınlıkları olmadığından ve mantık silahını karşıtları gibi kullanmayı başaramadıklarından onlarla boy ölçüşecek durumda değillerdi. Ortalama bir yol tutturmaya çalışıyorlardı: "Kuran mecazi anlamlarıyla yorumlanmamalı, harfiyen konunun özgünlüğü içinde anlamlandırılmalıydı; anlaşılamayan, açıklanamayan şeyler, bizim yetersiz aklımızın ermediği bir sır olarak görülmeli ve ona olduğu gibi inanılmalıdır", diyorlardı. "Allah'a gelince, hiçbir şeyin ona benzemediğini biliyoruz; daha ileri gitmeyiz. Kuran'da 'rahmanirrahim' arşı üzerinde oturur ya da 'ellerimle yarattıklarım' gibi ayetleri anlamlandırmak zorunda değiliz; biz özelinde Allah'ın bir olduğuna inanmak zorundayız ve buna her şüpheden uzak bir gerçeklik olarak inanmaktayız", diyorlardı. Ehlisünnetten din alimlerinin açık bir şekilde aciz kalışlarını itiraf ettikleri burada görülüyor. Bu durum, onların sakınmacı bir tutum içinde olduklarını gösteriyordu. İmamlarından biri bu tavırda öylesine ileri gidecekti ki, bir gün İranlılara Kuran'ı anlatırken, Allah'la ilgili olduğunda "el", "görme", "oturur" kavramlarının tercümesi-

**Allah'ın insan görünümünde ve doğasında bulunduğunu ileri süren anlayış. AC.*

ni yapmaktan kaçınacaktı. Dahası ehlisünnet topluluk için soru sormak, akıl yürütmek, görüş belirtmek yakışıksız olduğu kadar yersiz bulunuyordu. Bu nedenle de, din bilgini ve ehlisünnet dört mezhepten birinin kurucusu olan Malik: "Allah arşı üzerinde oturur; bu bilinen bir şeydir; nasıl oturduğuna ise aklımız ermez; buna inanmak gerekir. Bununla ilgili soru sormak karanlığa düşmektir", diyordu.

Ah! böyle egemen darbeleriyle, kesip atmakla "karanlığa düşenler" susturulabilseydi! Durum böyle olmadığı ve dini inançların dışına çıkan "karanlığa düşenler"in, ehlisünnet alimlerinin çalışmalarında ortaya koydukları kanıtların inandırıcılığının olmadığı görüşünde ısrarlı davranmaları sonucu, ehlisünnetin savundukları görüşlerin yeterliliğine inanmayanların sarıldıkları silaha sarıldılar. Hükümetin yardımını istediler ve karşıtlarını sindirmesi için hükümeti kışkırttılar. Olay Emevi halifelerden Abdul Melik'in döneminde yaşandı. Kesintisiz süregiden sahtekârlık, bu hükümdarı, baskı ve şiddeti kullanarak hükümet etmek zorunda bırakmıştı; dini görüşlerde ayrılıklar da toplumsal bir karşıtlık olarak tehdit edici duruma gelmişti; hükümet, ehlisünnet imamlarının görüşlerini benimsemişti. Kendisi gevşek bir Müslüman olmakla birlikte Abdul Melik, en ünlü mutezileyi önce işkenceye aldı sonra da astırdı. Buna karşın mutezilenin gücü azalmadı; bir mutezile alimi haklı olarak: "Bu adamlar müminleri asıyorlar sonra da insanın bütün eylemlerinin Allah'ın buyruğuna uygun olduğunu iddia etmeye cesaret ediyorlar", diyecekti.

Ancak ehlisünnet alimleri için daha zorlu zamanlar gelecekti; iktidarın desteğini yitirdiler; kısmi irade inancının yandaşı üçüncü yezid iktidar koltuğuna oturdu; o günden sonra mutezilenin gücü yavaş yavaş arttı.

Şu ana kadar konu edindiğimiz mezhep, hükümet için değil, ehlisünnet topluluğu için tehlikeliydi. Diğer iki mezhep; neredeyse aynı kuramları savunmalarına karşın zamanla taban tabana zıt iki görüşü savunur hale gelmişlerdi. Ayrıca dini inançlara açıkça politik görüşler de katıyorlardı. Hükümeti zor duruma düşürdüler. Bunlar; Hariciler ve Şiilerdi.

Daha sonra Harici adını almış olanlar temelde, Ali'nin yandaşlarıydılar. Ali, Emevi Muaviye'ye karşı Sıffin savaşı sırasında, uzun bir direnişten sonra anlaşmazlığı iki hakem aracılığıyla çözmeyi kabul ettiği için ondan ayrıldılar. Dışa çıkan, ayrılan anlamına gelen Harici adını buradan almışlardır, daha doğrusu Arap tarihçileri tarafından bu mezhebin oluşumu böyle açıklanır. Ne var ki sorunun derinlemesine incelenmesi bu görüşün tashihini zorunlu kılar. Sıffin savaşında Ali'den ayrılan bin iki yüz kişinin içinde farklı unsurlar vardı. Bunların içinde seçkin kişiler bulunmaktaydı; Muhammed'in ölümünden sonra genel ayaklanmaya katılmış, şiddetle cezalandırılmışlardı ve bu nedenle de Medine eşrafından öc almak üzere önlerine çıkan ilk fırsata sarılmışlardı. Bu dönemde bunlar her ne kadar önemli bir rol oynamışlarsa da doğrusunu söylemek gerekirse bunlar Haricilerden sayılmazdı. Bu mezhep, inanç sahibi, ehlisünnet insanlardan oluşmaktaydı; oruç tutar ve namaz kılarlardı, ancak ehlisünnet olma konusunda, Ali'nin ve

Medineli dostlarından farklı bir anlayışa sahiptiler. Kişisel hırslarına kavuşmak için dini bir araç olarak kullanan Muhammed'in sahabe denilen yakın çevresinin riyakârlıklarından çoktandır usanç duydukları için Sıffin savaşında Ali'nin saflarında yer almışlardı ancak bu gruptan farklıydılar. Gerçekte bunlar cumhuriyetçi bir hükümet taraftarıydılar ve demokrattılar. Yönetimin yalnızca Kureyşlilerin hakkı olduğu görüşünü kabul etmiyorlardı. Onlara göre hükümdar olmaması en iyi yönetim biçimiydi. Mutlaka bir hükümdarın olması gerekiyorsa, hükümdar toplum tarafından seçilmeliydi. Bu durumda, seçilecek hükümdar hangi kabile ya da topluluğun hangi sınıfından olursa olsun hükümdarlığı kabul edilecekti. Seçilen hükümdar; bir Nabati, bir Kureyşli, bir köle veya herhangi bir özgür kişi olabilirdi; yeter ki namuslu ve adil olsun. Herkesin yerine getirmesi gereken ahlaki görevlere gelince, bu konuyu çok sıkı tutuyorlardı. Zira büyük günahı Allah'a isyan ile aynı düzeyde tutuyor ve böylesi bir suçu işlemiş kişinin cehennemlik olduğu görüşünü savunuyorlardı.

Hızla tarafsızlık konumuna geçtiler. Ali'nin kendilerini saflarına çekmek için onlara yaptığı öneriyi gururlu bir şekilde geri çevirdiler ve birçok yere elçiler gönderdiler. Ali'nin yandaşlarına karşı tavır aldılar. Nahrivan'da -Vaset ile Bağdat arasında- mevki aldılar. Ali üstlerine yürüdü. İçlerinde Ali ve yandaşlarına zorluk çıkarmaktan başka bir amacı olmayanlar dağıldı ve geriye 1500, 1800 kadar, gerçekten dindar kişi mevzilerinde kaldı ve teslim olmayı kararlılıkla reddettiler. Düşmanları tarafından kuşatıldılar ve içlerinden ancak çok azı canını kurtarabildi.

Bu büyük yenilgiye rağmen bu mezhep varlığını sürdürdü ve Emevilerin iktidarı döneminde büyüyerek yayıldı. Mezhebi, çoğunlukla, işçi sınıfından insanlar oluşturuyordu; söylemleri özgürlük ve eşitlikti. Mezhebin yandaşları bu nedenle Kuran'ın, bütün Müslümanlar kardeştir anlamına gelen "inneme-l mu'minine ihvatun", ayetini söylemlerine dayanak alıyorlardı; "bizim kabilemizin ya da sosyal konumumuzun ne olduğunu bize sormayın, hepimiz İslam'ın evlatlarıyız", "Allah'ın diğerlerinden önde gördüğü insan, yalnız o insan Allah'a teşekkürünü sunar", diyorlardı. Barışsever tutum takınıyorlardı ve dini ibadetlerini ortalık yerde yapmıyorlardı. Hükümete boyun eğmelerine ve mezheplerinden olmayan kimselerle insani ilişki içinde olmalarına izin vermediği gerekçesiyle liderleri konumundaki kişinin liderliğine son vermişlerdi. Gene de, Emeviler ve Irak eşrafı -en çok Irak'ta bulunuyorlardı- bunları tehlikeli buluyordu. Gerçekten de tehlike oluşturuyorlardı. Ehlisünnetin ileri gelenlerinin kutsal bildiği kimselerin hepsinin de miras hırsı içinde olduklarını söylemekle yetinmiş olsalardı, hükümet, büyük bir olasılıkla onları kendi hallerine bırakırdı; bu konuda Emeviler onlarla aynı görüşü paylaşıyordu. Ancak hoşgörü gösteremedikleri şey, bu kez, ehlisünnetin görüşlerini paylaşarak Emevileri kâfir ilan etmeleri ve iktidar koltuğuna oturma hakkının yalnızca Kureyşlilere özgü olduğu savını yadsımaları oldu.

I. Mervan döneminde Irak valisi Abidullah onları sıkı takibat altına aldı. Onlarsa bu felakete şaşılası bir dirençlilikle göğüs gerdiler; Allah'a tevekkülle, dualar okuyarak

ve Kuran okuyarak darağacı sehpasına çıkıyorlardı; içlerinden hiçbirisi canını kurtarmak için verdiği sözden dönmedi. Bir gün, bir Harici sokakta yakalandığında onu yakalayanlara: "İzin verin evime gidip abdest alayım ve namazımı kılayım", dedi. Onu yakalayan görevliler: "Döneceğine kim kefil olacak?", diye sorunca da harici: "Allah", dedi ve gerçekten de döndü. Bir diğer harici ki hapisteydi, inanç ve dilinin gücüyle zindancısını bile merhamete getirdi. Zindancı ona: "Senin inancın bana kutsal ve güzel görünüyor; bunun için sana hizmet etmek istiyorum; sabahleyin gecikmeksizin döneceğine söz verirsen, aileni görmen için seni bırakırım", der. Diğeri de ona: "Dönerim", diye yanıtlar. Uzun bir zaman bu durum sürer. Harici geceyi evinde geçirir sabah erkenden de hapishaneye döner. Bir gece ailesinin yanındayken arkadaşları gelir ve ona, cellatlardan birinin hapishanede öldürülmesi sonucunda valinin buna duyduğu kızgınlıkla hapishanede ne kadar harici varsa hepsinin kafasının kesilmesini istediğini söylerler ve hapishaneye dönmemesi için ısrar ederler. Onların ricalarını, ailesinin ve çocuklarının gözyaşlarını dinlemez ve "verdiğim söze bağlı kalmasaydım Allah'ın huzuruna çıkabilir miydim?", der ve hapishaneye döner.

Kadınlar erkeklerden daha az kahramanca davranmıyorlardı. Adının bir gün önce Abidullah tarafından anıldığı -bu, Abidullah'ın ağzından çıkan idam emri anlamındaydı-, saklanması gerektiği Balca adındaki kadına bildirilirse de o bunu rededer: "Beni tutuklarsa Allah onu cezalandırır; benim için evlerde aramalar yapılmasını, kar-

deşlerimizden birinin şüpheli durumuna gelmesini istemem", der ve öylece cellatlarını bekler. Cellatlar onu aldıktan sonra ağır bir işkenceden geçirir ve sonra da öldürülürler.

Ne var ki bu sabırlı tutum uzun zaman sürmeyecekti. Mezhep yandaşlarının ve genel olarak Müslümanların gözünde böylesi bir boyun eğme ve teslimiyet takdir görmek şöyle dursun, zayıflık olarak değerlendiriliyordu; inançlı insanlar yalnız manevi silahları değil aynı zamanda diğer silahları da kullanmalıydılar. Dolayısıyla, baskı altına alınan ve sindirilmek istenen mezhep gizli bir örgüte dönüştü; öyle ki, bir harici yakalanıp idam edildiğinde, her defasında, ikinci gün öldürülenin celladının ölü bulunacağından kuşku duyulmaz olmuştu. Kısa bir süre sonra bir ayaklanma oldu; Mekke'nin kutsal toprakları halife askerlerince tehdit edildiğinde hariciler, Azrak'ın oğlu Nafi'nin komutasında ehlisünnet cemaatinin halifelik iddiasında bulunan Emir Abdullah Bin Zubeyr'in yardımına koştular. Ancak ehlisünnetle aralarındaki ittifak uzun sürmedi ve Mekke'den ayrıldılar. Her yana yayılmış karışıklıktan yararlanarak İran'da, Ahvaz (Hozistan) vilayetini ele geçirmeye çalıştılar.

Bu dönemden sonra hariciler, liderlerinin babasının adıyla, Azrakiler olarak anılan Ahvaz haricileri kendi mezheplerinden olmayanlarla ilişkilerini kesmeye yönelmediler. Uzun süren baskı ve sindirmelerden usançla ve intikama susamışlıklarıyla yeni bir anlayış geliştirdiler. Kendileri dışındaki diğer bütün insanlar günahkâr veya inanç sahibi olmayanlardan oluştuğuna göre -ki onlar için

ikisi de aynı kefedeydi-, Allah kavmi olan Azrakilerin dinini benimsememeleri durumunda katliam yapmak gerekiyordu; hiç kimse, kadınlar ve hatta memedeki çocuklar bunun dışında tutulmamalıydılar. Dahası kendi mezheplerinden yeterince inançlı görmedikleri üyeleri için de aynı sonu uygun görüyorlardı. Hiç kimse bedensel nedenler veya korkudan imanını gizlemeyecekti ve savaşa katılmayan kim olursa olsun inançsız, kâfir olarak görülmeliydi; bu nedenle de asılacağını açıklıyorlardı.

Uzun bir süre bu hariciler hâkim oldukları bölgeden yakınlarındaki Irak için ciddi bir sorun oldular. Üzerlerine gönderilen orduları yenilgiye uğrattılar. Sonunda, Muhlib* halifeden başkomutanlığı aldığında, Basra'yı da tehdit etmeye başlamışlardı. Halife, savaş meydanında ölmenin cennete gitmek için en iyi yol olduğunu düşünen bu mezhep yandaşlarına boyun eğdirmenin yetersizliğini anlamıştı. Halife, büyük bir beceriyle, ilgisiz Irak halkını inançlı savaşçılar haline getirdi. Kanlı savaş on sekiz yıl sürdü; sonuçta hariciler boyunduruk altına alındı. Ancak ayaklanmaları zaman zaman tekrarlanacaktı; çoğu sindirme ve baskıdan kaçıp kurtulmayı başarmış, Kuzey Afrika çöllerinde bir sığınak bulmuştu; orada inançlarını Berberiler arasında yaymaya çalışmış, Berberiler de bunu büyük bir isteklilikle kabul etmişti.

Mısır sınırından Atlas Okyanusu'na dek uzanan bir coğrafyada yaşayan bu kavme boyun eğdirmek kan sellerine neden olmuştu. Bağımsızlıklarına fazlasıyla düşkün olan Berberiler, İslamiyet için, Roma ve İran İmparator-

*Abu Saad Muhlib Bin Ebu Safra Al-Atiki.AC.

luklarının aylıklı askerlerine; Roma yönetiminden hoşnutsuz tebâya hiç benzemeyen bir düşman olmuşlardı. Yetmiş yıl sürecek bir savaş gerekmişti; bu uzun süreç sonrasında da boyun eğmeleri bütünüyle göstermelik olmuştu. Bununla birlikte İslamiyet'i hemen benimsemişlerdi. İslamiyet'in, başlangıçtan itibaren onların bütün tavır ve davranışları üzerinde büyük bir etkisi olmuştu. Berberiler, bağnaz, asılsız dini anlatı hayranı ve ruhani liderlerini körü körüne izleyen bir kavimdiler. Ama aynı zamanda yaşamlarında demokratik düşüncelerin etkisi büyüktür. Haricilerin yaydığı din onların yanında oldukça kabul gördü. Hariciler berberilere, gerçekte saldırgan valilerin mümin olmadıklarını ve ehlicehennem olduklarını; genel seçimle herkesin halifelik hakkı bulunması gerektiğini anlatıyorlardı. Buna haricilerin, berberilerin hükümet yasalarına karşı köklü bir öfke duydukları bır sırada Afrika'ya gelmiş olmaları gerçeği de ekleniyordu. Genel bir ayaklanma için bütün koşullar vardı. Ayaklanma da gecikmedi. Dini ve politik özellikler taşıyan bu genel ayaklanma, İspanya'ya kadar yayıldı ve yangın ancak büyük zorluklarla söndürüldü. Bunun sonrasında da hariciler; hükümet için tehlike oluşturmayı sürdürdüler.

Gerçekte hariciler, Şiiler gibi, Ali'nin yandaşlarıydılar. Bununla birlikte görüşleri oldukça farklıydı. Hariciler politik anlayışta demokrat olmalarına karşın, Şiiler'in, iktidarın mutlakiyeti düşüncesi, otoriter sisteme götürüyordu.

Her ne kadar bu iki mezhep, genellikle şahsi bir amaca ulaşmak için kendilerini kullanmaya çalışan Arap bir

liderin yönetimi altında bulunsalar da Şiiler kalplerinin derinliğinde İranlı bir mezheptiler. Özgürlük sever Arap ırkıyla, mutlak hâkimiyete dayanan yönetimlere alışmış İran ırkı arasındaki fark işte burada olanca açıklığıyla ortaya çıktı. Peygambere bir ardıl seçimi ilkesi İranlılar için işitilmemiş, anlaşılması olanaksız bir tutumdu. Onlar sadece veraset kuralını tanıyorlardı. Ve madem ki Peygamber erkek çocuk bırakmaksızın öldü, damadı Ali ona halef olmalı; iktidarın da ailesine miras olarak kalması gerektiği düşüncesindeydiler. Dolayısıyla, Ali'nin dışındaki bütün halifeler, Abu Bekr, Ömer, Osman ve Emevi halifeler onlara göre halifeliği gasp etmiş kimselerdi ve bu nedenle de buyrukları geçersizdi. Bu düşünüş tarzı onların hükümet ve Araplara karşı duydukları öfkeye dayanak oluşturuyordu. Aynı zamanda iktidarın zenginliğini de göz önünde bulundurmaktan geri kalmıyorlardı. Bunun dışında, hükümdarlarında tanrılarının kutsallığını gören bir gelenekten geldikleri için de bu putperestçe saygıyı Ali ve onun çocuklarına yüklediler. Onların görüşüne göre, Ali'nin ırkından olan imama tam bir boyun eğme en önemli görev olmalıydı; bu görev yerine getirildikten sonra diğer görevler yorumlanabilir ve hatta terk edilebilirdi. Onların nazarında imam her şey demekti; imam, insan görünümünde Allahtı. Ahlaksızlığa eşlik eden kölece bir boyun eğme; sistemlerinin temeli işte bundan ibaretti.

Şiilik, iki başlıca mezhepte toplanabilen değişik mezheplere ayrılıyordu: Ilımlı Şiilik ve bağnaz Şiilik. Birinciler, Zeydiler, dini bir topluluktan çok siyasi bir birlikti.

Bunlar, sadece, doğal olarak fiziki iktidarla birleşmiş imametin ve Ali'nin karısı, Peygamberin kızı Fatime'nin çocuklarına ait olduğuna inanıyorlardı. Dahası, bazı koşullarda, yasal imamın bir başkasına, geçici olarak veya tamamen imamlığı terk edebileceğini düşünüyorlardı. O dönemde Arapların hepsini denetimi altına alması mümkün olmadığından Ali'nin, Abu Bekr ve Ömer zamanında böyle davrandığını söylüyorlardı.

Bağnaz Şiiler ise, çok erken dönemde ortaya çıkmışlardı. Abdullah İbn Saba, sistemlerinin kurucusu olarak kabul edilir. İbn Saba, Güney Arabistan'dan, Müslümanlığı benimsemiş Yemen asıllı bir Yahudiydi. Tanrının insan görünümünde gerçekleşmesi, incarnation, bu mezhepte en önemli düşünce olarak yer alır. Zira henüz Yahudi olduğu dönemde "Yesu'ı", Allah olarak kabul ediyordu. Yönetimini açıktan açığa yerdiği halde Osman, onu Medine'de iken sürmüştü; Mısır'a gitmiş, orada kutsal kitapları derinlemesine inceleme olanağı bulmuş ve kısa sürede saygınlık kazanmıştı. Hıristiyanlar İsa'nın bir gün döneceğine nasıl inanıyorlarsa, Müslümanların da, Muhammed'in bir gün döneceğine inanmaları gerektiğini içeren öğretisini savunuyordu. Bu inancı vatanına geri götüreceği savını da Allah'ın Muhammed'e gönderdiği bir ayete dayandırıyordu*. Bundan başka, Allah'ın, yeryüzüne gönderdiği peygamberlerin bir yardımcıya ya da bir vezire sahip olduklarını iddia ediyordu ve Muhammed'in veziri Ali'den başka bir kimse değildi. Bu nedenle de "Mu-

**sure: 28, ayet: 85, Müslümanlara göre bu ayet Muhammed'e Mekke'den Medine'ye dönüşünde indi.*

hammed'in ölümünden sonra ona halef olmak da onun hakkıydı. Dolayısıyla da Osman yasal bir halife değildir ve buyruk verme hakkı yoktur. Halifelik makamını gasp etmiş olmasa da atadığı valilerin kötü olmaları nedeniyle halifeliğe layık değildir; bu nedenle de makamından alınmalıdır". Biliyoruz ki Osman halifelik makamından alınmakla kalmadı, öldürüldü. Abdullah İbn Saba'nın bu olayda önemli rolü vardı. Ali'nin döneminde bu anlayışında öylesine ileri gitti ki Ali'yi tanrı ilan etti; nitekim zamanında Yesu için de böyle yapmıştı. Ali, böylesine delice bağlılık gösterilerini kabul edebilecek durumda olmaktan çok daha akıllı bir adamdı. İbn Saba'yı sürgüne Medain'e gönderdi ve en bağnaz yandaşlarından birkaçını yaktırdı. Buna rağmen, bu Yahudi-Müslüman fikrinden vazgeçmiyordu; Ali öldürüldüğünde onun ölmediğini, tanrılığın bir bölümünün kendisinde olduğunu, kendisini sınırlamanın ve elde etmenin mümkün olmadığını, tekrar yeryüzüne geleceğini ve nasıl ki şimdi haksızlıklarla doluysa, o zaman da adaletle dolduracağını ileri sürdü. Ali'nin dönüşünü boş yere bekleyen yandaşları, Ali'nin kısmen tanrılığının Ali'nin neslinden gelen imamlara geçtiğini eklediler.

Her ne kadar bu mezhep her yana yayılmış ve yandaşları fazlasıyla çoğalmışsa da aynı zamanda, Emevi halifeliğini ilk kez tehlikeye düşüren ve Muhtariyyun ya da Muhtar yandaşları olarak adlandırılan Şiiler bunlardan sayılmamaktadır. Bunlar kurnaz, vicdansız ve fazlasıyla cesur bir serserinin elinde bir araç idiler. Muhtar hemen her mezhebe katılmıştı; önce harici iken ehlisünnete katılmış,

sonra da Mekke'de halifelik iddiasında bulunan Abdullah Bin Zubeyr'in yandaşı olarak Zubeyri, en sonunda da Şii olmuştu. Bu sürekli mezhep değiştirmeyi haklı kılmak için de "takallübü hüda" anlayışını ortaya atmıştı. Ona göre bu değişim ilime olduğu kadar iradeye bağlıydı. Öyle ki, Allah, dün bildiği, istediği buyurduğu şeyi ikinci gün değiştirir ve başka şey bilir, ister, buyurabilirdi. Bu da Muhtar için çok kullanışlı bir öğretiydi; çoğu zaman gelecekten haber veriyor, söyledikleri çıkmayınca da Allah fikrini değiştirdi diyerek işin içinden çıkıyordu. Gene de öğreti Müslümanlar arasında yaygınlık kazandı; ona göre Muhammed bile yerlerine diğerlerini koymak üzere Kuran'ın bazı ayetlerini Allah'ın iptal ettiğini açıklayarak bu öğretiyi benimsediğini göstermiş ve öğretiye itibar kazandırmıştı.

İran vilayetlerinde Ali'nin ve oğullarının talihsiz durumlarından etkilenme ve derin bir duyarlılık hâkim olduğundan, Muhtar, Hüseyin'in öldürülmesinin intikamını almak için çalıştığını açıkladı. Ali'nin diğer bir oğlu, İbn Hanife'yi imam ilan etti. Bu şahsın mantıklı, samimi ve çok ürkek olduğu sanılır; bir topluluk lideri olarak açıkça ortaya çıkmadı; bazen Muhtarın kendi yerine makam sahibi olduğunu açıklar, bazen de onun kendisiyle bağlarını yadsırdı. Bu nedenle de Muhtar kendi kendisinin memuru durumuna düşüyordu. Kimseye bağımlı olmaması nedeniyle kendisi için hoş, yeğlenir bir durumdu bu. İbn Zubeyr topluluğuna olduğu kadar Emevilere de karşıydı. Zubeyrilerden Irak'ın başkenti olan Kuf'u ele geçirdi; Emevileri Hazar nehri kıyılarında, Musul'un çok

yakınında bir yerde yaptıkları savaşta (686) yenilgiye uğrattı. Zaferini önemli ölçüde askerlerinin cehaletine borçluydu. Emevilerin ordusu üzerine yürümeden önce kendi askerlerine: "Zafer elde ederseniz Allah'ın yardımıyla elde edeceksiniz, yenilgide ümitsizliğe kapılmayın, bana vahiy geldi, gerektiğinde Allah meleklerini yardımınıza gönderecek, onların güvercinler olarak bölüklerin yanında uçtuğunu göreceksiniz", demişti. Bu gizin anahtarı, askerleriyle birlikte savaş meydanına gitmeyen ve Kuf'ede kalan Muhtar, birkaç yakınına, şehrin güvercinlerini toplatmış, savaşın akışı olumsuz yönde gelişecek olursa güvercinleri uçurma emri vermişti. Güvercinler Muhtar'a canını kurtarması uyarısını vermiş olacak, ikinci olarak da bu yenilgiyi yengiye dönüştürmek için, bu asılsız hikâyelere meraklı askerlerini, olanca güçlerini harcamaya teşvik etmiş olacaktı. Düşünce başarıya ulaştı. Şiiler savaşta bozguna uğramaya başlamışlardı ki güvercinler serbest bırakılınca "işte melekler!", diyerek cesaretle saldırıya geçtiler; Emevilerin ordusunun bir bölümü de başka nedenlerden dolayı savaştan çekilince üstünlük sağlandı ve savaş kazanıldı.

Ne var ki bu yenginin sağladığı üstünlük uzun sürmedi. İkinci yıl, 687'de Muhtar öldü ve Emeviler üstünlüğü tekrar ele geçirdiler. Gene de Şiilerin kimi zaman silaha sarılmalarına ve mezhep yandaşlarının gittikçe çoğalmalarına engel olamadılar. Bu anlamda, Araplar birbirleriyle savaşırlarken, rüşvet ve sahtekârlık İran'ın Horasan vilayetini kaplamışken durum böyleydi. Abbasiler, peygamberin amcasının torunları bu durumdan hırslarını besle-

mek üzere yararlanma olanağını kaçırmadılar; görevlileri İranlıları kışkırtmaya koyuldular. Büyük bir beceriyle kendilerini alevilerin makamına koyarak, çoğalmakta olan Şiilik yandaşlığını kendi yararlarına kullanmayı başardılar. Görevliler hiç ad anmaksızın, peygamber ailesinden bir halifeye bağlılık yemini ettiriyorlardı; bunların çoğu inanmış Şiiydi ve gerçekten aleviliğin yararına çalıştıklarına inanıyorlardı. Bunların en seçkini Abu Müslim, diğerleri gibi aldanmışlardandı ve ancak lider bildiği kişinin korkaklığı sonucu planını değiştirdi; Alevi Caferi Sadık'a aşağıdaki mektubu gönderdi: "Size açıklıyorum: Peygamber sülalesinin hâkimiyeti altında toplanmak üzere halkı Emevi hükümetinden çeviriyorum, beni desteklemen yeterli olacaktır". Ne var ki Cafer'den gelen yanıt, anlam olarak şöyledi: "Sen benim anlaşabileceğim biri değilsin, bence zaman uygun değil". Ümidi boşa çıkan Abu Müslim, Abu El-Abbas'a yöneldi. Abu El-Abbas önerisini hararetle karşıladı. İktidar değişikliğini iyi yönetebilmek için, adını kullanacakları bir Alevi'nin imameti adını açıklayacakları Abbasilerden birine devrettiğini söylemeyi düşünmüşlerdi. Ancak Alevilerin kullandıkları araç başkaları tarafından da kullanıldı; halifeliğin Abbasilere ait olduğunu kanıtlama isteğiyle, Kuran'ın anlamı değişikliğe uğratılarak yeniden yorumlandı. Aynı amaçla hadisler üretildi. İmamın tanrısallığı anlamına gelen "Uluhiyyet-i İmam" anlayışı ileri sürüldü. Böylece Abbasiler sultanlık tahtının yolunu kendilerine açtılar; kılıç, hançer ve zırh geri kalan sorunları çözdü.

Sekizinci Bölüm
İlk Abbasiler Döneminde İslamiyet

Halifeler:

Abu Abbas El-Seffek	750	El-Emin	809
Al-Mansur	754	El-Ma'mun	813
Al-Mehdi	775	El-Mu'tasem	833
Al-Hadi	785	El-Vasek	842
Harun El-Reşid	786	El-Mütevekkil	847-861

İranlıların Araplar üzerinde, yenilmişlerin yenenler üzerinde hâkimiyeti zaten uzun zamandır hazırlanıyordu! Bu hâkimiyet, yükselişlerini İranlılara borçlu olan Abbasiler tahta çıktıklarında tamamlandı. Bu hükümdarların temel ilkesi Araplardan uzak durmak ve yakın ilişkilerini yabancılarla sınırlamak, özellikle de Horasanlı yabancılara güvenmekti. Dostları onlardan edinmek de bu temel ilkenin gereğiydi. Bu nedenle de sarayın en seçkin kişileri İranlılardı. Belh ateşe tapanlarının lideri olan İranlı büyük bir aileden, ünlü Bermeki* ailesinden gelmeydi. El-Mu'tasem'in gözdesi Avşin, Trans Okazyana'da, Özruşna prenslerinin soyundandı. Buna karşın Araplar, bu duruma içerliyor ve eski hâkimiyetlerine yeniden kavuşmak istiyorlardı. Harun'un oğulları Emin ve Mamun arasındaki

**Hint-İran ve Yunan felsefelerinin tercüme edilerek İslamiyet'in pratiğine kazandırdığı, İslamiyet'e uluslararası nitelik kazandırdığı ve Abbasiler hükümdarlığının bel kemiğini oluşturduğu ileri sürülen aile. Cafer Bermeki, Harun Reşit tarafından öldürtülerek ailesinin etkinliğine son verir. ç.n.*

savaş, temelde, Araplarla İranlıların hâkimiyet için yürüttükleri mücadelenin devamından başka bir şey değildi. Araplar yeniden başarısız oldular; kendilerine pahalıya patlamış olmakla beraber, İranlıların üstünlüğünü yeniden tanımak zorunda kaldılar. Birinin diğeri tarafından yenilmesine bağlı olan ve yenilgiden doğan iktidar değişikliğinde yeniden edilgen ve izleyici olmak zorunda kaldılar. Arapların özgürlüğe dayanan bakış açıları yerine, İranlıların otoriter görüşleri egemen oldu. Ehlisünnete gelince, onlar için Abbasilerin iktidarı Emevilerin iktidarından daha da uğursuz gelmişti. Başka türlü de olamazdı. Emeviler, genel olarak, din konusunda ilgisiz kalmışlardı; ehlisünnet topluluğa gelince, Emevi hükümdarlardan çok azının yanında dayanak bulmuş olsa da Emevilerin iki kutsal şehri denetim altına almalarından sonra, ehlisünnete karşı planlı bir düşmanlık yürütmemişlerdi. Oysa Abbasi halifeler ve çevrelerinde bulunanlar, ehlisünnete açıkça düşmanlık yürütüyorlardı; halifeler dinsiz veya yarı Şii idiler, devlet adamları ise daha beterdiler. Haklı ya da haksız, Bermekileri ateşperest, dahası Allah tanımazlıkla suçluyorlardı. Avşin daha da kötü bir üne sahipti. Gözden düştüğü ve halife onu idari ve askeri üst düzey yetkililerin hazır bulunduğu mahkemenin önüne çıkardığında, iki hocayı kırbaçla dövmekle suçlandı. Avşin suçlamayı reddetmedi; iki hocanın ateşe tapan birini baskıyla camiye gönderdiklerini ve bu durumda şehir halkıyla yapılan anlaşmayı çiğnemiş olmaları nedeniyle, onları gerektiği gibi cezalandırdığını söylemişti. Bunun yanında, sarayında altın ve değerli taşlarla bezenmiş, mulhidlerin bir

kitabını bulundurmakla suçluyorlardı. Bu suçlamayı da reddetmedi: "Bu kitabı bana atalarım içerdiği temiz ahlak öğretilerini okumamı öğütlemiş ve armağan etmişlerdi. Süslemelerini oldukları gibi bıraktım; içerdiği ahlak öğretilerinden yararlandım; dine uygun olmayan bölümüne gelince, o bölümleri dikkate almadım. Dolayısıyla bu kitabı okumakla İslamiyet'e aykırı bir davranışta bulunduğumu asla düşünmedim", dedi. Ateşperestler bile, zamanında güç sahibiyken şimdi her tür yardımdan yoksun bırakılmış bu adama karşı tanıklık yapmaya geldiler ve Kuran'ın emirlerini yerine getirmediğini kanıtlamaya çalıştılar. Ateşperestlerin, Şeyh-ül İslam konumundaki baş rahipleri, diğer bir deyimle "muabbed"leri, ki halifenin sarayında yaşardı, Avşin'i boğulmuş hayvan eti yemekle ve böylesi etin, boğazlanan hayvan etinden daha yumuşak olduğunu söyleyerek kendisini de bu etlerden yemeye teşvik etmekle suçladı. Ve buna, bir gün kendisine: "Arapların bana her şeyi yaptırmalarına razı oldum; zeytin yedim, deveye bindim, nalın giydim ama sünnet olmam için beni ikna etmeyi başaramadılar", dediğini ekledi. Avşin bunu da reddetmedi ve sadece: "Müslüman olmayan biri, suçlama kanıtı sunmak üzere bulunamaz; bununla devletin en yetkili görevlisinin sünnetsiz olduğu açığa çıkarılıyor", demekle yetindi. Özruşna vilayeti ahalisinin kendisini hüda olarak adlandırmasını söylediğini de inkâr etmedi: "Emirlerine bu adı vermek onların adetidir, bunu kendilerine yasaklamış olsaydım saygıları kalmazdı", diyordu.

Dikkat edilirse Avşin gibilerinin Müslüman olarak görülmesinin olanaksızlığı ortaya çıkar. Abbasiler, dayanak-

ları olan Müslümanlıktan, güvendikleri görevlileri kadar ayrılmıyorlardı. Çıkarları buna engeldi. Ancak ehlisünnetten olmaktan da uzaktılar. Bütün doğasıyla tuhaf bir adam olan Mamun, bazen zalim bir otoriter, bazen de ileri görüşlü bir hükümdar olarak görünürdü. Kuran'ın hükümlerini özgürce anlar ve uygulardı; sözgelimi toplum içinde şarap içiyordu. I. Ömer'in zorunlu kıldığı bir namazı kaldırdı. Ehlisünnetin hoş karşılamadığı Yunan felsefesinin okunmasını teşvik ediyordu. Ancak bundan yola çıkarak İslamiyet'ten ayrılmış ve doğacılığı benimsemiş olduğu ileri sürülürse haksızlık edilmiş olur; doğrusu o bir harici olmakla özgürlükçü bir teolojiden yanaydı denilebilir. Ancak kendisi gibi düşünmeyenlere karşı hoşgörülü olduğu söylenemezdi. Bir emirnâmede Kuran'ın yaratılmışlığını ilan etti; bu buyrukta, Kuran'ın tanrısal kaynaklı olduğunun yadsındığını gören ehlisünnet buna karşı isyan etti. Mamun, Bağdat kadısına başcellat, başişkenceci görevini verdi. Kırbaç cezasına başvurarak Kuran'ın ezeli bir varlık olmadığını iknaya yöneldi! "Doğuda olduğu kadar batıda da iktidarların tarihinde sayısız kez ortaya çıkan bir durum burada da kendisini gösterir; kısmi iktidarı belirleme ve seçme hakkı üzerine inşa edilmiş sistemlerde bile erk ele geçirildiği an, "Proselytisme"* ve dini bağnazlık konusunda Sünni otoriterlikte olduğundan aşağı kalınmaz."[13] Kendileri için oldukça tehlikeli olan bu dönemlerde, dinlerinin, artık iktidar dini, resmi din olmadığı bir sırada

Tebşir= yeni dini müjdeleme; çağrı. ç.n.

[13] *Weil, Geschichte den Chalifen,II, s: 288.*

Sünniler, önce olduğu gibi yollarına devam ediyorlardı. İnanç sistemleri, o zamana kadar olduğu gibi dar ve sınırlıydı; harflerin telaffuzuna özenle sarılıyorlardı; bütün bilgileri, ilimleri, ezberleme gücü Kuran'ı ve sayısız hadisi ezberlemekle sınırlıydı; karşıtları haricilerin dini, Yunan felsefesinin de etkileriyle olgunlaşıp dünya haline geldiği ve inanç sistematiği olan bir topluluk oluşturduğu bir dönemde. Bununla birlikte ilkelerinden ayrılmaksızın ellerinden geleni yapmayı sürdüreceklerdi.

İlk Abbasiler döneminde dört ehlisünnet mezhebi ortaya çıktı; aralarındaki ayrılık inanç farkılığından değil, hukuki konulardan kaynaklanmaktaydı ki, İslami hukukun Kuran ve hadisler üzerine inşa edilmiş olduğu bilinmektedir.

Gene bu devirde hadisler toplandı ve dikkatle incelendi. Ehlisünnet dinine sistemlilik ve sağlamlık kazandıran da bu iki gelişme oldu.

Dört mezhep kurucularının birincisi Abu Hanife, İran kökenliydi. Irak'ta yaşadı ve 767'de öldü; ikincisi, Malik idi ve 795 yılında öldü; üçüncüsü Medineli büyük hoca El-Şafii idi, Muhammed gibi Kureyş kabilesindendi, 820'de öldü; dördüncüsü de İbn Hanbel, Bağdat'ta hocaydı. Her ne kadar bu hocalar dinin temel kuramları üzerinde neredeyse görüş birliği içinde olmuşlarsa da bugün bu dört mezhebin yandaşları inançlarında birbirinden çok farklı görüşlere sahip olmuşlardır. Hanbeliler, beşernüma* düşünceye sahip, bağnaz, hoşgörüsüz, ayrıntılara özen gösteren bir mezhep kurdular; din adına, özel-

*Anthropomorphique: Allah'a insani vasıflar yükleme AC.

likle Abbasilerin Bağdat'ta hâkimiyetleri döneminde birçok ayaklanma gerçekleştirdiler. Eğlence yerlerine saldırıyor, şarap testilerini döküyor, şarkıcıları dövüyor, müzik aletlerini kırıyorlardı. Hanefilik en özgürlükçü mezhebi oluşturur ve diğer iki mezheple Hanbeli mezhebi arasında orta yerde mevki tutuyordu; gerçekte Malikiler sonradan bağnazlıktan uzaklaşmışlardı.

Daha önce andığımız Buhari de (ölümü 870) İranlı bir ailedendi ve ailesi dedesinin babası zamanında Müslümanlığı kabul etmişti. Onu, büyük eserini hazırlamaya yönelten şey, gerçeğe olan bağlılığıydı. Buhari'nin kendisinin anlattığına göre: "Peygamber rüyamda bana göründü; sinekleri çevresinden kovuyordum; bana öyle geldi. Uyandığımda bu rüyanın manasını, bir rüya yorumcusuna sordum, bana, ondan yanlışlıkları çıkarmam gerektiğini söyledi". Ehlisünnetin en çok önem verdikleri bir özelliğe, çok güçlü bir hafızaya sahipti.

Bir gün Bağdat'ın birçok hadis hocası, Buhari'yi sınamak için anlaşırlar; on öğrencisinden her biri, anlatıcısının adı ve metnin kanıtı değiştirildikten sonra o haliyle Buhari'ye okumak üzere görevlendirdiler. Hadisler kendisine okunduğunda Buhari, bu hadisleri bilmediğini ancak benzer hadisler tanıdığını söyledikten sonra, hadisleri doğru metinlerini anlatıcılarının adlarıyla birlikte söyler. Eleştiri yeteneğine gelince, bundan da yoksun olmadığını görmüştük; işini büyük bir özenle yaptığından kuşku duyulamaz. İşi dini bir görev anlayışıyla yapıyordu; iki kez abdest alıp namazını kılmadıkça hiçbir hadisi yazıya dökmüyordu. Buhari'nin derlemesi dışında, Buhari'nin

çalışmasıyla birlikte en iyiler içinde kabul gören Müslim'in ve Abu Davud'un hadis çalışmaları ve diğer çalışmalar ortaya çıktı.

Bu dönemin ehlisünnet alimlerinin çalışma ve kararlılıklarına saygı duymak gerekir; fazlasıyla baskı ve sindirme altında yaşıyor ve çok kötü davranışlarla karşılaşıyorlardı. Kamuoyunun Sünni alimlere gösterdiği saygınlık - ki Buhari'nin konuşmalarını Bağdat'ta 20 bin kişi dinliyordu- dikkate alınmaksızın Abbasiler onları aşağılamayı sürdürüyordu. Onlara adi suçlulara davranıldığı gibi davranılıyordu. Maliki mezhebinin kurucusu Malik, özgürce yapılmadığı ve zorlamayla bağlılık yemini ettirildiği için Abbasileri tanımanın farz olmadığını, halife El-Mansur döneminde söyleme cesaretini gösterdiği için, halifenin akrabası olan Medine valisi tarafından huzura getirtilmiş ve kırbaçlanmış, bu sırada bir kolu yerinden çıkmıştı. Mamun döneminde en çok saygınlık kazanan iki din alimi İbn Hanbel ile Muhammed Bin Nuh, Kuran'ın "mahlukiyet"ini kabul etmedikleri için engizisyon mahkemesine çıkarıldılar. Reddetmekteki kararlılıkları nedeniyle halifenin bulunduğu Tars'a zincirlenmiş olarak gönderildiler. Mamun'un ani ölümü, bu kez onları bekleyen sondan kurtarmıştı. Ancak ondan sonraki Mu'tasem döneminde ateşperest Avşin, halk tarafından evliyalardan sayılan İbn Hanbel, Kuran'ın yaratılmışlığını kabul etmediği için değnek cezasına çarptırıldı.

Genel olarak Sünniler, bu kötü davranışlara karşı sabır gösteriyorlardı; bu durum, İslam'ın ruhuna aykırıydı ancak Abbasilere karşı çıkabilecek kimseleri olmadığından,

başka türlü davranamıyorlardı. Dine bağlılık duymayan Emevileri buna uygun görmüyorlardı. Dahası Abbasiler, ileri gelenlerini neredeyse bitirmişlerdi; katliamdan kurtulanlar, çok uzağa, imparatorluktan ayrılmış olan bir ülkeye, İspanya'ya gitmişlerdi. Bununla birlikte kimileri, ateşli bir hasretle bakışlarını özellikle inanç sahibi ve namuslu bir kişi olan I. Haşim'in hükümeti döneminde İspanya Emevileri üzerine çeviriyordu. Malik de halifelik tahtına oturmaya yalnız bu hükümdarın layık olduğunu ve Müslüman bir hükümdarın yeterliliğini kendisinde bulundurduğunu savunuyordu. Ancak bu sonuçsuz bir dilek olarak kaldı. Alevilere gelince, ehlisünnet onlarla hiçbir zaman, hiçbir şekilde anlaşamıyordu. Kendisine zalimce davrandıkları için halifelik koltuğunu isteyen herkesi Abbasilere yeğleyen Malik, Alevilerin halifelik iddiasını da bir ölçüde sıcak karşıladıysa da Sünnilerin büyük çoğunluğu emirlerini Tanrı yerine koyan bu Şiilerden söz edildiğini bile duymak istemiyordu. Onları mümin olmayan putperestler olarak görüyordu. Bu nedenle de El-Vasek döneminde, kendilerinden biri bu rolü üstlenene kadar, ehlisünnetin halifeliği isteyecek bir kimsesi olmamıştı. Halife El-Vasek dinden çok bedensel zevklerle ilgileniyordu ve bu konuda mutezileyle, ılımlı Şiilerin görüşlerine göre hareket ediyordu. Dolayısıyla bunların ilkeleri üstün tutuluyordu. Bu ilkeleri yerenler içinde din bilgini Ahmet İbn Nasr ilk başta geliyordu. Saygın bir ailedendi; büyük babası Abbasilerin ilk murahhaslarından biri olmuştu. Ona göre halife mümin değildi; onu tahtından indirmeyi amaçlıyordu. Başarılı olursa kendisi halife olacak

veya kendisi ve yandaşları yeni bir halife seçebileceklerdi. Amacında ciddiydi ve halk kazanılmıştı. Ayaklanmaya katılanların birer altın kazanacakları kesindi. Bütün yandaşlar boruların çalmasıyla, silahlanmış olarak toplanacak ve Bağdat askeri güçlerine aniden saldıracaklardı. Bu arada halifenin makamından alındığı açıklanacaktı. Ayaklanma günü saptanmıştı; bir gün öncesinde akşam, yandaşlardan iki kişi Muhammed'in yasakladığı içkiden fazlaca içtiler ve ne yaptıklarını bilmeden isyan borusunu çaldılar. Bunu duyan kimi yandaşları silahlarıyla sokağa çıktılar. Güvenlik askerleri için bunları yakalayıp yandaşlarının adlarını almak zor olmadı. Olay önemli görülmemiş olmalı ki siyasi suç olarak görülmedi ancak Ahmet İbn Nasr, Kuran'ın bir yaratılmış olduğunu kabul etmediği ve inananların cennette Allah'ı göreceklerine inandığı için, imansızlıkla suçlanarak hakkında idam kararı verildi. Öldürüldü ve kesik başı şu sözlerle teşhir edildi: "Bu baş, imansız, dinsiz, çok tanrıya inanan Ahmed İbn Nasr'ındır".

Sonuçsuz kalan ayaklanma girişimi, ehlisünnet topluluğunun yetersizliğini bir kez daha göstermişti. Sabırla daha iyi günlerin gelmesini beklemekten başka çareleri yoktu. Topluluk için sevindirici olan, çok uzun bir süre beklemeyecek olmalarıydı. Abbasilerin durumları giderek kötüleşti. Dostları onları terk etmeye başladı. Sonuçta Abbasiler Sünnilerde dayanak aramak zorunda kaldılar.

Abbasiler başlangıçtan itibaren kendi yandaşlarıyla, tahtı ele geçirmelerini sağlayan; farklı gruplardan oluşan İranlılarla iyi geçinmeyi, anlaşmayı başaramadılar. Bunların çoğu, Abbasilerin halifelik koltuğuna oturmasıyla

adaletin her tarafta hâkim olacağına ve altın döneminin, devri saadetin geleceğine inanıyorlardı. Bu inançla onlara körü körüne boyun eğmişlerdi. Allah'ın temsilcisi emrettiğinde öldürmüş, zehirlemişlerdi; her buyruğu onlar için Allah'ın buyruğuydu ve amacın görkemi ve iyiliği araçları meşru kılıyordu. Abu Müslim de böyle düşünenlerdendi ve herkesten çok Abbasi iktidarına hizmet etmişti. Ancak çok geçmeden gözleri açıldı; Abbasilerin hâkimiyeti adalet değil, zulüm dönemiydi. İnananlar, olanların Allah'ın değil, şeytanın işi olduğunu görerek yaptıklarından büyük pişmanlık duydular. Abu Müslim halifeye ilginç bir mektup gönderdi: "Peygamber ailesinden bir yol göstericim vardı; Allah'ın emrettiği dini ve gereklerini öğretecekti; ben onun şahsında ilmi, gerçeği bulduğuma inanıyordum, ancak o Kuran'ı kullanarak beni yanlışa götürdü; dünya nimetleri, dünya mutluluğu için, Kuran'ı yorum ve anlamda değiştirdi, benden her tür acıma duygusunu uzaklaştırmayı, kılıcımı çekmeyi, düşmanı ve hiçbir hatayı bağışlamamayı Allah adına bana buyurdu. Buyruklarınızın hepsini yerine getirdim; size iktidar yolunu açtım; sizi yeterince tanımıyordum; şimdi ise yeterince tanıyorum ve pişmanlık duyuyorum. Yaptığım yanlışlıkları Allah bağışlasın. Allah bağışlamaz da cezaya çarptırırsa, gene de onun adil olduğunu kabul ederim."

Abu Müslim'in vücudu kolaylıkla ortadan kaldırıldı ama Horasan'da büyük bir saygınlığı vardı. Kendisi gibi, ümitleri boşa çıkan yandaşları çoktu; 60 bin kişi Müslim'in öldürülmesinin öfkesiyle ayaklandı. Abbasilerin en sağlam dayanağı olması gerekenler şimdi onlara en çok

düşmanlık duyanlardı ve bu topluluğu boyunduruk altına almak için kan selleri dökmek gerekti.

Abu Müslim'in yandaşları Hint-İran düşüncelerinden esinlenmiş hükümdarlarına, Tanrı anlamına gelen "Hüda" adı veren, daha çok abdal bağnazlardı. Zaferden kuşku duydukları sürece Abbasiler bu türden ayinlere karşı hoşgörülü davranmışlardı. Hükümdar olduktan sonra bu ayinlere göz yummaları olanaksızdı; aksi halde yalnız ehlisünneti değil bütün Arapları karşılarına alacaklardı. Öte yandan İranlılar için hüda olmayı reddetmekle, onların, kendileriyle bağlarını sarsmış oluyorlardı. Sonuçta iki seçenekten birini yeğlemek zorundaydılar ve sonuçta çok sadık olmalarına karşın İranlılar Araplara feda edildi. Asfahan şehri yakınındaki Ravend şehri halkı ibadet etmek üzere Mansur'un yanına geldiklerinde durumu öğrendiler. Ravendliler Mansur'u Allah olarak adlandırıyor, Mekke valisini Cebrail, Hassa ordusu komutanında Adem'in ruhunun bulunduğuna inanıyorlardı. Topluluğun ibadet isteğini reddetmekle kalmadılar, liderlerini hapse attılar. O andan itibaren Mansur, onların gözünde halife olmaktan çıkmıştı. Meşru hükümdar ve Allah kavramları onlar için birbirinden ayrılamayan iki şeydi ve Allah hükümdar olmadığını açıkladığı durumda kendisini, iktidarı zorla ele geçirmiş biri olarak görür, iktidardan atılması gerektiğine inanırlardı. Gecikmeksizin gerekli plan yapıldı. Hapishaneye gittiler; dikkatleri çekmemek için boş bir tabutu grubun ön tarafında, cenaze töreni görüntüsü vererek taşıdılar. Hapishaneye vardıklarında hapishanenin kapısını kırdılar; reislerini kurtardıktan sonra

da halifenin sarayına saldırdılar. Zorlu anlar yaşandı ancak yeterli sayıda asker yetişmekte gecikmedi ve isyan bastırıldı. İran'da da durum farklı değildi; Abbasiler Allah olmayı reddettikleri için çoğunluk halifeyi tanımıyordu. Bu nedenle de yönetim karşıtları burayı, amaçlarına uygun verimli topraklar olarak gördüler.

Abbasiler, Müslüman yazarların "Zındık" dedikleri "Rafizin"lerle de savaşmak zorunda kaldılar. Bunlar, ateşperest ya da diğer İranlı tarikatların yandaşları, "Mazdeki" ya da "Özgürlükçü"ydüler. Müslüman yazarlara güvenilebilirse, memleketin Araplar tarafından istilasından önce var olan "Mazdeki" inancı, mallarının ve kadınlarının ortak olması gerektiği düşüncesini savunuyorlardı. Müslümanlar dini görevlerini yerine getirirken onlarla eğleniyor, özellikle de hac merasimlerini keskin bir dille eleştiriyorlardı. Ne Allah'ın varlığına ne de ahirete inanıyorlardı. Buna karşın, bütün dinlerin ortak yanı olan moral değerlere önem veriyorlardı; insan sevgisi öğretisine özellikle özen gösteriyorlardı. "Özgürlükçü"lere gelince, bütün peygamberleri, tek amaçları kendilerine dayanak edinecekleri bir toplumsal yapı oluşturmak isteyen sahtekârlar olarak görüyorlardı; dini görevleri de sıradan bireyleri disiplin altına almak için icad edilmiş, ahlaklı ve eğitimli birinin izlemek zorunda olmadığı kurallar olarak değerlendiriyorlardı. Abbasiler iktidara yürürken bu mezhebi koruması altına almıştı; Kardeşi Emin'le mücadeleye girişti̇ği sırada Ma'mun da bu tavrı sürdürmüştü. Ancak Abbasileri bağnaz Şiilerle bağlarını koparmaya iten bu nedenler, diğerleriyle de hiçbir ilişki kurmamaya,

yönetime katılımlarını engellemeye, dahası işi, onları baskı altına almaya vardırmışlardı. Bu nedenle bu insanlar için hüküm vermek üzere El-Mehdi, engizisyon mahkemelerine benzeyen ve varlığını Harun El-Reşid dönemine kadar sürdürecek olan engizisyon benzeri bir ceza mahkemesi kurdurmuştu. Haksızlık etmemek için, bu mahkemenin Hıristiyan engizisyon mahkemeleriyle asla rekabet edemeyeceğini de söylemeliyim. Bununla birlikte, birçok günahsızı, zındık, kollektivist ya da özgürlükçü olmakla suçladı ve idama mahkum ettirdi.

Bunun sonucu, yönelimlerinde ne kadar birbirlerinden uzak olurlarsa olsunlar, hemen bütün Zındıklar ortak bir duyarlılıkla Abbasilere karşı uzlaşma kabul etmez bir kin ve öfke duyuyorlardı. Bütün bu düşman gruplara Aleviler de eklendi. Abbasiler onların inançlarını iktidar yararına savunmuşlarken şimdi, saltanatın kurucusu ve ardıllarınca baskı ve sindirme altına alınmışlardı. Yalnızca Ma'mun bir anlaşma arayışına girdi; ne var ki bu girişim çok geç gelmişti ve sonuçsuz kalması kaçınılmazdı.

Halifelerin çevresi düşmanlarla kuşatılmıştı. Sayısız ayaklanmayı bastırmak zorunda kaldılar. Aleviler sürekli olarak isyan ediyorlardı ve bu isyanlar sonuçsuz da kalmıyordu; Abbasilerin elinden iki büyük vilayeti aldılar: Marakeş imparatorluğu* ve Hazar denizi kıyısında bulunan Tabaristan.

İslamiyet'in kök salamadığı ve Budist inancın bozulmaksızın korunduğu Horasan ve Trans Okazyan; bu ikincisinden Abu Müslim'in yazıcısı olan çuha boyacısı bir iş-

*Fas. ç.n.

çi ortaya çıktı. Bu kişi, yüzünün olağanüstü çirkinliğini gizlemek; insanlarda yaratacağı olumsuz etkiden kaçınmak amacıyla taktığı altın maske nedeniyle, maskeli anlamına gelen El-Mukanne adıyla bilinirdi. El çabukluğu marifeti vardı ve doğa bilimlerinde oldukça bilgi sahibiydi. Öyle ki daha önceleri mucize yapan biri olarak tanınırdı. O dönemde Tenasüh* ve Tecessüd** ve Şiilik ötesi öğretilerini yaymaya çalıştı. Bu öğretiye göre Allah, sırasıyla, Adem, Nuh, İbrahim, Musa, Muhammed, Ali, Ali'nin oğlu Muhammed İbn El-Hanife ve son olarak da Abu Müslim'in şeklinde görünmüştü; şimdi de kendi şahsında görünmekteydi. Yandaşı çoktu. Halife El-Mehdi'nin üç ordusunu da yendi ve dört yıl direndi. Sonunda kalan yandaşlarıyla çekilmek zorunda kaldığı kalesinde kuşatılınca, toplu olarak kendi kendilerini zehirleyerek yaşamlarına son verdiler.

Aynı dönemde Mecusilerin Carcan'da ve Kuzey Suriye'de Mazdekilerin ayaklanmaları da daha az tehlikeli olmamıştı. İmparatorluk ailesinin, halifenin akrabalarının en ileri gelenlerinin adları da bu dönem ayaklanmalarının başında yer alanlar arasında bulunuyordu. Ancak en çok yayılanı Babek ayaklanması olmuştu. Diğer ayaklanmaların çoğu gibi, Hind-İran inancını Şii inancıyla harmanlayan bu yiğit İranlı, Abbasilere karşı tam 22 yıl direndi; Abbasiler, 250 bin asker feda edildikten sonra isyanı bastırmayı başardılar.

(Metempsycose (*Felsefede: ruh göçümü, ruh sıçraması, ruhun bir cisimden ötekine, kimi zaman da insandan hayvana, ya da hayvandan insana geçmesi inancı. ç.n.)*
**Vücuda bürünme.*

Abbasilerin, sürekli olarak yenilseler de hiçbir zaman boyunduruk altına alınamayan Haricilerle de hemen her yerde ve sürekli olarak savaşmak zorunda kalmaları da bunlara eklenince, insan kendine şu soruyu sormadan edemiyor: Bütün bu düşmanlara karşı hükümdarların hükümranlıklarını sürdürmeleri nasıl mümkün olabildi? İkincisi, otoriter yönetim konusunda yeterince deneyimli ve bu konuda Makyaveli'den öğrenecek bir şeyi olmayan bu hükümdarlar dayanak noktalarını oluşturacak iki ayrı temeli tanımadan önce neden körlemecesine deneme ve sınamaya tuttular? Gerçekte onlara gerekli olan şey öncelikle, Arapların ve İranlıların dillerini anlamayacak, vatandaşlarının dini inançlarına ve politikalarına ilgisiz kalacak, böylece kendilerini besleyen efendilerinin ellerinde kör bir alet olacak yabancı askerler, ücretli askerlerdi; ikincisi, imansızları yakmak hakkına sahip olmak ama imansız durumuna düşmemek için de ehlisünnet cemaatine katılarak alimler heyetinde dayanak aramalıydılar.

Zorunlulukların yönlendirmesiyle önce yabancı askerlere başvurdular. Bu, doğal bir zorunluluktu: Araplar hiçbir zaman onların güvenlerini kazanamamışlardı; İranlılar da hiç güven vermemişlerdi. Türkleri ve Barbarları paralı asker olarak aldılar. Daha El-Mu'tasem döneminde bütün hassa birliği askerleri ve diğer birliklerin çekirdek gücünü bu yabancı askerlerden oluşuyor, yabancı asker sayısı 70 bini buluyordu. Ne var ki bir despot yalnızca asker gücüyle iktidarını sürdüremez; ruhaniler, hocalar gereklidir. Bu bir gerçektir ama Abbasilerin ilk dokuz hükümdarı bu gerçeği göremedi. Bu nedenle de mutezile ve

yarı Şii inançlarına bağlanmak zorunda kaldılar. Sonunda onuncu sultan El-Mütevekkil tahta çıktı ve onunla ehli-sünnet âlimlerinin uzun zaman bekledikleri günün şafağı söktü.

Benim düşünceme göre El-Mütevekkil, gaddar ve hain bir despottu. Oğlu, başlangıçta ileri gelenler ve aristokratlar tarafından halifeliğe uygun görülmüş olan El-Vasek'in kardeşiydi ancak çocuk yaşında uzun hükümdar elbisesinin içinde budalaca görünüşü nedeniyle, Türk muhafız birliği komutanı, El-Mütevekkil'in halife olmasını kabul ettirmeyi başardı. Yeni halife, kardeşini halife yapmak isteyen vezirden öfkesini çıkarmakta gecikmedi; onu hapse attırdı; ona her türlü işkenceyi yaptırdı ve sonunda dar, iç duvarları çivilerle kaplanmış bir fırının içine kapattı ve canhıraş bir ölüme terk etti. Çabalarıyla tahta çıktığı Türk komutanı daha mutlu bir son beklemiyordu; hükümdarların teşekkür gibi bir alışkanlıkları yoktu; Türk komutan İtah'a derin bir kin besliyordu; nedeni ona duyduğu minnettarlıktı. Buna İtah'ın halifenin yanında bulunduğu ve fazlaca içmiş oldukları bir akşam El-Mütevekkil'in kendisine yaptığı hakaretlere katlanamayıp üzerine yürümesi de eklendi. İtah ertesi günün sabahında özür diledi ve bağışlanmasını istedi; hükümdar da olayı unuttuğu güvencesini verdi. Gerçekte, maliye ve içişleri bakanlığı görevi yanında muhafız birliği komutanlığı yapan bu etkili mabeynciye karşı o an bir girişimde bulunamadı. Bir süre sonra onu, hac görevini yerine getirmesi için gitmeye ikna etti. Böylelikle, onu askerlerinden ayırdıktan sonra yolda tutuklattı ve

susuzluktan öldürdü.* Daha sonra doğal bir şekilde öldüğünü iddia etti ve bu iddiasını, cesette yara ve darp izi bulunmadığını tanıklara söyleterek kanıtladı.

Bütün bunlarla birlikte El-Mütevekkil, sonuçta ehlisünnettendi ve din âlimleri bu konularda, bizim varacağımız görüşten çok farklı hükümler veriyorlardı. Bir Müslüman tarihçi, bu halifenin Ali'ye duyduğu nefrette çok ileri gittiği düşüncesinde. Ali'ye, peygamberin yeğeni ve damadı olmasının onurunu taşıması nedeniyle, bu emire çok saygı duyuyor ve yüceltiyorlardı. Tarihçi, "diğer konularda en iyi halifelerden sayılırdı çünkü, Kuran'ın mahlukiyetine inanmayı yasaklamıştı", diyor.** Sünni olması dışında sarhoş, şehvetperest, hain, acımasız bir zalim olmasının ne önemi vardı? Sünniden de ilerdeydi; dinin arılığı için coşkulu bir çabayla davrandığından, farklı düşünenleri sindirmeye, işkence etmeye ve olabildiğince öldürmeye çaba harcıyordu. Önceki sultanlarca neredeyse unutulmuş, Yahudi ve Hıristiyanlara ait kimi düzenlemeleri sertleştirilerek yeniden uygulamaya konuldu. Memuriyetlerini kaybettiler, kıyafetleri düzenlemeye tâbi tutuldu. Arapların hâkimiyeti döneminde yapımına hoşgörü gösterdiği kiliselere el konuldu; büyük kiliseler cami haline getirildi, küçüklerse yıkıldı ve toprağının kirletilmiş olduğu savıyla yerlerine yapılar inşa edilmesi yasaklandı, arsaları boş

**Türk tarihçilerine göre İtah, halifenin emriyle İbrahim oğlu İshak tarafından Bağdat'a getirtilmiş, hapsedilmiş ve hicri yılı 235'te hapiste ölmüştür. Ancak Dussaud'ın verdiği bilgi bizce daha mantıklı görünüyor. AC.*

***Abu El-Feda, cilt: 2, s: 190.*

bırakıldı. Müslüman olmayanların evlerinin kapısına iblis suratlı bebekler çivileniyordu. Mezarlıklarına da saygı gösterilmiyordu; mezarlar yerle bir ediliyordu ve ancak Müslüman mezarı sanılanlar bu yıkımdan kurtuluyordu.* Ehlisünnet inancında olmayan Müslümanların durumu daha da zordu; söylemeye gerek yok ki, Kuran'ın ezeliyetine inanmayanlar ağır baskı altına alındı. Ehlisünnetin saygınları Abu Bekr, Ömer, Osman ve Ayşe ile ilgili olumsuz görüş belirten, kim olursa olsun kırbaç cezasına çarptırılır sonra da Dicle nehrine atılırdı. Ma'mun döneminde Ali'nin mükemmelliği ve yüceliğinden kuşku duyanlar vatandaşlık haklarından yoksun bırakılırdı. Şimdi ise rüzgârlar tersine esiyordu; Ali'nin lehine söz edilemiyordu. Halife, bir din âlimine, Ali'nin oğullarını mı kendi oğullarını mı daha üstün bulduğunu sorduğunda, muhatabı, Ali'nin oğullarını övmüş, buna karşın Mütevekkil'in çocuklarına ilişkin bir şey söylememişti. Buna kızan halife, âlimi ayaklarının altında çiğneyerek öldürmelerini Türk muhafızlarına buyurdu.

Şiilerin hac görevi gibi yerine getirdikleri Hüseyin'in mezarını ziyaretlerine artık izin verilmiyordu. Hüseyin'in mescidi yıkıldı ve tarla haline getirildi. Bağnazlık ve yasaklanmış mezhepler çoğaldı, son düzeye vardı. Öyle ki Müslüman topluluğun direkleri sayılan ve en üst düzeyde yüceltilen imamlar bile dinsizlikle suçlandı. Buhari bile, hayatının ihtiyarlık döneminde ehlisünnet temel inançlarına aykırılık suçlamasına karşı kendisini savunmak zo-

*İbn Maskuveye, Krallık Akademisinin el yazması kitaplarından no: 101, s: 168-169

runda kaldı; mutezileler gibi, insanın kısmi iradesine ve Kuran'ın yaratılmışlığına inandığı söylentisi yayılmıştı.*

Sünnilerin zaferi mükemmeldi; geçmişe tepkisellikleri ifadesini şiddette buluyordu. Bununla birlikte yalnızca maddiydi. İnançları henüz sistemli değildi ve ilmi esasları oluşmamıştı. Ehlisünnet din bilginleri, mutezileyle tartışabilecek durumda değillerdi. Bu durum da kısa bir süre sonra değişti. Mutezile mezhebinin en ünlü din bilginlerinden Abu El-Hasan El-Eşari (ölümü, 941) Sünnilerin safına geçti. Bu mezhep değişikliği öyle önemliydi ki dini anlatılar bunu bir mucize olarak ele alır: "Muhammed, Eşari'ye rüyasında göründü ve yalnış yolda olduğunu kendisine anlattı ve doğru yola girmesini sağladı", derler.** ancak tarih, Eşari'nin mezhep değiştirmesinin nedeninin Tanrısal adalet ve kader hakkındaki görüşü olduğunu söyler. mutezile kendi anlayışına uygun bir düşünce geliştiriyordu; dönemin başlıca din alimi El-Cebai ile Eşari arasında geçen konuşma şöyledir:

Eşari: Örneğin üç kardeş ele alalım, birincisi sadık bir mümin, ikincisi küfür ve isyankârlıkla ömür geçirse, üçüncüsü henüz çocuk yaşta ölse kıyamet günü bunların durumu ne olur?

Cebai: Birincisi; cennette iyi bir konumda bulunur, ikincisi; cehennemin dibine gider, üçüncüsü; çocuk kur-

**Halaka-l-efalu lilubbad, Abu-l Müfda, cilt: 2, s: 238. Raiske gibi, Krehl de Alman Şarkiyatçıları Dergisinin cilt: 4, s: 6, 'Buhari Hakkında İnceleme' adlı makalede, "Halaka-l-efalu lilubbad"in karşılığı olarak, insanın gerek iyi, gerek kötü eylemlerinin nedeni Allahtır denilmektedir ki bu gerçekte ehlisünnetin düşüncesidir ve Buhari bununla suçlanamazdı. Abu-l Müfda'nın sözlerinin doğru anlamı ileri sürülenin tam zıttıdır. RD.*

***İbn Asker, Hattı Dest 698, s: 10*

tulur ancak mümin kardeşi kadar iyi bir konumda olmaz.

Eşari: Sözgelimi çocuk, abisinin bulunduğu yere gelmek isterse buna izin verilir mi?

Cebai: Hayır, ona, kardeşinin bu konumu hakkıyla kazandığını, yaşamınca Allah'a itaat ettiğini kanıtladı, ancak sen bunu yapmadın.

Eşari: Ya çocuk: "Benim suçum yok; sen bana kısa bir ömür verdin ve beni itaatimi kanıtlama olanağından yoksun bıraktın", derse?

Cebai: Bu durumda ona: "Eğer sana daha uzun bir ömür verseydim asi ve cehenneme layık olacağını biliyordum; sana çocuk yaşta ölümü vererek, senin için daha iyi olanı yaptım", denilir.

Eşari: Peki, örneğin, asi olan kardeş: "Ey Tanrım, madem ki onu bekleyen sonu biliyordun, benim için hazırlanmış geleceği de biliyordun, benim için daha iyi olanı neden yapmadın?", derse, Allah ne der?

Cebai: Sen şeytanın yanıltıcılığına kapılmışsın.

Eşari: Asla, fakat üstadın eşeği köprünün ortasında duruyor.

Bu tartışmanın gerçekleşmesinden sonra Eşari, mutezileden giderek uzaklaştı ve sonuçta ayrıldı. Bir gün Basra'nın Büyük camisinde, kürsüden öğrencileriyle konuşurken yüksek sesele: "Beni tanıyanlar benim kim olduğumu bilirler. Bilmeyenlere de Eşari olduğumu söylerim. Kuran'ın yaratılmışlığını, gözlerimin hiçbir zaman Allah'ı göremeyeceğini ve insanın eyleminden sorumluluğunu öğrettim; şimdi hakikate dönüyorum. Hatalarımdan arınıyorum; mutezileyi

reddetmeyi ve yalnışlıklarını açığa çıkarmayı taahhüd ediyorum", dedi.

Sözünde durdu ve ehlisünnet inanç sistemini, dostlarından öğrendiği mantığına dayanarak, mutezileye karşı kendi silahlarıyla savundu. Sünniler başlangıçta bu yeni müttefiğe karşı güvensizlikle yaklaştılar. Saf inancı kuşanmış olsa da felsefeden korkuyorlardı. Dört mezhebin en dar ve özgürlükten yoksun olan mezhep yandaşı Hanbeliler Sünni felsefeciye kesinkes karşıydılar. Onu, bu dünyada sorumlu olunmadan kanı dökülebilecek bir gavur olarak görüyorlardı. Eşari ölünce mezarından çıkarıp cesedini yakmak bile istedilerse de hükümet buna engel olmak zorunda kaldı. Daha sonra gene aynı girişimde bulunmaları nedeniyle Eşari'nin gömülü olduğu yeri tanınmaz hale getirmekten başka seçenekleri kalmamıştı. O dönemde henüz çok güçlü ve geniş bir yandaş kitlesi olan bu mezhebin, ehlisünnet inancını mantıkla birleştirmeye çalışmış olan bu adama karşı duydukları öfke böyleydi! Ancak Sünnilerin büyük çoğunluğu bu duyguları paylaşmıyordu. Doğrusu o ki Eşari'nin onların amaçlarına ve davalarına yaptığı hizmetlere saygı duyulması gerekirdi. Eşari'nin sistematiği körlemesine benimsenmiş düşüncelerden arınmış bir felsefi sınamanın zorlamasına direnebilir miydi? Bu bir başka sorun; kesin olan, Eşari'nin, felsefi prensiplerle donanmış olduğuydu. Neredeyse mutezile kadar etkili olabiliyordu; değişik mezhepleri birleştirme amacı güdüyordu ve usa vuruma uygunluğu ön plana çıkıyordu; daha fazlasını ondan beklemekse haksızlıktı. Eşari'nin sistematiğini benimseyen imamlar günden güne

çoğaldı. Sonuçta öylesine ehlisünnetten sayıldı ki onun görüşlerini çürütmek isteyenler idamla cezalandırılmaları gereken gavurlar olarak görülmeye başlandı. Bu mümin filozof, "veliyyüllah" mertebesine yüceltildi; Muhammed, Eşari'nin sistematiğinin en hakiki dini anlayış olduğunu söylemek üzere imamların rüyalarına girdi!

Mutezilenin görüşleri ise zamanla gücünü yitirdi. Maddi güçten; halifelerin artık mutezileden olmamaları nedeniyle iktidar desteğinden yoksun olmak, onları vuran ilk felaket oldu. İkinci felaket de Eşari'nin yolunu ayırması, saflarından ayrılmasıydı. Bir Müslüman yazar: "Bir zamanlar mutezile başını dik tutuyordu, ancak Allah, Eşari'yi gönderince onların iktidarı sona erdi", diyor. Bununla birlikte mutezile, birdenbire yok olmadı; ola ki şu ana kadar da yandaşları vardır. Ne var ki güçlerini bütünüyle yitirdiler. Söz gelimi XI. yüzyıldan bu yana ün kazanmış bir imamları olmadı. Eşari'nin inanç sistemi ise giderek daha iyi düzenlendi. Öyle ki yalnız inanç ilkelerini içermekle kalmayıp, Tekvin (ontoloji) ve Kosmoloji (evrenin oluşumu prensibi) vs. bütünüyle felsefi olan alanları da kapsar hale geldi.

Birinci cildin sonu...

İKİNCİ CİLT

Dokuzuncu bölüm
İsmaililer

Sünnilerin zaferi ne kadar mükemmel görünürse görünsün, kendilerini tehdit eden tehlike bütünüyle ortadan kalkmamış, yalnızca yerini değiştirmişti. mutezileden korkmaya gerek kalmamıştı. Diğer düşmanlar vardı ve bunların yorulmak bilmez çabaları, önemi yadsınmayacak bir başarı ile taçlandırılacaktı. Şiilerden ve Şii adı altında İslamiyet'e karşı düşmanlık duygularını gizleyenlerden söz etmek istiyorum.

Temel konularda hemen bütün Şiiler müttefikti. Gerçekte, Kuran'ı başlarından atmak isterlerdi; açıkça bu kadar cesur bir girişimde bulunmaya cesaret edemediklerinden, onu, mecazi anlamlarıyla yorumluyor ve bu yöntemlerinin haklılığını kanıtlamak için bir rivayeti dayanak alıyorlardı. Buna göre, Peygamber: "Biz Peygamberler insanlara, idraklarına göre, söz söyleriz."* Böylece, İslam'ın buyruklarını, akıl yürütme yoluyla etkisiz hale getirmek ve bu dine bir dizi yabancı inanç ögesini katmak onlar için olanaklıydı. Buna ek olarak, imamlığın, maddi iktidarın koparılmaz bağlarla zaten bağlı olduğu ruhani iktidarın Ali soyuna aitliği ve imamın yanılmazlığı ** bir diğer deyimle, günahsızlığına inanmaktaydılar.

Şiilerin kendi aralarında anlaşmazlık konusu, altıncı imam Cafer Sadık'ın çocuklarından hangisinin imamlığa hakkı olduğuydu. Cafer'in birçok çocuğu vardı. İsmail en

Kellimu-l nesi ale kadari ukulihum, ayeti denilmek isteniyor sanırım. AC.
**İnfaillibilite des Papes: Papaların hatasızlığına gönderme yapılmaktadır. AC.*

büyük kardeşti. Musa onun küçüğüydü. Cafer ardılı olarak İsmail'i seçmişti. Bununla birlikte bu prens, daha sonra kendisini bu onura uygun görmedi. Bu onur da aslında oldukça zayıftı. Aleviler, bir başka sülalenin elinde bulundurduğu ülke hâkimiyeti için, hak iddiasında yoğunlaşmışlardı. Alkollü içki alması nedeniyle babası: "İsmail benim oğlum değildir, bir şeytan onun vücuduna girdi, benim halefim olmayacak, onunla ilgili fikrimi Allah değiştirdi; imamete, benim yerimi almak üzere ikinci oğlum Musa'yı seçtim", dedi. Ne var ki Şiilerin bir kesimi bu kararı kabul etmedi ve: "İlk karar en iyisidir ve değiştirmek Allah'ın şanından değildir. Kanunun gizli anlamını bilen kimse, kim olursa olsun, basit anlamını uygulamamakla günahkâr sayılmaz. İmamın her yaptığı ve her buyruğu hakdır. Bu nedenle İsmail, şarap içmekle günah işlememiştir", diyorlardı. Bu topluluğa İsmaililer adı verildi. Kendileri de bu adı yadırgamadan benimsediler. Cafer'in 765 yılında ölümüyle birlikte çoğunluk, Cafer'in ikinci oğlu Musa'nın imamlığını tanırken, İsmaililer, imamlığın İsmail'e ait olduğu iddialarını kararlılıkla sürdürdüler. Ancak Şiilerin çabalarının başarısızlığı bu imamların cesaretlerinin kırılmasına neden oldu; hemen bütün ataları suikastle öldürülmüş olduğundan, aynı sonun kendilerini bulmasının ve yandaşlarının kendileri için tehlike oluşturan ibadetlerinden duydukları korkuyla uzak vilayetlerden olan Horasan ve Kandahar'da gizlendiler.

Liderlerinin kaçışından sonra İsmaili mezhebinin sonunun geleceği sanılırken, bir başka becerikli ve cesur İranlı, mezhebe başka bir yönelim ve taze bir hayat verdi.

Bu kişi, Abdullah Bin Meymun'du (Maimonides). Ataları, biri nurun yaratıcısı, diğeri karanlığın yaratıcısı olmak üzere iki tanrı kabul eden Bardesan* mezhebinin yandaşıydı. Göz hekimliğiyle uğraşan babası özgürlükçüydü. Yandaşlarından 70 kişinin kurbanı olduğu engizisyonun pençesinden kurtulmak için Kudüs'e göçmüştü. Kudüs'te toplum içinde inanmış bir Şii olarak görünürken, gizlice mucizecilik (Fr: Sciences occultes, sihir ve yıldızların incelenmesiyle bilinmeyenlerin bilinmesi bilimi.) dersleri verirdi. Böyle bir babanın yönetimi altında Abdullah becerikli bir hokkabaz, iyi bir göz hekimi ve din bilimiyle felsefenin bütün alanlarında, bütün sistemlerinde derinlemesine bilgi sahibi bir bilgin oldu. Başlangıçta, hokkabazlık becerisiyle, peygamberliğini kabul ettirmeye çalıştı ancak bunda başarılı olamaması nedeniyle, daha büyük bir plan buldu. Planın amacı, yenenleri ve yenilenleri aynı amaç için çalıştırmaktı. Bütün mezhepleri; gerek Özgürlükçüleri gerek Hurafatçıları, katılımı birkaç aşamada gerçekleşen gizli bir toplulukta birleştirmek; inananları, inanmayanların hizmetinde çalıştırmak ve galipleri kurdukları hükümeti yıkmak için kullanmak; buyrukları yerine getirmeyi bir alışkanlık haline getirmiş, tam bir birliğin sağlandığı ve uygun zaman geldiğinde iktidar koltuğuna kendisinin değilse de çocuğunun oturmasını sağlayacak, yandaşları kalabalık olan bir grup oluşturmaktı.

Planın hayata geçirilmesinde, şaşılası bir kurnazlık; insanları tanıma, karakterlerini bilmek konusunda derinlik-

Hıristiyanlığın ileri gelenlerindendir. İkinci yüzyılda Suriye'de yaşamıştır. Hıristiyanlara göre reddedici sayılan bir mezhep kurdu.

li bir yöntem kullandı. Görünüşte İsmailiydi ve lideri olmayan bu mezhep yandaşlarına bir lider vaad ederek canlılık kazandırdı. Bu, gizli imamlık müessesesiydi; "Dünya hiçbir zaman imamsız kalmamış ve kalmayacaktır; imama gelince; babası ve atası kim olursa olsun kendisinden önce imam olmuşsa oğlu da, torunu da imamdır; kendisinden sonraki bütün soyu da kıyamete kadar imam olacaktır. İmamlığı kendisinden alacak bir çocuğu dünyaya gelmedikçe imamın ölmesi mümkün değildir. İmam her zaman görünebilir durumda değildir ve her zaman görünmez; kimi zaman ortaya çıkar, diğer zamanlarda gizli kalır; bu, kimi zaman gece, kimi zaman gündüz olur. Ortaya çıktığı zaman gizli kalır, gizli kaldığı zaman ortaya çıkar. Kendisi gizli kaldığı sürece dini ve yandaşları, insanlar arasında ortaya çıkar. İbrahim döneminde, kendisine, İbrahim'in aşar verdiği "Melchisedech"* imam idi. İslamiyet öncesi dönem gizemcilik dönemiydi ve imamlar gizliydi; Ali döneminde imam ortaya çıktı; imam prens Ali'ydi. İmamlar İsmail'in dönemine kadar görülebilmişlerdi; sonrasında görünmez oldular ve tekrar ortaya çıkacakları zamana kadar görünmez kalacaklardı.

Bu inanç yardımıyla Abdullah, İsmaililerin umudunu diri tutabiliyordu. Oysa onları aşağılıyor, amacına ulaşmak için onları kullanıyordu. İliğine kadar İranlı olan Abdullah, Ali'den ve soyundan ve bütün Araplardan nefret ediyordu. Çok iyi biliyordu ki bir Alevi, İranlıların istediği gibi bir imparatorluk kurmayı başarmış olsaydı da bun-

Kutsal kitapların açıklamalarına göre İbrahim'in çağdaşıdır; Salehm Kralı ve Yüce Rabbin rahibiydi. AC.

dan İranlılar bir şey elde edemeyecekti. O da Ali soyundan ellerine geçeni acımaksızın öldürmelerini yakın işbirlikçilerine emretti. Gerçek yardımcılarını Şiilerde değil, Zerdüşilerde, Manşiyyelerde* Harran mülhidlerinde (tanrı tanımazlarında) ve Yunan felsefesi yandaşlarında arıyordu; yalnızca onlara güvenilebilirdi; son söz, bir diğer ifadeyle imamların, dinlerin, ruhsallığın aldatmaca ve hayal olduğu, zamanla, yalnız onlara söylenebilirdi. Diğer insanlar, Abdullah'ın adlandırmasıyla "eşek"ler bu inancı paylaşacak durumda değillerdi. Onların yardımını almayı bir aşağılanma olarak kabul ediyor olmalıydı. "Dai"** adı verilen misyonerlerin yaydıkları sistemin farklı aşamaları vardı. Gerçekte, başlangıçta yedi aşamalıyken daha sonra dokuz aşamalı oldu. Bir üst aşamaya geçemeyen kişinin bulunduğu aşamada hizmetini sürdürmesinde bir engel yoktu. Bu sistemle ilgili olarak doğru bir fikir verebilmek için bu dokuz aşamadan her birine ilişkin bazı bilgileri vermek gerekmektedir.

Birinci aşama: Davetçi, kendisini gerçek bir inanan, dindar bir kişi olarak tanıtır. Muğlak sözlerle merak uyandırır ve dikkat çeker. Belirli gözlemler açıklar: "Muhammed dini çok güçtür, gizemlidir ve ancak bir kral, bir peygamber ya da kalbi Allah'ın nuruyla taşan bir mümin Muhammed dininin gerçeğini anlayabilir ve anlatabilir." Bunu dikkat çekici konularla ilgili sorular izler: "Hac sırasında

Manişeizm I. Vehram (Behram) döneminde yasaklandı, Mani de ortodoks Zerdüşt din adamları tarafından idama mahkûm edilerek öldürtüldü. Manişeist kâtifler, İslamî dönemde halifelerin saraylarına kadar sokularak inançlarını yaymaya çalışmışlardı. mutezile ve Eş'ari cılar bunlara karşı şiddetle mücadele ettiler. İsmail Çebi. ç.n.

**Davetçi, ç.n.

küçük taşlar atmanın ya da Safa ile Merve arasında hızla koşmanın anlamı nedir? Dünyayı yaratmak için Allah'a neden altı gün gerekti? Bir saat içinde yaratamaz mıydı? Havva, Adem'in bir kemiğinden çıkarıldı sözlerinin anlamı nedir? Ruh ne şekildedir? Ruh nerededir? Ruh nereden gelmiştir?", gibi sorular sorulur ancak yanıtlar açık bırakılırdı. Amaç duyanların şaşkınlığına yol açmak, ikirciklenme yaratmaktan başka bir şey değildi. Ancak Davetçi, bazen gizli ve mecazi bir anlamın ipucunu verir; bazen de açıklamaya başlar ve yarıda bırakır. Böylece merak ve soruşturma gereği uyandırır. Sorunun çözümlenmesi ve açıklanması için ısrar edilirse, yanıt hazırdır: "Aceleye gerek yok, din üst değerdedir. Gizemleri ona lâyık olmayanlara emanet edilemez ve bu yolla bir oyuncak haline getirilmesine izin verilemez. Allah kullarından birini, bildirimle görevlendirmek istediğinde, o kulundan bir güvence ve yemin talep etti." Kanıt olarak da ayetler gösteriyorlardı ve "daha fazlasını bilmek istersen bizim elimize vurarak ve yemin ederek, sırrımızı açığa vurmayacağına, bize karşı olanlara yardım etmeyeceğine, bize engel çıkarmayacağına, bize asla yalan söylemeyeceğine yemin etmelisin", der; bunu kabul edenden bir miktar para alır ve onu körlemesine her söyleneni yapmaya yönlendirir. Yemin etmeyen ya da yemin etmekle beraber para vermek istemeyen kişiyi Davetçi onda uyandırdığı şüphelerle bırakır ve gider.

İkinci aşama: Topluluğa alınacak kimse eski İslam alimlerinin inanç açıklamalarını kabul etmekle insanların yanlış yapmış olduklarına ve Allah'ın gerçekliğini yalnızca imamların bildiğine inandırılır.

Üçüncü aşama: Topluluğa katılacakların imamlarla ilgili olarak bilmeleri gereken bilgiler öğretilir. Şiilerin "on ikiler" mezhebinin ileri sürdüğü gibi on iki değil yedi imam vardır; kutsal sayı yedidir: Yedi gezegen grubu, yedi kat gök, yedi kat yer vardır. Buna: "Yedinci imam olan bizim efendimiz dinin batınî, gizli anlamını biliyordu, cinaslara ve cinasların cinas anlamlarını biliyordu. Bütün Şii mezhepleri içinde yalnız biz onun ilminin mirasçısı olduk; bu nedenle de onu yalnız biz öğretebiliriz", sözleri de eklenir.

Dördüncü aşama: Yedi imamın olması gibi, yedi peygamber vardır. Bunlar eski dinleri ortadan kaldırdılar ve yeni dinleri onların yerine koydular. Peygamberlerin yedi yardımcısı vardır ve onların da her birinin, inançları bildirmek ve yaymak üzere birer yardımcıları; yedinci yardımcıya kadar yardımcının yardımcıları vb. devam ederdi. Bu yedi yardımcıya bir dine bağlı oldukları için "suskunlar" adı verilir; dinin kurucuları ise "konuşanlar"dır. Yedi "suskun"un zamanları dolunca, yeni bir din getiren bir peygamber ortaya çıkar. Böylece, yedi "konuşan" vardır ve bunlar: Adem ve (Şith)* ile diğer altı suskun; Nuh ve (Sam); İbrahim ve (İsmail); Musa ve (Harun), İsa ve (Piyer); Muhammed ve (Ali) ve en sonra da çağın sahibi anlamına gelen "Sahib-ul Asr" denilen İsmailoğlu Muhammed ve (Abdullah) ki o, eşyanın tasavvufi ve batınî** anlamlarını açığa çıkardı; herkes onu izlemelidir ve ona itaat edilmelidir.

Parantez içindeki adlar ilk "suskunlar"dır.

***Giz ve gerçeğe ait ve ilişkin olan; zahiri karşıtı. Lügat, Ş.Sami. ç.n.*

Gerçekte, süreklilik gösteren ve dönemin koşullarına göre değişime uğrayan vahiy düşüncesi, yukarıda söylediğimiz gibi peygamberin düşüncesidir. Muhammed, kendisinin, peygamberlerin sonuncusu olduğunu bildirse de İsmaililer, Muhammed'den sonra bir peygamberin gelmesi düşüncesini benimsiyorlardı. Demek ki İsmaililerin mezhebine katılan kişi dördüncü aşamaya gelince Müslümanlıktan çıkıyordu.

Beşinci aşama: Hadislerin hiçbir önemi kalmaz; bunun gibi, Kuran'ın ayetlerine de artık değer verilmez. Muhammed'in bildirdiği farz ve adetlerin yakın zamanda ortadan kaldırılacağı söylemiyle insanların manevi milli duygularını etkiliyorlardı. Öğrenci İranlı ise, İranlıların tam bir teslimiyet içinde, düşmanları olan Araplara itaatleri yerilirdi. Öğrenci Arap ise, milletinin olması gereken hâkimiyeti İranlıların ele geçirdikleri; gerçek hâkimiyetin, dünya malı ve nimetlerinde Arap halkının daha çok hakkı varken, bunlardan yararlanamadıklarını ve güç ve zenginliğin düşmanlarının elinde bulunduğunu söylerlerdi.

Altıncı aşama: Yavaş yavaş ve dikkatlice, öğrencinin, namaz, zekât, oruç gibi dini görevlerin yerine getirilmesi gereğinin bulunmadığı düşüncesine varması sağlanır. Bütün bu törenler sembolik olmaktan başka bir şey değildir; bunlar kendilerini peygamber ya da imam olarak tanıtan felsefecilerce ortaya atılmış belirsiz şeylerdir. Kendileri de böylesi şeylere yandaşlarını denetim altında tutmak ve topluluklarına yararlı olacak yolda bir şeyler yapmaya yöneltmek için bir araç olarak görüyorlardı. Bu adetleri ortaya koyanlar herhalde aklı başında kimseler, büyük in-

sanlardı; onların kanunları, derin düşünce yetilerini gösterir. Ancak bunlar, sözgelimi, Platon ve Aristo gibi gerçek felsefeciler kadar üst düzey felsefeciler de değillerdi. Bunlar akıl ve yargılarında, din kurucularından daha ileridedirler.

Son üç aşamaya gelenler -initie-, aynı sonuca varıyorlardı. Zira bu aşamalarda konular sadece felsefi açıdan değerlendiriliyordu. Fakat, bir olasılıkla, bu aşamaya ulaşmak çok az kişi için olasıydı. İsmaililerce büyük bir görevi yerine getiren Davetçiler ve diğer alt görevliler bu kademelere gelememişlerdir. Aslında bu tarikatın amacı felsefeyle ilgilenmek değildi. En yüce üstad, Abdullah, öğretinin gerçek özelliklerini -hükümet etme hikmetinin içyüzünü- insanlara bildirerek, iktidarın yıkılabilmesinin yeni bir iktidarın kurulmasını sağlamaya yetmeyebileceğini, kendisi de bilecek ve bildirecek kadar üstün bilgi ve öngörüye sahipti ki istediği de buydu: Kişisel hırsını yansıtan düşüncelerini hayata geçirmek ve sülalesini bir taht sahibi yapmak; öğretinin gizemlerini yaymaktan çok yapmaya çalıştığı buydu. Devlet yönetici memurlarının tarikata girmelerine izin veriyordu ancak onlara tâbi olanların tarikatla ilgili bilgi edinmelerini istemiyordu; böyle bir durum, amacına; sert bir din ve sıkı ahlaki kurallar aracılığıyla yönetilenleri zapturapt altında tutmaya uygun olmazdı.

Davetçiler, bunun dışında, üstadın kendilerine verdiği talimatlara göre ve bağlantıda bulundukları kişilerin bilgi ve düşünce düzeylerine uygun olarak, şaşırtıcı bir beceriyle bin türlü kalıba girerlerdi. Herkesle kendi diliyle ko-

nuşurlardı. Sıradan insanları da tanrısal beceri gibi gösterdikleri hokkabazlıkla elde ederlerdi. İnananları ise, çok iyi başardıkları iyi özellikler ve dine tam uygunluk içinde davranarak kazanmaya çalışırlardı. Mutasavvıfını, gizemlerin yorumlarıyla; Mecusileri, dualistleri, felsefecileri hemen üst aşamalara alarak kazanırlardı. Bütün mezhepler, daha iyi bir gelecek beklentisi içinde olduklarından, Müslümanlara Mehdinin, Yahudilere Mesihin, Hıristiyanlara Ruh-ul Kudüs'ün, Paraclet'in geleceğini vaad ederlerdi. Davetçiler hemen her zaman amaçlarına ulaşabiliyorlardı. Bunun sonucu, çoğu mezhebin yandaşları, gerçek amacı çok az kişi tarafından bilinen bir girişime yardım elini uzattı.

Topluluk çok yavaş ilerleme gösterse de gelişiyordu. Abdullah başarısını göremeyeceğini biliyordu; Suriye'de, Selamiye'de öldü. Ancak bu şehirde yaşayan oğlu Ahmet, "üstad-ı azam" lakabıyla onun halefi oldu. İsmaililerin Karamta adı altında bilinen şubesi onun döneminde, Irak'ta kuruldu (887). Bu mezhebin kuruluşuyla ilgili olarak aşağıda vereceğimiz anlatı yaygındır: Üstad Ahmet, Davetçilerinden birini, Hüseyin El-Ahvazi'yi Irak'a göndermişti. Irak'ta yol alırken karşılaştığı Karmat lakabıyla tanınan bir Hemedaniyle* karşılaşır ve ona yol sorar. Bu kişi, yaşamını öküzüyle tahıl taşıyarak kazanmaktaydı. İkisi de aynı yolda gideceklerini görünce birlikte yola koyulurlar ve sohbet ederler. Hemedan: "Sanırım uzaktan geliyorsun, çok yorgun görünüyorsun; sen öküze bin", der. El-Ahvazi: "Bana, bunu yapmam söylenmedi", der

*Necmeddin Kibrevi'nin kurduğu "Kibreviyye" tarikatının bir kolu. Ş. Sami.

ve sohbetleri devam eder:

-Bu sözünden, birinin verdiği emirlere göre hareket ettiğini anlıyorum.

-Gerçekten de öyle.

-Emirleri kimden alıyorsun?

-Benim ve senin hüdavendimiz olandan, bu dünyanın ve sonrasının hüdavendi olandan.

Hemedan bir süre bu sözlerin anlamını düşünüp, yol arkadaşını kısa bir süre süzdükten sonra:

-Bütün bu gördüklerinin hüdavendi yalnız Allahtır.

-Öyledir; idareyi istediğine vekâlet eder.

-Sorduğun köyde ne yapacaksın?

-Orada yaşayan birileriyle Allah'ın sırlarından birini keşfedeceğim. Bu köye bol su getirmek ve halkının durumunu iyileştirmek, esaretten kurtarmak, efendilerinin mallarını kendilerine vermek emrini aldım.

-Sen garip bir ilim ve güce sahip görünüyorsun; bana da bu ilminden bir şeyler öğret.

-Bunu ancak bana bir yeminle bağlandığında yapabilirim; ancak o zaman sana, senin için yararlı olacak şeyleri söyleyebilirim.

Hemedan yemin etmeye hazır olduğunu söyleyince, yolun kenarına oturdular ve Davetçi, Hemedanın bağlılık yeminini aldıktan sonra, Muhammed'in geleceğini bildirdiği Mehdinin gelmesinin yakın olduğunu söyledi. Bu haberden mutluluk duyan Hemedan, Davetçi'yi evine, bir süre dinlenmek üzere buyur etti ve "benim kardeşlerim, dostlarım var ki onlar da gelirler, Mehdi için, benim gibi bağlılık yeminini severek verirler", der. Davetçi bunu ka-

bul eder; bütün köy bağlılık yemini verir. Gündüzleri oruç tutup, gecelerini namaz kılarak geçiren ve günlük sade geçimini terzilikle kazanan bu Davetçi köy halkının beğeni ve saygısını kazanır. Diktiği elbise kendisi gibi uğurlu sayılır, geceyi evinde geçirdiği kişi bununla onurlanır, bununla övünürdü. Böylelikle ömrünü orada geçirdi ve son günlerinde hemen bütün sırlarını verdiği Hemedan Karmat'ı kendisine halef olarak bıraktı.

Davetçinin köye geliş biçimi ve Hemedan Karmat ile dostluk kurması başka biçimde hikâye edilirse de içerik olarak aynıdır. Ancak bu durumun dikkatlerden kaçmış olması ve bu mezhebin özelliklerini yansıtmaması nedeniyle anlatı bütünüyle doğru olarak anlaşılamamaktadır. Bir rolü üstlenecek kimselerin Arap olmayıp Irak'ta Savad halkından, Nabatilerden, Arami ırkından (Race Arameene) oldukları, çiftçilikle yaşamını sürdürdükleri ve Araplar tarafından son derece aşağı dereceden bir topluluk olarak görüldükleri gözlerden kaçmıştır. Dolayısıyla bunların ayaklanmaları, reform döneminde "Jack" * ayaklanmasıyla karşılaştırılabilir. Bu yapılmak istenen ayaklanmanın dini niteliği ya da din karşıtı niteliği vardı. Nabatiler İslamiyet'i yalnızca görünüşte benimsemişlerdir ve ilim sahiplerine, yazarlara ve bütün semavi dinlerin âlimlerine düşman rasyonalistlerdi. Ziraat bilimine ilişkin Nabati kitaplarından

**MS 1357 yılında Kral Jan'ın İngiltere'de esir olarak tutulduğu sırada Fransa'nın kuzeyinde ortaya çıkan köylü, çiftçi ayaklanmasının lideri Jack Bonoum'un adıyla bilinir. Bunlar vahşi saldırılarda bulunuyorlardı. Şehirliler, Aristokratlarla birleşerek ayaklanmayı bastırdı. AC.*

ortaya çıkan budur.* Ancak İslamiyet'e pek bağlı olmamak ve bu dinin gereklerinin yerine getirilmesini zor bulmakla birlikte insanları cahildi ve ahmak, aslı olmayan hikâyelere düşkündüler. Aslında bu düşünce hareketi, başta mevcut düzeni hedefliyordu. Uzun zamandır aşağılanan Nabati köylüler, bu dünyanın nimetlerinden yararlanmak istiyorlardı. Hemedan-Karmat da onlara, kimseyle paylaşmak durumunda olmayacakları yeryüzü nimetlerini vaad ediyordu. Bu söylem umulmadık büyük bir etki yarattı. Davetçiler Savad'ın her yerinde umutla karşılandılar ve birçok Nabati mezhebe katıldı. Zenginlerin mallarını yağma etmekten her koşulda hoşnutluk duyan vahşi bedevi kabileleri de onlardan geri kalmadılar. Ancak maddi olanakları yetersizdi; gene de Hemedan bu yoksul insanlardan para toplamayı başardı. Yalnız erkekler için değil, kadın ve çocuklar içinde ödenmesi gerekecek kişi başına bir sikke (kuruş) gümüş vergisi koydu. Vergi itirazsız ödendi. Bir süre sonra erginlik yaşına gelmiş her erkek için bir altın istedi ve aldı; birbirlerine yardım ediyorlardı ve daha çok varlıklıların yoksulların yerine vergi ödemesiyle karşılandı. Bunun sonrasında, yedi altın sikke talep etti; yedi altın sikkeyi verene hazırladığı bir yemekten fındık büyüklüğünde bir lokma verirdi ve bunun ehlicennetin yemeğinden olup, imama gökten gönderilmiş olduğunu söylerdi. Sonra da Komünizmi, yani ortak mülkiyeti bulup savundu. Madem ki yakında, yeryüzünün bü-

*Von Gutschmid'in, "Zeitschrift der Deutschen morgenlaendische Gesellschaft" adlı dergi, sayı: 15, s: 90-92'de yer alan makalesine bakınız.

tün varlıkları kendi yandaşlarının olacaktı, şimdi ellerinde bulunan dünya malının bu küçük parçası onlar için önemsiz olmalı ve herkesin kullanımına sunulmak üzere mallarını ortaya koymaları gerektiğini ileri sürdü. Bu kez de isteği yerine getirildi; yoksulların elbise ve silahları olunca, Yüce Davetçi (Hemedan Karmat'ın lakabı) vermiş olduğu emirleri kaldırdığını bildirdi; kimse namaz kılmak, oruç tutmak zorunda değildi; yandaşları, düşmanları öldürmek ve mallarını yağma etmekte özgürdü. Bunu ikinci kez söylemesine gerek kalmadı; hemen çirkin eylemlerini başlattılar. Karmatların vilayete yaydıkları dehşet anlatılmaz bir şeydi. İnsanların çoğu öldürülmekten ve mallarının yağma edilmesinden kurtulmak amacıyla onlara katıldı ya da onlardanmış gibi davrandı.

Gene de henüz eksik olan bir şey vardı; gerektiğinde savunmaya çekilecekleri korunmalı bir toplanma yeri, bir kaleleri yoktu. Bunun da çaresi bulundu. Davetçiler toplandı ve bu amaçla halifenin mülkiyetinde olan Savad'ın bir köyünü seçtiler. Herkes çalışmaya katıldı; büyük taşlar getirildi ve kısa sürede sağlam bir kalenin duvarlarının yükseldiği görüldü (890) ve buraya "Dar-ul Hicre" adını verdiler. Müslüman bir tarihçi: "O andan itibaren herkes onlardan korkmaya başladı ve onlar hiç kimseden korkmaz oldular", der.

Topluluk gittikçe daha da güçleniyordu. Şiilerin diğer kolu, Cafer'in oğlu Musa'yı imam bilen ve "On ikiler" denilen topluluğunun, büyük çoğunluğu Karmatlara katıldılar; on ikinci imamları Muhammed'in, yerin altına çe-

kilmiş, gizlenmiş (879) olması nedeniyle, dönüşünü beklemektense, imamları kendisini gösterecek bir tarikata katılmakta sakınca görmediler.

Her yere Davetçiler gönderildi. Bunlardan biri Abu Said idi.* Arabistan Yarımadası'nın kuzeydoğusunda yer alan Bahreyn vilayetini kazanmaya çalıştı. Burası mezhebin inancının yayılması için Savad kadar elverişliydi. Bahreyn, Muhammed'ten önce bir İran vilayetiydi. Halkının büyük çoğunluğu İslamiyet'i benimsememiş İranlı, Yahudi ve Hıristiyanlardan oluşuyordu** Geri kalanı da Araplaşmış Nabatiler***, Savad'lı Karmatların akrabası olan kabilelerden oluşuyordu. Nabatiler'in inanmış Müslümanlar olduklarını söylemek zordu. Muhammed'in ölümünden sonra İslamiyet'ten ayrılanların başında geliyorlardı. Ömer döneminde yeniden denetim altına alındılarsa da İslam dininin onlarda kök salmadığı anlaşılmaktadır. En tuhaf görüşler orada kolaylıkla yayılma zemini buluyordu; elverir ki İslamiyet'e karşı görüşlerden Abu Sait'in öğretisi parlak bir başarı sağladı. İki yıl içerisinde (899-901) bu büyük vilayetin yönetimini ele geçirdi. Irak da elinden kurtulmadı. Halife El-Mutaded 900 yılında, bu düşman üzerine 10 bin askerden oluşan bir ordu gönderdiyse de ordu yenilgiye uğratıldı ve komutanı esir edil-

İslam tarihinde, Abu Sait Karmati olarak bilinen bu kişi, Karmatiler mezhebinin kurucusu olarak görülür. Pers denizi sahilinde bulunan Cenab şehrinde doğmuş olduğundan Hasan Bin Behram Cenabi olarak da bilinir. AC.

**Muhammed döneminde, Bahreyn halkının bir kesimi Pers inançlıydı; bir olasılıkla daha sonra da öyle kaldılar (Culte de cheval) ve Goeje'nin yayınladığı Beladzort'ın 78. sayfasına bakınız. AC.*

***Nouveau Journal asiatique XV, s: 127*

di. Abu Sait, komutanı huzura getirtti ve onu serbest bıraktı ancak onu bir bildirisini halifeye götürmekle görevlendirdi; halifeye, Bahreyn'i geri almak için harcadığı çabaların yararsızlığını bildirecekti. Komutan haberi götürdü ve çoğu reddedilemeyecek, Abu Sait tarafından sıralanan, Bahreyn'i ele geçirmesine engel olacak nedenleri açıkladı. Halife bu sert sözleri duyunca öfkesinden titremeye başladı; komutan, bir an, ordunun başına halifenin kendisinin geçeceğini düşündü; halifenin öfkesi dinince Bahreyn Karmatlarıyla savaş düşüncesinden vazgeçti. Güçsüzlüğünü fazlasıyla iyi biliyordu.

"Katama" Berberi kabilesinden, şimdiki Konstantin vilayetinde, aldığı destekle topluluk, Kuzey Afrika'da da yayılıp güçlendi. Oraya Abdullah adında cesur olduğu kadar kurnaz bir "Davetçi" gönderilmişti. Önce Katamaların çocuklarına okumayı öğretmekle işe başladı. Çocukların ailelerinin güvenini kazandıktan sonra maskesini bir kenara attı, Şii olduğunu ve Mehdinin habercisi olduğunu açıkladı. Kutsal amaç uğruna silaha sarılmaları durumunda kendilerine bu dünyanın ve ahiretin bütün mallarını ve nimetlerini vaad etti; önerisini benimsediler. Kabileler arasında en kalabalık ve güçlü olanlar, kısa sürede parlak başarılar kazandılar. Hilafetten ayrılarak yüz yıl kadar önce kurulmuş olan "Ağlebiyyun" imparatorluğunu yıkmışlardı. Bunun üzerine gelmesi beklenen mehdi ortaya çıkmıştı. Mehdi, büyük üstad Sait'ti ki gerçekte göz doktoru Abdullah'ın soyundandı ama kendisi Ali'nin soyundan geldiğini ileri sürüyordu ve bu nedenle Abdullah adını almıştı. 902 yılına kadar, önceki gibi Suriye, Se-

lamiye'de ikâmet etmişti. Bu sırada baş gösteren bazı tehlikeler nedeniyle oradan ayrılmak zorunda kaldı. Yandaşının iyi durumda bulduğu Afrika'ya ticaret adamı görünümünde gitti. Oraya vardığında kısa süre hapiste tutulduysa da etkili yandaşlarının çabalarıyla hapisten çıkarıldı. Halifeliği ilan edildi ve böylece Fatımiler Hanedanlığı kurulmuş oldu.*

Göz doktorunun hazırladığı plan başarıya ulaşmış ve soyu sultanlık tahtı edinmişti. Abdullah ve halefleri mezhebin gerçek amacını gizli tutmuşlardı. Afrikalı yandaşları, gerçekte, İran'da olduğu gibi medeni bir topluluk değildi; kaba bir güruh; ne felsefi düşünce ne de başka bir şeyden anlamayan ve hükümdarları inançlarıyla ilgili bir şeyler gösterdiklerinde, anlama ve uygulama becerisinden uzak yarı barbarlardı. Öte yandan yandaşlarının inançları gerçekte hükümdarlarını hiç ilgilendirmiyordu. Önem verilen tek şey yandaşların söyleneni yapan bir alet olması ve bağlılık göstermesiydi. Bahreyn Karmatları bunların aksine düşüncelerini özgürce dile getiriyorlardı. Onlar oruç tutmaz, namaz kılmazlardı; şarap içmek serbestti ve akrabalığın hiçbir derecesi evliliğe engel değildi. Ancak Hemedan Karmat'ın savunduğu Komünizmin Bahreyn'de yandaş bulduğu sanılmıyor. Bu memleketin Karmatları mezhebin gizlerine ulaşmamıştı. Özgürlükçü değillerdi ve yaptıkları şeyler dini düşüncelerle uygunluk içindeydi. Bu düşünceler, bu inanç ne kadar tuhaf olursa olsun yandaşları, her şeyi yöneten bir Allah'ın varlığına

Peygamberin kızı ve Ali'nin karısı Fatime'nin soyundan geldiklerini iddia ettiklerinden bunlara Fatımi Hanedanları denilmiştir.

inanıyorlardı ve tasavvufi, ihami* anlamıyla ele alsalar da Kuran onlar için kutsal kitaptı. Kendilerini seçilmişler, seçkinler olarak görüyor ve kendileri gibi düşünmeyenleri kılıçtan geçirmeyi dini bir görev olarak biliyorlardı. Liderleri Abu Tahir'in bir şiirinde: "Bu devirde İsa'nın ortaya çıkacağı, Karmatların yaptıklarını onaylayacağı ve yeni bir düzen koyacağı", düşüncesinin açıklanmış olması bize şaşırtıcı gelebilir; bu, İsmaililerin, Tanrısallığın yedi dönemde yedi peygamberde; Adem, Nuh, İbrahim, Musa, İsa, Muhammed, Muhammed bin İsmail adları altında vücuda bürüneceği düşüncesini benimsiyorlardı ve bu yedi kişiyi tek bir şahıs gibi, bir başka ifadeyle Allah gibi kavramalarıyla açıklanabilir.

Abu Sait'in oğlu Abu Tahir 913 yılında Karmatların lideri olduysa da Fatımilerin tebası olan Şiiler tarafından bile genellikle bir nefret ve öfkeyle anılmaktaydı. Bununla birlikte Abu Tahir, halife Abdullah ile gizlice görüşür ve onun hükümdarlığını tanırdı. Topladığı vergilerin beşte birini ona verirdi ve Müslümanları o denli utandıran bunca onur kırıcı işleri onun emriyle yapardı. Bu yapılanlar gerçekten de Müslümanların saçlarını diken diken eden şeylerdi. Irak'tan Mekke'ye gitmekte olan hac kafileleri ani saldırıya uğrar ve malları ellerinden alınırdı; kafilenin erkeği kadını esir alınır ve köle gibi satılırdı. Hac görevinin yerine getirilmesini olanaksız hale getiren Abu Tahir, gene Abdullah'ın emriyle, Kutsal Mekke şehri üzerine yürüdü. Amacı, Mekke'nin en değerli varlığını, sofu

*Kuruntu; sezgisel; iki ya da daha çok anlamı olan bir sözcüğün daha az kullanılan anlamında kullanılması. Lügat Ş.Sami.

Müslümanların "yeryüzünde Allah'ın sağ eli" olarak adlandırılan hacer-i esvedi almaktı. Bununla İslamiyet'e ağır bir darbe vurmak istiyordu. MS 930 yılının Şubat ayındaydı. Bu kez hac kafilesi, engelsiz, Mekke'ye varmış ve alışılagelmiş merasimi uygulamaktaydı. Karmatlarının başında olarak Abu Tahir'in Mekke'ye doğru ilerlediği haberi insanlar arasında birdenbire yayıldı. Mekke emiri yoluna çıktı ve para vererek onu şehirden uzaklaştırmak istedi ancak Abu Tahir bunu reddetti. Bunun üzerine savaş başladı. Mekkeliler yenilgiye uğradı. Abu Tahir şehre girdi ve doğruca Mescid-il Haram'a gittiler. Sofu hacıların şaşkınlık ve korkusu anlatılabilir gibi değildi. Ağlayarak, dua ederek Kâbe'nin duvarlarına tırmanıyor; kadınlar neye uğradıklarını bilmeden korku feryatlarıyla ortalığı inletiyorlardı. Buna karşın Karmatlar durmadan ilerliyorlardı. Önlerine her geleni kılıçlayarak öldürüyor, ayakları altında çiğniyorlardı. Abu Tahir, Kuran'dan bir ayete gönderme yaparak: "Siz gerçekten eşeksiniz! Mekke toprağına her ulaşanın güvende olduğunu sanıyorsunuz, bu alışıldık güven şimdi nerede? Ne yaptığımızı görüyorsunuz," diye bağırıyordu.

Mekke, bir anlatıya göre altı gün, bir diğerine göre ise on gün veya on yedi gün yağma edildi. Erkekler ve kadınlar esir edilerek Karmatlar arasında paylaşıldı; tam olarak bilinmese de sayılarının oldukça fazla olma olasılığı yüksek. Ola ki abartıdır ama Bağdat'ta 70 bin kişinin yaşamını kaybettiği konuşuldu. 30 bin kişinin öldürüldüğünden söz eden bir anı kitabının verdiği rakam da abartılıdır denilebilir. Her koşulda "İslamiyet'in uğradığı felaketlerin

en ağırıdır."* Sonunda şehirden ayrılırlarken hacer-i esvedi götürdüler; İbrahim'in makamı olarak bilinen diğer kutsal taş daha önce güvenli bir yerde korumaya alındığı için bulunamamıştı.

Kutsal eşyalara yapılan bu büyük saygısızlığa karşı, Müslümanlar öylesine büyük bir öfke duydular ki suç ortaklığı bilinen halife Abdullah olayı yermek zorunda kaldı; hemen her yere, hacer-i esvedin Mekke'ye geri getirilmesinin istendiği bildirileri gönderildi. Ancak gizli yazışmalarda başka bir dil kullanılmış olmalı ki hacer-i esved getirilmedi. Gene de istenilen amaca varılamamıştı. Hacı engelleyerek ve hacer-i esvedi oradan yok ederek İslamiyet'e öldürücü darbenin vurulması umulmuştu; bunda da aldanılmıştı. Gerçekte Müslümanların acı ve öfkesi büyüktü ve Allah tarafından sınanmak istendiklerini düşünüyorlardı. İnançları sarsılmadı ve her ne kadar hacer-i esved Kâbe'de bulunmasa da önce bulunduğu yere elleriyle dokunuyor, öpüyorlardı. Böylece ümitleri boşa çıkan Karmatlar, giderek daha ılımlı tutum takınmaya başladılar. MS 939 yılında yapılan bir anlaşmayla deve ve at başına bir narh verilmesi karşılığında hacılara artık engel olunmayacaktı. Başlangıçta bu vergi beyt-ül maldan karşılandı; daha sonra da hacılara yüklendi. Ancak vergi yüksek olduğundan hacca gidenlerin sayısı belirgin sayıda azaldı. Hacer-i esvedin iadesini sağlamak çok daha zor oldu; karşılığında çok büyük paralar önerilmesine karşın Karmatlar: "Onu bir emri** yerine getirmek üzere aldık,

Chroniques de la Mecque, III, s: 162
**İmam Abdullah'ın emri*

ancak ikinci bir emirle geri veririz", yanıtını verdiler. Beklenen emri sonunda Fatımi üçüncü halife El-Mansur verdi ve hacer-i esved geri verildi; 20 yıl onların yanında kalmıştı ve geri vermenin karşılığında, bugünkü karşılığı 240 bin frank olan, 24 bin dinar aldılar; gümüşün o zamanki değeriyle yaklaşık iki milyon frank demekti bu.

Abu Tahir'in yaşamı süresince Karmatlar, Arabistan, Suriye ve Irak'a hükmettiler; valiler onlara ya vergi vermek ya da baskınlara uğramak seçeneklerinden birini kabul etmek zorundaydılar. Karmatlar, Abu Tahir'in ölümünden sonra da güçlerini korudular. Ancak o dönemde Mısır'da da yönetimi ele geçirmiş olan Fatımilerle bozuşup onlardan ayrıldıkları andan itibaren güçleri azalmaya başladı (969). Bu anlaşmazlığın dini konular nedeniyle değil, siyasi nedenlerle ortaya çıktığı sanılmaktadır.

Buna karşın Fatımilerin gücü artmaktaydı. Başlangıçta bu mezhep ileri gelenlerine destek veren siyasetlerini terk ettiler ve İslamiyet köklü bir gelişme gösterdi.

Bu hükümdarlar ailesinin altıncı halifesi hâkim, 969'da tahta çıktı. Henüz 11 yaşındaydı. Bu çocuk çok ilginç bir kişi olmaya adaydı. Dış görünüşü, fiziksel yapısı bile tuhaf ve ürkütücüydü. Koyu mavi renkte iri gözlerinin keskin bakışlarına katlanmak imkânsızdı. Güçlü sesi korku vermeye yeterliydi. Karakter yapısı daha da tuhaftı. Bu Mısır ve Suriye hükümdarı, donuk ve değişken bir kişilik yapısı gösteriyor; kimi davranışlarının delilik belirtisi olarak görülmesine tapki gösteriyor, yalanlıyordu.

Düşünce ve uygulamaları göz önünde tutulursa yaşamını iki temel aşamada değerlendirmek olası. İkinci dö-

nemi 1017 yılında başlar ki bu dönemde hâkim, Hamza'nın etkisiyle bağnaz Şiilerin inançlarını bütünüyle benimsedi ve uyguladı. Buna karşın, hâkim'in 32. yaşına kadar süren ilk aşamada, bütünüyle farklı bir çizgi izlemiş, bu süre içinde, din için körlemesine bir çaba harcamış ve bunun için de baskı uygulamıştı. Yönetimi altındaki toplumu, çoğunlukla Sünnilerin, geri kalanını da Şiilerden oluşturması nedeniyle hâkim, kimi zaman birini, kimi zaman da diğerini desteklerdi. Kimi zaman vatandaşlarına Şii töre ve merasimleri izlemeleri için zorlar, kimi zaman da seçimlerinde serbest bırakırdı. Kimi zamanda toplantılar düzenlenir ve İsmaililerin gizem inançları öğretilirdi. Bir süre bu toplantılardan vazgeçilir, bir süre sonra, yeniden düzenlenirdi. Bu birinci döneminde bir konuda tutarlı davrandı; Yahudileri ve Hıristiyanları kesin olarak sindirdi. Kendisinden önceki Fatımi hükümdarlar döneminde Yahudiler ve Hıristiyanlar, Müslümanların utanç duymalarına neden olacak düzeyde nüfuz ve mevki kazanmışlarken, şimdi giyim kuşam kanunu sertleştirilerek yeniden uygulamaya konuldu. Yitirdikleri için sabırlı olmak zorundaydılar; tapınaklarının üzerine küçük camiler inşa edildi; buradan müezzinler namaz vakitlerinde ezanlarını okudular; daha sonra da sinagog ve kiliseler yıkıldı.

O dönemlerde Müslümanların da katıldığı Hıristiyan bayramlarının kutlanmasına son verildi. Dinlerini red ve inkâr etmeyen çok kişi bu uğurda yaşamını kaybetti. Buna karşın bir kesim de korku sonucu Müslüman oldu; atalarının dininden ayrılmak istemeyen Hıristiyan ve Yahudilerin başka memleketlere gitmelerine hükümdarın

sonunda izin vermesi minnettarlıkla karşıladı; daha önceleri başka memleketlere göçleri yasaklanmıştı. Hakim, onları böylece yok etmeye haklı gerekçeleri olduğunu düşünüyordu ve bu nedenleri muhatablara da bildirmişti. Her zaman yaptığı gibi bir gece dışarı çıkmıştı ve Müslüman olmayanlardan altı, yedi kişiyle rastlaştı. Bunlar sorunlarını anlatmaya izin vermesini istediler. O da bu izni verdi; "Senin bize karşı davranışın, Peygamberin ve bütün ardıllarının tavırlarıyla uygunluk içinde değil; onlar, tapınak ve manastırlarımızı yıkmadılar, bizi, Allah'ın peygamberlerimize vahyettiği kitapları yırtmak zorunda bırakmadılar. Senin buyruğunla ise, Musa'nın şeriatı ve İncil yırtılıyor ve yaprakları paketleme kağıdı olarak kullanılıyor. Senin tavrın senden öncekilerin tavrına neden bu denli aykırı? Yanıtlarsan saygıyla dinleriz, diyeceğin yoksa bırak bizi başka yerde yaşamımızı sürdürelim" derler. Hakim onlara: "Yarın gece ilim sahibi insanlarınızla birlikte gelin beni görün", der. Onlara dört kişi daha katılır ve söylenen zamanda yanına giderler. Hakim, Muhammedin, "devr-i saadet" döneminde Yahudi ve Nusara liderleriyle bir konuşması olduğunu anımsattı. Onlara, "Muhammed, kutsal bildirimin kanıtlarını açıklamıştı; onlarsa kuşku ve çekinceleriyle itiraz ettiler. Bunun üzerine Muhammed, bir cizye vermeleri koşuluyla dinini kabule kendilerini zorlamayacağı sözü verdi." Ara sıra, Hakim, anlattığı şeyin gerçeğe uygunluğunu sorar ve dinleyicilerin onayını aldıktan sonra devam eder; Muhammed bu nedenle onlara şöyle demiştir: "Siz, Allah'ın kutsal görevi bana verdiğini kabul etmiyorsunuz ve kutsal kitaplarınız-

da geleceği bildirilen kişi, benim adımdan başka bir adla ve yaklaşık benden dört asır sonra gelecek dediniz, peki! Geleceğini söylediğiniz o kişi gelene kadar bana cizye vereceğinize ilişkin bir anlaşma yapalım. Bu bekleme sürenizin bitiminden sonra hâkimiyet sizin elinize geçerse, ben bir yalancıysam, size yaptıklarımın öcünü alırsınız. Eğer bu sürenin bitiminde o sözünü ettiğiniz kişi gelmezse, o dönemin hükümdarı sizi yeniden benim dinime davet eder; kabul ederseniz teslim oluşunuz sizi kurtarır, reddederseniz merhametsizce yok eder, tapınaklarınızı yıkar, kutsal kitaplarınızı aşağılar, sizi ve diğer mümin olmayanları bitirir, yok eder". Hakim, konuşmasını sürdürerek "Muhammed'in doğum tarihi herkesçe bilinir, yaptığı anlaşma bugüne kadar hiçbir ardılı tarafından çiğnenmedi; şimdi, hükümdarlık bende olduğuna ve Muhammed'in belirlediği süre sona erdiğine göre, anlaşmayı sürdürme hakkına sahibim; itirazınız var mı?" dedi. Karşısındakiler, yanıt vermeksizin oradan ayrılırlar.

Bu dönemde, bir inanç; Avrupalılarca iyi bilinen ve Şiilerce de benimsendiği sanılan bininci yıl, "Millenium" inancı yaygındır. Hıristiyanlığın, Mesihin gelmesiyle kıyametin bininci yılda gerçekleşeceğine inanması gibi, Şiiler de o dönemde, dünyanın sonunun geldiğine ve Allah'ın son kez bir insanın şahsında ortaya çıkacağına inanmaktaydılar.

Bununla birlikte, Hakim'in yönetimini, bu hükümdarın resmini değil, karikatürünü vermeyi alışkanlık haline getirmiş olan Sünni tarihçilerin göstermek istedikleri kadar gülünç değildi. Hakim, döneminin aşırı ahlaksızlığını

sert ve bazen de şaşırtıcı zaptiye önlemleriyle ortadan kaldırmaya çalışıyordu. Bu amaç, birçok yasada tekrarla görülür; hamamlarla ilgili yasa; şarabın satılmasının yasaklanması yanında, yapımında kullanılan kuru üzümün de dükkânlarda el koyulup yakılması yasası; satranç oyununa ilişkin yasa ki Hakim döneminde bu oyun yasaklanmış, satranç tahtaları yaktırılmıştı. Bunlardan, Hakim'in bunu yasal olmayan bir oyun, kumar olarak gördüğü sonucuna varılır. Eğlenceye, gezinmeye yasak konulmuştu. Kadınlara yönelik yasalara gelince... Onların sokaklara çıkması idam cezasıyla yasaklandı. Bu son yasasında, kadınların hafif meşrep oldukları düşüncesi yatıyordu. Bu ve benzeri yasaların aşırı sert ve amaca uygun olmadıkları düşünülebilir. Kesindir ki Hakim, bu yasalarla ahlaki ve dini amaçlar güdüyordu. Bir bakıma da bu yaptıklarıyla düşünceleri uygunluk gösteriyordu. Yönlendirilmeye açık olması nedeniyle, bazen adaletsiz ve zalim olduğu bir gerçek olsa da iyi bir Müslümandı ve inançlıydı; hiç olmazsa bir Şii olarak iyi bir Müslümandı. Gereksiz gösteriş ve lükse karşı nefreti ve kişiliğinde ki tevazû inkâr edilemezdi. Hutbelerde adının sade bir şekilde anılmasını istemekle kalmadı, daha iyisini de yaptı; el öpmek, üzengi ya da toprağı öpmek gibi daha önceki hükümdarları yüceltmek için yapılan bu türden şeyleri yasakladı. Her zaman halkın arasında olur, kendi gözüyle görür ve kulağıyla dinlerdi. Peygamberin emirlerine uygunlukla, çok sade elbiseler giyinir; at değil, eşeğe binerdi. Bu durum tevazûye daha uygundu. Çok cömertti. Öyle ki bir gün veziri bu cömertliğini aşırı buldu, bunun için yoksul-

lara, dul kadınlara, yetimlere verilen maaşları vermedi ve bu durumu, hazineyi tükettiği açıklamasıyla daha sonra hükümdara bildirdi. Vezirini yazılı olarak yanıtladı: "Korkum Allahtan ve ricam, iyiliğin kaynağı Allah'adır. Zenginlikler onundur. Biz yeryüzünde onları idare edenden başka bir şey değiliz. Bu nedenle herkese, belirlenmiş hakkını ver ve kısıntıya gitmekten kaçın". Buyruğu yerine getirmek zorunda kalan vezir bu kez yabancılara tahsis edilen yardımlarda kısıntıya gitme olanağını aradı ve hükümdara bununla ilgili yazılı bir rapor sundu. Hakim, kağıdın arkasına şu sözleri yazdı: "Bir memlekette yabancı olarak yaşamak, kendi başına ezik olma nedenidir; yoksulluksa acı bir şeydir. Bu insanlar Allah'ın ailesinin fertleridir; hepsini o yarattı, eskiden olduğu gibi haklarını vermeyi sürdür. Tarih, bizden öncekilerin vermekte olduğu şeyi bizim kestiğimizi yazmamalıdır. İyi gelenekleri sürdürmek faziletli olmanın bir parçasıdır". Başarılı önlemler almaktan da geri kalmıyordu. Mısır'a zenginliğini veren Nil taşkınları, alışılagelen dönemsel zamanlarında gerçekleşmemiş, seyrelmişti. Böyle zamanlarda ortaya çıkan kıtlık yeniden görülmeye başlamıştı. Herkes kendisine zahire hazırlamak istiyordu. Buğday tüccarları ise, kıtlıkta daha yüksek fiyata satmak amacıyla buğdayı satışa sunmuyorlardı. Halk bu durumdan şikâyetçi olarak Hakim'e başvurdu. Aldatıcı, zalimce bir tehditle sorun giderildi; Hakim: "Yarın, her evi yoklayacağım; kimin evinde buğday görmezsem evin sahibinin kafasını kestireceğim", demişti. Ertesi gün yokladığı bütün evlerde erzak vardı. Kıtlık korkusu -gerçekte buna neden kıtlık değil, kıtlık

korkusuydu- böylece giderildi. Dahası, herkesin bulunduracağı erzakın üst sınırını belirleyen ve kendi gereksinmesinin fazlasını bulundurmasını yasaklayan bir "irade", sorunu bütünüyle ortadan kaldırdı.

Yaşamının son üç yılını kapsayan ikinci dönemini Hakim, bağnaz Şiilerin etkisi altında geçirdi. Dürzilerin adından alınma Dürzi* adında bir Türk, doğudan kısa bir süre önce Mısır'a gelmişti. Tanrının insan vücuduyla bütünleştiğini savunan İsmaililerin bir Davetçi'siydi. Kendisini iyi ağırlayan Hakim'in hizmetine girdikten sonra, onun insan şekline girmiş Allah olduğunu toplum içinde ilan etti. Adem'in ruhunun Ali'ye, sonra da soyundan gelenlere ve sonunda Hakim'e taşındığını kanıtlamak için bir kitap yazdı ve Kahire'nin Büyük Camisinde okudu. Ancak bu davranışı öfkeyle karşılandı; topluluk Dürzi'yi linç etmek istediyse de kaçarak canını kurtardı. Evi yağmalandı ve bu olay üç gün sürecek genel bir ayaklanmanın başlangıcı oldu; yandaşlarının çoğu öldürüldü.

Hakim'in kendisi de bu yeni düşünceyi benimsemişti Kendisini Tanrının insan şekline girdiği kişi olarak görüyordu. Gene de bundan, Hakim'in deli olduğu çıkarsamasına varmak olası değildi; onun döneminden önce de bu inancı taşıyan milyonlarca insanın deli olduğunu söylemenin olanaksızlığı gibi. İsyandan duyduğu çekinceyle Hakim, açıkça Dürzi'yi savunmaktan kaçındı; ona para gönderdi ve inancını Suriye dağlarında yayması için destekledi. Dürzi bunu uygun buldu ve Suriye'ye gitti ve

**Şeyh Muhammed Bin İsmail El-Dürzi; Nişteğin El-Dürzi olarak da bilinir; nişte-post; nişteğin: postta oturan kişi AC.*

Lübnan dağlarında "Dürzi"lik mezhebini kurdu. Dürziler, Dürzi'nin adını taşımakla birlikte, Hamza'yı ve Hakim'in diğer savunucularının mezheplerini de tanırlar. Hamza yabancıydı ve bir olasılıkla İran kökenliydi. Dürzi'den daha da iyi koşullardaydı. İyi düşünülmüş bir murahhaslar sistemiyle birçok yandaş kazanmış güçlenmişti. Bunun sonucu Hakim, 1017 yılında Tanrı oluşunu açıktan açığa ilan etti. Kendisini "her şeyi bilen" olarak tanıtmaya çalışıyordu. Her zaman mükemmel bir istihbarat teşkilatına sahip olmuştu. Ajan olarak yalnız erkekleri değil, kadınları da kullanıyordu. Kadınlar aracılığıyla haremlerin gizli kalmış şeylerini öğreniyordu ve bu yolla kadınları yakından tanıdığı için onlara karşı sert yasaları çıkarmıştı. Koşullar gizli polislerin sayılarının artırılmasını gerekli kılıyordu. Gizli bilgileri sabahleyin aldığından Hakim, birçok kişiye neler yaptıklarını, evlerinde neler yaşandığını söyleyebiliyordu. Bununla halk, gizli şeylerin Hakim'in bilgisi içinde olduğu sonucuna vardı. Onu Tanrı gibi kutsuyorlardı. Bütün memleketlerinde özellikle de iki kutsal kent Mekke ve Medine'deki Fatımilerin halifelik hakkını tanımışlardı. Namaz anında Hakim'in adı geçtiğinde onu yüceltmek gerekçesiyle ayağa kalkarlardı. Kendisiyse artık ne namaz kılıyor ne de oruç tutuyordu. Başkaları için de İslamiyet'in namaz, oruç, zekât ve hac gibi bazı farzlarını kaldırdı. Zira İsmaililer, Kuran'ın bütün hüküm ve emirlerini mecazi, kinaye kabul eder ve öyle görürlerdi. Bu bakış açısıyla da namaz, zekât ve haccın Müslüman olmayanlara karşı cihadın işareti; Ali ve soyuna sevginin, düşmanlarına, Abu Bekr, Ömer, Osman'a

karşı dindirilmez bir düşmanlıktı; oruç, mezhebe alınan kişiye verilen mezhep sırlarını açığa vurmamak anlamına geliyordu.

Daha önceleri eğlence ve sefahate düşkünlüğüyle tanınan Hakim*, bütün inançlara tam bir özgürlük tanıdı. Bağnaz Şii iken yasakladığı dini törenleri Sünniler yeniden uygulama özgürlüğüne kavuştu. Hıristiyanlar ve Yahudiler kutsal mekânlarını yeniden inşa etmeye başladılar. Sinagog ve kiliselere toprakları geri verildiği gibi, alınan mermer direkleri, taşları ve hatta ağaçları geri verildi, yerlerine yenileri konuldu. Farklı tek tip kıyafet giyme zorunluluğu kaldırıldı. Müslüman olmayanlara karşı savaş ilanı sona erdirildi; gönül rızasıyla dinini değiştirmemiş olanların kendi dinlerine dönmelerine izin verildi. Bunun üzerine, din değiştirmiş Hıristiyanlardan altı bin kişi bir hafta içinde eski dinine döndü; göçüp gitmiş olanlar, akın akın geri geldiler.

Özetle, 1021 yılı başlangıcında Hakim, anlaşılamayan bir şekilde ortadan kayboldu. Bir yerlerde öldürülmüş olabilirdi; ancak çok kimse öldüğüne inanmamıştır. Hamza: "Hakim, insanların isyankârlıkları nedeniyle ortadan kayboldu", görüşünü bir yazıyla açıkladı. Bugüne kadar Dürziler, Hakim'in dönüşünü beklemektedir; şimdi gelmeyecek olursa, onlara göre, dünyanın sonunda gelecektir.

Dürzilerin kendilerine verdikleri adla "tevhidi"lerin (üniter) dini tuhaf bir dindir**. Dürzi mezhebi, Hamza

Şahıs ismi olmayıp Fatımiler dönemine yöneticinin, egemen anlamında hâkim olan Allah'ın yer yüzündeki vekili olan 'hâkim', egemen kişi olarak aldığı ad.

***O dönemde kalabalık olan Dürzi topluluğu bugün 140 bin kişi kadardır. AC.*

ve diğerleri tarafından yayılmış olan, bir ölçüde Hamza'nın yazmış olduğu birkaç kitapta toplanır. Bu mezhep, İslamiyet'in bir mezhebi olarak görülemez; Müslümanlar, Dürzileri din kardeşi görmedikleri gibi, Dürziler de İslamiyet'i geçerliliğini yitirmiş bir din olarak görürler. Dahası, İslamiyet'ten o denli ayrılmışlardır ki, gerçekte, İslamiyet'in dışına çıkmışlardır; Şiilere ve İsmaililere de, Sünnilere karşı oldukları kadar karşıdırlar.

Fakat inanç sistemleri ne kadar köklü olursa olsun yine de İslami mezheplerin inançlarından alınmış birçok ögeyi içerir ve bu nedenle de bunun üzerinde durmadan geçemeyiz.

Dürzilerde de Allah'ın "bir"liği, inancın birinci sırasında yer alır; Allah, mutezilenin yorumu çerçevesinde anlaşılır ve ona hiçbir sıfat yüklemezler. Kısmi irade inancına gelince, bu konuda mutezileyle çakıştıkları konular vardır; Allah'ın on kez insan şeklinde ortaya çıktığını ileri sürerler. Ancak Dürzilerde Allah'ın bütünleştiği kişiler, mutezile de olanlardan farklıdır. Onuncu ve sonuncu kez Allah, Hakim'in şahsıyla bütünleşmiştir. Vahdet-i vücut inancını zafere kavuşturup inanmayanları cezalandırmak üzere Hakim, insanların arasında tekrar ortaya çıkana kadar da Allah, bir başka kişide vücut bulmayacaktır (incarnation). Hakim her ne yaptıysa iyidir ve hikmet doludur. Bütün yaptıkları, sadece mecazi anlamıyla değerlendirilir; tavır ve davranışlarında ki tutarsızlıkları haklı ve mantıklı olduğunu savunulur. Kuran ve hadisler tasavvuf, sembolik anlayışla yorumlanıp açıklanır. İslamiyet'in inanç anlayışı Dürzilerce benimsenmez; Hamza bunların yerine

diğer yedi inancın yerleşmesini sağladı. Mantıklı bir sıralama yapmaksızın aşağıda olduğu gibi ilan etti: 1. İlk ve en önemli görev (farz) doğruyu söylemektir. 2. Genel güvenliğin koruyucusu olmaktır. 3. Eski dinleri reddetmek. 4. İblislerden ve inanç karanlığında yaşayanlardan uzaklaşmak. 5. Allah'ın "bir"liğine inanmak. 6. Allah'ın yaptıklarını kabul etmek. 7. Mutluluk dönemlerinde de felaket dönemlerinde de Allah'ın emirlerine boyun eğmek. Bu mezhep, ahlakın arılığına ve evlilik yaşamında iffete ve sadakate çok önem verir.

Doğu İsmaililerinin, bir diğer deyimle "Haşşaşin"in* ortaya çıkması çok başka biçimde oldu. Haydut ve katil topluluğu hükümeti kuran ve bunu iki yüz yıl kadar sürdüren bu mezheple karşılaştırılacak olurlarsa diğer gizli topluluklar, başarısızlığa uğramış girişimler, kötü birer taklit gibi kalır.

XI. yüzyıl boyunca İran'da, Rai şehrinde** yaşayan ve On ikiler mezhebinin tutkulu yandaşı bir Şiinin oğlu olan Hasan Sabah***; babasının çoğu kez Tanrı tanımazlıkla suçlanması, yaşamını tehlikede görmesi nedeniyle, suçlamaları hafifletmek amacıyla, ünlü İmam Muvaffak Nişaburi'nin başında bulunduğu Nişabur okuluna gönderilir. Ehlisünnet hocalar, her zaman kendilerine benzeyen öğ-

Otçular; haşiş, ot, esrar karşılığıdır. ç.n.

***Rai, İran'ın tarihi ve ünlü şehirlerin biridir. Irak Aceminin kuzey sınırında bulunur. Harabeleri Tahran'ın 5 km kadar güneyinde bulunur. Selçuklu sultanlarının başkentiydi. Ünlü din bilgini Fahrettin Razi'nin doğum yeridir. Razi, Reyli anlamına gelir. Eski Yunan tarihçilerinin eserlerinde bu şehir Racis adıyla anılır. AC.*

****Hasan Ali El-Sabah: Yemen emirlerinden Yusuf Humeyri soyundandır. Burada anılan olaylardan sonra Doğu İsmaili Devletini kurmuş ve 45 yıl hükümran olmuştur. Bu devletin çekirdeğini "Tahistan" halkı oluşturmuştur. AC.*

renciler yetiştiremezlerdi. Bu kez de öyle olmuştu; en ünlü üç öğrencisinin ikisi saf inanmış sayılmazlardı. Üçü de samimi dost olmuşlardı. Bunlar: Nizamülmülk, Ömer El-Hayyami ve Hasan Sabahtı. İlki Selçuklular döneminde sadrazam oldu. İkincisi en büyük matematikçilerden biri oldu ve matematik bilimiyle ilgili, saygınlık uyandıran kitabı günümüzde yayınlandı; Farsça rubailer de yazdı ve bunlarda Vecdilerin ve Mutasavvıfların inançlarını olduğu kadar Kuran'ı da acımasız bir dille yerdi, bu nedenle de Doğu'nun Voltaire'i adını aldı. Üçüncüsü, İslamiyet'in amansız karşıtı olan "Haşşaşin" mezhebini kurdu.

Nişabur okulunu başarıyla bitirenlerin, yalnız ahiretin mutluluğuna erişmekle kalmayıp, bu dünyada da başarılı olacakları genel kabul gören bir görüştü. Hasan, bir gün iki dostuna bunu anımsattıktan sonra: "Her koşulda, bizden biri seçkinler dünyasında parlak bir yer edinecektir, en iyi yere gelenimizin diğer iki arkadaşıyla bunun mutluluğunu paylaşacağına söz vermeliyiz", der ve söz verilir. Yıllar sonra Nizamülmülk, üç kişiden ilk başarıyı yakalayanı oldu. Birkaç devlet memuriyeti görevinden sonra, Alpaslan döneminde sadrazamlık görevine geldi. Ömer El-Hayyami (Ömer Hayyam), Nizamülmülk'ün yanına gider ve eski dostu sadrazam tarafından saygıyla karşılanır. Eski sözüne uygun olarak Ömer'e bakanlık önerirse de, Ömer kendisini matematik biliminden uzaklaştıracağı gerekçesiyle geri çevirir ve kendisi için bu uğraşını maddi zorluk içine düşmeden sürdürmesine yetecek bir gelir istemekle yetinir. Söylemeye gerek yok, isteği karşılanır. Uzun bir süre sonra, Melikşah'ın sultanlığı döneminde de sadrazamlık görevini

sürdüren Nizamülmülk'ün yanına Hasan Sabah gelir ve ona, unutmuş gibi göründüğü sözünü sert bir dille hatırlatır. Nizam, arkadaşının isteğini yerine getirdi ve onu yüksek gelirli bir konumda, hemen her zaman sultanla görüşmesini olanaklı kılacak bir göreve getirdi. Hasan kısa sürede sultan üzerinde kazandığı etkiyi, makamını almak istediği arkadaşına karşı kullandı; onun yaptığı işlerle ilgili olarak kuşku uyandırmaya çalıştı. Bir gün sultan, devlet bütçesinin hazırlanmasını emretti. Nizam, bunun için bir yıl kadar bir süre isteyince Hasan, maliye memurlarının kendi hizmetine verilmesi durumunda bu işi 40 günde tamamlamayı önerdi. Melikşah öneriyi kabul edip memurları Hasan'ın hizmetine verince görev, gerçekten de 40 günlük sürede tamamlandı. Nizamülmülk, gözden düşme tehlikesini zamanında görerek bu tehlikeyi savuşturmak için, bir hileye başvurdu. Hükümetin birkaç belgesini çaldırmayı başardı. Sultan evrakı incelerken bir düzensizliğin farkına vardı ve Hasan'ı bu nedenle yerdi. Hasan ise durumu bilmediğinden sultana yanıt veremedi. Nizamülmülk bundan öyle yararlandı ki, Hasan gözden düştü; sarayı terk etmek ve kanına susamış vezirin öfkesinden sakınmak için saklanmak zorunda kaldı. Asfahan'da Abu El-Fazl adında bir kişinin evinde kendisine barınak buldu. Sultan ve vezirine sürekli lanet yağdırıyor, hakaretler savuruyordu. Bir gün "İki güvenilir dostum olsaydı, bu Türk ile bu köylünün* hükümetine son verirdim", diye bağırdı. Ev sahibi, Hasan Sabah'ın aklını yitirdiğini düşündü. Antakya'dan Kaşgar'a dek uzanan memleketi, iktidarı altında bulunduran bu hükümeti

*Sultan ve veziri.

iki kişiyle yıkmak, aklı hasta olmayan bir kişinin düşüneceği bir şey olmadığına inanmıştı. Ne yaptığını arkadaşına bildirmeden ona yemek ve içeceğinde sakinleştiriciler verdi. Hasan da hiçbir şey söylemeden verilen yemeği yiyor, sunulan içeceği içiyordu. Yirmi yıl sonra Almut kalesinin ele geçirildiği, Nizamülmülk bir Haşşaş'ın bıçak darbeleriyle öldürülmüş olduğu, kısa bir süre sonra da Melikşah'ın ölüm haberinin alındığı sırada Hasan, en yakın dostu El-Fazl'a: "Söyle bakalım, hangimiz deliydik? Hangimizin sakinleştiriciye ihtiyacı vardı? İki sadık dost bulunca sözümü yerine getirdiğimi görüyorsun!", dedi.

Hasan Sünni bir okuldan yetişmiş olsa da o zamana kadar, On ikiler topluluğu İsmaililerin en hararetli yandaşı olarak kalmıştı. Fakat o sırada, Kahire topluluğunun öğretisini benimseyen bir kişiyle tanışmış ve onunla kesintisiz olarak tartışmasına karşın, bazı görüşlerini akla uygun bulmuştu. Tehlikeli bir şekilde hasta düştüğü bir gün, kendi kendine: "Bu adamın inancı haktır; onu onaylamamaya yalnızca benim bağnazlığım engel oldu, şimdi ise gerçeğe varmaksızın ölmek üzereyim", dedi. Sağlığına kavuşunca topluluğa katıldı. Kısa sürede öğretinin gizleriyle tanıştı ve sonrasında, bir Davetçinin önerisiyle Mısır'a gitti. Dönemin Mısır hükümdarı, Fatımi Müstansir onu saygın bir kişi gibi kabul etti. Hasan'ın yetkinliğini ve yeteneklerini biliyordu; ancak önlem alması da gerekiyordu ve bu nedenle hükümdar, onu, kendisinden uzak tuttu. Hasan, yaklaşık olarak bir buçuk yıl kadar kaldıktan sonra, adı sultanlık mevkilerinde çıkan bir anlaşmazlığa karıştı. Ordu komutanının öfkesini üzerine çekti; Berbe-

ristana (Fas) yelken açacak bir gemiye bindirildi. Gemi denize açıldıktan kısa bir süre sonra şiddetli bir fırtına koptu. Herkes telaş ve korkuya kapılmışken, Hasan Sabah sakin bir tavırla fırtınayı izler. Böylesine sakin olabilmesinin nedenini soran birine Hasan: "Bana hiçbir şey olmayacağını mevlamız* bana söz verdi", yanıtını verdi. Birkaç dakika sonra fırtına dindi ve gemiciler o andan sonra Hasan'ın sadık müridi oldular. Ancak batı rüzgârları geminin Fas'a gitmesine olanak tanımadı ve Suriye'ye doğru sürükledi. Hasan, Suriye üzerinden İran'a geri döndü. Kısa sürede topladığı yandaşlarıyla Alamut kalesine vardı. Bu kale Kazvin'in kuzeyinde Rudbar çevresinde bulunan 60'a yakın kalenin en büyüğü ve güvenli olanıydı. Kaleyi 1090 yılında ele geçirdi ve hâkimiyetinin merkezi olarak kullandı.

Kahire topluluğunun sırlarını öğrenen Hasan Sabah'ın öğretisi "hiçbir şey doğru değildir ve her şey caizdir**" ilkesine dayanmaktaydı. Amacı da devlet içinde devlet kurmaktı. Ancak düşünü açıkça ilan etmeyecek kadar da insanları tanıyordu. Hükümdarlığın imam halifede bulunması gereğinde, İslam dünyası görüş birliği içindeydi. Ayrışma, bu makamın hangi sülalenin hakkı olduğu konusundaydı. Dolayısıyla Hasan bir halife adına hareket etmek zorundaydı, onun yaptığı da bundan başka bir şey değildi. Görünüşte sadık bir inanmış olarak, Kahire'de yaşayan Fatımi Halife El-Müstanser adına yandaş toplu-

İsmaililer mevla kavramıyla Allah'ı değil, İsmailiye tarikatının büyük üstadını kastederler. Fas Sultanları da kendilerine mevla denilmesini istiyorlardı.

**Yapılmasında sakınca olmayan.*

yordu. Hiçbir devlet kademesinin ünvanını kullanmaksızın sadece tarikatın "büyük üstad"ı olmakla yetiniyor, "mevlana", "şeyh-ül cebel" (dağın şeyhi) tanımlamalarıyla anılmasını istiyordu. Gerçekten de bugün Arap kabilelerinin tarikatların başında bulunan kimselerin taşıdıkları "şeyh" adının anlamı reis ya da ihtiyardır; çoğunlukla, reis, yaşlı bir kişi olur. Onun hükümeti de sıradan bir hükümetti; Fatımilerin hükümeti gibi de değildi; bir tarikat, bir kardeşlik mezhebiydi ve kendine özgü temel yasaları vardı. "Büyük Üstad"a, Cebel ile Kahestan ve Suriye'den oluşan üç vilayetin valileri olan büyük Davetçiler bağlıydı. Topluluk bu vilayetlerde büyük bir güç ve etkinliğe sahipti. Büyük Davetçilerden sonra, Davetçiler gelirdi ki bunlar bilgili üstadlardı. Bunları da "refik" denilen, üstadlık öncesi aşamasında bulunanlar izlerdi. "Fedailer", beşinci tabakadan olanlardı ve reislerin emirlerini yerine getirmek durumunda olup, kendileri de ölümü göze almış tetikçiler, katillerdi. Batıda mezhep yandaşlarına "assassins", katiller denilmesi bu "fedailer"e bir göndermedir. Fedailer, genel olarak otoriter yönetimlere, mezhebin düşmanlarını öldürmekle görevliydiler. Büyük Üstad veya Büyük Davetçi; "fedai" olarak kabul edilmeyi hak ettiği düşünülen genci yemeğe davet eder; haşhaşın tohum ve yapraklarından çiğnetir veya bunlardan yapılmış bir içecek vererek sarhoş ederdi. Esrarın etkisine giren genç kişi Alamut'taki çevresi yüksek duvarla kapatılmış bir bahçeye götürülürdü. Bu bahçe cennet benzeri bir şeydi; her şey canlı ve tazeydi, dinlenme bahçeleri, gül dallarından çardaklar, asma çardakları, su derelerinin arasında İran

ve Yunan halılarıyla döşenmiş açık salonlar, çinilerle kaplanmış köşkler ve kara gözlü taze güzel kızlar bulunurdu ki, geleceğin fedaisine, ayıldığında, kuşların bir konseri andıran sesleri içinde altın, gümüş ya da kristal bardaklarda en güzel şarapları sunarlardı; her şey neşe, şehvet ve hazza davetkârdı. Bunlarla kendinden geçen genç sonunda üstadın bulunduğu salona getirilir; üstad, gence kendisinin yanından hiç ayrılmadığını, yalnızca ruhunun bir süreliğine cennete gittiğini, din ve dini liderleri için yaşamını feda etmeye hazır olanlara ayrılan nimet ve zevklerden yalnızca bir bölümünü tatmış olduğunu anlatırdı. Böylece aklı çelinen gençler, kör bir cinayet aracı olmaya hazır hale gelirlerdi. Ebedi saadete kavuşmak için yaşamlarını tehlikeye atmak için can atarlardı. Muhammed'in Kuran'da müminlere vaad ettiği, birçok insan için güzel bir rüya, bir sembol olan nimetler, bu gençler için yararlanmış oldukları bir gerçek haline geliyordu. Bu andan sonra, bütün çabaları o cennete ulaşmaya yönelik oluyordu.

Fedailer, haşiş kullanmaları nedeniyle, haşşaşin olarak anılırlardı. Fransız Hıristiyanlarının diliyle bu sözcük Assassin haline geldi ve topluluğun adı da katiller anlamında Assassin olarak bilindi.

Altıncı aşamada, "Lasik"ler bulunurdu. Bunların fedai adayları oldukları sanılmaktadır. Son olarak yedinci aşamada, dünyeviler, müminler, sıradan insanlar bulunurdu.

Bir üst aşamaya geçiş, İsmaililerin sisteminde olduğu gibiydi; ancak Hasan, bu aşamaların sayısını, temel rakam kabul edilen yedi sayısına uygun olarak değiştirdi. Topluluğun gücü iki temel üzerine inşa edilmişti; güçlü kaleler

ve fedailerin bağnazlığı. Haşşaşlar olabilecek her yerde kaleleri ele geçiriyor ve dağlarda yeni kaleler inşa ediyorlardı. Dağlara yaptıkları bu kalelerden de ovalara hâkim olmaya başlıyorlardı. Fedailerin bağnazlığı sınır tanımıyordu; tarikatın düşmanlarını öldürmeyi cennete açılan kapı olarak görüyorlardı. Kimilerinin ailesi de oğullarının cehaletine katılıyorlardı; bu fedailerden sekiz genç, topluluğun en güçlü düşmanı Musul emirini öldürme görevini almışlardı. Derviş elbiseleriyle, camide bir süre bekledikten sonra, namaza gelen emire saldırdılar. Emir zırhlı elbisesini giyinmiş olduğu için bir süre saldırganlara dayandı ve içlerinden üç kişiyi öldürdü; bir fedai kaçıp canını kurtarırken, diğerlerini halk linç etti; ancak ölümcül bir yara almıştı ve aynı gün kendisi de öldü. Bu kurtulan fedainin annesi, Musul emirinin öldürüldüğünü ve sekiz fedainin de bu olayda öldüğünü duymuş, oğlunun şehitliğine sevinçle süslenmiş ve en güzel elbisesini giymişti; oğlunun kurtulmuş olduğunu duyunca da üzüntüden saçlarını kesti ve yüzüne karalar sürdü. Topluluk sayısız cinayetler işliyordu. Gerek Müslüman, gerek Hıristiyan, toplumun en seçkin kişileri bunların kurbanı oldu. Oysa çoğu zaman Hıristiyanlarla iyi ilişkiler içinde bulunuyorlardı. Düşmanlarını ortadan kaldırma yöntemleri yeni değildi. Muhammed'in kendisi de kimi ayrıcalıklı durumlarda, bu şekilde davranmıştı. XVI. yüzyılın tarihiyle ilgilenen herkes bilir ki Haşşaşların yöntemi Avrupa'da da uygulanmıştır. Fakat topluluğun amaca ulaşmada kullandığı tek yöntem bu değildi. Fahrettin Razi'nin hikâyesinden anlaşılan da budur. Bu fıkıh ve din âlimine öfke duyan kimileri, İsmaililer

mezhebine gizli olarak bağlı olduğu söylentisini yaymışlardı; bunun için, bir gün, Razi, Rey şehrinde kürsüye çıktı ve İsmaililerin mezhebine bağlı olanları sert bir dille yerdi. Büyük üstad, hemen bir fedai gönderdi. Fedai, talebe görüntüsü altında hocanın derslerine yedi ay katıldı; aldığı emri yerine getirmek için uygun anı bulamamıştı. Sonunda hocanın tek başına kütüphanede çalıştığı bir anı fedai kaçırmadı; içeri girip kapıyı kapattı ve Razi'yi yere attıktan sonra aralarında şöyle bir konuşma geçer:

Razi: Ne yapmak istiyorsun?

Fedai: Göğsünü ve karnını parçalamak.

-Niçin?

-İsmaililere karşı kürsüden topluluğa konuşurken kötü bir dil kullandın.

-Hiçbir zaman kötü söz etmeyeceğime yemin ederim.

-Bunun ne demek olduğunu bilirim; ben gittikten sonra yeminin seni bağlamayacağını açıklayacak bir yorum bulursun.

Hoca, bunu yapmayacağını, aksi durumda her cezayı kabulleneceğine Allah'ın adıyla yemin eder. Bunun üzerine Fedai: "Seni öldürme emri almamıştım yoksa bunu yapmak için bu kadar beklemezdim", diyerek Raziyi bırakır ve: "Sana söylemek zorunda olduğum şey şudur: Hasan'ın oğlu Muhammed* kalesinde kendisini ziyaret etmeni rica ediyor. Seni orada onurlanacağın şekilde karşılayacağız. Üstad sıradan insanların söylediklerinin önemi yoktur. Ancak senin gibi büyük bir hocanın söyleyecekleri taşa işlenmiş harfler gibi insanların kalbine işlenir, bizi

II. Muhammed; V. Büyük Üstad

yeren bir konuşma yapmamalı', diyor, der". Razi, Alamut'a gidemeyeceğini ancak bundan sonra kalenin sahibine karşı konuşmayacağını söyler. Fedai kemerinden 300 duka çıkarır ve hocaya bunun meclislerinin kararı gereği yıllık ücreti olacağını, hizmetçileri için de iki kat Yemen elbisesi bırakacağını söyleyerek parayı verir ve oradan uzaklaşır. Hoca, altın ve elbiseleri aldı; bağlanan yıllığını da dört beş yıl almaya devam etti. Bu olayın sonrasında Razi'nin İsmaililerle ilgili düşünceleri bütünüyle değişti. Önceleri, bir konuda İsmaililerden söz etmek gerekmişse: dinsizler bu konuda ne derlerse desinler, Allah onları lanet etsin ve kahretsin", demeyi bir alışkanlık haline getirmişken, bu olaydan sonra "İsmaililer bu konuda ne derlerse desinler", demekle yetinir olmuştu. Bir öğrencisi bunun nedenini sorunca da oldukça cinaslı bir yanıt vermişti: "İsmaililere lanet edilemez; onların delilleri çok ikna edici ve keskindir".

İsmaililer diğer Müslümanlardan dış görünüşte ayırt edilmezlerdi; dahası, şeriat yasalarını kesenkes uygularlardı. Mezhebin kurucusu Hasan'ın yönetimi zamanında şarap içilmezdi. Haşşaşlar bağnaz inanmışlardı. Hasan öylesine sert kurallar uyguluyordu ki bir nefesli müzik aletini çalmış olan birini müebbet sürgüne gönderdi. Reislerin evinde kadın bulunmamalıydı; bekar olarak yaşarlardı. Zamanla bu uygulama ortadan kaldırıldı. İsmaililer, büyük üstadların kendisi için mürid topladıkları imam ortaya çıkınca, şeriatın kurallarını kendilerine uygalamayacağı inancındaydılar. İmamın ortaya çıkması boş yere beklendiğinden, II. Hasan müjdeci rolünü üstlenmeyi gö-

ze aldı. Koşullar uygundu; topluluğun gücü birçok vilayete yayılmış ve artmıştı; Hasan'ın dedesi de, babası da kendisinden önce büyük üstad makamında bulunmuşlardı. Dolayısıyla bu ailenin yönetimine alışmışlardı* İsmaililerin sistemini derinlemesine tanıyan ve yeni anlayışlar ekleyen Hasan, öngörülülüğü, dil yetkinliği, bilgisi nedeniyle çok sevilen, sayılan biriydi. Bu büyük adımı atmayı göze alabilecek durumdaydı, öyle de yaptı. Fakat, bunu sürece yayarak, zamanla benimseterek yaptı; 1640 yılının yazında, ramazan ayında Alamut'un geniş bir ovaya bakan duvarının önüne bir kürsü koydurdu ki cephesi, İslami geleneğe aykırı olarak, Mekke'ye yönelik değildi; ahaliye ramazanın 17'si için çağrı yaptı. O gün kürsüye çıktı ve imamdan, gizli bir mektup aldığını söyledi ve sözlerini sürdürdü: "İmam, bolluğun kapılarını size ve atalarınıza açtı, bağışlanmanızın olanağını sundu, ona hizmet etmek için seçilmişlersiniz; şeriatin yorucu farzlarından sizi bağışlıyor ve sizi 'Baas'a** ulaştırıyor", dedikten sonra sofralar kurdurdu ve insanları oruçlarını bozmaya davet etti. Onlar da çeşitli sazların yaptığı müzik eşliğinde yediler, şarap içtiler. O günden sonra ramazan ayının 17'sine "Baas" günü olarak verilen önemle, Haşşaşların takvim yıllarının ilk günü olarak benimsendi. Kuran'ın buyrukları iptal edildi; namaz kılmaya, oruç tutmaya artık gerek yoktu ve şarap içmek, domuz yemek serbestti. Bu durum, ehlisünneti son derece rahatsız etti; dolayısıyla, ortaçağın bunlarla pek de ilgili olmayan Hıristiyan tarihçileri bir ya-

Hasan'dan sonra mezhebin kurucusu olan soyundan hiç kimse büyük üstad olamamıştı.
**İsmaililer Baas kelimesini imamın ortaya çıkacağı günü ifade etmek için kullanırlar.*

na bırakılırsa, Haşşaşları bize tanıtan ehlisünnettir. Bununla birlikte ehlisünnetin, halen yapmakta oldukları gibi, Haşşaşlara hakaret ve onları aşağılamaya hakları var mıdır? Sanırım, ehlisünnetten biri şu dikkate değer sözleri söylerdi*: "İsmaililer, bir gündüz ve bir gece süresince, beş kez Allah'a tapınmayı bütünüyle sembolik bir buyruk olarak benimserler; onlara göre insan, yüreğiyle her zaman Allah ile birlikte olmalı ve ruhu daima Allah'a dönük olmalıdır. Gerçek namaz, gerçek ibadet budur". Kuşku yok ki ibadetin böyle algılanması ve benimsenmesi ehlisünnetin bütünüyle mekanik olan ibadet anlayışından alabildiğine farklıdır. Fakat yıldız gözlemcisi tarihçilerin bazen göremedikleri bu belirleyici özellikler, bizi, İsmailileri özgürlükçü bir topluluktan çok, tasavvufi bir mezhep olarak görmemize yol açıyor. Daha sonra ikinci Hasan, imam olduğunu, imam soyundan, Mısır Fatımilerinden geldiğini ileri sürdü. Bu savını destekleyecek birçok asılsız kanıtlar hikâye etti. Gene de başarılı oldu; Hasan, yandaşları tarafından imam olarak tanındı ve Haşşaşlar inancı, Hasan'ın gerçekleştirdiği değişime uğramış haliyle uzun bir süre uygulandı. Ancak bu durum müslümanları öyle rahatsız etti ki büyük üstad üçüncü Hasan, İslamiyet'in en sıkı kurallarıyla uygulanmasına özel önem vererek yeniden canlandırmayı uygun buldu. Dahası, mezhebin kurucusunun yazdığı kitapları ve tarikatın gizli yönetmeliğini, İslam'ın seçkin âlimleri önünde yaktırdı. Hükümdarlığı döneminde hiç cinayet işlenmedi. Bununla birlikte, daha sonra Alamut ele geçirilince mezhep kurucusu-

*Djowaini, Dans le Journal asiat. V serie, XV, s: 209

nun kitapları bulundu. Üçüncü Hasan'ın yaktık yakıyoruz dediği kitapların birer kopya oldukları ortaya çıktı. Bunun dışında, ölümünden sonra topluluk, eski alışkanlıklarına geri döndü ve iki yüzyıl kadar varlığını sürdürdükten sonra, Moğol Hülagü Han'ın Alamut kalesini ele geçirmesiyle hemen her yerde gücünü bütünüyle yitirdi. Mezhep gene de varlığını sürdürdü; bugün İran ve Suriye'de, yandaşları bulunmaktadır. Ancak İsmaililer de diğer mezhepler gibi artık iktidar arayışında değillerdir; zamanında sahip oldukları güç ve iktidar şimdi, anlaklarından bile silinmiş olmalı.

Onuncu Bölüm
Sofilik Mezhebi

Daha çok doğu toplumlarında görülmekle birlikte Tasavvuf (Mysticisme), daha derinlikli bir yaşam arayışının görüldüğü toplumlarda ortaya çıkmıştır; bununla birlikte Hindistan'da olduğu kadar hiçbir yerde kök salmamış çiçeklenmemiştir. İnsanın sınırsız kavrayışı, Hind insanını sonsuzluğa dalmaya yöneltir ve bu sonsuzluk arayışı öylesine mükemmellik düzeyine gelir ki sonluluk ve öznellik bütünüyle yok olur; bu sonuca ulaşmak için bakışlarını yalnızca bir noktada yoğunlaştırır ve kendisini tam bir harekatsizliğe bırakır.

Sofilik, genellikle, müsbet bir dine bağlı bulunur. Ancak kimi tasavvufi akımlar dine diğerlerinden daha çok uygunluk gösterir. Kimi tasavvuf anlayışı vardır ki duyguların daha çok harekete geçirilmesine ve tasavvufa varan kişinin düşünce yoluyla vardığı inançlara daha çok uygundur. Her iki durumda da Kuran, tasavvufla kaynaştırılabilecek uygunlukta değildir ve ruhun tekamülü düşüncesine ve insanı Allahla, kendi kalbinde "tevhid"e yönelteceğine; uygulamakla, Allah'ın lütfuna lâyık olunacak bir dizi dini ve ahlaki emirlerle sınırlar. Kuran'ın kesin hükümleri tasavvufa engeldir; Allah'ın dünyada ya da insan ruhunda olduğunu söylemez. İslamiyet Allah inancının, bir diğer ifadeyle Allah ile dünyanın birbirinden ayrı olduklarını açık bir dille ve kesin olarak belirtir ve bu konuda Musevilikten daha ileridedir. Buna, inananlarla, Allah'a isyan edenleri tanımlamada ki açıklık ve kesinlik, mutasavvıfın

Allah'ın varlığı içinde yok olma sistemiyle kesin bir dile sahip bu dini bir araya getirmesine engel oluşturur.

Gene de tasavvufun İslam tarihindeki yeri önemsenmeyecek gibi değildir. Muhammed'in inançları kimi noktalarda tasavvufa az çok uygunluk gösteriyordu: Müminlerin ahirette Allah'ı görebilecekleri vaadi, sonsuzluk yaşamıyla karşılaştırmayla bu ölümlü dünyadan kederle söz etmesi bunun bir örneğidir. Bunun dışında, Kuran, tasavvufa uygun çok az ögeye yer verse de hadisler bu boşluğu doldurmaya elverişlidir. Mutasavvıfların ileri sürdükleri ifadelerin bile güvenilir olmaması konumuz için önem taşımaz: Zira sonuçta onlar büyük eser sayılan eserlere kabul edilmişlerdir ve bu nedenle de söz konusu ifadeler üven kazanmıştır. Tasavvufta böylesi örnekler vardır; Muhammed'in söylemiş olduğunda ısrar edilen düşünceler şöyledir: Mümin namaz kılarken Allah'a yakınlaşmış olur; Allah sevgiyi yüz bölüme ayırdı, doksan dokuzunu kendisine ayırdı ve birini insanlara verdi ve o yüzde bir oranındaki sevgiyle insanlar birbirlerini severler. Peygamber: "Beni gören kişi mutludur, çünkü o Allah'ı görür; beni gören kişiyi gören de mutludur; Allah der ki: Allah'a inananlardan birini sevdiğimde, onun gözü, kulağı, ağzı olurum, öyle ki, benim aracılığımla görür, benim aracılığımla duyar ve benim aracılığımla konuşur; Allah, bir taht üzerine uzanır gibi müminlerin kalbinde uzanır; evladı için annenin duyumsadığı şefkat ve sevgiden daha fazlasıyla Allah, inananlarına şefkat gösterir ve onları sever; Allah der ki, gök beni anlamaz ancak müminimin kalbi beni anlar", der.

Bunlar dikkate alındığında, tasavvufun, ileri sürüldüğü gibi İslamiyet'in bağrından doğduğu yargısı, haklı olarak, kuşkuyla karşılanabilir. Bu konulara getirilen kanıtlar güvenilir olmaktan uzaktır. Ayrıca anılan kanıt ifadelerin çoğu sofi kaynaklıdır; Ali ve Muhammed'in mutasavvıf oldukları anlayışı; sofiliğin köklerini İslam'ın başlangıcına, dahası, İbrahim'in de sofiliğini ileri sürerek tasavvufu, ilk peygamberlere dek geri götürme isteğine birer örnektir. Her şart altında, ilgili metinler, tarihi güvenilirliklerinden çok şiirsel mucizelerle ayırt edilen eserlerde bulunur* Tasavvufun İran kökenli olmadığı düşüncesi akla yakın; gerçekten de tasavvuf, İran'da, Hind etkileriyle İslam fetihlerinden önce vardı. İslamiyet öncesinde, her şeyin Allahtan kaynaklandığı ve tekrar ona döneceği düşüncesi İran'da yaygındı. Bununla denilmek istenen: Dünya görülebilen, dışsal bir varlık değildir; var olan her şey Allah'ın kendisidir ve Allahtan başka bir şey yoktur.**

İlk mutasavvıflarla ilgili söylencelere ilişkin bilgi edinmemiz, bizim için yararsız bir uğraş olmayacaktır; bu anlatılar gerçeği yansıtmasalar da mutasavvıfların kendi inançlarını hangi tarihi temeller üzerinde yapılandırdıklarını görmemize yardımcı olurlar.

**Bu konuda Dosasi ile aynı görüşü paylaşıyorum, 1821'de Journal des Savants'da Tholuck'un yaptığı sofizm değerlendirmesine başvurulabilir; Tholuck'un "Blüthensammlung aus der Morgenlaendischen Mystik", s: 34'te sofiliğin belirttiği özelliklerinden bazıları İbn Halkan gibi güvenilir tarihçilerde yer alır diye itirazda bulunduğunda, yazarın, sözgelimi Rabia ile ilgili makalesi gibi, bütün makalelerinin sofilerin kitaplarından alınmış olduğunu unutmaktadır.*

***Dosasi de aynı görüştedir. Trumpp, Alman Şarkiyatçıları Derneği süreli yayınının sayı: 16, s: 244'te şöyle demektedir: "Sofizmin Hind düşünce ürünü olduğu tartışma götürmez; özellikle de, Budizmin bir eseri olduğu kesindir.*

Ortaçağ'da, Kudüs'ün doğusundaki bir tepede bulunan mezarı hacılar tarafından ziyaret edilen Rabia adında inanç sahibi bir kadın, sofilerce, ilk sofilerden, ola ki ilk sofi olarak benimsenir. Onun söylediği ve yaptığı ileri sürülen şeyler tasavvufun tohumları olarak; bir başka ifadeyle duyumsal işrâkiyet*, işrakiyet gibi gerçekleşmiş bir mükemmelliğe ermiş bir kalbe sahip olur ve bu nedenledir ki "vecd"** ve "hal" zamanlarında: "Ey büyük Allah! Sana özlem duyan kalbimi ateş ile yak, kül et!", diye bağırıyor ya da: "Ey Allah! Kalbimi senin için saklıyorum ve beni görmeye gelenlere yalnız vücudumu bırakıyorum; ziyaretçilerime eşlik eden yalnızca vücudumdur; kalbim, aşık olluğumla birliktedir", anlamında manzumeler yazardı.

Dostları ona evlenmeyi önerdiklerinde: "Evleneli ve hayatımın onun tarafından içselleştirilmesinin üzerinden çok zaman geçti", diye yanıtlardı. Bir gün ibadet ederken Allah'ı görüp görmediği sorulduğunda "kuşkusuz görüyorum; görmeseydim ibadet etmezdim", yanıtını verdi. Ona, İsevilik tasavvufunda görülen bazı görüşler yüklenirdi; bir hastalık döneminde söyledikleri gibi: "Kalbimin gizli bir yarası beni yiyor, parçalıyor; cananımla bütünleşmedikçe bu yara iyileşmez, hesap gününde amacıma kavuşuncaya kadar acı çekeceğim".

Sofilerin söylediğine göre, Rabia, tarihte kendilerinden saydıkları Hasan Basri, Şakik Belhi gibi ünlü kişilerden daha yüce mevkideydi. Rabia'yı, hastalığı döneminde, bu iki kişi görmeye geldiğinde Hasan ona mensur-u müsecca***

Pantheisme sentimental.
**Zikir esnasında kişinin kendinden geçmesi hali.*
***Cümlelerinin sonu kafiyeli söz ve yazı.*

sözlerle: "Rabbinin gönderdiği felaketlere sabırla tahammül etmeyen kişi, imanında sadık değildir", dedi. Bunun üzerine onun sözlerini düzeltmek isteyen Şakik, aynı seci* kullanımla: "Rabbini görürken verdiği felaketleri unutmayan kimse imanına sadık değildir", dedi.

Bu anlatıdan mutasavvıfların, ilk sırayı Rabia'ya vermek istedikleri açık bir şekilde ortaya çıkıyor, en eski tasavvufun İslam'la ilişkilendirilmesinde sufilerin özellikle bir kadını seçmeleri, nitelik belirtisi bir özellik olduğu kadar da dikkat çekicidir. Gerek bu anlatının, gerek benzerlerinin hiçbir tarihsel değeri yoktur. Örneğin başlıca önderlerinden biri sayılan Hasan Basri'ye az önceki türden yüklenen ifadelerden yine aynı sonuca varılır: Sofiler, kendilerinden geçmiş olarak 700 bin yıl geçirecekler ve Allah'ın güzelliğini seyretmeleri sayesinde, vahdaniyet** tarafından çekilecek ve içselleştirileceklerdir.***" Gerçekte, Hasan Basri'nin ehlisünnetten oluşu konusunda kuşku duyulmasında bir sakınca olmasa da, gene de, mutasavvıfların varmak istediği amaçtan başka bir amaca, başka bir çıkış noktasına sahip olduğu yadsınamaz. Yukarıda belirttiğimiz gibi, onun için, korku, inancın özüdür.**** dini anlamakta ki karanlık yöntem ve malihülyası***** işte bundandır. Mutasavvıflarsa buna karşın, do-

*Musecca sözcüğünün yalın hali. ç.n.

**"bir" olan Allah'ın varlığı. ç.n.

***Vahdet-i vücut. ç.n.

****Freud'un Totem ve Tabu adlı kitabında Tanrı kavramının korkuya dayalı olarak ortaya çıkışı ayrıntılı olarak incelenmektedir. ç.n.

*****Kara sevda, hayal-i ham ya da ham hayal ve melankoli anlamına gelmektedir. Lügat, F. Develliođlu. ç.n.

ğal olarak, sevgi kavramından yola çıkar ve korku anlayışıyla hareket edenlerin amansız karşıtları olarak görünürler. Bir sofiye kimin kötü karakterli bir insan sayılabileceği sorulduğunda: "Cezalandırılma korkusu ya da ödüllendirilme beklentisiyle ibadet edendir", demiştir. "Nasıl olur! Ya sen, hangi nedenle ibadet ediyorsun?", diye sorulunca da "sevgi", diye yanıtlamıştır.

Şimdi daha sağlam tarihi verilere dayanacağımız bir yere geldik. Yaklaşık 200. H. yılında, MS 800'lü yıllarda Sait İbn Ebi El-Hayr'ın Sofilik mezhebinin kurucusu olarak ilan edildiğini görürüz. Sofi olarak adlandırılmaları, yün elbise giyinmelerindendir ki yün sözcüğünün Arapça karşılığı "suf"tur.*

Daha önce, kuşkuculuk ve inanmamazlığın İslamiyet'i temellerinden sarstığı sırada II. Hicri yüzyılda dini bir devrim gerçekleşti. Sofiliğin büyük bir güç kazanması, dünyevi yaşama "elveda" denildiği, insanın kendisini, dünyanın hayaranlık içinde seyredilmesine adadığı koşullara oldukça uygundu. Bununla birlikte "İslam'da ruhbanlığın yeri yok" demiş olan peygamberin kesin yasaklamasına karşın, İranlı Abu Sait İran'da bir dervişler konutu yaptırdı; kendisi gibi düşünenleri bir araya topladı ve onlara ruhban kurallarını uygulamalarını buyurdu. Sofilerin savlarına uygun olarak, dini ve felsefi sistemin bütünüyle Abu Sait tarafından oluşturulduğu görüşünü mü

**Sofi sözcüğünün bizim benimsediğimiz anlamı doğru olsa gerek; zira acemler dervişlere ve sofilere, ki bu iki sözcük de eş anlamlı olarak kullanılır, yün elbise giyen anlamına gelen "peşmine puş" demektedirler* Tasavvuf ve Sofi sözcüklerinin kaynağı Rumca "sofya" sözcüğüdür ve ilim, bilim demektir. Bu konuda bilgi için "Bilim ve Felsefe" adlı dergimizin 12-18 sayfalarına bakılabilir. AC.*

benimsemeliyiz, yoksa kimi batılı araştırmacı gibi bunu kuşkuyla mı karşılamalıyız?* Yanıt ne olursa olsun, mezhebin inanç ve tasavvufun kullanım sınırları içinde, uzun süreli, ciddi bir gelişme göstermediği saptanmıştır. Kalıcı olamazdı; Muhammed'in fazlasıyla sert ve cansız inancı, tasavvufa pek uygun değildi. Öte yandan, canlı ve şefkate dayalı bir duyumsalcılık içeren tasavvuf, gerek kendi yönelimi, gerek daha eski bir sistemin etkisiyle "panteizm"e, "işraki"**, anlayışa dönüştü. Doğru bir saptamayla "Tasavvufta, Tanrısal bir öğretinin varacağı son noktanın parlak bir örneğini görürüz", denilmiştir. İnsanları eylemlerinden soyutlayan, değiştirilmez bir kader ve belirlenmiş bir gelecekle insanların çabalarını yadsıyan soyut bir Tanrı düşüncesinin kalplerde hiçbir şeyin dolduramayacağı bir boşluk yaratması kaçınılmazdı. Bu Allah, insan kalbine karşı ilgisiz; insan kalbine hiçbir moral etkide bulunmaz; öncesizlikte belirlediği yazgıyla insan kalbi-

**Gerçekte bu inancın külliyatı, mezhebin kurucusu Abu Sait tarafından öğretilmediği gibi, böyle bir şey akıllarına bile gelmemiştir. Dosasi: Journal De Savan 1821, s: 725*

***XII. yüzyılda gizemci düşünür Şeyh-ül İşrak adıyla tanınan Şehabeddin Ebu-l Fütuh Yahya Es-Sühreverdi'nin -1155-1191-, Gazali'nin görüşlerinden de yararlanarak sistemleştirdiği; İslam felsefe öğretisi. Doğu anlamına gelen Arapça "şark" sözcüğünün bir türevi olan "işrak", güneşin doğarken yaydığı ışıkla çevreyi aydınlatmasını ifade eder ve bundan yola çıkılarak ilk nur (akıl nur) Tanrıdan esin yoluyla "irfana" varıldığı savunulur. Pythagoras, Platon ve Aristoteles ile Zerdüşt öğretisinin izlerini taşıdığı ileri sürülen İşrakiyye; yukarı Mısır'da Nil'in batı kıyısında Ptolemais şehri -şehir Helenistik çağda Ptolemaios denilen hermetik dönem Mısır Kralları tarafından ya da onların onuruna kurulmuş olan kimi şehirlerin ilkidir- kralların dinlenme ve gezinti yapacakları yerler olarak yapıldıklarından Hermetik felsefeden esinlenmiş olan "gezginciler" anlamına gelen, Aristotelesçi felsefi akımın temsilcileri olan "felasife" olarak da adlandırılan Kindi, Farabi, İbn Sina, İbn Rüşd gibi İslam felsefecilerini tanımlayan, Arapça yürüyüş anlamına da gelen "meşi" sözcüğü türevi Meşşaiyyun'un akılcı öğretisine karşı tasavvufi, riyaziyatçı -beden de dahil dünya nimet ve zevklerinden arınma- deneyciliği savunmuştur. ç.n.*

ni öldürür. Bunun kaçınılmaz sonucu olarak, insan kalbi ondan uzaklaşarak kendi eylem ve amacını belirlemede karar kıldı. Böylece, İslam'ın Tanrısallık konusundaki esnek olmayan, katı Allah düşüncesi ve soyut sistemi ikileminden, işraki tasavvuf ortaya çıktı. Allah'ı doğaya indirerek kendisine yakınlaştırdı, onu "zat-ı mutlak" soyut düşüncesine dönüştürdü ve "zat-ı mutlak"ın bir parçası olmak üzere, kendisiyle onun arasında paralellik kurdu.

Böylece Panteizm'e varan sofilik iki topluluğa ayrıldı; ilkinin lideri 875 yılında ölen Bestami, diğerinin lideri 909'da ölen Cüneyd idi.

İran'lı Bestami, bütünüyle IV. yüzyıl Hıristiyanlarının "Mossalien"leri gibi, panteizm öğretisini savunuyordu ki vahiy dinine uyarlanması olanaksızdı ve Kuran'ın genel eğilimi, Allah'ı insanlaştırmak olsa da hiçbir mutasaffıv, insanın Tanrısallığını bu denli açık savunmamıştı. Şöyle diyordu: "Ben dipsiz, başlangıçsız, sonsuz bir ummanım (engin deniz; okyanus). İnsanlar Allah'a tapınırlarken, Allah da kendine tapınır".

Diğer mezhep, belirttiğimiz gibi, Cüneyd tarafından kurulmuştu. Cüneyd, Bağdat doğumlu olmasına karşın İran kökenliydi. Bu mezheb de aynı sistemi savunmakla birlikte, bunu dikkatli önlemlerle örtüyor ve İslami inancı, kendisiyle taban tabana zıt bir felsefi sistemle şaşılası bir şekilde bir araya getirebiliyordu. Bu sonucun elde edilebilmesi için de her dinin yararlandığı bir araca başvuruldu; alınmış kavramlar çok farklı bir anlamda uyarlandı. Örneğin "tevhid" sözcüğü İslamiyet'te Tanrı'nın "bir"liği anlamına gelirken, mutasavvıflar bu sözcüğe

"vahdaniyet-i işrakiye"yi ifade etmek için kullanıyorlardı. Cüneyd'e göre tasavvufun amacı: "İnsanı ihtiras güdülerinden kurtarmak, edinilmiş alışkanlıklardan vazgeçirmek, insani güdüleri uzaklaştırmak, hevesleri dizginlemek, akli özellikleri güçlendirmek, hakikate varmak yoluyla yücelmek ve iyilik yapmak."

Sofilerin durumu başlangıçtan sona dek, değişmeksizin aynı oldu! İnançlarını perdeleyerek açıkladıklarında, müminler olarak görülür ve evliya gibi yüceltirlerdi. Öyle davranmadıklarında ise, baskı altına alınır, sindirilirlerdi; öyle ki bu uğurda şehitler de vermişledi. Ehlisünnet, sofilerin inancı konusunda karar vermekte zorlanıyorlardı. "Hallac"* örneğinde görülen durum da buydu. İran asıllı ve bir Zerdüştinin torunu olan bu dikkat çekici şahıs, Cüneyd'in öğrencisiydi: 922 tarihinde öldürüldü. Günümüz sofilerince Hallac, en büyük evliyalardan kabul edilir; ölümünden birkaç yüzyıl sonra, ehlisünnetten bir yazar: "Kimi yazar Hallacı göklere çıkarır, kimi de onu bir kâfir, dinsiz olarak görür", derken, diğer bir yazar ise: "Çağdaşlarının Hallac'la ilgili farklı görüşlere varmaları, Yahudilerle Hıristiyanların, Mesih ile ilgili görüşlerindeki farklılık gibiydi", diyordu. Gerçekten de farklı eğilimlere sahip yazarlarca yazılmış biyografileri karşılaştırıldığında, aynı kişiden söz edilmediği, aynı adı taşıyan farklı kişilerden söz edildiği sanılabilir. Sıradan ehlisünnet için**, Hallac, her şeyden önce, Tanrısal ve insani gücün birleşimini kendisinde bulunduran bir sihirbazdı! Yaz mevsi-

*Hasan İbn Mansur. AC.

**İbn Esir, Tourunburg baskısı, cilt: 8, s: 92-95; Abu-l Feda Zeyla, cilt: 2, s: 338 ve devamı.

minde kış, kış mevsiminde yaz meyveleri gösteriyor, herkesin evinde olan şeyleri biliyordu; insanların gizli düşüncelerini okuyabiliyordu. Elini, boş olarak havaya uzatır ve para dolu olarak indirirdi. Bu paralar günlük kullanımdaki paralardı ve üzerlerine "ve de ki Allah birdir", yazılıydı. Birçok konuda sofilerin görüşlerini paylaşan ılımlı Şiilerde* bu hokkabazlıktan asla söz edilmez. Onlara göre, Hallac'ın inancının kendisince uygulamaya konulmuş olan gerekleri; insanın kendisini her şeyden el çekmesi ve çileye terk etmesi, her zevk ve hazdan kendisini yoksun bırakması ve vücudunu cezalandırmasıyla öylesine yücelir ki kişinin, evliyanın, hatta meleklerin yüceliğine kavuşması olasıdır. İnsanın, insani özelliklerinden arınıncaya dek bu yolda kararlılığı, İsa gibi Allah'ın ruhuyla bütünleşir ve bu durumda yapılan her şey ilahi bir ruhla yapılmış olur. Bunun dışında, Hallac'ın öldürülmesinin nedeninin, toplumun en üst katmanları, hükümdar ve yakın çevresi, ama özellikle, ehlisünnetin ruhban sınıfı üzerinde yapmış olduğu ürkütücü etkide aranmalıdır. Ehlisünnetten geniş görüş açısına sahip Gazali**, Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün emri ve himâyesine girmiştir. 1095'te Şiiler tarafından öldürülme korkusu ve hakikate, kesin bilgiye erme konusunda duyduğu endişelerle bunalıma giren Gazali, tasavvufi yaşam biçimini benimsemiş, toplum hayatından elini ayağını çekmiştir. Gazali, oluşturduğu bilgikuramında, gerçek bilgiye akıl ile değil, sezgiyle ulaşıla-

Goerge tarafından basıma hazırlanan coğrafyacılardan Belchi ile İbn Havkal'e başvurulabilir.

**1058-1111; felsefeye yönelttiği eleştirilerle İslam dünyasının felsefeye ilgisinin azalmasına neden olduğu düşünülen, kelam Tanrıbilimcisi ve mutasavvıf.*

bileceğini savunmuştur. Başlıca eseri Tehafüt-ül felasife'de, Farabi ve İbn Sina gibi Yunan felsefesinden etkilenmiş felasife geleneğini eleştirir; üç başlıca eleştirisi; evrenin kuruluşu, olgularda neden sonuç ilişkisi ve insan eyleminde irade-sorumluluk konularında olduğu konu uzmanlarınca belirtilir. Bu kitapta da El-Eşari'nin henüz ehlisünnete katılmadan önce El-Cebai ile diyaloğu insanın eyleminden sorumluluğu konusunda zıt iki görüşün tartışmasının bir örneğini verir. (Felsefe Sözlüğü. Bilim ve Sanat+ R. Dussaud'ın İslam Tarihi) gibi, felsefeye soğuk bakmakla birlikte, kalplere seslenen bir din isteyen, ehlisünnet âlimlerinin çoğunun kuru Sünniliğini yetersiz bulanlar, Hallac ile ilgili hiç de kötü yargılara varmamışlardır. Dahası Gazali, Hallac'ın aşağıdaki düşüncesini aydınlatma gereksinmesi duyacaktı: Gazali, Hallac'ın ben "Hak" olanım, ben Tanrı'yım anlamına gelen "Ene-l-hak", "evrende Allahtan başka bir şey yoktur", sözlerini "Allah'a sevgide aşırılık"la açıklar. Gazali ve diğer büyük din âlimlerince Hallac bir evliya, bir şehittir. X. yüzyılın seçkin din âlimleriyse, aksine, dinsiz ve kâfir olmakla, Hallac'ın öldürülmeyi hak ettiği görüşündedirler*. Dahası, en büyük hayranları olan sofiler de Hallac'la ilgili farklı görüşlere sahiptir.** Bunlardan bazıları, Hallac'ın işraki panteist olduğundan kuşku duyar ve işrakiyat-ı teselsüliyye (Fr. pantheisme numerique: Aristo'nun yaratıcı "ilk akıl"ına karşı "ilk nur"un varlığını öngören işraki felsefe-

İbn Halkan'ın Slane tarafından yayınlanan eseri, cilt: 1, s: 216

**Sofi Feriduddin Attar'ın "Tezkeret-ül Evliya" adlı eserinden alıntılarla hazırlanmış Hallac biyografisine bakınız. Tholuck, Bluthensammlung. s: 310-327*

ye göre "ilk nur"un "akil" olmasıyla farklı derecelerde "on akıl"ın oluşumu prensibi.), bazı ruhlarda Tanrısallığın sürekliliği öğretisini savunduğu görüşündedir ki bunlar çoğunluğu oluşturmamaktadırlar.

Sofilerin, Hallac'ın şehitliğini tanımlamalarıyla, ehlisünnetin, olayı sıradan bir anlatı biçiminde değerlendirmeleri karşılaştırılarak, mutasavvıfların Hallac'a gösterdikleri saygıya ilişkin bir fikir edinilebilir. Ehlisünnetin ilgili anlatısı şöyledir: Hallac, Bağdat'tan döndüğünde ölüleri dirilttiği, her istediğini kendisine getirecek cinlerin hizmetinde bulunduğu söylentisini yaydılar; Halife El-Muktedir'in veziri Hamid buna öfkelendi ve Hallac'la taraftarlarını kendisine teslim etmesini hükümdardan istedi. Ancak başmabeynci Nasr, ki Hallac'a saygı duyardı, buna karşı çıktı; bununla beraber Nasr vezirden daha az etkili olduğu için Hallac ve kimi yandaşı tutuklandı; sorgulanan yandaşları ona, ölüleri diriltmesi nedeniyle Allah olarak gördüklerini söylemekten çekinmediler. Hallac sorgulandığında ise, "Allah beni Tanrı ya da bir peygamberi olduğum savından korusun, ben, yüce hakka ibadet eden bir insanım", dedi. Bunun üzerine vezir iki kadı ile başlıca din âlimlerini topladı ve Hallac'ın yargılanmasını istedi. Onlar da, somut kanıt ve açık ifadesi bulunmadığı sürece hüküm veremeyeceklerini söylediler. Beklentisi gerçekleşmeyen vezir, Hallac'ı birkaç kez yanına getirtti; yanıltıcı sorularla dinsiz olduğunu itiraf edeceği bir açıklama almaya çalıştıysa da çabası sonuçsuz kaldı. Ancak böyle bir ifadeyi Hallac'ın kitaplarından birisinde buldu; Hallac: "Hac görevini yerine getirmek isteyip de, engeller

nedeniyle bunu gerçekleştiremeyen kişi, bu görevi başka bir yöntemle yerine getirebilir. Özenle temizlenmiş ve başkalarının girmesine izin verilmeyen bir odada bildik tavaf ve hacın diğer ibadetlerini yapması, 30 yetim çocuğuna iyi yemek vermesi ve bunlara şahsen hizmet etmesi, her birine bir elbise ve 10 dirhem vermesi yeterlidir", demekteydi. Ona göre, bunların yerine getirilmesiyle hac kadar yüce bir görev yerine getirilmiş olur. Vezir, kadı Abu Amro'ya bu ifadeyi gösterdi, kadı da bu düşünceye nereden vardığını Hallac'a sordu. Hallac bunun üzerine, Hasan El-Basri'nin bir kitabını anımsattı, düşüncesini oradan çıkarsadığına kanıt olarak gösterdi. Kadı: "Ey kanı boya gibi akacak kâfir, yalan söylüyorsun, sözünü ettiğin kitap Mekke'de bir âlim tarafından bize yorumlandı. Senin yazdığın düşünce orada yoktur!", diye bağırdı. Öfkeyle kadının ağzından kaçan bu kâfir sözcüğüne sarılan vezir, kadının idam kararı vermesini istediyse de kadı bu isteği geri çevirdi ve söylediği sözcüğü bu anlamda kullanmadığını ileri sürdü. Ancak vezir, ısrarıyla idam kararı çıkarılmasını sağladı. Hüküm, diğer hazır bulunan mahkeme heyeti tarafından imzalandı.

Hallac: "Benim kanımı dökmeye hakkınız yok! Benim dinim İslamdır, hadise inanırım ve bununla ilgili kitaplar da yazdım. Gerek dört mezhep imamlarını, gerek ilk dört halifenin yüceliklerini her zaman tanıdım. Bu nedenle de hayatımın kurtulmasını Allahtan diliyorum", diye itiraz etti. Onu hapsettiler; vezir, hâkimlerin fetvalarını aceleyle halifeye ulaştırdı. Halife, Hallac'ın bin kırbaç darbesiyle cezalandırılmasını, ölmemesi durumunda bin kırbaç

daha vurulmasını ve daha sonra kafasının kesilmesini emretti. Ancak vezir bu emri kendince değiştirdi; Hallac, kırbaç altında ölmeyecek olursa önce bir eli, sonra bir ayağı, daha sonra ikinci eli, sonra da ikinci ayağı ve en sonra da kafasının kesilerek vücudunun ateşte yakılmasını emretti.

Hallac, bu korkunç hükmün uygulanmasında, şaşırtıcı bir dayanıklılık gösterdi. Cesedi yakıldıktan sonra, külleri Dicle'ye döküldü. Ancak müridleri, Hallac'ın ölümüne inanmadılar; işkenceyle öldürülenin Hallac'ın bir benzeri olduğunu, Hallac'ın 40 gün sonra ortaya çıkacağını ileri sürüyorlardı. Kimileri de, Hallac'a, Nehrivan yolunda atlı olarak rastladıklarını "benim kamçılandığımı ve öldürüldüğümü düşünen ahmaklar gibi olmayın", dediğini duyduklarını söylüyorlardı.

Şimdi de sofilerin anlatılarına bir bakalım: Herkes Hallac'tan söz etmekten kendini alamıyordu; yaptığı kerametler görülmüş ve sayısız topluluklar ona mürid olmuştu; başka türlü olması da olanaksızdı. Bir keresinde, 400 sofiyle birlikte yaptığı bir hac yolculuğunda, çölü geçerken yoldaşları: "Yiyeceğimiz kalmadı, açız; kızartılmış bir kuzu olsaydı", dediler. Hallac, yanıtla: "Oturun!", dedi ve elini arkasına götürerek yoldaşlarının her birine kızartılmış kuzu parçası ve iki küçük ekmek parçası verdi; yedikten sonra hurma istedilerinde "beni silkeleyin", dedi; dediğini yaptılar ve onları doyurmaya yetecek kadar hurma döküldü. Ne var ki, karşıtları, düşmanları da vardı; halifeye, yersiz bir suçlamayla onu şikâyet ettiler. Sonuçta Bağdat din âlimleri onu ölüme mahkûm ettiler;

"Ene-l-hak", diyordu; kendisinden "Huva-l-hak", demesi isteniyordu; Hallac da: "Evet, o evveliyettir*, Allah her şeydir"**, dedi. Hapisteyken birçok saygın kişi onu ziyaret ederek ondan ders aldılar. Bu durum bir yıl sonra görüş yasağı getirilene kadar sürdü. Zindana atıldığının ilk gecesinde ona bakmaya gittiklerinde onu zindanda bulamadılar; ikinci gece zindanı bulamadılar; üçüncü gece ise, her şey yerli yerindeydi. Sordular, yanıtla: "İlk gece ben yüce iradenin yanındaydım, beni görmediniz; ikinci gece o benim yanımdaydı, ne beni, ne de zindanı görebildiniz; bugün beni yasayı kabul etmem için buraya gönderdiler, gelin ve bana verilen hüküm neyse yerine getirin", dedi.

Bir başka anlatımla, Hallac'ın hapse atıldığında, hapiste 600 mahpus bulunduğu söylenir. Onlara: "Sizi buradan çıkarmak isterim", der; onlar da, "neden kendini kurtarmıyorsun?", diye yanıtlarlar; o, "ben ilahi zincirler içindeyim, bir yoldaşım, bir sadık koruyucum var, zincirleri çözmek için bir işaretim yeterlidir", dedi. Öyle de yapar, bir işaretiyle mahpusların zincirleri çözülür; "iyi de, kapılar kilitli, nasıl çıkacağız?", derler ve Hallac'ın bir başka işaretiyle kapılar açılır ve herkes oradan çıkıp giderken "sen neden gitmiyorsun" diye Hallac'a sorduklarında o: "benim bir sırrım var ki, ancak o sırrı saklamayı bilecek olana verebilirim" yanıtını verdi.

Ertesi gün olayı duyan halifenin: "Bu adam bir bela çıkaracak; assınlar!" diye bağırdığı söylenir.

Başlangıçsızlık, önceliksizlik. ç.n..

***Bununla Hallac, kendi düşüncesi olan Allah'ın her "şey"de varlığı savunusunu sürdürmektedir ki, tasavvufi "vahdet-i vücut" bununla mümkün olabilmektedir. AC.*

Hallac'a: "Mahpuslar nerede?" diye sorulduğunda, "onları kurtardım", der; "neden birlekte gitmedin?" dediklerinde de "Allah bana kızgındır", yanıtını verir.*

Halife, Hallac'ın kırbaçlanmasını emretti. 600. kırbaç vuruldu ve her kırbaç şakırdamasında yankılanan bir haykırışın: "Hallac! Hiçbir şeyden korkma", dediği duyulmuştu.

Darağacına götürüldüğü yolda yüz bin kadar insan toplanmıştı. Çevresinde ki insanlara baktı ve: "Hak! Hak! Ene-l-hak!", diye bağırmıştı.

Bir derviş ona. "gerçek aşk nedir?", diye sorduğunda, "gerçek aşkın ne olduğunu, bugün, yarın ve ertesi gün görürsün", yanıtını verdi.**

Bir genç, Hallac'a: "Baba, bir şey bağışla", diye seslenince, o, "bu düşkün dünyanın insanları iyilik ve hayır işlemeye heveslidirler, sen bölünmez bir parçası olduğun bütün insanların ve meleklerin hayır ve iyiliğine eşit olan bir şeye, gerçek ilime sahip olmaya çalış", diye yanıtladı.

Darağacına giderken sürekli olarak dans etti; on altı parça zincirle sarılmış olmasına rağmen, ellerini serbestçe hareket ettiriyordu. "Bu nasıl yürümek", diyorlardı; o da, "Tuhaf olan ne? Kurban edileceğim yere gitmiyor muyum?", diye sordu ve şu beyitleri söyledi:

"Dostumu gaddarlıkla suçlama! Konuk edenin konuğuna içirdiği şeyden bana da içirdi.***

**Bu sözlerin anlamının, sofilere göre Hallac'ın işkence görmesine Allah izin vermiştir, çünkü "ene-l-hak" demekle büyük sırrı açığa vurmuştur. Malcolm'un History of Persia adlı kitabının 2. cilt, s: 400-401'e bakın.*

***Gerçek aşk Allah uğruna bugün, yarın ve ertesi gün benim başıma geleceklere tam bir iman ile katlanmaktır, demek istiyordu. AC.*

****İnsanda olduğu düşünülen 'hakkı mutlak', mutlak Tanrı için kendini feda ve kurban eder. AC.*

Yazın sıcağında ejder ile şarap içenin başına neler gelir gör".*

Darağacının basamağına ayağını koyunca: "İnsan için, işte göklerin merdiveni", dedi ve kemerini çözüp üstündekileri attı, ellerini göğe kaldırdı, yönünü Kâbe'ye çevirdi ve bir şeyler söyledi. İzleyici topluluğundan taş atıldı; acı belirten hiçbir ses vermedi ancak, Cüneyd'in tasavvuf öğrencisi olan Şebli çamur attığında "ah!", dedi. "Sana taş atılıyor acı duymuyorsun ama atılan çamurdan acı duyuyorsun!", dediler, o, "taş atanlar ne yaptıklarını bilmiyorlar, Şebli çamur atsa da, o ne günah işlediğini biliyor", yanıtını verdi. Bir elini kestiler, gülümseyerek, "zincire bağlı bir kimsenin elini kesip koparmak zor bir şey değil; hüner, en yüksek göğe yükselen yanımı oradan kesip koparmaktır", dedi. İki ayağı kesildiğinde gene gülümsemeyle, "iki ayağım daha var, onlarla iki dünyaya gidiyorum; elinizden gelirse onları kesin", dedi. İki eli kesildiğinde, kanlar içinde ki bileklerini yanaklarına ve kollarına sürerek kanıyla sıvadı. "Bunun anlamı ne?", diye sorulunca da "Kan kaybettim, yanaklarım sararacak; korkudan benzimin attığını sanmanızdan korkarım; sizi yanaklarım kırmızı terk etmek isterim; koyu kırmızı renk erkeklerin rengidir", dedi. "Kollarını neden kana buluyorsun?", dediler, "Abdest alıyorum; gerçek aşkın abdesti kan ile alınır", yanıtını verdi.** Gözlerini oydukları, dilini kesmek istediklerinde topluluktan taş tanlar için, "Allahü ekber,

*Ejder, burada Allah'ı işaret etmektedir. AC.

**Bunun anlamı, yalnızca hakkı ecel ve yüce olana sevgiyle abdest alındığında abdest, kan ile alınır. AC.

bana işkence ettiklerini görüp de sen onların bana yaptıkları gibi, onları red ve terk etme; sana hamd olsun ki, sana sevgileri nedeniyle ayaklarımı, ellerimi kestiler. Başımı bedenimden ayırdıklarında seni görebileceğimi ümit ediyorum", diye bağırdı.

Son sözleri : "Tek olanın tek istediği, tek olduğunun tanınmasıdır", dedi.* Sofilerin anlatıları da işte böyledir. Sünnilerin anlatılarıyla karşılaştırıldığında tarihi gerçekliğin yönüyle ilgili kuşkular ortadan kalkar. Gerçeği teslim etmeli ki işraki düşünceleri bir yana, Hallac'ın cezaya çarptırılması ve şehit edilmesinin nedeni, inançlarından çok vezir Hamid'in ona duyduğu nefret ve düşmanlık oldu. Sofilerin hikâye ettikleri bu tarihi olaylar dikkat çekicidir. Bu şehit oluştan, yanlış veya doğru birçok sonuç çıkarıldı. Hikâye ediliş diline ehlisünnet nefret, sofiler kutsallık yüklediler. Böylelikle Hallac, sofilerce inançlarının en yüce kişilerinden biri olarak benimsenirken; Hallac örneğinde olduğu gibi, ölümün, en hunharca bir şekilde gelen ölümün, bir sofinin erebileceği en büyük mutluluk olacağını açıkça gösterdiler. Gerçekten de böylece, ruhu tutsaklığından, başı bedeninden kurtarılmış olarak âşık, uzun süredir özlemini duyduğu aşkı, Allah ile ebedi kavuşmaya erişir. Sorunu aydınlatabilmek için, "öğreti"yi olgunlaşma süreci ve bütünlük içinde ele almak gerekir.

Sofilerce, evren her zaman var olmuştu; Allah'ın var oluş biçimidir ve Allah her yerde ve her şeyde bulunmak-

*"*Kahriyat*"ın bir yerinde: "sulanır hun-u huruşan (coşkun akan kan) ile tuba (cennette, Sidre'de bulunan ve dalları bütün cenneti gölgeleyen ilahi ağaç. F.Devellioğlu. ç.n.)yı emel", denilir. AC.

tadır. Tanrısallığının cevheri ve ruhunun gerçekleşmesi, inançlarınca, güneşin kesintisiz aydınlığının, yayılan ve evren tarafından absorbe edilen aydınlığına benzerdi. Kendilerinde ölümsüz olarak bulunan şeylerin, bu şeylerin mâliki olan Rab tarafından içselleştirilecek olması, özlemlerine temel oluşturur. İnsan ruhunun ve evrene yayılmış olan hayatın cevherinin Allah'a ait olduğu görüşündedirler. Çoğunluk için maddi hevesler hayali bir boş inançtan başka bir şey değildir; madde ancak ilahi aydınlık yardımıyla onu algılama gücünü bize veren hayat cevheri aracılığıyla var olur, özünde madde bir hiçtir.

Hayatın amacı, Allah ile bütünleşmek olmalıdır. Bu amaca ise üstadsız ve bir anda varmak da olanaksızdır. Dolayısıyla, bir diğerinin yönetiminde farklı aşamaları; genellikle üç aşama oldukları kabul edilen süreci geçmek gerekir. Gerçekte bu aşamaların sayısının daha fazla olduğunu savunan mezhepler de vardır. Kanun diye adlandırılan ilk aşama, tasavvuf inancına giriştir. Mezhep müridi henüz İslami inancın geniş alanı içindedir. Kuran'ın ve hadisin bütün emirlerini harfiyen yerine getirir, namaz kılar vs; onun için Allah, dışsal ve doğaüstü bir düşüncedir. Özetle, bu ilk aşamada mürid, henüz ehlisünnet bir Müslüman olması nedeniyle, henüz mezhebe girmemiş kimse olarak görülür. Bu sınav döneminde mürid, yönetimi altında bulunduğu üstadın uygun göreceği gereksinmelere göre kısa ya da uzun sürebilir.

İkinci aşama "usul" olarak tanımlanır. Sofi, ayinlerin şekilsel karakterde olduğunu ve şekilselliğe bağlılık duyan sıradan insanlar için düzenlenmiş olduğunu, bunu aşanların

buna gerek duymayacaklarını öğrenir. Sonuçta, İslamiyet'in bütün farz ve sünnetini bir tarafa bırakmayı da öğrenir; törensel dini ibadetleri yapmaya artık gereksinmesi yoktur; "manevi eylem" uğruna, maddi eyleme gereksinmesi yoktur. Batını, içsel olan "şey" ile, zahiri, görünüşte olan "şey" arasında gerçekten bir sınır oluşturan bu aşamada sofiler mezhebin temelini oluşturan kitapları ve yazıları okur. Bu aşamaya ancak gerçekten sağlam bir iman, erdem ve kararlılık yardımıyla varmak olasıdır; henüz kendi kişisel onurunun kavrayışında olmamış ve Allah düşüncesine ulaşmamış zayıfları düzen içinde tutmaya yarayan bu törensel ibadetten onları uzaklaştırmak tehlikeli olur. Bu nedenle de bu aşama, aynı zamanda bir çile çekme dönemidir; Allah ile bütünleşmeye varabilmek için, ruh ve kalbini, görünürde var olan şeylerden uzak tutabilmelidir. Bunun "usul"leri vardır; oruç tutulur ve çekilgede suskun ve uyanık durulur; sofilerin "ölüm" diye adlandırdıkları behoşiye* varmak için ruhunu her şeyden arındırmalıdır. Böylece, "vecd"e varılır ki bu durum geçicidir. Sofilerce bu "hal" olarak tanımlanır; bu "hal" sıklaşır ve süreklilik kazanırsa "makam"a varılmış olur.

Üçüncüsü "yakın"** aşamasıdır. Sofi bütünüyle bilgiyle donanmış, ilime varmıştır. Daha önceleri kendisine doğaüstü görünen şey şimdi, kesinlik, şahsi yakınlık kazanmıştır. Allah'ı kendi nefsinde bulmuştur; varlığının kutsallığını; kendisinin "ben"liğiyle tanrısallığın birbiriyle aynı düşünce olduğunu bilir. Muhammedilerin sözleri-

*Beyoş: Incoscient: mutlak saflık.

**Yakınlık, yakınlaşmış olma anlamına geldiği gibi, kuşku ve şüpheden arınmış olarak güvenle bilme ve bu yolla edinilen biliş ve bilgi. Ş. Sami. ç.n.

ni kullanır, ancak artık kendisi için, cami ile İsevlierin kilisesi ya da Hinduların tapınağı "dual" arasında hiçbir fark yoktur; hepsine aynı küçümseme ile bakar.

Zaman ve mezheplere göre bu aşamalar farklı adlar almış olsalar da temel kapsamı aynı kalmıştır.

Sofiliğin İslam dünyası üzerine yaptığı, günümüzde artan etkisi büyüktür. Hayal gücünün bu dini, "Gerek az olgunlaşma yeteneği olanların, gerek olgunluğa ermiş olanların bu düşü". Ateşli şiirlerde* aşık olunana erişmeyi ve ruhun dinginliğini müzikleştiren hemen bütün İran şairlerinin dini oldu. Bu eserler özgün bir sembolik dile sahiptir. Bazı kimselere göre bir zevk alımdır, kimilerine göre de bir coşku, bir tasavvuf ile doludur.

Birçok Türk ve Arap şarkıları bu nağmeleri yansıtır; yalnızca İran, Hindistan ve Hind adalarında değil, Müslüman İspanya da bunların arasında olmak üzere Sünni memleketlerde tasavvuf, yayılma olanağı buldu ve sonsuzluk düşünün düşünceleri, Allah'ı insan şeklinde düşünen bir dinin izleyicileri arasında büyük bir heyecanla benimsendi. Müslümanların saflığı öylesine ileri gitmişti ki Tasavvufun, İslamiyet'in en tehlikeli düşmanı olduğu konusunda hiç kuşku duymadan kendilerini görünüşün aldatıcılığına bıraktılar. Birileri durumun ayrımına vardığında, iş işten geçmişti. Muhammed'in inancı ve uygulamaları kuşatılmıştı ve onu kurtarmak da artık olanaksızdı.

*Mevlana Celaleddin-i Rumi: "Benim namaz kılmam ve diğer ibadetlerim halk görsün diye ve yasaların sınırları içinde kalmak içindir, yoksa, benim bunlara ihtiyacım kalmadı çünkü ben gerçek vatanıma vardım", der. AC.

On Birinci Bölüm
Batı'da İslamiyet

Ortaçağ'daki haliyle doğudan batıya, Fas ve İspanya'ya geçmek, İslamiyet için; eski gerçek inancın saygınlık bulduğu Bağdat ya da İran'da cesaretle öğretilen sistemlerin bilinmediği ve ancak hacca gidenlerin yüzeysel bilgi edinerek memleketlerine döndüklerinde anlattıklarıyla kutsal dehşet tepkileri oluşturduğu, dinsel alanda durgunluk ve suskunun hüküm sürdüğü bu bölgelere geçmek üzere dini savaşlar sahnesini terk etmek demekti. Bu hacılar için, özgürlüğü, doğuda yapılabildiği gibi düşünmek ve tartışmak olanaksızdı. X. yüzyılda, İspanyalı bir sofu hoca, o dönemde dünyaca ünlü Bağdat şehrini ziyaret etti; dönüşünde, din sohbetlerine katılıp katılmadığını sorduklarında, iki kez bulunduğunu, üçüncü kez katılmaktan kaçındığını söyledi. Nedenini sorduklarında da, "Niçin mi? İnanır mısınız bulunduğum ilk toplantıda birçok mezhepten Sünni ve Sünni olmayanlarla birlikte, mümin olmayanlar, Mecusiler, Materyalistler, Tanrıtanımazlar, Yahudiler, Hıristiyanlar ve her türden Müslüman olmayanlar vardı. Her mezhebin inandığı düşünceleri savunmak üzere seçilmiş bir sözcüsü vardı ve bu sözcülerden her biri salona girdikçe herkes saygıyla ayağa kalktı ve o oturuncaya kadar kimse oturmadı. Aradan çok geçmeden salon dolmuştu. Mümin olmayanlardan biri söze başlayıp: "Buraya tartışmak için toplandık, hepiniz, bizlerin aldığı kararı ve konularımızı biliyorsunuz; siz Ey Müslümanlar! Kitabınızdan alıntılanmış veya peygamberini-

zin sözlerine dayandırılmış hiçbir kanıtla bize karşı savunma yapmayacaksınız; biz sizin ne kitabınıza ne de peygamberinize inanıyoruz; dolayısıyla hepimiz aklın muhakemesinin varacağı kanıtlarla dini inançlarımızı savunacağız", dedi. Konuşmacının bu sözleri alkışlarla benimsendi; tahmin edersiniz ki ikinci toplantıya gitmeye hiç de istekli değildim; bir başka toplantıya gitmeyi önerdiler, kabul ettim, bu da aynı rezaletti."

Selahattin döneminden yıllar sonra Granada'lı İbn Cebir, doğuyu ziyaret ettiğinde gördükleri onu şaşkınlık ve dehşete düşürdü. İki kutsal şehrin bulunduğu Hicaz'da şunları yazmıştı: "Hicaz'da din yok". Başka birçok şehri daha ziyaret etmişti ve her yerin dini açıdan içinde bulunduğu durumla ilgili olarak şu sonuca varmıştı: "Batıdan başka hiçbir yerde artık Müslümanlık yok; her yerde olan tek şey dinsizlik". Allah'ın özel bir şekilde koruması altına aldığı birkaç kişiden başka, hiç kimseyi de bu değerlendirmenin dışında tutmamıştı. Boş hazinelerini doldurmaktan başka bir şey düşünmeyen hükümdarları, zalimleri aynı lanetin hedefi olarak tutuyor; hacıların ödemek zorunda oldukları vergiyi kaldıran Selahaddin'i bunun dışında tutuyordu. Ancak bu hükümdar da bir başınaydı, ne yapabilirdi? Doğuya dini getirmek ve İslamiyet'i yeniden canlandırmak için tek bir çare vardı, o da, bütün hükümdarlar arasında inançlı kalmış olan İspanya ve Fas'ın hükümdarları El-Muvahhidler tarafından fethiydi. İbn Cebir'in düşündüğü de buydu. Bu düşüncesini Mısır'lı kimi Müslümanın paylaştığını da bize anlatır. Öyle ki bir din bilgini, batı Müslümanlarının hükümdarının gelişini

kutlamak amacıyla güzel bir söylev de hazırlamıştı. Ne yazık ki bu hazırlanmış kutlama konuşmasını yapacağı koşullar gerçekleşmedi! İbn Cebir'in hakkı vardı ve söyledikleri kendi vatanına abartılı sevgisinin bir ürünü değildi. Vatandaşları gerçek ehlisünnet, gerçek inananlardı. Doğu'da karınca kadar çoğalmış dinsizlerin ya da bu mümin olmayanların hiçbirinin vatanlarında söyledikleri ve yaptıkları şeyler batıda olmazdı. Sözgelimi, Mütebenni'den sonra döneminin Arap şairlerinin en büyüğü sayılan ve 1057'de ölen Abu-l Ala' gibi birinin varlığı batıda düşünülemezdi ve böylesi şiirlerin yayınlanacağı yer batı değildi:

Şaşarım kesraya ve ümmetine ve
İnek sidiğiyle yüzlerini yıkamalarına
Şaşarım Yahudilere ki kan akıtılmasını,
Yanık et kokusunu seven Allah'a inanmalarına
Şaşarım Nusaraya, işkence edilmiş
Ve hiçbir yardım alamamış
Haç'a canlı gerilmiş bir Allah'a inanmalarına
Şaşarım o kavime, çakıl taşı atmak ve
Bir kaya parçasını öpmek için uzaktan gelmelerine
Şaşılası inançlar! Bu denli kör mü insanoğlu gerçeği görmekte?

***

Bana diyorsun ki uzun bir süre mezarda yattıktan sonra dirileceğim
Ve diyorsun ki o zaman bir bağ, bahçede yaşayacağım
Orada nefis yemekler yiyeceğim, nefis şaraplar içeceğim
Kara gözlü huriler, dilber oğlanlar arasında yaşayacağım

Ey zavallı adam, dilinin hastalığı ne ki böyle delice şeyler söylüyorsun?

***

Yazık, Hıristiyan ve Hanifi şaşırdı, doğru yolu bulamadı
Yahudiler şaşkınlığa düştü, Mecusi karanlıkta kaldı
Yeryüzüne yayılmış insanlar iki bölüme ayrıldı
Bir bölümü akıl sahibi inançsızlar
Diğer bölümü inanç sahibi akılsızlar.

***

Bunlar oldukça bilinen şiirler olmalarına rağmen, Abu el-Ala hiçbir zaman baskıya uğramadı; aksine saygı gördü yüceltildi. Etkin ve yetkin kişilerin beğeni sembolü ödülünü aldı ve çok ileri bir yaşta öldüğünde, mezarı üstüne en az seksen dört ağıt okundu. Abu el-Ala' eğer Kordoba'da yaşamış olsaydı, halk onu taşlardı.*

Bu nedenle, bu konuda, doğu ile batı arasında büyük bir fark vardı; iki tarafın halkları arasındaki fark göz önüne getirilirse bu zıtlığın açıklanması kolaylaşır. Hemen bütün dinlerin beşiği olan Asya halkları İslamiyet'i be-

**Abu Ala' Al- Mu'ri'nin hayatı ve eserleri üstün değerde bir derstir. "İçtihat" dergisinin yıl: bir, sayı: ikide ilgili uzun bir araştırmamız bulunmaktadır. Oxford Üniversitesi Arap dili profesörü Margoliyot, Mu'ri'nin yazılarını toplatmış ve İngilizce tercümeleriyle birlikte yayınlamıştır. Almanların mükemmel ansiklopedisi, ünlü "Maier Lexikon" Mu'ri ile ilgili maddesinde tamlayıcı bilgilerin alınabileceği kaynakları verir. Fransız şarkiyatçılarından genç yaşta vefat eden G. Salmon bir eserde Mu'ri'nin şiirlerini "Un precur seur d'omer khayyam- poete aveugle" adını verdiği kitapta yayınlamış, kitabın giriş bölümünü Mu'ri'nin 49 sayfalık bir incelemesine ayırmıştır. Mısır'da yayınlanan "El-Hilal" adlı bilimsel dergi, önemli yazarlarından vatandaşımız Corc Zeydan'a derginin yıl: 15, sayı: dörtte, sayfa 195-216 Abu-l Ala' El-Mu'ri ile ilgili bilimsel, ayrıntılı bir makaleye yer vermiştir. AC.*

nimsediklerinde, zaten uzun bir dini olgunluk dönemi geçirmişlerdi ve inanç onların akıllarını, düşlerini ve kalplerini hoşnut etmekte yetersizdi. Hiçbir dine zemin oluşturmamış, başkalarından din ithal etmiş olan Afrika ve Avrupa'da ise durum farklıydı.

Yarı barbar Berberiler için İslamiyet, günümüzde merkez Afrika putperestlerine sağladığı gelişme kadar yararlı oldu. İslamiyet onların düşünce düzeylerinin çok üzerindeydi; bugün de bunca yüzyıldan sonra, dini açıdan Muhammed dönemi düzeyinin çok altında bulunurlar. Berberiler fazlasıyla saftılar ve en basit hokkabazlığı keramet sayarlardı ve Arap generalleri, Berberileri İslamiyet'e kazanmak için bu yöntemin kullanılmasına göz yummaktan kaçınmadılar. İslamiyet'in tanrısal kaynaklı olduğundan kuşku duymuyorlardı; bütün ruhanilere derin saygı besliyorlardı ve hocaların söylediklerinin mutlak doğruluğuna inanıyorlardı. İslamiyet, Berberilerde İspanyolların körü körüne inançta Berberileri de geri bırakarak bir istisna oluşturmaları dışında hiçbir yerde bulamadığı bir dayanak bulmuştu.

Müslümanlarca fethi sırasında İspanya'da Hıristiyanlık henüz yeterince kök salmamıştı; yeni görüşler, yeni öğretiler oraya en sonra gelirdi ve bu nedenle Roma İmparatorluğunda Paganizmi en son terk eden bölge oldu. Konstantin Hıristiyanlığı resmi din olarak benimsediğinde İspanya bütünüyle dinsizdi; Müslümanlar VII. yüzyılın başlangıcında orayı ele geçirdiklerinde de çoğunluk henüz dinsizdi ve Hıristiyan olduğunu söyleyenlerin de çok azı dini bilgiye sahipti. Dahası, Hıristiyanlıkla, hiç de

iyi koşullarda olmadığı bir dönemde tanışmışlardı. Vizigot İmparatorluğunda hükümdarlar psikopostu ve imparatorluğu Romalıların içine attığı durumdan çıkarmak bir yana, durumu daha da kötüleştirmişlerdi. Kalabalık bir kitle oluşturan esir ve serflerin durumları daha da kötüleşti. Hükümdarlar bunların durumlarını iyileştirmektense, zamanlarını, iğrenç yöntemlerle Yahudilere eziyet etmeye ayırıyorlardı. Bu nedenle de İsevilik, kalplerde henüz yer edinmemişti ve bu durum, İslamiyet'in yayılma olanağı bulmasını kolaylaştırdı. Çoğu saygın kişi İslamiyet'i benimsedi; esir ve serfler arasında ise çok daha fazla yandaş buldu; bunun önemli nedeni, İslamiyet'in, esir ve serflerin özgürlüğünü savunmasıydı. Muhammed, Allah'ı adına konuşarak, esirlerin kendi özgürlüklerini satın almalarına izin vermişti. Bir köleye özgürlüğünü vermek, tanrı tarafından ödüllendirilecek bir iyilik, birçok günahın bağışlanmasını sağlayacak bir sevaptı. Bunun yanında tutsaklık, Arap dünyasında zahmetli ve uzun süreli değildi. İslamiyet'i kabul eden köle ve esirler, birkaç yıl içinde özgürlüklerine kavuşuyordu. Müslümanların küçük çiftliklerinde çalışan serf denilen demirbaş kölelerin, esirlerin durumu iyileşmişti; doğrudan doğruya çiftçi oldular.

Öte yandan fetihler, Hıristiyanların esirlerine, kölelerine kolayca özgürlüklerine kavuşmalarının olanaklarını sağlıyordu. Bir Müslümanın toprağına sığınmak ve "Lailaheillallah Muhammudunrasulullah" demekten başka bir şey yapmaları gerekmiyordu; o an Müslüman oluyor, Allah'ın özgür kıldığı kişiler oluyorlardı. Esirle-

rin büyük çoğunluğu bu yola başvurdu; yeni din, toplumun en alt ve en cahil katmanları tarafından benimsendiğinden, dinlerinin adı ne olursa olsun asılsız abartılı anlatılara inanan ve bağnaz olan bu halkın arasında yeni din, başka hiçbir yerde olamayacak kadar bağnaz bir karakter edindi.

İspanya ve Afrika'da fethedilen bölge halklarının İslamiyet'i algılayışları çok sayıda ki fatihleri de etkiledi. Araplar, Berberilerin ve İspanyolların etkisiyle dine, diğer memleketlerde olduğundan daha güçlü bir şekilde tutundular.

Dolayısıyla da İslamiyet'in doğuda geçirdiği değişimi, inanç ve düşünce alanında yaşadığı çatışmayı batıdaki tarihinden beklememek gerekir. Bununla birlikte batı Müslümanlarının hepsi ehlisünnet anlayışının sınırları içinde kalmadı. Asya'da olduğu kadar değilse de batıda da, bakış açılarındaki farklılıklar arttı dahası her büyük hareket, her büyük değişim burada kesin olarak dini bir karakter gösterir ve her zaman dini gerekçelere dayalıdır. İslamiyet'in gerçek tarihi de oradadır. Bu tarihe genel hatlarıyla bakarsak, Muhammed dininin özel bir biçimini, Muhammed'in uygulamaya koyduğu yeni bir ayini incelemeliyiz; bu yeni ayin, Şamun'un torunlarından biri tarafından şimdiki Marakeş (Fas) İmparatorluğu'nun merkezi vilayetlerinde kurulmuş ve iki yüz yıldan fazla yaşamıştı.

Birinci kitapta konu edindiğimiz Haricilerin büyük ayaklanmasına katılmış olanların liderliğini Tarif üstlenmişti. Yahudi kökenli olan Tarif, Şamun kabilesindendi

ve iki Berberi kabilesinin lideri konumundaydı*. Başlangıçta, sürekli olarak zafer kazanan Hariciler, yenilgiye uğratıldıktan sonra Tarif de Temsnan şehrine gitti; oraya yerleşti ve halk tarafından hükümdar olarak tanındı. Bu halk Müslüman olmadan önce, bir olasılıkla, "Baknos"a tapıyordu; bu adı daha sonra Allah adıyla değiştirdiler. Tarif'in kendisi Müslüman kaldıysa da kendisinden sonra gelen Salih, yeni bir Kuran kaleme aldı. Ancak uygun koşulları bulamadığından açığa çıkarılması işini kendisinden sonrakilere bıraktı. Kendisinin Mehdi olduğunu ve yedinci Hakim tahta çıktığında dünyayı adalete kavuşturacağını yönetimindekilere söyledikten sonra doğu yolculuğuna çıktı.

Oğlu İlyas görünüşte Müslüman kaldı. Ancak küçük oğlu Yunus**, yeni inancı bildirme cesaretini gösterdi. Yeni inanç birçok yeni düzenlemenin yapıldığı bir İslamiyetti. Muhammed'in peygamber diye tanıdıklarını o da tanıdı ancak buna kendisinin ve kendisinden sonra tahta geçecek torunlarının peygamberliğini de eklemişti. Ramazan ayı yerine Recep ayında oruç tutuldu. Buna haftada bir gün oruç tutma eklendi. Namazlar beş vakit gündüz, beş vakit gece olarak düzenlendi. Kurban bayramının kutlandığı ay değiştirildi. Abdest şekli biraz değiştirilmişti. Cuma namazı, Cuma günü değil beşinci gün anlamına gelen "pençşenbih***" günü sabahın erken saatlerinde kılınıyordu.

İspanya'nın fethi sırasında İspanya'ya giren ilk kişi Tarif'tir ve bir şehire onun adı verilmiştir.

**VIII. yüzyılın sonlarında hüküm sürdü.*

***Perşembe ç.n.*

Namaza çağrı için müezzin gereği kaldırılmıştı. Namaz zamanları horozların ötme zamanına göre düzenleniyordu. Mutlak zorunluluk dışında horoz ve tavuk kesilmiyor, yumurta yenilmiyordu. Mekke'ye hac görevi, uzaklık nedeniyle seyrek olarak yerine getiriliyordu ama zorunluluk kaldırılmamıştı. Ve bir hükümdar, Yunus hac görevini yerine getirmişti. Yasal eşlerin sayısı, Muhammed'in şeriatinde olduğu gibi dört kadınla sınırlı tutulmamıştı; ne kadar çok kadına bakılabilecekse o sayıda kadınla evlenmek yasaldı. Örneğin, hükümdar Muhammed'in kırk dört karısı vardı. Buna karşın Muhammed şeriatinde yasal olan "odalık" adı altında cariyelerle cinsel ilişki kurmak yasaklanmıştı. Üçüncü göbeğe kadar hala ve amcadan kuzenlerin birbirleriyle evlenmesi yasaklanmıştı. Bir Müslüman kızla evlenmek veya kızını bir Müslümana vermek yasaklanmıştı. Yasalar oldukça sertti: Yalan söyleyen sürgüne gönderilir; suçu sabit görülen hırsız idam edilirdi. Zina suçu recm* ile cezalandırılırdı.

"Salih'in Kuran"ı Berberice yazılmıştı; seksen sureden oluşuyordu ve başlıkları, çoğunlukla, bir peygamberin adını taşıyordu. Sureler Eyüp ile başlıyor ve Yunus'la bitiyordu. Eyüp suresi, Arapça tercümesiyle birlikte korunmuş ve bize kadar gelmiştir. Bir ayeti şöyle: "Memet** yaşadığı sürece arkadaşları adalet yolunu izlediler; ancak öldüğünde insanlar bozuldular. Allah'ın peygamberinin bulunmadığı bir yerde, gerçeklik devam edebilir diyen yalan söylemiş olur".

Taşlama. ç.n.

***Berberiler Muhammed sözcüğünü Memet olarak telaffuz ederler.*

Her ne kadar kimi buyruklar, geleneksel yöntemle de olsa, eski dinden olabildiğince farklılaştırma arzusu diye açıklansa da kimi buyruklar da vardı ki cahil ve tutucu halkın yönetilebilmesinin gereksinmelerine göre düzenlenmesi amacı taşıdığı görülür. Buna ek olarak demokrat yapıları bakımından yönetilmesi zor olan Berberiler üzerinde yönetimlerini oğullarıyla sürdürmek, Salih'in önemli bir arzusuydu. Bu amaç uğruna seçtiği yöntem mükemmeldi. Boş inanç düşkünü ve ruhanilere körü körüne bağlı Berberiler, evliyaya, peygambere daha çok bağlılık gösterecektir ve bu nedenle Salih hükümdarlara peygamberlik ünvanı verdi. Böylece, hâkimiyeti sağlam bir temel üzerine oturttu. Bir olasılıkla Berberiler arasında ahlak anlayışını sürdürebilmenin ancak böyle mümkün olabileceğini düşünmüştü. Yalnız başına bir kutsal kitap bu amaca yeterli olamayabilirdi ve onlara en az uygun olabilecek kutsal kitap, Muhammed'in Kuran'ıydı; Kuran, Berberileren anlamayacağı bir dille yazılmıştı ve tercüme edilmesi de söz konusu değildi. Ayrıca Salih'in Kuran'ı çok sert yasalara sahipti ve bu yanıyla Haricilerin sistemini andırmaktaydı. Zaten Salih de babası da bu mezhebin yandaşıydı. Salih'in dinine girmek istemeyen, kim olursa olsun, ölümle cezalandırılırdı. Bu nedenle hükümdar Yunus'un 387 vatandaşını kılıçtan geçirdiğini okuyoruz.

Bu dinin "Berğuata" adıyla anılan ve 25 bin süvari verebilen yandaşları, uzun bir süre çevrelerine korku saldılar. X. yüzyılda askerlerini toplamak ve bir sefere çıkacağını ilan etmek hükümdarın adetiydi. Böyle bir durumda çevre kabileleri hükümdara armağanlar taşımakta gecik-

mezlerdi ve bu armağanlar hükümdarın toplamış olduğu askerleri geldikleri yerlere göndermesi için gerekli masrafları karşılardı. Sonunda MS 1030 yılına doğru Berğuatalar bir başka Berberi prensi tarafından yenilgiye uğratıldılar ve yeniden İslamiyet'i kabule zorlandılar. Ancak yeniden ayaklandılar; onları El-Murabit bütünüyle sindirebildi. Bu sırada dinleri son buldu; bir olasılıkla, yedinci hükümdar Salih'in dönüşünü boş yere beklediklerini görmeleriyle zaten dini inançları sarsılmıştı.

İslamiyet'i uyarlama girişimleri İspanya'da da görüldü. IX. yüzyılın sonlarında Badazun ve Meride bölgelerinde yaşanan iç savaşta yeni bir dinin ortaya çıktığı görüldü; Müslümanlık ile Hıristiyanlık arasında konumlanıyor ve bu iki dinin geleneklerinden alınmış kuralları içeriyordu. Bununla birlikte bu konuda ayrıntılı bilgiler bize ulaşamamıştır. Ancak yeni dinin ömrünün çok kısa sürmüş olduğu sanılmaktadır.

İspanya'da, Şii mezhebinin hareketliliğini yaşamaktan geri kalmadı. Arada sırada eski Arap kuşkuculuğunun izleri göründüyse de bunlar uzun ömürlü olamamışlardı. Kordoba Emevilerinin iktidarı döneminde birçok olay meydana geldi ki bunlar daha dikkat çekiciydi. Bir yandan ruhban sınıfının sahip olduğu ve çoğu zaman kötüye kullandığı nüfuz ve iktidar, diğer yandan toplumun bağnazlığı... Gerçekte Arap aristokratları aydın görüşlüydü ve hükümdarlarının birçoğu bilimle başarılı bir şekilde ilgilenmekteydi. Hıristiyanlara ve Yahudilere önemli görevler vermekten kaçınmayacak kadar geniş bir bakış açıları vardı. Ancak çok kalabalık olan Hıristiyanlar, çoğunlukla

dedeleri Hıristiyanlıktan İslamiyet'e girmiş olan sıradan kişiler tarafından rahatsız ediliyorlardı. Ruhbanlar tarafından kışkırtılan bu sıradan insanlar felsefe, astronomi gibi bilimleri de dine karşı oldukları gerekçesiyle yadsıyorlardı. Bu nedenle de felsefe ve astronomi ile ilgilenen bilginler bu alanları gizlice izlemeye çalışıyor, çalışmalarını açıkça yapamıyorlardı. Tedbirli davranmakta da haksız değillerdi. Bir kimsenin astronomi veya felsefeyle ilgisi bilindiğinde, daha hükümdara haber ulaşmadan halk tarafından taşlanıyor ya da yakılmak isteniyordu. II. Hişam'ın ünlü veziri El-Mansur'un vezirliği nasıl elde ettiği bilinmektedir. İnançsız bir Müslüman olarak görülürdü ve gizlice felsefe ile ilgilendiği söylenirdi. Bu suçlamadan kurtulması gerekiyordu ve bu amaçla başvurduğu yöntem ilginçti! Döneminin bilginlerinden sayılan II. Hakim her türden eseri bulunduran önemli bir kütüphane kurdurmuştu. El-Mansur belli başlı hocaları topladı ve onları kütüphaneye götürdü ve felsefe, astronomi ve dinin yasakladığı diğer bilimleri konu edinen kitapları yakmak üzere kendilerinin seçmesini istediğini söyledi. Hocalar bu isteği sevinçle yerine getirdiler; işlerini bitirince Mansur, kitapları ateşe attırdı ve dindarlığını göstermek için birkaç tanesini kendi eliyle ateşe atmaktan geri kalmadı. Böylece kendisini topluma benimsetmeyi başardı; daha sonraları da felsefenin düşmanı ve caminin dostu olarak davranmayı sürdürdü. Hocalara cömert davranırdı ve abartılı olsa da dini hutbelerini tükenmez bir sabırla dinlerdi. Kuran'dan kendi el yazısıyla bir nüsha yaptı. Gerçek duyguları ne olursa olsun, her şeyden önce bir devlet adamıydı ve yöneteceği halkı iyi tanıyordu.

XI. yüzyılın başlangıcında politik ve dini görüşlerde büyük bir değişim dönemi yaşandı. Emevilerin sarsılan iktidarları çökmek üzereydi. Toplumsal yapıda bir altüst oluş yakın görünüyordu. Din de ardı arkası kesilmeyen saldırılara uğramaktaydı. Daha çok kısa bir süre önce, El-Mansur'un felsefecilere karşı aldığı önlemler de, hocaların umdukları sonuçları vermedi; özgürlükçüler çoğalıyordu. Hocaların oluşturduğu bir medrese, ilginç cinaslarla evrenin sonsuzluğunu, bir dinin hile ve zorla kabul ettirilse de akıl yoluyla kanıtlanmasının olanaksızlığı görüşünü savunuyordu. Bir diğeriyse, natüralistlerden oluşuyordu; maddi verilerle kanıtlanmadıkça dine inanılmayacağını ileri sürüyor, bu mümkün olmadığı için de İslamiyet'i bir delilik olarak görüyorlardı. Yalnız Müslümanların değil, Hıristiyanların ve Yahudilerin katıldığı bir diğer grup, "genel din" adı altında dine ilgisizliği savunuyor ve mantık bilimine küçümsemeyle bakıyorlardı. Bunlara göre: "Evren, dinler, mezhepler ve felsefi okullarla dolu ve bütünü de birbirinden nefret ediyorlar; bakın Hıristiyanlara; Melkitlere ve Nasturilere katlanamazlar; Nasturiler de Yakubilerden iğrenirler ve her biri diğerini lanetler. Müslümanlarda da mutezile, kendileri gibi düşünmeyen herkesi İslamiyet'in dışında görürler; Haricilerse, kendi mezhebi dışındaki mezheplerin yandaşlarını öldürmeyi dini görev olarak benimser. Ehlisünnet de bu öğretilerin hiçbirini tanımak istemez. Yanudilerde de durum bundan farklı değildir. Felsefeciler, birbirlerini daha az suçlasalar da onların da aralarında görüş birliği yoktur. Bu çok sayıdaki dini ve felsefi öğretilerin hangisi gerçek-

tir diye insan kendine sorsa, bunlardan her birinin bir diğeri kadar iyi olduğunu kabul etmesi gerekir; bütün bu pehlivanların delilleri aynı ölçüde güçlü ya da bir diğer ifadeyle zayıf! Tek farkları, tartışma silahını, her birinin bir diğerinden daha iyi kullanmasıdır. Kanıt gerekli mi? Farklı görüşleri savununların düzenledikleri toplantılara gidin; gerçekte orada ne görürsünüz? Dün yengiyle ayrılan bugün yeniktir ve oradan kaçmıştır. Bu bilge toplantılarda talih, gerçek savaş meydanlarında olduğu kadar değişkendir; orada herkes, hiçbir bilgisinin olmadığı ve bilgisinin olamayacağı şeylerden söz eder.

Bununla birlikte, bu kuşkucular, her şeyi yaratmış olan bir Allah'ın varlığına ve Muhammed'in onun peygamberi olduğuna inanıyorlardı, "bunun dışındaki her şey, doğru veya yanlış olabilir; bunları ne olumlamak ne de yadsımak isteriz, çünkü bunu bilmiyoruz, ama görüşümüzce, pozitif olmayan inançları benimsemeye vicdanımız razı olmaz", diyorlardı ki bunlar ılımlılardı. Kimileri de dini inançlarda, bir yaratıcının varlığından başka hiçbir şeyi tanımıyorlardı; ileri gidenlerse: "Allah'ın varlığı, dünyevi varlık vs. kanıtlanmadığı gibi, aksi de kanıtlanmış değildir", diyorlardı. Kimileri ise, doğumla edinilen dinin gereklerinin öğretilmesinden yanaydı; diğerleri, yalnız "genel din"in gerekliliğini savunuyor ve "genel din" adı altında, bütün dinlerin akla uygun ahlaki hükümlerini kastediyorlardı.

Emevilerin çöküşünden sonra, İspanya'nın birçok küçük krallıklara bölünmesi felsefenin araştırılmasına elverişli bir zemin sundu. Vilayetlerin sahibi konumuna giren

hükümdarların çoğu uygarca davranıyor; sanat ve bilimi korumaya alıyor, düşüncenin baskı altına alınması ve sindirilmesine olanak tanımıyorlardı. Kendisi de bir felsefeci olan bir çağdaşımız, felsefenin hiçbir zaman o devirde olduğu kadar istek ve coşkuyla araştırılmadığını bildirir. Anlaşılabilir nedenlerle ruhbanlar bu durumu hiç de iyi karşılamıyorlardı. Bütün arzuları, Ortodoks ehlisünnet hükümdarların gelmesiydi ve XI. yüzyılın sonlarında duaları kabul olundu.

Bu arada Afrika'da da büyük bir değişim yaşanıyordu. Arap memleketlerini siyahların topraklarından ayıran çölde, İslamiyet'i benimsemiş Berberilerden güçlü ve savaşçı Senhace kabilesi yaşamaktaydı. Gerçekte izlediği dinle ilgili çok az şey biliyordu. 1030 yılında Emir Yahya'nın iktidarı oğlu İbrahim'e devretmesinden sonra iki kutsal şehri ziyaret etmek üzere doğuya yolculuğa çıktı. Dönüş yolunda Kirvan'da bir süre kaldı ve ünlü bir hocanın derslerini izledi. Hoca, onun kimliğini ve bu konuda ne zaman bilgi edindiğini, kabilesinin hangi mezhepten olduğunu sorar. Hükümdar: "Kabilelerimizin mezhepleri birbirlerinden ayırt edecek kadar bilgisi yoktur", yanıtını verdi. Kuran ve hadislerle ilgili bilgisi yoktu; ancak kendisi de yönetimindeki halk da dinini bilmek, anlamak istiyordu. Hocadan, bu gereksinmelerini karşılayabilecek bir öğrencisini vermesini rica ettiğinde, çölde ilkel kabileler arasında yaşmaktan kaçınmayacak bir öğrenci, Abdullah İbn Yesne bulundu. İbn Yesne, bölgeye vardığında halkın "lailaheillalah muhammedunrasulullah"tan başka bir şey bilmediğini, dini vecibeleri tanımadıklarını gördü.

Öğrenmeye de istekli değillerdi. Dönmeyi düşündü ancak, İslamiyet'in Afrika siyahları arasında yayılması için çaba harcamak istiyordu. Emir onu bu isteğinden vazgeçirdi ve yakın bir adada inzivaya çekilip yaşamlarını Allah'a ibadete adamalarını önerdi. İbn Yesne de bunu kabul etti; kendisiyle birlikte kabile emirine yedi kişilik bir grup eşlik etti. Ada'da bir "rabat", korunaklı ve ibadet odalarından oluşan bir tekke inşa ettiler. Emir'in bu ilginç davranışı çölde birçok söylentiye yol açtı: "Cehennem ateşinden kurtulmak ve cenneti hak etmek için, bu dünyadan çekilmiş", olmalıydı. Kısa sürede, farklı nedenlerle birçok kişi adaya akın etti. Yesne onları eğitti; çevresini kabilenin ileri gelenlerinden oluşan binlerce öğrenci kuşatmıştı ki bunlara, Rabat'ta yaşayanlar anlamına gelen, Murabitin adını verdi. Ancak İspanya Hıristiyanları bu adı Al-Moravidin diye tanıdılar. Topluluk sürekli olarak çoğalıyordu. Yesne, kutsal savaşı ilan edene kadar, diğer kabileleri kazanmak mümkün olmamıştı. Cihat, başarıyla yerine getirildi; zor kullanımıyla Berberiler dinin gereklerini yerine getirmeye başlamıştı. Ancak İslamiyet'i kabul edenler ilginç bir "vaftiz" yöntemiyle arındırılıyorlardı; yüz kırbaç darbesine katlanmak zorundaydılar! Bir süre sonra bütün sahra halkları müslüman olmakla kalmayıp, bağnaz dindarlar haline geldiler. Gerçek Emir, Abdullah İbn Yesne olmuştu. Hükümdarları o atıyor ve hoşuna gitmeyen bir şey yaptıklarında onları kırbaçlayabiliyordu.

Murabitin veya Al- Moravidiler, fatihler olarak ortaya çıktılar ve sel gibi akınlarla Marakeş İmparatorluğu'nu istila ettiler ve Berğuataları yönetimleri altına aldılar. Din

âlimlerine saygı gösterdikleri, dini kurallara, sözgelimi Kuran'da anılanın dışında vergi almamaları nedeniyle ruhbanları ve halkın aşağı katmanlarını kolaylıkla kazandılar. Berğuatalarla yapılan bir savaşta Abdullah İbn Yesne öldü. Mezarının üzerine bir cami inşa ettiler; yaptığı kutsallıklar dilden dile dolaşıyor ve evliyadan, azizlerden sayılıyordu. Ne var ki kutsal emirlere uygun davranmamıştı; vergi ve ganimetlerin beşte birini değil, üçte birini alıyordu. Kendisinin emir değil hoca olduğu savunusuyla buna hakkı olduğunu ileri sürmüştü. Diğer konulardaysa yasalara uygun davranmıştı. Çöle ilk geldiğinde, erkeklerin dörtten fazla, kimilerinin on kadın aldıklarını görmüş, buna şiddetle karşı çıkmıştı ki başlangıçta yandaş bulamamasının önemli nedeni bu olmuştu. Kendisi de hiçbir zaman dörtten fazla nikahlı kadın almamıştı. Buna karşın her ayın sonunda kadınlarını boşayıp, yenilerini almak gibi bir adeti vardı. Yadırgansa da bu durum, şeriate uygundu ve bu nedenle de kimsenin onu yermeye hakkı yoktu.*

Murabitin, bir hoca, bir veli tarafından yönetildikten sonra, bir kadının da yönetimi altında yaşadılar. Araplarda bu oldukça yadırganacak bir durum olurdu; Berberilerde ise başka türlü. Berberilerde kadın; Araplarda olduğundan çok daha özgürdür; görece daha fazla saygı görür, korunurlar ve nüfuzludurlar. Berberilerde değişimin dinamik gücünü hocalar ve kadınlar oluşturmuşlardı.

**Müslüman erkeğin dilediğince karısını boşama, bir diğerin nikahına alma hakkı yoktur. Kadını boşamanın olduğu gibi, dört kadınla evlenmenin de şeriat hükümlerinde belirli koşulları vardır. Dört karısı bulunan bir Müslüman, karısı veya karılarını boşadıktan sonra yeniden evlenebilmek için üç ay on gün beklemek zorundadır ve bu zorunluluk Kuran'da kayıtlıdır. AC.*

İktidarda bulunan Zeynep, bir tüccarın kızı ve Emir, Abu Bekr İbn Ömer'in karısıydı. Bu zeki ve becerikli kadın, cadı ve mucize yapan biri sayılıyordu. Onun yönetiminde -yöneten kocası değil, kendisiydi-, emirin çölde çıkan ayaklanmaları bastırmak üzere orada bulunmasını gerektirdiği zamana kadar, fetihler sürdürülmüştü. Böylesi bir toplum içinde bulunmamış olan Zeynep, kocasına eşlik etmek için istek duymamış, rahat yaşamını sürdürmeyi yeğlemişti; kocası da rahat bir yaşamın her olanağına sahip, ihtişam içinde yaşamaya alışmış karısından bu denli fedakârlık etmesinin istenmeyeceğini kendisi de anlamıştı. Ayrıca, Murabitin'in Zeynep'e duydukları bağlılık nedeniyle orada kalmasında yarar görülüyordu. Gerekli düzenleme yapıldı; Zeynep, Abu Bekr'den ayrıldı ve yeğeni Yusuf İbn Taşfin'le evlendi; Murabitin'in yönetimi de ona verildi.

Zeynep kocasının iktidar ve nüfuzunu korudu; yeni kocası yönetimi bütünüyle ona bırakmıştı. Bir süre sonra, çölde güvenliği sağlayıp, siyahi kabilelerin saldırıları son bulunca, fazlasıyla güçlenen yeğenini iktidardan almak ve yerine bir başkasını iktidara getirmek düşüncesiyle döndü. Ne var ki Zeynep bu düşünceyi benimsememişti; yeni kocasının düşüncesini sorması üzerine ona armağanlar sunmuş ve amcasına karşı koyması için kışkırtmıştı. Yusuf, Zeynep'in görüşünü benimsedi ve amcasını karşılamaya gitti; karşılaştıklarında atından inmedi ve onu soğuk bir ifadeyle selamladı. Abu Bekr, yeğenine, neden bu kadar çok sayıda askerle birlikte geldiğini sorunca da "düşmanları ezmek için", diye yanıtladı. Abu Bekr, yeğeninin

iktidardan alınmayı kabul etmeyeceğini anlamış, sunduğu değerli armağanları alarak çöle geri dönmek zorunda kalmıştı. Daha sonra da siyahlarla yaptığı bir savaşta yaşamını kaybetti.

Bu arada karısı da ölen Yusuf'un egemenliği, Senegal'den Cezayir'e kadar yayılmıştı. O dönemde Kastil Kralı VI. Alfons'a karşı koyma güçleri tükenen İspanya emirleri Yusuf'u yardıma çağırdılar. İsteklerini kabul etti ve 1068'de Badajoz yakınlarındaki Zallaca savaşında Kastillileri hezimete uğrattı ve Afrika'ya döndü. Dört yıl sonra Kastillilerin Müslümanlara saldırıları yinelenince tekrar yardıma çağrıldı. Ne var ki bu kez, düşmana değil; İspanya topraklarına göz koyduğu için Müslüman emirlere saldıracaktı. Gereksinim duyduğu koşullar da vardı. Kendisini Allah'ın bir velisi gibi gören alt katmanlara ve daha çok da ruhban topluluğa dayanabilirdi. Bu ruhbanlar Yusuf'un Müslüman emirlere zarar vermeyeceğine ettiği yeminin geçersizliğini bir fetva ile ilan etmeyi yükümlendiler. Emirler namazlara katılmamak, şeriate uygun olmayan vergi almak, İslamiyet'in düşmanı Kastil Kralıyla anlaşmaya varmak gerekçeleriyle dinden ayrılmış olmakla suçlandılar. Hocalar fetvalarında: "Allah'ın huzurunda sorumluluğu üzerimize alıyoruz, yalnış yapıyorsak, suçumuzun cezasını ahirette çekmeye hazırız. Ey Müslümanların emiri, sen bundan sorumlu değilsin. Endülüs emirlerini kendi hallerine bırakırsan memleketi düşmanlara teslim edecekler, bu durumda Allah'a sen hesap verirsin", deyince, Yusuf'un İspanya'yı ele geçirmesinin önünde engel kalmamıştı.

Yusuf, güvenilirlik kazandırmak isteğiyle fetvayı, Afrika, Mısır ve Asya din bilginlerine gönderdi. Batıda olup bitenlerden habersiz ama hükümdarlık tacını kontrolünde tutabilecek bir din âlimleri kurulu düşüncesine öylesine hayran olmuşlardı ki Endülüs fatihlerinin görüşüne katılmakta tereddüt etmeyeceklerdi.

Endülüs'ün küçük krallıklarının hükümdarları birer birer iktidardan uzaklaştırıldılar. Kimi Afrika çöllerine sürgüne, kimi de celladına gönderildi. Marakeş hükümdarı Yusuf -şehri kendisi inşa ettirmiş ve başkent yapmıştı-, kısa sürede bütün Müslüman İspanya'yı ele geçirdi. Bu değişimde din âlimlerinin rolü büyüktü ve hiçbir zaman pişmanlık duymadılar. Murabitin zamanında Müslüman ruhban sınıfının sahip olduğu kadar nüfuz sahibi olmuş bir başka ruhban sınıfını bulmak için, Vizigotlar zamanına kadar uzanmak gerekirdi. Emirler, özellikle de Yusuf'un oğlu ve halefi olan ve yaşamı boyunca oruç tutmaktan başka bir şey yapmamış olan Ali, din âlimlerini hoş tuttu. Din âlimlerince benimsenip onaylanmadıkça hiçbir şey yapmıyordu. Hükümet din bilginlerince yönetiliyordu. Memuriyetleri istedikleri gibi alıp veren onlardı ve fırsattan yararlanarak büyük servetlere sahip olmuşlardı. Bir şair: "Tam bir iman ve Allah korkusuyla! Yeryüzünün bütün zenginliklerini yutan, saman altından su yürüten bu gösteriş düşkünü, iki yüzlü kurtlar"dan söz edebiliyordu. Gene de bunlar kadar bağnaz kimseler düşünmek olanaksızdı. Bu yeni ehlisünnet Müslümanları, eski ehlisünnetin iki temeli olan Kuran ve hadis konusunda çok az bilgiye sahiptiler. Eskilerden daha düşük düzey-

deydiler. İyi bildikleri birşey varsa o da, Malik'in* öğrencilerinin kitaplarıydı ve bunlara tam bir güven duyuyorlardı. Onların dinbilimciliği de gerçekte, şeriat hukukunu ayrıntılarıyla incelemekti. Başka şeyler arayanlar kolaylıkla dinsizlikle suçlanırlardı. Bu nedenle Gazali'nin "İhya'-ul Ulum" adıyla yayınlanan kitabı, batıda tartışmaların çıkmasına neden oldu. Bu durum, kitap dinsizlikle lekeli olduğu için değildi; Gazali bu eserinde hukuk konularından başka bir şeyle ilgilenmeyen çağdaş din bilginlerini kırbaçlıyordu; dinden, kalbinde bir pay alabileceği bir kurum yapmak istiyordu. Bu da doğrudan doğruya Endülüs âlimlerinin zayıf yanına vurmak anlamına geliyordu. Buna duyulan tepkiyle, Kordoba kadısı, Gazali'nin kitabını okuyanları gavur, lanetli olmakla suçladı. Yayınladığı fetvada Gazali'nin kitabının yakılmasını emrediyordu. Fetva, Kordoba âlimler kurulu ve Ali tarafından da desteklendi; kitap, egemenliklerinin uzandığı her yerde yakıldı. Kitabı bulunduracak kişiler, idam edilmek ve mallarına el koyulmakla tehdit edildi.

Dönemin Yahudi ve Hıristiyanları da bu felaket döneminden paylarına düşeni aldılar. Hıristiyanlar çoğunlukla Granada şehrinde yaşıyorlardı. Müslüman din âlimlerinin verdikleri bir fetvayla, güzel olduğu kadar tarihi değeri olan bir kilise yıkıldı. Hıristiyanlar her fırsatta baskı altına alındı ve eziyet edildi. Sonunda Aragon kralının yardımına başvurdular. Ancak bu hükümdarın Endülüs seferi beklenen sonucu vermedi ve Hıristiyanlar cezayla terbiye edildiler; çoğunluğu Afrika'ya sürüldü ve orada Sale ve

*Batıda en yaygın mezhep olan Malikiliğin kurucusu.

Mequiniz çevresine yerleştirildiler. On bir yıl sonra tekrar aynı yönteme başvurulacak ve Endülüste yaşayan çok az Hıristiyan kalacaktı.

Murabitinlerin başlangıçta kötü sayılmayan yönetimi gittikçe kötüleşti. Çölün sade yaşamına alışmış olan sofu Berberilerin, uygarlıktan nasip almadan, İspanya'nın parıltılı yaşamında ahlakları bozuldu. Endülüs uygarlığının yalnız kötü yanlarını benimsediler.

İspanya onlardan fethedilmiş memleket muamelesi görüyordu. Hükümet ise bunu engelleyecek güçte değildi. Ruhban kurumu, yüksek düzey memurların eşleriyle egemenliğin yetkilerini paylaşmak zorunda kalmışlardı; bu kadınlar ise, servetlerini artırmaktan başka bir şey düşünmediklerinden, haydutlara bile koruma sağlıyorlardı; yeter ki kendilerine para versinler. Sonuçta bu hükümranlık uzun sürmedi; iktidara gelişine neden olan koşullar gitmelerini de sağladı. Bir yenilikçi tarafından kurulmuştu ve bir diğer yenilikçi tarafından ortadan kaldırıldı.

Bu yenilikçi, Muhammed İbn Tumret idi. Ahlaki açıdan değerlendirildiğinde, öncelinden daha iyi sayılmazdı ancak bilimde ondan daha ileri durumdaydı. Marakeş'in Atlas dağlarının cesaretiyle tanınan Mesmude kabilesindendi. Murabitinlere öylesine direnmişlerdi ki Yusuf, direnişlerini kesintisiz saldırılarla kırabilmek için Marakeş şehrini onlara yakın yerde kurdurmak zorunda kalmıştı.

Küçük yaşlarından itibaren, en sevdiği şey olan Kuran'ı okumakla ilgilenmiş, zamanını camide geçirmişti. Çok mum yakması nedeniyle "Abu El-Anvar" lakabıyla

tanınırdı.* Ergen yaşında hacı oldu sonra da Bağdat'a gitti. El-Eşari Sünni felsefe sisteminin ünlü üstadlarından coşkulu bir çabayla din bilimini öğrendi. Bilime bu ilgi ve çabası, bilim sevgisiyle olmaktan çok hırslarıyla ilgiliydi: Bir yenilikçi olarak ortaya çıkmak; böylece yeni bir sultanlık kurmak düşüncesinin kendisinde çok genç yaşında oluştuğu görülür.

Afrika'ya dönünce, belirlediği amacını gerçekleştirmek ve görevini yerine getirmek için işe koyuldu. Yönteminin iki dayanak noktası vardı; öncelikle, ahlaki durumun iyileştirilmesini öğütlüyordu ve buna uygun olmayan davranışlara şiddetle mücadele ediyordu. İkinci olarak da kendisinin benimsediği Eşari sistemine memlekette yaygınlık kazandırmak istiyordu. Batı'nın bu denli geri kalmış topraklarında bu inancın o zamana kadar ilhadi** özellikte olduğu düşünülmekteydi. Kuran ve hadisten esinlenmiş "Anthropomorphizm" içeren bölümlerle utandırıcı ve ayıp olan kimi şeyler, El-Eşari düşünce örnek alınarak, Muhammed İbn Tumret'in mecazi anlamda yorum ve açıklamasıyla ilgili olarak da aynı hüküm veriliyordu. Dahası, Tumret'in sistemi Allah'a sıfat yüklenmesini de yadsıyordu; bu konuda El-Eşari'nin sisteminden ayrılıyor ve mutezilenin sistemiyle örtüşüyordu.

Yenilikçi, göründüğü hemen her yerde büyük bir karşı koyuşla karşılaştı. Şarap kaselerini ve müzik aletlerini kırdığı Bougie'den*** halk onu kovdu. Tlensen'de****

Günümüzde de Afrika'da evliyanın mezarlarında mum yakılmaktadır.
**Tanrıtanımazlık. ç.n.*
***Cezayir'in Konstantin vilayetinin liman şehridir.*
****Vehran vilayetinde bir şehir.*

ilim ve dil yetkinliğinde eşi bulunmayan bu adamı halk bir veli gibi yüceltiyordu. Şehrin surları dışında bulunan bir camide yaşıyordu. Tanıdığı bir adamın, bir gece, kaybolduğunun farkına vardı. Nerede olduğunu sordu, hapiste olduğu söylendi. Şehre gitti ve kapısını çalarak içeri bırakılmasını istedi. Şehrin kapısının geceleyin açılmamasına karşın Muhammed İbn Tumret öylesine saygı gören birisi olmuştu ki muhafızlar ona kapıyı açmakta sakınca görmediler. Hapishaneye gitti; görevliler ve askerler ona koşuyorlardı; elbisesinin eteğine dokunma onuruna erişmek istiyorlardı. Muhammed hapisteki tanışına adıyla seslendi, o da nerede olduğunu bildirir yanıtı verince, "haydi çık, serbestsin", dedi. Tutuklu, hapishaneden çıkıp gitti. Askerler ve diğerleri büyük bir hayranlık içinde onu izliyorlardı.

Muhammed'in halk üzerinde şaşırtıcı etkisi vardı. Hükümdarlar onu ürkütmüyordu. Bir cuma günü, Marakeş caminde Murabıtların Emiri Ali'yi halkın önünde sert bir dille yerdi. Bir başka gün, Ali'nin kız kardeşi Sura'ya sokakta rastladığında, yüzünü örtecek yaşmağını takmamış olduğundan -Murabitin kadınları yaşmak kullanmıyorlardı, bugün de durum böyledir-, Muhammed, prensesi açıkça azarladı. Prenses, bu yaptığını doğru bulmayan bir tavır takındığında Muhammed, ata sertçe vurmuş, ürken atın ani hareketi Sura'nın attan düşmesine neden olmuştu. Sura, gözü yaşlı, ağabeyi Ali'nin yanına Muhammed'i şikâyete gitmişse de Ali, yenilikçiyi cezalandırmaktan kaçındı. Yenilikçiyi, inancının kutsallığını bir din âlimleri heyetinin önünde kanıtlamaya çağırmakla yetindi. Tartış-

ma yapıldı; tartışma tekniği yüksek olan Muhammed'le âlimler heyetinin boy ölçüşmesi olanaksızdı ve heyet istenen sonucu almadan dağıldı. Âlimler bu katlanılmaz buldukları adamdan kolayca kurtulmayı hükümdara öğütledilerse de o bunu yapmayacak kadar ahlak değerleri yüksek bir insandı.

Birçok serüvenden sonra Muhammed İbn Tumret sonunda vatandaşları olan Mesmudeler arasına döndü ve orada 1211'de bir rabıta inşa etti. Kısa sürede birçok öğrencisi oldu. Kendi ana dilinde, Berberice, inancını açıkladığı kitaplar yazdı. Zaman amacını gerçekleştirmek için uygundu. Gene de tedbirli davranıyordu; başlangıçta (ahlak-etik) değerlerin savunusunu yapıyor ancak insanların buna zorlanmaması gerektiğini ve kan dökülmeyeceğini ilan ediyordu. Gücü arttıkça da daha ileri gidiyordu; Müslümanların Mesih'i olarak kabul edilen Mehdi'den giderek daha çok söz ediyor, ortaya çıkma zamanının yaklaştığını söylüyordu. Sonunda, peygamberin damadı Ali'nin soyundan geldiğini, beklenen Mehdi olduğunu açıkladı. Çevresindekiler ona inanmış, bağlılık yemini etmişti. Halkın üzerinde etkisi öylesine güçlüydü ki her istediğini körü körüne yerine getiriyorlardı. Muhammed İbn Tumret bir yandaşından, babasını, kardeşini ya da oğlunu öldürmesini istese, isteği çekinmesiz yerine getirilirdi. Evliyalardan olduğu savıyla gücünü sürdürüyordu. Sade ve yoksul bir yaşam sürüyordu. Sırtında sürekli taşıdığı yamalı hırkayı hiç değiştirmedi. Bir kadına asla temas etmezdi. Ancak bir bağnaz oluşu tam bir aldatmacaydı; sahtekâr ve yalancıydı. Amacına ulaşmak için, aşağılık

yöntemlere başvuruyordu. Yandaşlarıyla birlikte dağda olduğu bir sırada, Murabitinlerce kuşatıldığında yiyecek-siz kalmışlardı ve yandaşlarının ileri gelenleri düşmanla anlaşmasını istemişlerdi ki Muhammed daha sonra bunlardan kurtulmanın çaresini bulacaktı. Abu Abdullah adında gizli yandaşına Muhammed gizlice teoloji ve hukuk dersleri vermiş, eğitmişti. Ancak onu bir deli olarak tanıtıyordu. Muhammed bir gün, onunla anlaştıktan sonra camiye gitti ve orada kılık kıyafetini değiştirmiş ve deli görüntüsünden kurtulmuş olan Abu Abdullah'la karşılaştı, tanımamışcasına kim olduğunu sordu, o da Vanşirç dağından Abu Abdullah olduğunu söyledi. Bunun üzerine Muhammed, topluluktan adamı soruşturmalarını istedi. İstenileni yaptılar; o, tanıdıkları deli Abdullah'tı ve bu değişiminden şaşkındılar. Muhammed de onlar gibi çok şaşırmışçasına davrandı ve Abdullah'a bu değişimin nasıl olduğunu sordu. Abdullah: "Gece bir melek geldi ve kalbimi arındırdı*, bana Kuran'ı, hadisleri ve Muta'yı** ve diğer kitapları öğretti", dedi. Bunun üzerine Muhammed, teoloji, hukuk (fıkıh) üzerine sorular sordu, diğeri de doğru yanıtlar verdi. Halk bunun bir mucize olduğundan hiç kuşku duymuyordu. Abu Abdullah "Allah bana ehlicennet ile cehennemlikleri ayırt etmemi sağlayan bir nur verdi. Allah size, cehennemlikleri yok etmenizi emrediyor. Sözlerimin doğruluğunu kanıtlamak için de buradan uzakta olmayan bir kuyuya meleklerini indirdi, onlar buna tanıktır", dedi. Kuyunun başına gittiler; Muhammed

Muhammed'in kalbinin arındırılması gibi.
**Malik'in kitabının adı.*

bir dua okudu ve "Ey Allah'ın melekleri! Abdullah doğruyu mu söylüyor?", diye seslendi, kuyudan "evet" sesleri yükseldi. Bu olay hazırlanmış bir senaryoydu ve halk bundan daha çok etkilenmişti. Muhammed, "Bu kuyu, içine melekler indiğinden kutsaldır, başkalarınca kirletilmesin diye örtelim", dedi. Kuyu taş ve kumla örtüldü. Kuyuda kalanların birkaçı kendisine karşı gelenlerdi. Etkisini tartmak için, önceden ilan edilmiş bir gün dağlıların kuyunun başında toplanmasını istedi; aynı gün Abdullah bazı insanları dağın sağ tarafına, bazılarını da sol tarafına topladı. Her şeyden habersiz sağ taraftakileri göstererek "işte lanetliler", diye bağırdı; diğerleri bunların üzerine saldırarak uçurumdan aşağı attılar. Yedi bin kişi ölmüştü; ölenlerin anısına gün, ayırma anlamına gelen "tefrik" günü olarak anıldı. Muhammed İbn Tumret'in yöntemlerinin iğrençliği başarısını engellemiyordu. Muvahhidin* adını alan öğrencilerinin fetihlerini göremeden 1128 yılında öldü. Öğrencilerinin gözdesi Abdulmümin halefi oldu ve amacını başarıyla sürdürdü; Murabitinin elindeki geniş toprakları birkaç yıl içinde ele geçirdi.

Yeni hükümdarlar inanç özgürlüğüne ve Yahudilere karşı saldırıda öncellerini de geçtiler. 1146 yılında Marakeş'in ele geçirilmesinden sonra Abdülmümin, Yahudi ve Hıristiyanları yanına getirtmiş, Müslüman yazarlarca belirtildiğine göre şöyle demişti: "Atalarınız peygamberimizin gönderilmişliğini, kutsal kitaplarda geleceği bildirilen peygamber olduğunu yadsımadılar mı? Gelecek olanın

**Murabitinin karşıtları olarak Muvahhidin adını alanlar, diğerlerini, Allah'ın sıfatlarına inanmaları nedeniyle "Polytheist" çok tanrılı olarak tanımlarlar.*

yalnız bizim kanunlarımızı onaylamak için geleceğini söylemediler mi?", diye sordu. Onlar da: "Evet", diye yanıtladılar. Emir sözünü sürdürdü ve "sizin beklediğiniz nerede? Beş yüz yıl içinde gelecekti, hani nerede? Dinimiz beş yüz yıldan fazladır yaşamakta, sizinse gelmesini beklediğiniz peygamberiniz gelmedi, bu dinsizliğinizi daha fazla sürdürmenize izin veremeyiz, vergilerinize ihtiyacımız yok, ya Müslüman olmak ya da ölmek; bunlardan birini yeğlemek sizin elinizdedir", dedi. Bununla birlikte onlara bir üçüncü seçenek bırakıldı: Mallarını satıp ülkeyi terk etmek. Buna, hemen hiç kimse başvurmadı. İslam dinini benimsediler ama kendi ayinlerini gizlice evlerinde sürdürdüler. Muvahhidin de bunu bilmelerine rağmen onları engellemediler. Zira ne kadar bağnaz olurlarsa olsunlar, daha sonra Portekiz engizisyonunun başvuracağı iğrenç yöntemlere yakınlaşmadılar. Hıristiyanların çoğunluğu o dönemde Kastil Krallığının başkenti Toulud'a göçtüler. Muvahhidler Endülüsü ele geçirdiklerinde, oranın azınlıkları da Kastil'e göçtü.

Eşarinin Sünni felsefesi üzerine inşa edilmiş ancak mutezile ve Şiiliğin öğelerini içkinleştirmiş olan Muvahhidin öğretisi, Murabitinin sert ve kuru ehlisünnet anlayışları kadar sığ ve akla zararlı değildi. İfade özgürlüğüne karşı değildi; buna, II. Emir Yusuf'un edebiyatçı ve aydın görüşlü oluşu da eklenmelidir. Felsefeyi coşkuyla izliyor, en yakın dostluğu "Hay İbn Yakzan" adlı felsefi romanın yazarı Endülüslü İbn Tufeyl'le paylaşıyordu. Ünlü felsefecileri sarayında konuk ediyordu; İbn Rüşd de bu konuklarından biri olmuştu. Hepsinin de saray bütçesinden

hatırı sayılır miktarda ödenekleri vardı. Çoğunluk, felsefecilerin gördüğü bu saygınlığı şaşkınlıkla karşılıyordu ve bunların başında da felsefecilerin kendileri geliyordu.

İbn Rüşd, Yusuf'la ilk karşılaşmasını şöyle hikâye eder: "Emir'in yanına girdiğimde yanında İbn Tufeyl bulunuyordu, bana: 'Felsefecilerin gökle ilgili düşüncesi nedir? Ezeli olarak var mıydı, yoksa oluşunun bir başlangıç zamanı var mıdır?' diye sordu. Bu soru beni şaşırtmıştı. Yanıt vermemek için bahane aradım ve ancak felsefeyle ilgilenmediğimi söyleyebildim; İbn Tufeyl ile neler konuşmuş olabileceklerini kestiremiyordum. Çekincemin nedenini anladı ve konuyu Tufeyl'le tartışmaya başladı; Aristo, Platon ve diğer felsefecilerin bu konudaki düşündüklerini ve din bilginlerinin buna karşı savunma ve kanıtlarını dile getirişinde, konuya, zamanlarını bu bilime adayanların çoklarından daha hâkim olduğunu gördüm. Beni öyle rahat ve keyfimce bıraktı ki bir süre sonra ben de tartışmaya katılma ve bildiklerimi onunla tartışmaya başladım."

İbn Rüşd her zaman Yusuf'un saygı ve yardımını gördü ve onun isteği üzerine Aristo ile ilgili açıklamalarını yazdı. Yusuf'un ardılı Yakup El-Mansur da yönetiminin başlangıcında İbn Rüşd ve diğer felsefecilere aynı ilgiyi sürdürmüştü. Ne var ki Sünnilik yeniden başını kaldırıyordu. Her tür entrika ve iftira sayesinde Sünniler Emiri kendi yanlarına çekebildiler ve İbn Rüşd'ün Lusana'ya sürgüne gönderilmesini sağladılar. Diğer bilginler de sarayı terk etmek zorunda kaldılar. Felsefe yasaklandı ve felsefe kitapları yakıldı. Gene de Sünnilerin zaferi tamam-

lanmamıştı; Yakup, El-Mansur düşüncesini değiştirdi; ilgili yasaları kaldırdı, İbn Rüşd ve diğerlerini getirtti. Ancak bu durum da uzun sürmedi. Sünnilik kesin zafere ulaştı; felsefeciler eski gerekçelerle susturuldu ve artık felsefeden söz edilmez oldu. Batı eskiden ne idi ise, yeniden öyle oldu: Ehlisünnetin en güçlü kalesi. Bölgenin Müslümanları gururla: "Memleketimizde en küçük inançsızlığa izin verilmez, hiçbir yerde kilise veya havra bulunmaz", diyorlardı.*

*Gerçekten de çok az azınlık tapınağı kalmıştı.

On İkinci Bölüm
Türkler, Moğollar, Hindistan ve Çin

Gelecek bölümü kendilerine ayıracağımız Vahabi mezhebi ile bazı Syncretisme* örnekleri dışında İslamiyet'in son dönem tarihinde yeni sistemler aramak sonuçsuz bir çabadır. Genel olarak eski ehlisünnet anlayışı yaygın kabul görüyordu; eğitimli insanlar akıl ile inanç arasında bir sınır oluşturan Eşari sistemiyle yetiniyorlardı. Ancak, İslamiyet, istila edilen ülke halkları arasında da yayılmıştı ve bunlar önemli ölçüde caminin dayanaklarını oluşturmuşlardı.

Öncelikle batılı Türklerin İslamiyet'i benimsemesi zor olmadı. Coşkulu "çağrı"sı ve ahirette vaad ettiği şehevi hazlarıyla İslamiyet, bu ihtiraslı millete, dingin ve düşünceye dayalı bir din olan Budizm'den çok daha çekici geliyordu. Fetihlerin veriminden yararlanmak üzere duraklama dönemine girmiş olan Arapların bıraktıkları eseri, İslamiyet'e katıldıkları andan itibaren ele aldılar ve peygamberin döneminden de daha coşkulu ve heyecanlı bir çabayla sürdürmeye giriştiler. Dinin, hem de yergi kabul etmez bir ehlisünnet anlayışıyla, karşı durulmaz kahramanları oldular.

Asya'da birçok Türk devleti kuruldu ama fetih yoluyla değil. Batı Türklerinde, sahiplenme hırsını harakete geçiren zengin komşu bölgeleri istila etmek gibi bir anlayış yoktu. Amaçlarına ulaşmak için başka bir yöntemleri var-

**Yunan felsefi sistemlerinden olup, farklı sistemlerin kimi öğelerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. AC.*

dı. Barışçıl yöntemlerle girmek. Kabile lideri ya da çete reisi olarak çevresindekilerle birlikte Müslüman hükümdarların hizmetine girerlerdi. İlk halifeler, ücretle, Türkleri yanlarına almışlardı ve ayaklanma girişimini bastırmak ve hâkimiyeti sağlamak için bunları kullanırlardı. Ne var ki bu ücretli askerler, mutlak hükümdarın vazgeçemeyeceği yardımcıları olduklarını çok çabuk gördüler ve kendileri olmaksızın hilafetin bile tehlike altında olacağını anladılar. Hükümdarlarına emirler vermeye, istekleri yerine getirilmediğinde onları tahttan indirmeye ve yerlerine kendilerince daha uygun birini getirmeye, koşullar elverdiğinde yeni devletler kurmaya başladılar. Sözgelimi, hükümdarı daha sonra Hindistan'ı istila edecek olan Türk Gazneliler devleti bu şekilde kurulup gelişti. Bu devletin kurucusu Alptekin'di. Horasan ve Trans Oksanya'nın hükümdarları Samanilerin bu eski hizmetlisi, yetenek ve becerileriyle efendisinin takdirini öyle kazandı ki sonunda onu Horasan valisi olarak atadı. 961'de iyi bir orduyla Hindukuş dağını aştı ve Gazne şehrini ele geçirdi. Yeni devlet, aradan çok geçmeden gene eski bir hizmetli olan Sebüktigin sayesinde sonra da oğlu Mahmud Gaznavi'nin çabasıyla gelişip büyüdü. Sebüktigin "Brahman" ve "Budizm"e ibadet özgürlüğü tanımıştı. Mahmut ise, din özgürlüğü konusunda öyle davranmadı ve elinden geldiği kadar putları yok etmeye çalıştı. 1025'te Hindular üzerine son seferi bilinmektedir. Bu sefer, Gucerat sahilinde Somnath üzerine yapılmıştı; "Şiva" heykeli burada bulunuyordu. Bu put, kesme taşla yapılmıştı ve üst bölümü altın ve değerli taşlarla süslenmişti. Yerliler bu putun

hastaları iyileştirdiğine inanırlardı ve her gün Ganj nehri suyu ve Keşmir vadisi çiçeklerini sunuyorlardı. Put büyük bir saygınlık görüyordu. Ancak Muhammed'in dinini yayma ve büyük bir ganimet arzusuyla hareket eden Türklerin dehşet verici saldırılarına bu millet karşı koyamadı. Türkler, kadavra yığınları arasında kendilerine yol açtılar ve şehri ele geçirdiler. Mahmut, Şiva'nın iki parça haline getirilerek başkent Gazne'ye götürülmesini sağladı. Parçaların biri Mahmud'un daha önce Takser'den aldığı Vişnu heykelinin yanına konuldu; diğer parça da Büyük Cami'ye eşiklik olarak kullanıldı.*

Başlangıçtan itibaren İslamiyet, Hindistan için devlet ve saray dini olarak kaldı. Hind ilimlerinin başlıca merkezi ve Brahmanlığın gerçek "Mekke"si olan "Benares" şehrini XII. yüzyılda Muhammed Gori istila etti ve putları parçalattı. Bununla birlikte, çoğunlukla, din serbestliği tanınıyordu; putlar tekrar ortaya çıktı ve Hinduların hac ziyaretlerine izin verildi. Dahası şehrin yönetimi yerlilere bırakıldı; hiçbir Müslüman hükümdar, mevki ve makamı, nüfuzu ve gücü ne olursa olsun kesin olarak hiç kimsenin oraya girmesine izin vermedi. Hindu halk, İslamiyet'i kabule zorlanamayacak kadar kalabalıktılar ve dinlerine bağlıydılar. Hind Müslümanlarının büyük çoğunluğu yerli değildi; Hindistan hazinelerinden pay almak için vatanlarını terk etmiş olan milyonlarca Türk, Arap ve İranlılardı.

İslamiyet, fetih, istila ve tüccarlar aracılığıyla Hind adalarına dek yayıldı. Erken dönem ticaretin İranlıların

**İngilizler 1842'de Gazne'yi ele geçirince, Mahmud'un topladığı ganimetler Somnath'a gönderildi; bununla İngilizler, Brahmanileri kazanmak istiyorlardı.*

ve Arapların elinde bulunması da bunu kolaylaştırmıştı. Sumatra adası kuzey sahillerinin halkı, XIV. yüzyılın başlangıcında Mekkeli Şeyh İsmail tarafından İslam dinine kazandırıldılar; ondan 50 yıl sonra da, El-Melik-ul- Zahir bölgenin hükümdarı olmuştu. Ehlisünnet Müslümandı; çoğunlukla din bilginleriyle birlikte olur ve camiye alçak gönüllülük gereği yaya giderdi. Çevresindeki Müslüman olmayanlara savaş açtı ve peygamber tarafından belirlenen cizyeyi vermeyi kabul ettirene dek onlara rahat vermedi. Orada da Budistlerin bulunduğu Jawa adasında, Brahmanlığın "Şivanizm" denilen mezhebi burada hâlâ yaygındı. Ancak XIV. yüzyılın sonlarında, dünyanın bu bölgesinde o zamana kadar kurulmuş olan devletlerin en güçlüsü olan "**Macapahit**" sultanlığının zirvede bulunduğu bir dönemde İslamiyet, kimi ileri gelenlerin çabalarıyla kendisine bir yer edindi. İslam'ı ilk yayan kişi, Gresik'te yaşayan ve peygamberin torunu Zeyn-el-Abidin'in* soyundan gelme Mevlana İbrahim oldu; onu, Nagampal (Surayapa) Sounan**, onu da Raden Rahmat ve öğrencisi Raden Ptah izledi ve Dimak denilen Bintara'da bir cami yaptırdı. Bu cami bugünde Jawalılar tarafından kutsal bir yapı olarak bilinir. Başlangıçta İslamiyet ikna yöntemiyle yayılıyordu ve memleketin ileri gelenlerinden bazıları buna yardımcı oluyorlardı. Ancak daha sonra Şivaitlerle Müslümanlar arasında dini anlaşmazlıklar çıktı ve kutsal savaş, cihat ilan edildi. 1478'de Müslümanlar Macapahit başkentini ele geçirdiler. Şiva inançlı halk, dinle-

*Abu-l Hasan Ali, Şiilerin on iki imamından biridir; Ali'nin oğlu Hüseyin'in oğludur.
**Hindistan'da resmi ruhban rütbesidir.

rinin günümüzde de hâkim olduğu Bali'ye göçmek zorunda kaldılar. **Burneo**'da İslamiyet'in ancak 1550 yılında yaygınlık kazandığı sanılmaktadır. İslamiyet'i orada yayanların **Palimberg**'den gelen Araplardı. İslamiyet orada sıradan insanların değil, sahillerde yaşayan yabancı kökenlilerin dini oldu; aynı durum Hind adaları için de geçerliydi. Bu dönemde Asya'da çok önemli bir değişim yaşanıyordu. VII. yüzyılın Araplarında yaşananların bir benzeri olarak, XIII. yüzyılda bir kavim bilmedik çöllerden çıktı ve zamanında Arapların fethettikleri ülkelerden çok daha geniş alanlara yayıldı. Moğollardan söz ediyorum! Çin ile Sibirya arasında Asya mailesinin (aklan) önemsiz birkaç göçebe ordusunun lideri, çoğu Moğol kabilelerini bayrağı altına toplamayı başarmıştı. Bu lider Cengiz Han idi. Kısa sürede doğunun ve batının belası oldu. Kalabalık süvari ordusunun başında, Moğolların cizye ödemek zorunda oldukları Çin'i istila ve Sarı Nehire* kadar talan etti ve yıkıma uğrattıktan sonra, başka diyarları fethetmek üzere oradan ayrıldı. Trans Oksanya, Horasan ve İran'ı egemenliği altına aldı. Birkaç ordusu Çin'de savaşı sürüdürürken, diğer orduları da İndus ve Fırat sahillerini yağma ediyordu. Karadeniz'in kuzey ucuna kadar yayılmış, Kırım'a uzanmış ve Rusya'nın bir kesimine akınlar düzenleyerek talan ediyordu. Ardılları Cengiz'in başlattığı işi sürdürdüler; Rusya vergiye bağlandı, **Krakovi** yakıldı, Polonya ve Macaristan fırtınaya tutuldu. Ermenistan, Gürcistan ve Anadolu denetim altına alındı.

*Çince Pihu

Halifeliğin merkezi Bağdat, bütün Çin, Tibet ve Hindistan'ın büyük bölümü ele geçirildi. Öyle ki, Cengiz Han'ın ölümünden yarım yüzyıl sonra, bu büyük fatihin oğulları bütün Asya'yı egemenlikleri altında bulunduruyorlardı.

Bu savaşçı, çapulcular, ki yer küreye saldırıyorlardı, din konusunda çok aşağı düzeylerde bulunuyorlardı. **Tikri** adını verdikleri "Mutlak Hakim"in varlığını kabul ediyorlardı. Ancak güneş, ay, dağ, ırmak ve dört unsura da tapıyorlardı. Cepheleri güneye dönük, önünde diz çökerek güneşe tapınıyorlardı; diğer gök cisimlerine ve ırmaklara gelince, içtikleri şeyin bir kısmını bunların şerefine, ağızlarından yere boşaltırlardı. Tapındıkları şeylerin ağaçtan ya da keçeden yapılma onğun (maske) aracılığıyla sembolize eder ve bunları kulubelerinin duvarına asarlardı. Bunların önünde diz çöker ve ağızlarına et veya süt sürerek yediklerinden onlara da sunarlardı. Onlar için ölmek, bu dünyada yaşandığı gibi yaşanılacak diğer dünyaya gitmekti. Abartılı düzeyde boş inançları vardı. Cinlerin kötü etkisiyle ortaya çıktığına inandıkları hastalıklarını, kurban keserek ve aynı zamanda sihirbaz, rüya yorumcusu, falcı, astrolog ve hekim olan **Kams** adını verdikleri rahiplerin yardımıyla dindirirlerdi. Kamslerin kutsal hizmetkarları bulunduğu, geçmiş, bugün ve gelecekten haber verdikleri savunulurdu. Kamsler, sihirli kelimeler söyleyerek ve dümbelek çalarak cinleri davet ederlerdi; bu arada coştuklarında tuhaf bir şekilde zıplar, **cabrioles** ile ve vücutlarını ilginç biçimlerde eğip bükerek acı verirken kehanetini söylerlerdi. Önemli olan her konuda onla-

rın fikirleri sorulur; onlara şüphe duyulmaksızın güvenilirdi. Onlar da kendilerine duyulan güvenin sürekliliğini sağlamak için gerektiği gibi davranmayı bilirlerdi.

İnanç sistemleri olgunlaşma dönemini yaşayan halklarla ilişki içinde bulunurken Moğolların, Şamanizm denilen inançlarını sürdürmeleri olanaksızdı. Sorun hangi dini öğretiyi benimseyeceklerini bilmekti. Buddizm, İslamiyet veya Hıristiyanlığı yeğleyebilirlerdi. Yahudiler de bu muzaffer milletin kendi dinlerini benimseyecek olmalarından hiç de umutsuz değillerdi. Musevilik, aynı soydan bir kavim, Havzerlerce benimsenmemiş miydi? Argun'un iktidarı döneminde (1284-1290) dindaşlarından biri, önce hükümdarın doktoru, sonra da başvekili olduğunda umutları kim bilir ne kadar canlanmıştı. İbrahim'in soyu sevince boğulmuştu. Kendi kavmi aracılığıyla yücelmek için Yahova bu adamı İbrahim oğullarına gönderdi diyorlardı. Dünyanın her yanından Yahudi dokumacı, boyacı, ayakkabıcı ve tüccarların bu Musevinin yanına akın ettikleri görüldü. Yahudiler devletlerine kavuşmuşlardı; yüksek memuriyetleri alıyorlardı ve artık servetleri vardı. Oysa uzun zamandır aşağılanmışlardı. Bunların hepsi Saadul-Devle aracılığıyla gerçekleşmişti. Bu onurlandırıcı ünvanı kendisine hükümdar vermişti. Gerçekten de bu adam ileri görüşlü, hatır bilir biriydi. Kötü durumdaki maliyede karmaşaya son vermiş ve kısa sürede düzene koymuştu; yüksek düzey memurları denetim altında tutmuş, hırsızlık yapanları görevlerinden uzaklaştırmıştı. Ordu komutanlarına engel oluşturmaksızın adaletin uygulanmasına özen gösterirdi. Âlimleri, şairleri çevresine

toplamış ve onları cömertçe desteklemişti. Özetle, Moğolların vezirliğinde bulunmuş en başarılı olanıydı. Ancak Müslümanlar hoşnutsuzdu; bunda da şaşılacak bir şey yoktu. Yasal olmayan yollarla, ceza alma korkusu olmaksızın servet edinebilecekleri yüksek memurlukları daha önce ellerinde bulunduranlar onlardı. Ne var ki bu altın çağları sona ermişti ve bunun sorumlusu bir Yahudiydi. İktidardan uzaklaştırılması, ölmesi gerekiyordu. Yahudinin ve efendisinin Müslümanları putperestliği benimsetme hazırlığı içinde olduklarını, Kâbe'yi putların konulacağı bir yere çevirmek istenildiği söylentisi çıkarıldı. Gerçek dışı olsa da bu söylenti etkili oldu ve sonuçlarını gösterdi; istenen de buydu. Öte yandan yolsuzluk yapma olanakları kısıtlanan Moğol generaller de Yahudilere karşı büyük bir öfke duyuyorlardı. Bu koşullar sürerken Argun hasta düştü. Hastalığı oldukça ağır görünüyordu ve Kamsler onun sihirlenmiş olduğunu artık sağlığına kavuşmayacağını söylüyorlardı. Saad-ul Devle sonunun geldiğini görüyor ancak bunu engelleyebilecek bir şey yapamıyordu; daha efendisi ölmeden öfkeli yüksek rütbelilerce tutuklattırıldı ve öldürüldü. Henüz bilincini yitirmemiş olan Argun, yanında olmadığını fark edince dostunu sordu. Aldığı kaçamak yanıtlardan olanları anladıysa da yapılacak bir şey kalmamıştı. Vezirin bütün yakınları tutuklandı; malları, oğulları, kızları ve hizmetlileri alındı. Sevinçten deliye dönen Müslümanlar Yahudilere korkunç işkence ve acı çektirdiler.

Museviliğin ileri gelenlerinin kendi dillerini Moğollara benimsetme ümitleri yitip gitti. Ya diğer dinler? Bu çok

önemli bir sorundu. Bu büyük imparatorluğun hangi dini benimseyeceği konusuna kimse ilgisiz kalamazdı. Her üç dinin ruhbanları, Moğol emirlerini kazanmak ve her biri kendi dininin benimsenmesini sağlamak için rekabet içindeydi. Hıristiyanlar oldukça etkiliydi; Moğolların Müslüman ülkelere saldırısı döneminde, Müslümanlardan gördükleri baskı ve eziyet nedeniyle Hıristiyanların yardımına güvenmiş, önemli ölçüde yardım da almışlardı. Doğu Hıristiyanları da efendileri olan gururlu Müslümanları kendilerine yaptıklarına karşılık olarak, çiğneyebilecekleri zamanın gelmesini zaten özlemle bekliyorlar-

1. Koşullar umut beslemeleri için elverişliydi. Bu nedenle, aşırı içki ve fuhuş yaşamının sağlığını bozması sonucunda devlet işleriyle ilgilenemeyen Büyük Hakan Kuyuk'un hükümdarlığı döneminde bütün iktidar, bütün güç iki Hıristiyan bakanın elinde kaldı. Bunlardan biri hükümdarı eğitip yetiştirmişti. Kuyuk'un doktorları da Hıristiyandı. Yakın çevresi de Anadolu, Suriye, Bağdat ve Rusya keşişlerinden oluşuyordu. Çadırının önünde büyük bir kilise vardı ve burada sabah akşam "Liturgie" * okunur, takdis ayini yapılırdı. Kilisenin din görevlilerine Kuyuk tarafından aylık ücret ödenirdi. Kuyuk'un Hıristiyan dinini benimseyeceği, yaygın bir düşünceydi. O güne kadar Hıristiyanlığı benimsememiş olması da şaşkınlıkla karşılanıyordu. Buna karşın Hıristiyanlık, kadınların arasında yaygın din olmuş, bir imparatoriçe Hıristiyan ayinlerinin yönetimini üstlenmişti. Dolayısıyla Avrupa ve ruhban sınıfının Moğolların Hıristiyan dinini benimsemeleri

*Hıristiyan dini şiirleri.

beklentisi içinde olmaları ve bunun için çaba harcamalarında şaşılacak bir şey görülmemeli. O sırada, ki kilisenin asi çocuğu imparator II. Frederick Papalığı baskı altına almış, Saint Piyer koltuğu Frederick'in engellemeleri sonucu iki yıl kadar boş kalmıştı. Bu durum onun: "Beli-al'in* evlatları! Neden seçiminizi yapmıyorsunuz? Papasız işlerin yolunda gideceğini mi sanıyorsunuz? Papa yerine bir başka Aziz'in ortaya çıkacağını mı düşünüyorsunuz?", türünden mektuplar yazmasına da engel olmuyordu. Sonuçta IV. İnnusan lakabıyla Sinbald Fayasku seçildi. O da haklı olarak imparatordan ve Roma cumhuriyetçilerinden duyduğu korkuyla kıyafet değiştirerek gecenin karanlığından yararlanarak Roma'yı terk etmişti. Bu sırada Aragon, İngiltere ve Fransa krallarından iltica talebinde bulunmuş, her ikisi de isteğini geri çevirdiklerinde, "büyük ejderi ezdikten sonra, bu küçük yılanları ayağımın altında çiğneyeceğim", diye bağırmıştı. Sonunda güvenlik içinde olacağı Lyon şehrine varmıştı. Güvenlik içinde diyorum çünkü bu şehir, yalnızca şeklen Alman imparatorluğunun egemenlik sınırları içindeydi. Papa, 1245 yılında ünlü Konsül toplantısında: "Bu durum sizi rahatsız etmiyor mu? Sizler de bu yolda yürüyorsunuz! Benim derdim gibi bir dert var mı görünüz! İsa nasıl beş yara ile yaralandıysa ben de beş kat ızdırap çekiyorum".** Kuşkusuz en korkunç olan sonuncu ızdırap, İsa'ya ibadet edenlerin hepsinin can düşmanı olan impa-

Fenikelilerin putu, İbranice zararlı, kötü anlamında olan bu sözcük Tevrat'ta, kötülüğün dehası, cinlerin reislerinin adı; Baal kelimesinin diğer biçimi olmalı. AC.
**Lamentation, I, 12*

rator tarafından yapıldı. Dahası ülkesinde ibadet için manastır yerine Müslüman şehirleri yapıyor, kutsal topraklarla oynuyor ve Kudüs'ü Araplara teslim ediyor, Hıristiyan olan karısını haremağalarına emanet ediyordu. İslami ahlak ve adetlerini geçerli kılıyor ve Hıristiyan dünyasının birinci dereceden lideri olmasına karşın Sarrazines kadınlarından bir harem kurmaktan utanmamıştı. Ancak onun en önemli sorunu Moğolların, "gerçek din" Hıristiyanlığı benimsemeleri için elçiler gönderilmesiydi ki konsül denilen Ruhban Meclisi böyle bir kararın alınmasını görüş birliği içinde benimsedi. Moğolların Hıristiyanlığa kazanılmalarını, bu alaycı, asi Müslümanlara taraf olan ve kendisini yalnız bırakan Kutsal Roma İmparatorunun bir ikâmesi olarak görüyordu.

Rahiplerden iki ulak, Han için yazılmış mektuplarla İran'a hareket ettiler. O dönemde hükümdar Kuyuk Han'dı. Rahiplere gösterilen karşılama pek de hoşnut edici sayılmazdı. Onlara öylesine az yemek veriliyordu ki rahipler, açlıktan ölecek hale geldiler. Moğol generaller onlara: "Bize Hıristiyan olmayı, siz ve papanız gibi köpek olmayı öğütlüyorsunuz öyle mi?", diyorlardı. Dahası bu elçilerde görevlerini başarıyla yerine getirmelerini kolaylaştıracak, nabza göre şerbet verme yeteneği olmadığı gibi, Papa'nın, Hıristiyanlığın kaba, Ortaçağ'daki buyruk verircesine kaleme alınmış mektubu da Moğolların kazanılmasının önünü açacak nitelikte değildi. Bununla birlikte rahipler, Roma Hıristiyanlığından farklı olsa da Hıristiyanlığın Moğollar arasında bir ölçüde yayılmış olduğunu saptayabildiler. Bu nedenle de çoğunlukla Han tarafın-

dan gönderildikleri iddiasıyla gelen Asyalı kimi gezgincilere kanan Avrupa, papa ve hükümdarları cesaretlerini yitirmediler ve "misyoner"lerini göndermeyi sürdürdüler. Moğollar, Frederick gibi pişkin, günahkârlara alaycı tavırda değillerdi ama din değiştirmeleri kolayca gerçekleştirilebilecek saf bir kavim de değillerdi. Bununla ilgili olarak bir rahip: "Ne yazık! Allah bana, Musa'nın mucizeleri gibi mucizeler yapma gücünü vermiş olsaydı, ancak o zaman Moğolların Hıristiyanlığı benimsemelerini sağlayabilirdim", demektedir. Moğollarla ilgili yanlış hükümler veriliyordu. Hıristiyan rahipler, Budistler ve Müslüman ruhbanlar onları, din ve inanç konusunda üzerine her istenilenin yazılabileceği bir yazı tahtası gibi görmekle aldanıyorlardı. Moğollar'ın Şamanizme* gerçek bağlılık duymadıkları kuşku götürmezdi. Asılsız anlatılara inandıklarını yadsınamazdı. Bütün bunlara rağmen sanıldığından daha kıvrak zekâlı ve alaycıydılar. Bir misyoner: "İnananların ve kendilerini vaftiz ettirenlerin kurtuluş bulacaklarını, inanmayanların lanetleneceğini ve cezalandırılacağını Allah bildirdi", deyince, hükümdar gülümsemekten kendini alamıyor, çevresindekiler alayla el çırpıyorlardı.** Dinlerle ilgili yeterli bilgi edinmişlerdi. Her birinin kendisinin kurtuluşun tek yolu olduğu iddiasında bulundu-

Bu din, Samevidler'de ve Sibirya'nın kuzeydoğu kesimiyle Büyük Okyanus adalarında yaygın bir inançtır. İnananları, güneşte bulunduğunu ileri sürdükleri bir Allaha ve birçok cin ve meleğe inanıyor ve bunların liderlerine "şeytan" adı veriyorlardı. Şaman adı verilen rahipleri at kuyruğu takar ve "cin"leri uzaklaştırmak için boyunlarına astıkları davulu ara sıra çalar ve bazı sihirli şeyler yaptıklarını iddia ederlerdi.

**Türk Tarihi adlı eserin yazarı Necip Asım, Türklerin "Şamanist", "Nasturist" ve sonra da İslamiyet'i benimsemekle üç dini evre geçirdiklerini yazar, c:1, s:35.AC.*

ğunu biliyor ve bu dinlerin hiçbirini benimsemiyor, eğilim göstermiyorlardı. Onlara göre dinlerin hepsi aynı düzeydeydi. Cengiz Han, Allah'ı ululama ve "bir"liğini tanıma yönteminin önemli olmadığı görüşündeydi. Hiçbir dini bir diğerine yeğlemeyip, kitap dinlerini eşit düzeyde tutmalarını Cengiz Han ardıllarına ısrarla vasiyet etmiş, onlar da bu vasiyete uygun davranmışlardı. Sözgelimi Han Mango, Hıristiyanların, Müslümanların ve Budistlerin dini törenlerine bütün ailesiyle birlikte katılır ve ruhbanlarını cömertçe ödüllendirirdi. Mangu Han, bir katolik misyonere: "Sarayımda bulunanların hepsi o bir ve ebedi olan aynı Allah'a, en iyi buldukları ibadet biçimiyle ibadet etmede özgür olmalılar", demişti.

Cengiz Han'ın ardıllarına, dinlere eşit uzaklıkta durma öğüdüne uymayı yalnızca siyasi zorunluluklar engelleyebilecekti. Gene de yalnızca ilgi duyulan din dikkate alınmış, üç büyük dinden çoğunluğun benimsediği bir din kabul edilecek olsaydı, Hıristiyanlık, Moğolların dini olma şansına en az sahip olanıydı. Hemen bütün Asya kıtasına yayılmış olduğu gözetilerek tarihin kaydettiği imparatorlukların en büyüğüne sahip olan Kubilay bir dini, resmi din olarak benimseyen ilk hükümdar oldu. Güç ve etkisinin ağırlık merkezinin Budizmin yaygın olduğu ülkelerde bulunması nedeniyle Cengiz Han Budizmi benimsedi. Bununla birlikte dinlerin özgürlüğü konusunda öncellerinden geri kalmadı. Devlet görevlileri arasında Hıristiyanlar olduğu gibi, Müslümanlar da vardı. Hıristiyanlığın bayram günlerinde bu din üst düzey ruhbanlarını getirtir, İncillerini buhurdanlıkla kutsar ve öperdi. Çok

kez: "Dört büyük peygamber vardır, İsa, Muhammed, Musa ve Summunarkudum 'Sekyamuni', bunların dördünü de ulular ve yüceltirim", derdi.

Hiçbir hanedanlık din konusunda Cengiz Han'ın hanedanlığı kadar kosmopolit* değildi. Bunun nedeni imparatorluğun baştan sona kosmopolit oluşuydu. Moğollar'ın fetihleri Asya kıtasının en uç köşelerini, denilebilir ki, birbirine yakınlaştırmıştı; Alan ve Kıpçak orduları Tunkin'de savaşıyor, Çin mühendisleri Dicle nehri boyunda çalışıyorlardı. Ta-tou sarayında İranlı bilim heyetleri ve matematikçiler Mandarinlilerle teknik konularda tartışmalara giriyorlardı; XVI. yüzyıl öncesinde birbirlerinin ancak adlarını duymuş olan yirmi kadar halkın bireyleri aynı odada hesaplar yapıyor, okuyup yazıyordu. Çin'e Müslümanların büyük göçleri Moğol hükümdarlığı döneminde yaşanmasının nedeni de buydu. Bunun öncesinde Çin'e, ticari amaçlarla az sayıda Müslüman göçü yaşanmış, yalnızca yüksek memurluklarda bulunmakla kalmamış üst düzey askeri rütbeler de kazanmışlardı. XIV. yüzyılın ortalarında Çin'i ziyaret eden Marakeşli gezgin İbn Batuta**: "Müslümanların yaşadıkları mahallede camileri vardı ve kendilerine saygı gösterilirdi", demektedir. Milletlerini çoğaltma çabaları da eksik değildi; ailesince terk edilmiş çocukları toplar, İslam dinine göre yetiştirirlerdi.

Kosmopolit sözcüğünü dünya-vatan, beşer-millet anlamında tercüme ediyorum. AC.

***Abu Abdullah Muhammed İbn Batuta, Doğu'da ve Batı'da seyahatnamesiyle ünlü İslam bilginidir. Hicri 702 yılında Tanca'da doğmuştur. 23 yaşında seyahatine başlamış, 25 yılda Mısır, Suriye, İran, Arap yarımadası, Türkistan, Tataristan, Hindistan, Serendip, İspanya, Fransa, Sumatra, Okyanusun bazı adalarını, Sudan ve Büyük Sahra'yı tamamen gezmiştir. Elde bulunan ve Avrupa dillerine tercüme edilmiş olan seyahatnamesi kaybolan orijinal eserinin yalnızca bir özetidir. AC.*

Tek bir hükümdar için fazlasıyla büyük olan imparatorluk, dört devlete bölündü. İran'da, saray ve devletin hangi dini benimseyeceği yeniden gündeme geldi. Tacidar oğul 1282 yılında tahta çıktığında Hıristiyanlığın benimseneceği sanıldı. Başka türlü olması da beklenemezdi. Bu hükümdar gençliğinde Hıristiyan dinine uygun olarak vaftiz edilmiş ve Nikola adını almıştı. Yeni hükümdarın yayınladığı ilk resmi açıklamasında yazılanlar okununca yaşanan hayal kırıklığı çok büyük oldu: "Tahta oturduk ve biz Müslümanız. Bu hayırlı haberi Bağdat halkına bildiriniz! Abbasi halifeleri zamanında medrese ve hayır müesseselerine sahip oldukları şeyleri iade ediniz; şeriat hükümlerine uygun hareket ediniz. Ey Bağdat halkı, Allah'ın peygamberi 'İslamiyet, kıyamet gününe kadar kesintisiz muzaffer olacaktır' dedi ve biz bu bildiriminin doğruluğuna inanmaktayız. Allah birdir, ebedidir", diyordu. Hükümdarlığının vatandaşlarının büyük çoğunluğu Müslümandı; kendisi de artık Nikola adını benimsemiyordu; "Sultan Ahmet" adını aldı. Bununla birlikte Budizmi benimsemiş olan akrabaları gibi din özgürlüğüne bağlı kaldı mı? Doğulu Hıristiyan yazarlar bu konuda görüş ayrılığına düşmüştür. Suriyeli bir yazar onun din özgürlüğüne bağlı kaldığını savunurken, Hıristiyanlara özel destek sağladığını İranlı bir Müslümanın görüşlerini destekleyen bir Ermeni yazar, hükümdarın, Moğolları gerek ödüllendirme gerek cezalandırma yöntemiyle Hıristiyanlıktan ayrılmalarını dayattığı; Budda ve Şaman tapınaklarının, kiliselerin cami haline getirildiğini ileri sürmektedir.

Her ne olursa olsun, şurası kesindir ki, İran'ın Müslüman Moğolları, Çin'in Budist Moğolları kadar din özgürlüğü ilkesine bağlı kalmamışlardı. Budizmin gelenekleriyle yetiştirilmiş fakat Baidu tahtına göz dikip uğruna mücadeleyi göze aldığında İranlıları kazanmak için Muhammedin dinini benimsemiş olan Gazan, baskı ve sindirme politikalarına yönelmişti. Budist ve Mecusi tapınaklarını, kilise ve havraları; özetle cami olmayan bütün kutsal yapıları talan ettirdi. İranlı bir tarihçi: "Hükümdarlığı döneminde İslami yasalara özenle bağlı kaldı. Bu durum, çıkarları bunu gerektirdiği için değil, gerçekten inandığı için İslamiyet'i benimsediğinin kanıtıdır. Dahası, neredeyse dünyayı fethetmiş olan atalarından öylesine güçlü bir iktidar devraldı ki hiçbir güç onun din değiştirmesine neden olamazdı. Bütün ordusunun İslam dinini benimsemesini sağladı." demektedir.

Görülüyor ki Müslümanlar, Gazan'ın Müslümanlığı içtenlikle benimsediğine inanıyorlardı. Ancak ikinci bir soru vardı; Şii mi yoksa Sünni mi olduğuydu ki, ikisinden de değildi ve birini diğerine yeğlemiyordu. "Allah'ın resulünün sahabesinin üstün özelliklerini kabul ederim; onları ululamaktan, yüceltmekten Allah beni esirgesin!", diyordu ki bu sözleriyle Sünni olduğu düşünülebilirdi. Ancak, Ali'nin soyunun yüceliğine de inanıyordu. İki rüyasında peygamberin Ali ve iki oğlu Hasan ve Hüseyin ile birlikte kendisine göründüğünü; Muhammed'in kendisine: "Onları öp ve onları kardeşlerin gibi gör", dediğini söylüyordu. Bu nedenle de, Ali'nin çocuklarının türbelerini birçok kez ziyaret etmiş ve Ali soyundan gelen "seyit"leri cömertçe ödüllendirmişti.

Kuşkusuz Moğollarda eksik olan hilekârlık değildi. Olcaytu'nun yaptığı da bundan başka bir şey değildi. Tahta Sünni olarak çıkmıştı ancak çıkarları Şii olmasını gerektirdiğinde de ordu komutanları ve yakın çevresiyle birlikte Şiiliği benimsemesine yol açacak bir rüya görecekti...

Bir diğer fatih, Aksak Timur'un iktidarı döneminde Moğol devletleri, tek bir imparatorluk çatısı altında birleşmişse de ölümünden sonra tekrar parçalanmıştı. Ardıllarından yalnız biri, Babür, Hindistan'da oldukça uzun ömürlü bir imparatorluk kurmayı başarmıştı. İktidarı döneminde Hind-Moğol İmparatorluğunun güç ve gönencin en üst düzeye ulaştığı bu hanedanlığın en ünlü hükümdarı olan İmparator-u Ekber (1556-1606), Moğolların dini konulardaki özgürlük anlayışlarının henüz tükenmediğini ya da gerçekten Müslüman olmaktan çok İslamiyet'i şeklen benimsediklerini göstermiştir.

Bir düşünür olan hükümdar Şah-ı Ekber, cuma akşamları, Müslüman din bilginleriyle sohbet etmeyi alışkanlık haline getirmişti. Bu tartışmalar çoğu kez bütün gece sürerdi. Farklı mezhep bilginleri karşıtlarının savlarını çürütmeye, kendi görüşlerini savunmaya çalışırlarken öylesine sert tartışmalara girilirdi ki imparator, durumdan utanır ve inancı sarsılırdı.

Bunun üzerine imparator, imparatorlukta yaygın olan din ve mezheplerin ileri gelenlerini topladı ve bütün "sistem"lerden yararlanarak yeni bir "sistem" ortaya çıkarmaya çalıştı. Ancak her inancın, kendisini savunacak bilginlere sahip olduğunu, her birinin saygı duyduğu lideri ve

mucizeleri olduğunu; bütün "sistem"lerin ortak ilkesinin kötülük yapmamak olduğunu gördü. Çıkarılan sonuç, hepsinin eşit düzeyde hak dini oldukları, birini bırakıp bir diğerini benimsemek için neden olmadığıydı; en az kabul edilebilir durum, bin yıllık bir tarihe dayanan eski düşüncelerin terk edilmesiydi. Brahmanların o dönemde kazandıkları saygınlığın nedeni de işte bu söylem olmuştu.

İmparator gecelerini Brahmanlar tarafından eğitilmesine ayırıyordu. Onların inançlarına, özellikle bazı ögelerini bütün dinlerin benimsediği söylenen "tenasüh" düşüncesine, doğal olarak, eğilimliydi. Üzerinde Sofilerin büyük bir etkisi vardı. Bir Brahman kendisine güneşe, ateşe ve suya, taşlara ve ağaçlara, ineklere ve hatta ineklerin gübresine tapınma ayini yapmasını, onları ululamasını, yüceltmesini önermişti. Sarayda yeni yıl bayramı düzenli olarak kutlanıyordu. İmparator, haftanın yedi günü, yedi gezegene göndermeyle farklı renklerde kıyafetler giyerdi. Gece yarısı ve güneşin doğuşunda, Hindulardan alınma dualar okunurdu. İneklerin kutsal, atıklarının temiz bilinmesi buyuruldu, öküz eti yemek yasaklandı. Öküz etinin sindirilmesinin zor olduğuna ilişkin rapor düzenlendi ve domuz etinin yenmesi uygun görüldü.

Mecusilerin de nüfuzları artmıştı. Gucerat'tan gelen çok sayıda ateşperest inancını yaygınlaştırdı. İmparatorun kendisi de bir ölçüde bundan etkilenmişti; sarayda gece gündüz bir ateşin yanar durumda olmasını vezirine buyurdu. Hükümdarlığının 25. yılına giriş kutlamalarında, toplum içinde ateşperestlik ayini düzenledi. Yakın çevresi de bunlara katılıyordu ve kimse buna karşı çıkmıyordu.

Dahası, kadı, müftü ve ileri gelen din alimleri: "Gerçekten adil bir imparator, yasa çıkarma ve şeriatin gücüne sahiptir ve imparator ile din bilginleri arasındaki görüş ayrılıklarında, imparatorun görüşü üstündür", anlamına gelen bir kararı onayladılar.

Böylesine bir boyun eğiş karşısında Ekber'in daha ileri gitmesinde şaşılacak bir şey olmayacaktı. Eski, "Allahtan başka Allah yoktur ve Muhammed peygamberidir" deyişi, yerini "Allahtan başka Allah yoktur ve Ekber onun vekilidir" deyişine bıraktı. Ortaya çıkabilecek aşırılıklara karşı önlem alınarak şarap içmek, kumar oynamak serbest bırakıldı. Ekber, islam dininin yalnız bin yıl süreceğine inanması, bu sürenin tamamlanmış olması nedeniyle hicri yıl takvimini kullanımdan kaldırdı. Yerine kendisinin tahta geçiş yılını tarihin başlangıç yılı olarak alacak bir takvimin kullanımını buyurdu. Ayların Arapça adları yerine tekrar Farsça adlar kullanılmaya başlandı. Aynı şekilde, Müslüman bayramları yerine eski İran bayramları kutlanmaya başlamıştı. Cuma namazı kaldırılmamakla birlikte yaşlılardan ve yoksullardan başka kimsenin katılmadığı gözleniyordu. Arap dil ve edebiyatı, dini gelenekler, fıkıhın öğrenimi yasaklanmıştı. Muhammed adlandırması bile kuşkuyla karşılanıyordu; adı Muhammed olanlar adlarını değiştiriyordu. Çok eşlilik yasaklandı; ancak nikahlısı kadının çoçuk doğurmaması durumunda ikinci eşe izin verildi. Çocuklar, 12 yaşından sonra sünnet edilebiliyor, sünnet olacak çocuğun rızası aranıyordu.

Yılın en az altı ayında Ekber'in et yemekten kaçındığı; öküzlerin kesimi yasağının at, deve, koyunları kapsayarak

genişletildiği de eklendiğinde, bütün bu buyruklarda İslamiyet'e köklü bir karşı çıkış ve Brahmanizm'e eğilimin ortaya çıktığını kabul etmek gerekir. Ne var ki İslamiyet'i bir anda kaldırmak tehlikeli bulunuyor; toptan yasaklamanınsa, kendisinin din özgürlüğü ilkesini çiğnemesi anlamına geleceği görülüyordu. Zira herkes dinini özgürce seçme hakkına sahip görünüyordu. Ancak dinlerinin başlıca inançlarını yadsıyarak, ibadet törenlerini beğenmeyerek, şeriat hükümlerinin uygulanmasına engeller çıkararak İslamiyet'i yavaş yavaş ortadan kaldırmayı amaçlıyordu. Bununla birlikte Ekber'in ölümüyle birlikte "sistem"i sönümlenmeye başladı. Ardılı, oğlu Cihangir, başlangıçta babasının sistemini sürdürmeye istekli göründüyse de dinlere karşı ilgisizliğiyle bu sistemin ortadan kalkmasına neden oldu. Bunun sonrasında da dinlerine bağlı oldukları görüntüsü vermeyen Hindistan Müslümanları yeniden Sünniliği benimsemeye başlamışlardı.

İslamiyet'e böylesine güçlü bir karşıtlık, ancak birçok dinin bir arada bulunduğu bir ülke olan Hindistan'da var olabilirdi ve Hindistan dışında başka hiçbir yerde bu kadar güç kazanmadı. Ne var ki gerek Sünnilik gerek Şiilik, sözünü ettiğimiz bu dönemde süreklilik gösterecek olan son halini aldı. Çoğunluğunu her zaman Şiilerin oluşturduğu İran'da, on dördüncü bölümde göreceğimiz gibi, Şiiliğin ılımlı sistemi 1499 yılında Safavi hükümdarlığının ilk kurucusu İsmail tahta çıktığında iktidarın resmi dini oldu ve hep öyle kaldı. Safaviler Şiiliğe öylesine sıkıca bağlıydılar ki anıldıkları adlandırmalar içinde en çok sevdikleri "Ali'nin bekçi köpeği" idi.

Bir dönem Şiilik ile Sünniliği birleştirme girişiminde bulunuldu; bu denemeyi yapansa Nadir Şah olmuştu. Bu ünlü hükümdar bazı konularda İran'ın Ekber'i idi. Batıl inançlara derin bir öfke duymaktaydı. Öyle ki bir gün, Horasan'da İmam Rıza'nın, birçok mucizenin gerçekleştiği, görme özürlülerin orada şifa bulduklarına inanılan türbesine gitti. Oysa, gerçekte dervişler türbeye görme özürlüymüş gibi davranan kişileri gönderiyorlardı. Nadir Şah türbenin yanında böyle birisiyle karşılaştı. Nadir Şah ona gözlerinin ne zamandır görmediğini sorunca diğeri: "İki yıldır", diye yanıtladı. Nadir Şah: "İnançsız biri olduğunun kanıtıdır bu. Gerçekten inanan biri olsaydın şimdiye kadar iyileşmiş olurdun. Seni uyarıyorum; tekrar geldiğimde gene görmez durumda olursan kafanı vurduracağım", der. Nadir Şah kısa bir süre sonra türbeye uğradığında söz konusu kişi ona yalvarıp yakarırken bir gözü açılır. Orada bulunanlar mucizeden kutsal bir anı almak üzere o kişinin elbiselerini parçalarken bir yandan da "keramet, keramet" diye bağırırlar; Nadir Şah gülümseyerek: "İnançtan daha güçlü bir şey yoktur!", der. Kendisi bütünüyle inançsızdı. Dört İncil'i Farsça'ya tercüme ettirdi; Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman din bilginlerini bir araya getirerek tartışmalarını dinler, kendisi de hepsini alaya alırdı. Sonunda Allah kendisine ömür verirse kendi dinlerinden bin kez daha iyi bir din kuracağını söyleyerek bu tartışmaları sona erdirdi. Gerçekte ise inançla pek ilgilenmiyor daha çok siyasi ereklerine ulaşmanın bir aracı olarak görüyordu. Bunun açık göstergesi, İran'dan Afganlıları ve Türkleri kovmak istediğinde Şiilerin bağnaz inanç-

larından yararlanırken, Hindistan ve Orta Asya'yı ele geçirme planlarına destek sağlamak düşüncesiyle Şiilerle Sünnileri barıştırma girişiminde bulunmasıydı ki bu amaçla 1736'da Şiiliği yasaklayan bir yasa çıkardı ancak bu girişimi, Şiilerin kendi inançlarına gösterdikleri bağlılık karşısında başarı sağlayamadı.

XVI. yüzyılın başlarında Sünni toplum lider değişikliğine gitti. O zamana kadar Abbasiler halifeliğin temsilcisi durumundaydılar. Abbasilerden biri Bağdat'ın Moğollarca fethi sırasında Mısır'a kaçmış, Memluki Sultanı bu mültecinin peygamber vekilliğini, Müslümanların emiri oluşunu tanımıştı. Onu izleyen 16 soydaşı halifeliği üstlenmiş, sonuncuları Sultan Selim Mısır'ı ele geçirince esir alınmış, İstanbula gönderilmişti; bağışlanması karşılığında halifelik ünvanını Sultan Selim'e devretti. O dönemden sonra da peygamber soyundan geldiğini ileri süren Mekke ve Marakeş şerifleri de içlerinde olmak üzere bütün Müslüman ülkeler Osmanlı Sultanını Müslümanların lideri, bir başka deyimle Emir-ul- müminin olarak tanımışlardır.

On Üçüncü Bölüm
Vahabiler

Birçok batıl inanca sahip kavimlerce benimsenen İslamiyet, diğer dinlerin içine girdikleri durumdan kendisini kurtaramadı; bozulmuş, melezleşmişti. Her ne kadar Kuran Muhammed'in bir insandan başka bir şey olmadığını tekrarla belirtse de Muhammed, sıradan bir insan, bir âdemoğlu olarak kalamamıştı. Ölümünden sonra, ruhunun bedeniyle yeniden birleştiği ve Cebrail'in kısrağı Şimşek'le göğe "uruc" ettiğine ilişkin inanç yaygınlaştı. Allah'ın kendi yanında Müslümanları koruduğu söylenmekteydi; adı, yardıma çağrılıyormuşçasına söyleniyordu. Medine'deki türbesine gösterilen yüceltme ve saygı, Mekke'deki "beyt-ul-lah"a gösterilen ululamadan farksızdı. Bu büyük "göksel kutsallık" kavramına birçok kişi katıldı. İslam ülkelerinin hemen her köyünde Allah'ın bir velisi vardı; şehirlerin evliyalarıysa oldukça fazlaydı. İslamiyet'e bağlılık göstermiş, biraz da ünlenmiş bir kimse öldüğünde, süslenmiş bir mezara gömülüyor, mezarına bir kubbe ya da mezarının yanına yapılan bir mescidle onu yüceltiyorlardı. Velinin Allah'ın yanında kendileri için iltimasta bulunacağına inançla, ibadetlerini bu tür yerlerde yapmayı yeğliyorlardı ve hac ziyaretine gidercesine orayı ziyarete gidiyorlardı. Güçlü inancıyla Allah'a yakınlaşmış kişinin mucizeleri arttıkça mescid büyütülüyor, zamanla kutsal kişinin adını alan bir cami haline getiriliyordu. Velinin türbesinde, çoğunlukla, velinin soyundan gelen kimseler memur olarak görevlendiriliyordu. Aileden birinin

veliliği bütün aileye büyük kazanımları beraberinde getiriyordu. Kanımca, ölümlerinden sonra bu denli büyük saygınlık kazanan bu kişilerin çoğu yüceltilmeyi hak etmiş insanlar değillerdi. Bunların çoğu illüsyonist, el çabukluğu becerileri yüksek kişiler, transı yaşayabilenler veya dervişlerden oluşuyordu. Gerçekte dervişlerin Allah'ın sevgili kulları oldukları düşünülüyordu. Çoğu kez herhangi bir mezar, nedeni bilinmeksizin veli mezarı oluyordu. Buna rağmen katolikler azizlerine ne kadar bağlıydılarsa, Müslümanlar da o denli velilerine bağlıydılar; elbiselerinden yırtılmış bez parçaları kutsal anılar olarak yüksek fiyata satılığa çıkıyordu. Şehir ve köylerin kendi velilerini anmak için yılın belirli bir günü ayinler düzenlenir, puta tapınma çağından kalma bir gelenekle "aziz"leri için kurbanlar keserlerdi. Muhammed'in bu konudaki yasağı ne kadar kesin olursa olsun gene de "manastırlar" ve "rahipler" vardı.

Bunun aksine abdest, namaz, oruç vs. gibi inanç uygulamaları dışında İslam'ın kurallarının büyük Türk imparatorluğunda yürürlükte olduğu söylenemezdi. Gösteriş düşkünlüğü vardı. Peygamberin öğütlediği şekilde sade giyinmeyecek kadar gösterişe meraklıydılar. Peygamberin günah listesine girmiş olmasına rağmen ipekten elbiseler giyiyorlardı. İlk halifelerin ayırt edildikleri, hakları koruma, vatandaşlara karşı tam bir tarafsızlık gibi özellikleri, Osmanlı idaresinde hiç yoktu. İslam'ı yayma arzuları sönümlenmiş, yok olmaya yüz tutmuştu. İçki ve kadın düşkünlüğü yaşam biçimi haline gelmişti. Birçok fahişenin beklediği kutsal topraklarda hacıların tavırları, gerçek

inananlar için utanç nedeni oluyordu. Yahudiliğin bu küçük kardeşi, büyük değişim üzerine etkisi olan büyük kardeşinin izlediği yolda yürüyor demekti. İsa'nın Katoliklikte kendi dinini bulamayacağı gibi, Muhammed de artık yeni İslamiyet'te kendi dinini bulamazdı. Luther'in bu dinlerden birine karşı ayaklanması gibi, Abdulvahab da diğer dine karşı ayaklandı.

Bu yenilikçinin biyografisine ilişkin ayrıntılı bilgi bulunmaması üzücüdür. Fakat bu bilginin olmamasının nedeni kolayca anlaşılabilir. Gerek Abdulvahab, gerek Vahabilik doğulu yazarlarca değil, Avrupalı gezginciler aracılığıyla tanınırlar. Abdulvahab, Necd vilayetinin batısında bulunan El-Havta'da doğmuştur. Temim aşiretindendir. Uzun yıllar Medine'de dini eğitim aldığı ve bu konuda diğer vatandaşlarının yaptığı gibi, doğunun başlıca vilayetlerindeki okullarında eğitim gördüğü söylenir. Bu sürede her ne görüp duyduysa, İslamiyet'in temelinden bozulmuş olduğu sonucuna vardı. İslamiyet'e başlangıçtaki saflığını kazandırmak istedi ve bunun bildirimini yapmaya başladı. Ancak yeni "sistem"ler gerek doğuda gerek batıda zorluklarla karşılaştığından çabaları sonuç vermedi. Yenilik bildirimi için Mekke ve Medine'nin seçilmiş olması bu başarısızlığı hazırlamıştı. Bu şehirlerin halkı için dinin eski durumuyla korunmasının maddi yararı vardı. Bu nedenle Abdulvahab vatanına, Arabistan'ın o büyük Necd yaylasına geri döndü. İnancının orada daha çok benimseneceğini düşünüyordu. Bu yaylanın bedevileri dini hiç bilmeseler de dine, diğer vatandaşlarından farklı olarak tutkuyla bağlı kimselerdi. Bunun büyük bir

olasılıkla nedeni, diğer dinlerin geçirdikleri bu türden yenilenme çaba ve sonuçları konusunda hiçbir bilgiye sahip olmamalarıydı. Abdulvahab'ın umutları boşa çıkmadı; El-Der'iye'de bölgenin en nüfuzlu kişisi Muhammed İbn Suud, Abdulvahab'ın inancını paylaşan ilk kişi olmakla kalmayıp damadı da oldu. Diğer kabileler de onu izlediler.

Abdulvahab'ın öğretisi hiç de yeni değildi. İslamiyet'i, kendisine eklemlenmiş yalnış anlayışlardan arındırmak istiyordu ve hedef kitlesi bedevilerdi. Abdulvahab'ın durumu diğer yenilikçilerin durumundan farklı olmadı. Düşmanlarınca olduğu gibi, dostlarınca yanlış anlaşıldı. Düşmanları, Türkleri din yolundan ayrılmayla suçlayan ve Peygamberi hemen hiç yüceltip, kutsamayan bir mezhepten söz edildiğini duyunca, yeni bir dinin ortaya çıktığına ve Vahabileri yalnızca yoldan ayrılmış olarak değil, mümin olmamakla nitelendirmede zorluk çekmediler. Gerek Mekke Şerifiyle, gerekse Osmanlıyla Vahabiler arasındaki karşıtlığın keskinleşmesinden yararı olan Bağdat, Şam ve Kahire valileri, ezeli düşmanları bedevileri desteklediler. Vahabilerle ilgili en ilginç görüşler Avrupa'da ortaya çıktı. Bugün bile Vahabiler, din varisleri "Karmatlar" olarak adlandırılırlar. Ancak bu bütünüyle yalnış bir saptamadır. Karmatlarla benzer yanları olmakla birlikte, davranış amaçları bütünüyle farklıdır ve inançları, bir Türk Müslümanın hak görmeyeceği hiçbir şey içermeyen "ilmihal"leri*, ehlisünnet ilkeleri, Kuran ve hadisler üzerine inşa edilmiştir. Mısır, Kahire din bilginleri bile Vahabilerin ehlisünnet olduklarını onaylamak zorunda kalmıştır. Vahabilerin iki elçisi 1815'te Ka-

*Bir dini öğretmek üzere yazılmış kitap. ç.n.

hire'ye gittiğinde, Mısır valisi Mehmet Ali Paşa tarafından Mısır'ın başlıca din bilginlerine Vahabiliği açıklamaları için onları davet etti. Tekrarlanan tartışmalarda Vahabiliğin savunucusu elçi diğerlerine üstünlük sağlıyor, tartıştığı her konuyu Kuran ve hadislere dayanarak açıklaması her ikisini de ezbere bildiğini gösteriyordu. Mısır din bilginleri dini bakımından Vahabilerde karanlık bir nokta görmediklerini açıkladılar. Bu açıklama gerçek niyetleriyle örtüşmediğinden daha çok kanıt aramak üzere Abdulvahab'ın yazmış olduğu Vahabilikle ilgili kitabını incelemeye aldılar. İnceleme sonunda din bilginleri Vahabilik buysa kendilerinin de Vahabi olacaklarını görüş birliği içinde açıkladılar. Gerçek inançlardan sapanlar Vahabiler değil Osmanlılardı. Dahası Vahabilik, Osmanlıların dine yaptıkları katkılara karşı yenilikçilerin bir reform, direniş hareketiydi. Muhammed için yapılan putperestlik dönemi benzeri ayinlere itiraz ediyorlardı. Onlara göre Muhammed Allah'ın erkini bildirmekle görevli peygamberi olmakla birlikte, diğer insanlardan farklı biri değildi. Onun bedeni göğe çıkmamıştır ve Medine'deki mezarlığındadır. Evliyaların mezarlarına gösterilen saygı ve orada yapılan ayinleri de aynı şekilde yeriyorlardı. Allah'ın yanında bütün insanların eşit olduğunu ve inanç düzeyi ne olursa olsun hiç kimsenin bir başkası için Allahtan özel muamele göstermesini isteyemeyeceğini, birilerini bu konumda görmenin de Allah'a isyankârlık olduğunu söylüyorlardı. İnançlarının yayıldığı her yerde, mescit, zaviye, evliyaların süslenmiş mezarları, türbeleri yıkmak en öncelikli işleriydi; bunlar, İslamiyet'in protestanizminin put yıkanlarıydı.

Bu mezhep kurucusunun, temelde, inancı buydu. Fakat çoğunlukla olageldiği gibi izleyicileri, hiçbir önemi olmayan konulara da kendilerince önem yüklediler. Böylelikle öğretileriyle ilgili olarak karşıtlarına, kendilerine saldırmaları için haklı bir zemin oluşturdular. Evliya konusundaki hassasiyetleri yanında, gösterişli kıyafetlere ve tütün kullanımına şiddetli tepki gösterdiler. Türk hacıların giydikleri renkli ve pahalı elbiselere aşağılamayla baktılar. Peygamberin o türden kıyafetler giyinilmesini haram kıldığını; peygamberin kendileri gibi basit bir kaftan giymekle yetindiğini, onun gibi giyinmenin, ahlaki buyruklarını izlemekten daha önemsiz olmadığını söylüyorlardı. Savlarına uygun olarak bir Vahabiyi giyimiyle ayırt etmek olanaklıydı; ne ki tütün kullanımı konusunda söyledikleri yeni değildi. Osmanlı din bilginlerinin çoğu bunun günah olduğunu, dini gerekçeleriyle birlikte yazılarında ortaya koydular. Osmanlı vilayetlerinin çoğu din bilginleri tütün içmezlerdi ve ehlisünnetin dört mezhebinden biri olan Maliki mezhebi, tütün kullanımını şiddetle ayıplamıştı. Bunun yanında doğuda yaygın kullanımı olan uyuşturucu bitki kullanımını da ortadan kaldırmak istiyorlardı, bunu da ancak genel bir yasaklamayla gerçekleştirebildiler. Tesbih kullanımı da yasaklandı. Müslümanların büyük çoğunluğunun elinde bir tesbih bulunur; parmakları arasında tesbihi çevirirlerken hiçbir dua okumadıkları gibi, dostlarıyla sohbet ederler. Kimileri ise, her tesbih tanesini çevirdikçe Allah'ın adını anar ya da kısa bir dua okurlar.

Abdulvahab, tesbihi de batıl inanç olarak gördü ve kullanımını yasakladı. Doğrusu o ki yenilenmede aşırıya

varıldı ve önemsiz, basit şeyler de bu düzenlemelerin kapsamına alındı. Sözgelimi, gelenek gereğince Müslümanlar saçlarını, tepelerinde bir tutam kalmak üzere traş ederlerdi ki çokları bunu uygulanagelen bir âdet olması nedeniyle yapardı.* Bir kesim ise, kıyamet günü, peygamberin o bir tutam saçtan tutup kendilerini cennete götürüceğine inanırdı. Yenilikçiler bu batıl inancı ortadan kaldırmak gerekçesiyle bu geleneği de yasaklamışlardı. Ancak kahveyi de yasakladıklarına ilişkin iddia gerçeği yansıtmamaktadır. Avrupalı bir gezginci: "Vahabiler, normalin üzerinde kahve tüketiyorlar", demiştir.

Dar'iye'de dini yenilenmeyi bildirdiğinde Abdulvahab'ın, koruyucusunu Arabistan'da yeni bir hanedanlığın kurucusu yapmak düşüncesinde olduğu kuşkuludur; ne Abdulvahab ne de Muhammed İbn Suud böyle bir girişim için yeterince güçlü değildi. Bu düşünce Abdulaziz döneminde ortaya çıktığında Necd için büyük bir mutluluk kaynağı olur. O dönemde bu bölgelerde iktidar boşluğu hüküm sürmekteydi. Birbiriyle bağlantısız ve bütünüyle bağımsız şehir ve köyler birbirleriyle kesintisiz savaşlar içindeydi. Bölgede tek geçerli yasa "hak yenenin"dir yasasıydı. Dahası, çevre bedevilerinin baskısı sonucu, bölge karmaşa ve kan dökülmesine sahne oluyordu. Abdulaziz bin bir zorlukla dinini bölgede egemen kılabildikten sonra, Muhammed'in ardıllarının sahip oldukları hâkimiyeti, vatandaşlarının özgürlüğüne zarar vermeksizin onları barış ve esenlik içinde yaşama, hukuka ve yasaya uygun davranmaya mecbur etti.

**Bu gelenek Hemdanilerde yaygındır. Kürtler de bunu uygulamaktadır ancak Kürdistan'da yaşamakta olan bazı Türkler de bu şekilde saçlarını kestirmektedir.*

XIX. yüzyılın başlangıcında güçlerinin doruğuna ulaşmışlardı. İnançlarını yaklaşık 30 yıldan bu yana yayma çabası harcamış, birçok yandaş kazanmışlardı. Sonbaharda yurtlarına geri dönmek üzere ilkbaharda hayvanlarını otlatmaya yaylaya getiren bedevi aşiretlerinin çoğunu yönetimleri altına almışlardı. En yakın iki vilayet, kuzeyde Bağdat ve güneyde Hicaz'a henüz saldırı girişiminde bulunmamışlardı. Kervanlar, Bağdat ve Şam'dan Mekke'ye rahatsız edilmeksizin gidebiliyorlardı. Vahabilerin yükselen gücü ve dinlerini yayma konusunda gösterdikleri çaba ve bunun getirdiği başarı Mekke Şerifi Galip'in kıskançlığını uyandırmıştı. Hicaz'ın iç bölgesinin kimi aşiretleriyle sınır bölgesi aşiretlerinin çoğu yönetimi altında ya da en azından nüfuz alanı içindeydi. Vahabilerin lideri Abdulaziz'in bu kabileleri elde etmek için harcadığı çabayı Galip açıklıkla görebiliyordu. Bu nedenle de 1792 ya da 93'te bedevi yöntemiyle onlara karşı cephe açtı; savaş, kısa süreli bırakışmaların izlediği, her iki tarafa da büyük kayıplar verdirmeyen ama kesin başarı da getirmeyen küçük çapta ani saldırılarla sürdürüldü. Aynı zamanda Babı Âli'yi de Vahabilere karşı kışkırtmaktan geri kalmıyordu. Onları din düşmanı gibi gösteriyor, daha da güçlendikleri dönemde hacılara karşı girişimleri Galip'in bu suçlamasını doğrular nitelikteydi. Vahabiler dokuz asır önce Karmatların yapmış oldukları gibi hac görevini benimsemiyor değillerdi, aksine haccın dinin başlıca görevlerinden biri olduğunu kabul ediyorlardı. Ancak kendi mezheplerinden olmadıkları için kendi değerlendirmelerine göre mümin olmayan ve hac görevinin yerine getiril-

mesi sırasında uygunsuz davranışlarıyla kendilerini utandıran diğer mezheplerden olanların hacca gelmelerini istemiyorlardı ya da buna izin verdiklerinde bu izni oldukça pahalıya satıyorlardı. Kendi toprakları da Vahabilerin sınır bölgesine düzenlediği saldırılarla huzursuz olan Bağdat valisinin raporlarının içeriği Mekke Şerifinin raporlarıyla aynı karakterdeydi. Bunun üzerine Bab-ı Âli duruma müdahale etmeye karar verdiyse de maddi olanaksızlıklar nedeniyle ancak 1797'de harekete geçebildi. Arap ve Türk askerlerden oluşan bir ordu Bağdat'tan Der'iye üzerine yürüdü. Ancak bu askeri harekat sonuç vermeyince altı yıl süreli bir bırakışma yapıldı.

Bu girişimin kötü sonucu, kısa bir süre sonra Türklerin üzerine her yandan gelecek felaketlerin başlamasının nedeni oldu. Vahabiler Osmanlıları aşağılamayı öğrenmişlerdi. Bırakışma kısa bir süre sonra, 1801'de Bağdat yakınlarında Şii İranlıların en önemli kutsal mekânları, peygamberin torunu Hüseyin'in mezarının bulunduğu Bağdat vilayetine bağlı İmam Hüseyin beldesine saldırmalarıyla bozuldu. Vahabiler saldırıda beş bin kişiyi kılıçtan geçirdiler ve Hüseyin'in mezarının içinde bulunduğu mescidi yerle bir ettikten sonra iki yüz deve yükünde ganimetlerle yurtlarına döndüler.

Bu saldırı İslam dünyasında dehşet ve öfke seslerinin yükselmesine yol açtıysa da Şiiler bu durumdan Sünnilerden fazla etkilenmişti. İran Şah'ı, Bağdat valisine önlem almamış olması nedeniyle sitem mektubu gönderdi.

Ancak bunun daha kötüsü de olacaktı; Suriye hac kervanları 1802'de son hac seferini yapacak, bir yıl sonra da

Vahabiler Mekke'yi ele geçireceklerdi. Vahabiler Mekke'yi kuşattıklarında Mekke Şerifi Cidde'ye kaçmıştı ve Mekke gösterdiği sert, fedakârca savunmaya rağmen düşmekten kurtulamadı. O güne dek ele geçirdikleri yerlerde çok sert ve acımasız davranmış olan Vahabiler bu kez örnek olacak bir olgunluk içinde davrandılar. Hiçbir şekilde güç kullanılmadığı gibi, askerlerinin gereksinmeleri ödeme yapılarak karşılanıyordu. Vahabiler Mekke'ye büyük bir saygı duyuyorlardı. Generalleri Suud İbn Abdulaziz, saldırmaları durumunda şehri daha çabuk ele geçirebileceğini, ancak kutsal topraklarda kan dökmek istemediği için bunu yapmadığını söylüyordu. Suud: "Peygamber bana rüyamda göründü; Mekke'den zorla bir buğday tanesi bile alacak olursan, üç gün yaşamazsın, dedi", diyordu. Buna karşın tavafın yapıldığı yerde Kâbe çevresine Türklerin yapmış oldukları dükkânları yıktılar. "Makam-ı İbrahim"in üzerine örtülmüş olan altınla işlenmiş perdeyi kaldırdılar. Evliya türbelerini, Muhammed ile torunları Hasan ve Hüseyin'in, amcası Abu Talib'le karısı Hadice'nin doğdukları yerlere yapılmış olan kubbeleri talan ettiler ve yıktılar. Kubbeleri yıkarken: "Allah'ın bağışlayıcılığı kubbeleri yapanların değil, yıkanların üzerinde olacaktır", diyorlardı. Hacer-i esvedi, yapılan ayinin putperestlik olduğu savıyla parçaladılar. Bu yaptıklarını da Halife Ömer El- Faruk'un hacer-i esved ile ilgili "Allah'a yemin ederim! Sen, ne yararı ne de zararı olabilecek bir taştan başka bir şey değilsin; Allah'ın peygamberinin seni öptüğünü görmemiş olsaydım, ben de öpmezdim", sözleriyle aklıyorlardı. Sonuçta Mekkeli-

ler Vahabi oldular; önce olduğundan daha düzenli bir şekilde namaz kılmak, ipek elbise giymemek, toplum içinde tütün kullanmamak zorunda kaldılar. Evlerden atılan ve tepeler oluşturan İran tütün çubukları toplanarak Suud'un ordugahında yakıldı ve tütün satımı yasaklandı. Sultan için yapılagelen dua iptal edildi.

Kısa bir süre sonra, 1803 yılının Kasım ayında, mezhebin lideri Abdulaziz namaz kılarken bir İranlı tarafından öldürüldü; bu İranlının üç oğlu, İmam Hüseyin kasabasının ele geçirilmesi sırasında Vahabiler tarafından öldürülmüştü. İntikam almak için şeklen Sünniliği benimsemiş, liderin hizmetine girmiş, güvenini kazanmış ve sonuçta amacına ulaşmıştı. Katili yakaladılar ve diri diri yaktılar; ne ki ona bir şehit gözüyle bakanlar, ateşin ona zarar vermediğini ve onu başını kesecek olan celladına teslim etmek zorunda kaldıklarını hikâye ederler.

Suud (1803-1814) babasının yerine geçti. Gerek ailesine özgü göz alıcı görünüşü, gerekse aklı ve önemli ölçüde adaletsever, yasalarla ilgili bilgisi, konuşma yetisiyle gösterişli bir kişiliğe sahipti. Yıllarca orduya komutanlık yapmıştı, fetihleri o sürdürecekti. Medine yönetimleri altına girmek zorunda bırakıldı ancak halkına karşı, Mekkelilere gösterilen ılımlı tavırla davranılmadı. Bunun nedeni Medinelilerin Osmanlılara Mekkelilerden daha çok bağlılık duymalarıydı. Namazlara katılmaları için çok sert davranıldı. Yoklama yapılarak namazlara katılım sağlandı; şehrin bütün ergen ve yetişkinlerinin adları okunur, orada bulunmayanlar ağır cezalara çarptırılırdı. Ahlaksızlıkta kötü üne sahip liman şehri Cidde'de Vahabiler çok

sert önlemlere başvurdular; yeni bir "müzzin" tabakası oluştu; ellerindeki büyük sopalarla sokaklarda gezinerek "haydi namaza", diye ortalığa korku salıyor ve önlerine geleni camiye sürüyorlardı. İş sahipleri ve çalışanlar iş yerlerini ve işlerini öylece bırakmak zorunda kalıyorlardı.

Mekke'de peygamberin mezarı bile süslü eşyalardan arındırıldı ancak üstüne yapılmış olan kubbe çok sağlam olması nedeniyle yıkılamadı; Medineliler doğal olarak bunu Allah'ın bir hikmeti olarak yorumluyorlardı. Vahabiler, Medine'de, Mescid-il Haram'ı da ziyaret ediyorlardı ama diğer Müslümanların yaptığından farklı olarak, peygamberin mescidin içinde bulunan mezarını ziyaret etmiyorlardı. Suud, hac sırasında peygamberin mezarında yapılan törenleri putperestlik olarak görmüş ve bu nedenle de yasaklamıştı.

Bütün bunlara karşın Suud'un gücü giderek artıyordu; Arabistan'ın büyük bölümü yönetimi altına girmişti. Suriye üzerine zaman zaman saldırı düzenleme cesaretini bile gösteriyor, neredeyse Şam'ın kapısı denilecek köyleri yağmalıyordu. Buna karşı Bab-ı Âli tepki vermiyor ya da sonuç vermeyen birkaç gösteriyle durum geçiştiriliyordu. Kutsal ülkeyi kurtarma girişiminde bulunulmaması, Bab-ı Âli'de gerekli olan samimi isteğin bulunmamasından değildi; Şam üzerinden yapılacak müdahalenin sonuç vermeyeceğinin bilinmesinden kaynaklanıyordu. Hicaz'la bu şehir arasında yer alan çöl, yeterli miktarda donanımın taşınmasını olanaksızlaştırıyordu. Amaca ancak Mısır üzerinden ulaşılabilirdi. Bu nedenle de 1804 yılında Sultan, Mehmet Ali'yi Mısır valisi olarak atadığında ilk görev ola-

rak iki kutsal şehri geri almasını buyurdu. Mehmet Ali bunu sevinçle karşıladı. Buyruğu yerine getirmeyecek olursa görevden alınacağını biliyordu. Buna karşın kişisel hırsı onu bu görevi yerine getirmeye teşvik ediyordu; Mekke ve Medine'yi geri almakla Türk paşalara karşı bir üstünlük sağlamış olacak, kazanacağı şan ve şerefle sonuçta herhangi bir nedenle görevden alınma riskini bütünüyle ortadan kaldırmış olacaktı. Birkaç yıl, Memlukilerle süregiden mücadele nedeniyle koşullar elvermese de 1810'da yaptığı anlaşma sonrasında, anlaşmayı çiğneyerek onları tuzağa düşürdü; Kahire kalesinde Memlukları) öldürterek sorunu sona erdirdi. Bunun sonrasında Süveyş'te piyade topları yüklenmiş bir donanma 1811 yılı Ekim ayında Yenbu yönünde; piyadeler ise, satın alınarak susturulan bedevilerce rahatsız edilmeksizin kara yolundan hareket etti. Yenbu ele geçirildi; Medine üzerine yapılan ilk denemeden ise sonuç alınamadı ve ancak 1812 yılı sonlarında ele geçirilebildi. Kendilerine serbestçe geri çekilme izni verilen şehirdeki güçler zalimce katliamdan geçirildi. İkinci yılın başlangıcında Mekke ele geçirildi. Hicaz, Türklerin eline geçmekle birlikte Vahabilerin gücü bütünüyle yok edilememişti. Türklerin uyguladığı hile ve zulüm onları fazlasıyla öfkelendirmişti. Düzlük alanlarda yapılan her savaşı kazanıyorlardı. Sonunda Mehmet Ali tarafından ordunun komutasına atanan oğul İbrahim Paşa 1818'de Vahabileri Necd'te püskürttü ve Der'a yerleşim merkezinden dört günlük yürüyüş uzaklığında bulunan karargâhlarında kuşattı. Karargâhın ele geçirilmesi sırasında Suud'un ardılı, oğlu Ab-

dullah ele geçirildi; İstanbula götürüldü ve orada kafası kesildi.

Bütün bunlar Vahabilerin gücünü bütünüyle ortadan kaldırmaya yetmemiş zaman zaman tehlike oluşturmalarına engel olamamıştı. Ancak başlıca amaçlarını gerçekleştirmede, İslamiyet'in yeniden düzenlenmesinde başarılı olamamışlardı. Ortaya çıkışları oldukça dikkat çekici olmakla birlikte mezhebin parlak bir geleceğinin olması beklenmiyordu. Vahabilerin güçlerinin zirvesinde oldukları bir dönemde, Arabistan'da bulunmuş, Müslümanlığı benimsemiş bir İspanyol'un yazdıkları daha sonraki gelişmelerce doğrulanacaktı. İspanyol: "Daha özgürlükçü bir sistem oluşturmak üzere 'ilke'lerinde sertlikten vazgeçmiş olsalardı, çevrelerinde bulunan devletlere eşit güçte nüfuz kazanacak olmaları nedeniyle, tarihleri, gelecekte büyük bir önem kazanabilirdi. Ancak, yenilikçilerce uygulanan zor ve şiddet kullanımına devam ederlerse, az da olsa medeni ilkeler edinmiş kavimlere kendi mezheplerini kabul ettirmeleri olanaksız; zaman onlara, gerek hacı, gerek ticaret kafilelerinin getirisi olmadıkça Arabistan'ın yaşayamayacağını gösterecektir. Zorunluluklar onları diğer milletlere karşı gösterdikleri bağnazlıktan vazgeçmek zorunda bırakacak ve yabancılarla ticaretin neredeyse doğaya aykırılığını savlayan bir dini söylemin yalnışlığını gösterecektir. İnancın bu sert ateşi yavaşça sönümlenecektir. Zayıf, cahil ya da mutsuz insanın her zamanki dayanağı, avuntu ve ümidi olan batıl inançlar tekrar hüküm sürecektir. O andan sonra Vahabiliğin yenilik girişimleri, birçok bağnaz insanın kanını döktükten sonra yok olup gi-

decektir. İnsanoğlunun sorunlarının üzüntü verici kararsızlığı böyledir. Öte yandan, sanırım, Vahabiler, çöllerinde askeri güçleriyle değil, başka milletlerin yaşayamayacağı memleketlerinin doğasıyla ve gizlenme konusunda sağladığı olanaklarla her zaman başarılı olacaklardır. Mekke, Medine ve sahil bölgeleri* geçici olarak alınabilir. Oysa çöllerin ortasında basit askeri güçler uzun bir süre dayanabilir mi? Ordu gücüyle uzun bir süre boyun eğdirilemeyeceklerine inancımın nedeni işte budur."

*Bu satırlar anılan şehirlerin Mısır askerlerince ele geçirilmesinden önce yazılmıştır.

On Dördüncü Bölüm
Günümüzde İslamiyet

Muhammedilerin yalın kılıçları bütün dünyaya dehşetle yayıldığı dönem artık çok geride kalmıştır. Dinlerini yayma çabaları coşkusunu yitirdi. Dine ilgisizlikleri de gittikçe artmaktadır. Kendilerine Müslüman adı verenlerin sayısı her şeye rağmen azalmadı; İspanya, Endülüsün elden çıkmasına, Sibirya'da İslamiyet'in yayılmasının durmasına karşın, bu dinin yandaşları Afrika'da olduğu gibi, Güney ve Orta Asya'da da çoğalmaktadır. Bu ikinci ana karada Müslümanlık en yaygın dindir. Diğerinde, Afrika'da da giderek daha güçlü bir nüfuz alanı oluşturma çabasından bir an için bile geri kalmamaktadır. Günümüzde Avrupa, Asya ve Afrika'da Müslüman sayısının 100 milyon olduğu sanılmaktadır.

Büyük Rus İmparatorluğu'nda 22 milyon Müslüman yaşamakta; 5483 cami, 620 medrese ve yaklaşık 1500 diyanet görevlisi bulunmaktadır. Orenburg vilayetinde Ufa ve Kırım müftüleri Rusya Müslümanlarının en üst düzey görevlileridirler. Tataristan'ın bütününde en yaygın din, Müslümanlığın ehlisünneti oluşturmaktadır. Bütün dinlerin korunduğu Çin'de önemli sayıda Müslüman olmalıdır.*

**Çin Müslümanları çoğunlukla Yun-Nan eyaletinde, Fransız yönetimi altında bulunan Tun-Kin sınır boyunda yaşamaktadır. Çinli Müslüman topluluk bütünüyle Hanefi mezhebindendir ve kendi değerlendirmelerine göre 30-40 bin aile kadardırlar. 1855 yılına dek süren karışıklıklar sonrasında konumları gerilemiştir. Çin'de İslamiyet'in girmesini sağlayan El-Seyit El-Ecil Şemsettin Ömer (MS §1210-1279) olmuştur. Şemsettin Ömer, Cengiz Han'ın hizmetinde bulunmuş 1274-1279 yılları arasında Yun-Nan eyaleti valisi olmuştur. Çin'in Müslümanları Şemsettin'in ordusunun subay ve askerlerinin soyundandır. AC.*

Hindistan'da yüz milyon Hindu arasında yaşayan Müslüman sayısı 16-20 milyon kadardır* ve hemen dört mezhepten olanları vardır. Müslüman toplumun ileri gelenlerini Sünniler, ancak çoğunluğu İran asıllı Şiiler oluşturmaktadır. Çok sayıda "Allah Ali" sofileri bulunmaktadır ki bu tarikat Allah'ın Ali'nin şahsında "tecessüd"üne** inanmaktadır.*** Türklerle karşılaştırılırsa Hindistan Müslümanları, dinin vecibelerinin yerine getirilmesine pek de özen göstermezler. Dahası birçok Hind geleneğini de benimsemişlerdir; gene de kendilerini Hindulardan uzuk tutarlar ve çoğunlukla büyük şehir ve limanlarda ve askeri bölgelerde yaşarlar. Bölgenin iç kesimlerinde, kırsal alan ve köylerde yaşayanları çok azdır. Kültür düzeyleri bakımından değerlendirildiklerinde kendilerinden geride; doğal kabiliyetleriyle kendilerinden

**Günümüzde Hindistan Müslümanlarının sayısı 65 milyon kadardır ve belirtilenin aksine 60 milyon gibi bir çoğunluk Sünnidir. AC.*

***Allah'ın Ali'nin vücudunda vücut bulması. ç.n.*

****İbn Cezm'in 1320 hicri yılında Kahire'de yayınlanan "Kitab-ul Milel ve El- Nihel" adlı kitabının giriş bölümü olarak yayınlanan Şehristani'nin "Kitab-ül Fasıl fil-Milel ve El-Nihel"inde "Ali " mezhep ve inancıyla ilgili olarak şu açıklamayı yapar: "Elsebeiyye", Abdullah Bin Seba'nın yandaşlarıdır. İbn Seba, Ali'ye: "Sen, Sen! Yani Sensin Allah", demesi üzerine Ali onu Medaine sürgüne göndermiştir ki Ali'nin imamlığını iddia eden ilk kişidir. Bundan Alicilik ayrışması doğdu ki bunlar Ali'nin ölmediğini, ilahi bir yanı olduğunu, ona velayet etmenin caiz olmayacağını; bulutlarla geldiğini, gök gürlemesinin onun sesi olduğunu; yeryüzüne geleceğini ve yeryüzüne, şimdi hâkim olan kötülük yerine, iyiliği hâkim kılacağını söylerler... ruhların ölümle tenasühünü ileri sürmüştür ki bütün Ali mezhepleri tenasüh ve hulul konusunda aynı görüşü paylaşmaktadırlar. Abu Kamel, Alici mezhebinin ayrıntılarını açıklamadan tenasühü benimsemeketeydi. İbn Zeram El-Dusi Ali'yi Muhammed'e üstün tutmaktaydı ve Allah'ın Muhammed'i, Ali'ye peygamberliğini bildirmesi için seçtiğini ancak Muhammed'in kendi peygamberliğini ilan ettiğini iddia eder; bu mezhebe "El- Zemmiye" adı verilir; kimileri de her ikisinin Allah olduklarını iddia eder ancak Ali'yi ilahi hükümlerde önde tutarlar vb. anılan kitap, cilt: 2, s: 11. AC.*

daha iyi durumda olmakla birlikte bilgi düzeyinde kendilerinin çok gerisinde olan Hindulara, Müslümanlar küçümsemeyle bakarlardı. İstemeyerek boyun eğdikleri İngiliz işgalinin Hindulara oranla daha tehlikeli düşmanıdırlar. Başlıca nedeni, gerçekte, dinlerinin kendilerini, doğası gereği, yönetilen değil, yöneten olmayı istemeye yöneltir. Zamanında ordu ve sarayın en yüksek görevlerinde yer aldıktan sonra, işgalden en çok onlar zarar görüp acı çektiler; 1857'de Hinduların ayaklanması ve Müslümanların şaşırtıcı katılımı ancak şu nedenlerle açıklanabilir: Bir yandan, halkı yarı yarıya Müslüman ve Hindu olan Oude bağımsız bölgesini*, yapılmış bütün anlaşmalara karşın imparatorluğa katmayı çıkarlarına uygun gören valinin tavrı, öte yandan İngiliz orta sınıfının o ünlü bağnaz "Saint", azizlerinin Hindulara zorla din değiştirmelerini istiyorlardı. Bu arada da bir adı "şahm" olan yağla kaplanmış mermi kullandırmak istiyorlardı ki böylece Hinduların olduğu kadar Müslümanların da tepkisini almışlardı.**

Afganlılar İslamiyet'i Hindistan Müslümanlarından aldılar; bu durum X. yüzyılın sonlarında Sultan Mahmud Gaznavi'nin hanedanlık merkezini Hindistan'a taşıdığı

İngiliz doğu Hindistanında bir eyalettir; yönetim merkezi Lukehnu Şehridir; nüfusu 12 milyon kadardır. AC.

***Söz konusu yağ, iç yağı veya don yağı dediğimiz yağdır; "şahm" hem domuz yağı, hem de Hindular için kutsal olan inek yağı anlamlarına da gelir. İlk anlamında alındığında Müslümanlar için domuzun pis bir hayvan olarak kabul edilmesi nedeniyle bunun yağıyla yağlanmış mermileri kullanmak istemeyen Müslümanların ayaklanmasına neden olmuştu; aynı şekilde inek yağı olarak düşünüldüğünde bu kez de ineğin Hindularca kutsal ve bunun sonucu yağlı mermi kullanımı büyük bir günah sayılması nedeniyle isyan nedeni oluşturuyordu. AC.*

dönemde gerçekleşmiştir. Afganlılar İslamiyet'e birçok batıl inançlarını eklemlediler ve bu nedenle de dini törenlerinin birçoğunda İslamiyetten ayrılırlar.

Sihlere gelince; onların dini çok değişik bir karaktere sahiptir. Sihlerin dinleri, Hindularla Müslümanların birbirlerine diş biledikleri bir sırada, MS 1500 yılına doğru Lahor şehrinde yaşayan Baba Nanak tarafından oluşturulmuştur. Nanak'ın amacı; temel çıkış noktası "tevhid" olan bir tür rasyonalist bir dini inançta iki karşıt unsuru birleştirmekti.* Bu nedenle dinlerinin oluşumu "tevhid"e dönmeleri için Hindulardan putperestliği terk etmelerini isterken; Müslümanlardan da Hinduları rahatsız eden inek kesiminden vazgeçmelerini istiyordu. Kendini, Han üzerine indirilmiş bir ilah, "Avatara" ya da "Vişnu"nun vücutta gerçekleşmiş hali olarak gören öğrencileri ve Sihler, ölümünden sonra, Sofilikten alınmış ögelerle dinlerini olgunlaştırdılar. Sihlerin dinlerine özgü, kutsal kabul ettikleri kitapları da bulunmaktadır ki bunların en önemlisi "Kranet"tir. Sihler, gerek Hinduların, gerekse Müslümanların kutsal kitaplarını kabul etmezler. Daha sonraları, Üstad Gourou Govind'in öğretisiyle dinleri askeri örgütlenmeyle sıkıca ilişkilendirildi. Hâkim din olduğu her yerde Brahmanlığın çökmesi kaçınılmazdı; yeni dindaş kabulü, sınıf ayrımcılığının ortadan kaldırılması, inekten başka her türden hayvan etinin yenilmesinin serbest ol-

**Sihler Hindistan'ın Pencap ve Sind bölgelerinde yaşamakta olup nüfusları 1,852,426'dır. "La Revue du Monde Musluman"adlı bilimsel derginin yıl: 2, sayı: 4, sayfa: 684-722'de "Les Sikhs de l'Inde et le Sikhisme" adlı Sihler ve Sihlik ile ilgili ayrıntılı bilgi verilmektedir. AC.*

ması, ayin törenlerinin yerine getirilmesi, herkesin askerlik göreviyle sorumlu olması; bütün bunlar, Brahmanlıkla bir araya gelmesi olanaksız, Sih dininin Brahmanlar ve Hinduların üst sınıflarınca kabul edilemezleri olurlarken, alt halk katmanları içinse, benimsenebilir ve çekici kılan şeylerdi. Bazı şekilsel örtüşmelere karşın bu din, İslamiyetle de uyumlu değildir. Sihler arasında yaşayan Müslümanlar, akla gelebilecek her şekilde rahatsız edilir, aşağılanır ve domuz eti yemek zorunda bırakılırlardı. Çocuklarını sünnet ettiremez, şeriatin temiz olmadığını ileri sürdüğü köpek ve diğer hayvanları camilere bırakır ve camilerde ezan okunmasını engellerlerdi.

İslamiyet, Avrupalıların Hind adalarına girmesiyle birlikte hızla yayılır; tüccarlar, hacılar, korsanlar ve her tabakadan din çalışanları aracılığıyla hemen her gün daha da çok yaygınlık kazanır. Çok sayıda dini önder ve onlara bağlı olanlar gibi iki gruba ayrılan hoca bölgede yaşamaktadır, 85 kişiye bir hocanın düştüğü merkez bölgeler bulunmaktadır ve halk üzerinde etkileri büyüktür. Bağlılık ve çabaları, özellikle de hac görevlerini yerine getirmeleri nüfuzlarını artırmaktadır. Müslümanları Avrupalılardan ayıran başlıca özellik, farkların korunmasına sürekli olarak çaba harcamalarıdır. Örneğin, "Malai" geleneklerinde Avrupa tarzı giyim yasaklanmıştır ve birçok kez topluluk içinde hutbelerde ve yazılı basında toplumun Müslüman olmayan ileri gelenlerine, toprak ve servet sahiplerine karşı cihat çağrısı yapılmıştır. Hind Flemenki halkının büyük çoğunluğunun dini ise, Şafiiler mezhebince, şeklen İslamiyet'in Sünni mezhebi olmakla birlikte, Sünniliğin

burada pek arı olduğu, genel olarak ehlisünnet ahalinin dinlerine çok bağlı oldukları ve dinleri için çaba harcadıkları, haklı olarak, savlanamaz. Birçok dini tören, eski dinden kalmış ve ebedileştirilmiştir. Birçok bölgede İslamiyet, şeklen ve yüzeysel olarak vardır; toplumun ruhuna nüfuz etmemiş, inanç, sünnet olmak, domuz eti yememekle sınırlı kalmıştır. Zaten Hind adalarından İslamiyet'in en çok yayılmış olduğu Java adalarında bile dini görevlerin yerine getirilmesine genelde özen gösterilmez. Sözgelimi beş vakit namaz kılma zorunluluğuna çoğunlukla uyulmaz. Bir yenilikçi Hind adalarında yapılacak çok şey bulabilirdi ve "peder"* tabakası bu çağın, XIX. yüzyılın başlangıcında Sumatra'da yenilik arayışına girdi bile! Söylentiye göre Mekke'nin Vahabilerin yönetimi altında bulunduğu dönemde, 1803 yılında hacca giden Sumatralı üç kişi Vahabiliği benimsemiş ve memleketlerine dönünce de, bu mezhebin inançlarını halklarının benimsemesini başarıyla sağlamışlardır. Kimilerine göre ise bu "pederler"in Vahabi inancında oldukları kesin bir bilgi değildir. Her ne olursa olsun, "pederler"in yaydığı inancın Vahabilikle örtüşen birçok yanları vardı; "pederler" Kuran ve hadisin hükümlerinin geçerliliğini savunuyor, uygulamayanları sert cezalara çarptırıyorlardı ki kimi zaman bu idam cezası da olabiliyordu. Nargile, tütün ve afyon kullanımını yasaklamışlardı. Dişlere macun sürülmesine izin vermiyorlardı. "Malai" halkının düşkün olduğu

**Padri, Flemenkçe "Padre"dir ve pederlere, papazlara verilen bir addır. Java adasının doğu bölgesinde Protestan "pastör"leri bu adla anılır. Bu ad başlangıçta yalnız din öğretmenlerine verilirken sonraları onların adamları için de kullanıldı.*

horoz dövüşü ve kumar oyunlarını yasaklamışlardı. İslam dinine uygun olmayan geleneklerin uygulanmasına son verilmesini istiyorlardı. Kendilerini diğerlerinden ayırmak için uzun, beyaz bir elbise giyiyor, bir ellerinde tesbih, diğerinde kılıç bulunduruyorlardı. Bu sonuncu uygulamalarda Vahabilerden ayrıldıkları görülür. Aykırı davrananlara, kim olurlarsa olsunlar, kutsal savaş ilan ederlerdi. Doğa ve sanatın eşit düzeyde güçlendirilmesine etki etmiş olan ve ruhbanlarla fakihlerin eğitim gördüğü şehir olan Bonjol, ordularının da karargâhı oldu. Birçok şehri kül ve dumana çevirdiler; binlerce putperest, insan eti yemeleri nedeniyle hayvan sınıflamasında görülen "Banak"lar katliama uğradı. 1821 yılında Hollandalılara savaş açtılarsa da Bonjol, iki yıl süren kuşatmadan sonra, ikinci kez olmak üzere 1837'de ele geçirildi. Bu dönem sonrasında politik güçleri tükendi; Sumatra'nın birkaç yerinde tarikatın izleyicileri yok değildi ama denilebilir ki bu yenilik girişimi, Vahabilerin yenilik girişimi gibi ve benzer nedenlerle başarısız kalmıştır.

350 yıldır İran'ın resmi dini olan ılımlı Şiilik birçok temel konuda İslam'ın Sünni şekline uygunluk gösterir. İranlılar ilk üç halifeyle ilgili veya işlerine gelmeyen bazı anlatıları yadsır, buna karşın Sünnilerce yadsınanlarını benimserlerse de gerçekte bu iki mezhep, Kuran ve hadis üzerine inşa edilmişlerdir. Ayrıldıkları konu, Şiilerin, Ali'nin Muhammed'in ardılı olması gerektiğine ilişkin savlarıdır. Ali'nin Muhammed'in ardıllığını, İslam dinine ilk katılan olması, Muhammed'in amcasının oğlu ve damadı olması yanında halifeliği Muhammed tarafından va-

siyet edilmiş olmasıyla hak ettiğini ileri sürerler. Şii yazarlar -kuşku yok ki tarihi onlar kadar çarpıtan yoktur- bu vasiyetle ilgili pek çok şey anlatırlar; vasiyetin yapıldığı günün tarihini bilirler: 18 Zilhicce. Her yıl bu tarihte kutlamalar düzenlenir; Ali'nin halifeliğine engel olanlar, peygamberin bildirdiği tanrısal iradeye karşı gelmişlerdir ve gerek ilk üç halife gerek onları izleyenler halifelik tahtını zorla ele geçirmişlerdir. İranlılar, "on ikiler" adıyla bilinen eski mezhebin bu inancını benimsemişlerdir ve daha önce belirttiğimiz gibi bunların sonuncusu olan Muhammed 879'da gizemli bir şekilde yer altında kayboldu; dünyanın sonu geldiğinde "mehdi" olarak tekrar gelecek olan "saklı imam" da odur.

Görüldüğü gibi Şiilerin dini liderleri ve azizleri Sünnilerden farklı ve bunların lider ve azizleri Şiilerin yanında kötü üne sahiptir. Abu Bekr, Ömer ve Osman Şiilerce lanetlenir, Ayşe'nin birçok kötülüğünü bilir ve anlatırlar. Ehlisünnet dört mezhebin imamlarının öğretilerini açıkça yerer bu üstadların yanlış ve din dışı düşünceler yaydıklarını ileri sürerler. Onların farklı öğretilerinden oluşan bir dini benimsemenin inanç karmaşasına yol açacağını söylerler. Onlar göre dört mezhepten biri hak ise diğer üç mezhebin din dışı olması kaçınılmazdır. Bu durum, teologtların, fakihlerin gecikmiş bir zamanda, dilediklerince bildirdikleri şeylere inanmaktansa, peygamberin "devr-i saadet"ini paylaşmış olanların bildirdiklerine inanmak yeğlenmelidir. Bu savlarını inandırıcı kılmak için yaydıkları bir anlatıları da vardır: Şii bir fakih Cengiz Han'ın torunlarından Sultan Hüdabendi tarafından makamına çağrılır; sorun, karısını

boşadığını üç kez tekrarla söylemiş biri olarak, boşadığı kadını bir başkasına nikahlamadan tekrar nikahına alabilir miydi? Dört mezhebin fakihlerinin hazır bulunduğu yere Şii fakih geldiğinde papuçlarını kapı girişinde bırakacağına koltuğunun altına sıkıştırıp içeri girer. Bunun nedeni kendisine sorulduğunda "Bizim ailede anlatılan bir tarihi olaya göre Abu Hanife'nin öğrencilerinden biri, peygamberin yaşadığı dönemde yaşayan atalarımızdan birinin papuçlarını çalmış..." derken, hazır bulunanlar gülmeye başlarlar ve Hanif'in peygamberin ölümünden bir yüzyıl kadar sonra öğretisini ortaya koyduğunu söylerler. Şii: "Öyleyse, hırsız bir Maliki olmalı", der. Buna daha çok gülünür ve Malik'in Hanif'ten de sonra olduğunu söylerler. Şii, sırasıyla mezhep kurucularını sayarsa da diğerlerinin daha sonra geldikleri kendisine söylenir. Buna karşılık olarak Şii, bunları daha önce bilmiyormuşçasına: "Öyle mi? Dediğiniz doğruysa kendi düşüncelerini bize dini bir yasa olarak benimsetmek isteyen bu evliya, bu kutsal kimseler peygamberimizden o kadar sonra yaşamışlardır ki peygamberin buyurduğu ve yasakladığı şeyleri öğrenmeye başladığımızda onlar bizden daha farklı ve ayrıntılı bilgiye sahip değillerdi", diyerek yerinden kalkıp gider. Sultan onu kendi sorusunun yanıtını almak üzere çağırtır; gelir ve Sultana: "Eğer bu son dönem kutsal kişilerden önceki bir hikmet sahibinin düşüncelerine aykırı davranmazsan bunda günah görmem", dedi. Şii fakihin bu düşüncesini yerinde bulan Sultan, söylenene uygun hareket etti, dahası Şiiliği benimsedi.

Şiiler dört mezhep imamlarına karşı, özellikle de Allah'la ilgili kaba bir anlayışa sahip Abu Hanife'ye ağır

eleştiriler yöneltirler. İmamlardan İbn Hanbeli'nin, ısıtılarak alkolü azaltılmak koşuluyla şarap içmek ve hurma ve üzümden yapılan bir tür şarabın içilmesine izin vermekle Kuran'ın açık anlamından ayrıldığını ileri sürerler. Hanbelilerin Allah'ı, kuyruk saçlı ve başından göğüsüne kadar madde olmayan ve alt bölümü yumuşak bir maddeden olan bir vücudu olduğu şeklinde tanımladıklarını söyler ve birçok suçlama yöneltirler ki bunların doğruluğu konusunda hiçbir veri bulunmamaktadır. Ayrıca bugün hemen bütünüyle ortadan kalkmış olan Hanbeli eserler Avrupa'da hiç bulunmamaktadır. Dahası, kendilerini İslam dışı gören bu en sert düşmanları olan Hanbelilere öfkeleri nedeniyle, Hanbelilere ait olmayan eski din inançlarını onlarınmış gibi göstererek, onları suçlamaya da çalışırlar. Buna karşın Şii olmayan ve güvenilir bir tarihçi olan İbn El- Esir c: 8, s: 230'da, Halife El-Razi'nin daha X. yüzyılın ortalarında resmi bir yazısında Şiileri yerer ve: "Temiz tutmadığınız, çirkin yüzünüzle dünyanın yaratıcısına benzediğinizi ileri sürmekten, kirli elbiselerinizin onun giydiği elbiseler gibi olduğunu iddia etmekten utanmalısınız; onun ellerinden, parmaklarından, ayaklarından ve altın tellerle işlenmiş nalınlarından, kıvırcık saçlarından, bir göğe çıktığından, bir yere indiğinden söz etmekten yüzünüz kızarmalıydı!", demiştir.

Bunun yanında Şiiler, Şiiliğin orijinal geleneklerine aykırı adetleri katabilmek amacıyla namaz biçimini değiştirmiş, daha birçok konuda sünnet hükümlerinden ayrılmış olan dört mezhep imamlarını suçlarlar. Bütün bu nedenlere dayanarak Şiiler, dört mezhep imamına karşı nefret

duyguları besler ve bu imamları izleyenleri din yolundan ayrılmış, laneti hak eden kişiler olarak görürler. Gerçekte Şii gelenekleri Sünni geleneklerinden oldukça farklıdır. Arabistan'a hacca gitmek adetleri değildir, olmaması da olağan bir durumdur. Zira Medine'de, mezarları şehrin camisinde bulunan Abu Bekr ve Ömer'e saygı göstermeleri gerekecektir ki, kendilerine bunun için izin verilmediğinden değildir: Gerçekte inançları -bu nokta önemlidir- uzun bir zaman baskı altında tutulmuş bir inançtır ve tehlikeli dönemlerde inançlarını gizlemeye, bir başka dinle, geçici de olsa işbirliğine girmeye izin verir. Ancak bu izin onların gururlarını isyan ettiren bir izindir. Onlar için Abu Bekr ve Ömer'i kutsamak ve saygı göstermek, inançlı bir protestanın papanın ziyaretçilere öptürdüğü ve üzerinde İsa'nın resminin bulunduğu ayağa giyilecek bir tür terlik benzeri bir şeyi öpmesinden çok daha ağır bir şeydir.

Arabistan'da katlanmak zorunda kaldıkları tavırlar hiç de hoş değildir. Birkaç yıl önce Burton adında bir gezgin, 12 bin kadar Şiinin Medine'ye hacca geldiğini görmüştür. Gezgin: "Sünnilerin serbestçe camiye girmelerine karşın, Şiiler, camiye girmek istediklerinde, kapıcı tarafından durdurulur, her birinden beş kuruş giriş ücreti alınırdı. Zavallılar! Hepsi Şiraz'daki gösterişli görünüşlerini yitirmişlerdi; bıyıkları miskince sarkmış, kimsenin yüzüne bakmaya cesaret edemez durumdaydılar. Hiçbiri başlığını biraz olsun şık bir şekilde başına giyemiyordu. Hangi sınıf ve mertebeden olursa olsun bir 'acem', bir Arap ya da bir Türk'ün yolu üzerinde durmuşsa görenlerce, duyulacak şekilde yüzüne karşı sövgüyle bir kenara itilirdi. Zi-

yaret merasimi sırasında 'mümkünse' her Şii'nin kirletmekle mükellef olduğu Abu Bekr ve Ömer'in mezarlarına, Fatime'nin gömülü olduğu sanılan mezarına yaklaştıklarında bütün bakışlar onların üzerine toplanır. Oraya vardıklarında, peygamberin mezarına çevrili kafesin önünde dua ettikten sonra grup olduklarında, içlerinden biri Fatime'nin yaşamını, başından geçenleri ve üzücü ölümünü anlatırken diğerleri, heyecanlı bir dikkatle dinlerdi. Kimi zaman heyecan ve duyguları denetim altında tutulamayacak kadar şiddetleniyordu. 'Ey Fatime! Bahtsız kurban!' Tehlikeye rağmen irade dışı dudaklarından dökülen feryat işte buydu! Gözyaşları yanakları ve sakalları boyunca akıyor, hıçkırıklarında iç çekişleri göğüslerini kabartıyordu. Bu sert yoldaşların, belki çöllerin bu dağlılarının ya da vahşi 'İlat'larının* kimi zaman çocuklar gibi ağladığını görmek bu denli kaba, bu denli itici ama aynı zamanda bu denli gerçek olan bu ızdırabı hiçbir endişe duymadan 'histeri' hastaları gibi acı feryatlar koparak dışa vurumlarını duymak tuhaf bir izlenceydi ki bununla ilgili ne diyeceğimi bilemiyorum. Nefret ettikleri Ömer'in mezarının yanından geçerken ya da dua eder gibi göründüklerinde o şeytani bakışları! Kutsayan ve ululayan dudaklarını kalpleri lanetlerle yalanlar! Vicdanlarında Firuz'u nasıl kutsadıkları ve öldürdüğü adamın mezarı önünde Firuz'un ruhu için dinginlik ve iyilik diledik-

İlat: İran Türkmen kabilelerindendir. Başkanları İlhani adıyla bilinir. Şah'a asker verirler. Bunlar iki bölüme ayrılır: Bir kesimi İran asıllı, diğerleri Türk asıllıdır. İrani İlatların başkanları verasetle edinilirken, Türk asıllı İlatların başkanlarını Şah seçer. İlatlarla ilgili ayrıntılı bilgi Encyclopaedia Britannica adlı İngilizce "Muhit-i Maarif"in c: 18, s: 627 ve c: 3, s: 20 ve 661. AC.

leri görülmeli. Ancak, sopalar, taşlar ve çoğunlukla da bıçak ve kılıçlar öfkelerini açığa vurmama sanatını onlara öğretmiştir. Yalnızca kaşlarını öfkeyle çatarak, gözlerini sağa, sola şeytanca döndürerek ve çene kaslarını sıkarak ruhlarında coşan şiddetli fırtınayı açığa çıkarırlar. Öfkelerini sözle de hafifletmenin bir yolunu da bulurlar. Şii'nin yanından geçerken bir Medineli: 'Ömer için dua et domuz!', diye bağırır. İranlı Arapçayı az bildiği için bundan yararlanarak 'sallalahualeyh', Allah onu kutsasın diyeceğine, Allah onu kavursun anlamına gelen 'salahullah' der. 'Esselamu aleyke ya Ömer' (umar olarak telaffuz edilir) diyeceğine, selamu aleyk ya humar (eşek) demekte ısrar ettiği için öldürülesiye dövülen bir İranlı hikâyesi duydum", diye anlatır.

İranlılar bu nedenle Arabistan'a hacca gitmektense genellikle, kendi kutsal önderleri olan Ali ile oğulları Hasan ve Hüseyin'in mezarlarını ziyaret etmeyi yeğlerler. Bu mezarlar Türk sınırları içinde kalan Bağdat vilayetinde bulunmakla beraber, bu kutsal mezarların İranlılara aidiyeti Türklerce kabul edildiğinden, ibadetlerini yerine getirmede hiçbir sorunla karşılaşmazlar. Ali'nin mezarının bulunduğu İmam Ali şehri Asya'nın en verimsiz toprakları üzerine inşa edilmiştir; ancak mezarının üzerine inşa edilen caminin minare ve kubbeli tavanları altın yaldızlı bakır levhalarla kaplanmış olağanüstü ölçüde gösterişli ve muhteşemdir. Kerbela sahrasında küçük ormanlarla çevrili İmam Hüseyin şehri önemli, nüfusu kalabalık bir şehirdir. Bu şehir İranlı ve Türk katil, suçluların sığınağıdır. İmam Hüseyin'in camiinin de minare ve kubbelerinin ta-

vanı altın yaldızlı bakırla kaplanmıştır. Bu yaldızlı bakır levhalar beş milyon kuruşa mal olmuştur. Şehrin zenginleri kutsal mezarlığın yanında gömülme ayrıcalığını elde etmek için çok fahiş fiyata mezar satın alırlar. Ziyaret döneminde toprak bile müşteri bulur; Roma'nın Saint Pietro'nun çakıl taşları gibi gizemli özelliklere sahip olduğu düşünülür. İranlıların bunun dışında ziyaret ettikleri bir başka yer de Horasan'ın merkezi Meşhed'te bulunan İmam Rıza mezarıdır.

Anlaşılması kolay nedenlerden dolayı, İran Şahının ziyaretini kolaylaştırdığı, teşvik ettiği ve en çok ziyaretçi gelen yer burasıdır. On iki imamdan biri olan İmam Rıza üzüntü verici bir şekilde ölmüştür. Abbasi halife Mamun hanedanlık ile Ali'nin ailesi arasında kalıcı bir ittifak sağlama isteğiyle kızını İmam Rıza ile evlendirmiş ve kendisine veliaht seçmişti. Ancak bu durum Arapların öfkesini kabartmış ve bir ayaklanmaya neden olmuştu. Mamun, bu ittifak politikasını sürdürmesi durumunda Irak, Suriye ve Mezopotamya gibi imparatorluğun batı bölgelerinin elden çıkacağını ve kendisinin İranlılara mahkûm olacağını anlamakta gecikmedi ve veliahdine zehirli üzüm ikram edilmesini sağladı. Bununla İranlıların Ali ailesinin tahta oturma umutları sönmüş, Mamun'un ihanetinin kurbanı olan Rıza da onlar için kutsal ilan edilmişti. Bununla birlikte mezarına gösterilen yüceltme eski tarihe dayanmaz. Safaviler dönemiyle başladığı sanılmaktadır. Meşhed şehri bu hanedanlık döneminde geniş alan üzerinde inşa edilmiştir ancak nüfusu azdır. Özbekler ve Afganlar tarafından birkaç kez yıkıma uğratılmıştır. Bir dizi kubbe ve

minarelerden oluşan İmam Rıza'nın türbesi, görkemli bir görünüşe sahiptir. İç bölümünde hemen her şey altın ve değerli taşlarla bezenmiştir. Türbede yedi yüz görevli bulunmaktadır. Bal mumundan yapılmış mumlar sürekli olarak yanar. Bölgenin ileri gelenleri türbe yakınında ebedi mekânlarını oldukça yüksek fiyata satın alırlar.

İranlıların bunun dışında ziyarat ettikleri ikincil önemde azizleri de bulunmaktadır. Türkiye'de olduğu gibi hemen her köyün kutsal mezarı vardır; hemen hepsi imamzâde (şerif) idiler. Özellikle Hazar Denizinin güney bölgelerinde evliya mezarları yaygındır. Geylan ormanlarında öyle çok türbe vardır ki Mazenderan bölgesi halkının mahalli dilinde veciz bir sözleri vardır: "Geylanlıların her büyük ağacının altında bir derviş mezarı bulunur." İmam Rıza'nın kız kardeşinin mezarının bulunduğu Kum şehri ya da İmamzâde İsmail'in mezarının bulunduğu Şiraz gibi kutsal şehir ve köylerde yaşamak büyük bir ayrıcalıktır; bu kutsal yerlerde yaşayanlar vergi vermez ve askere alınmazlar.

Şiiler dini törenlerinin birçoğunda Sünnilerden ayrılırlar; farklı şekilde abdestlerini alır, namazda ellerini başka şekilde tutarlar. Sünnilerin kutladıkları özel günler dışında birçok özel günleri de vardır. "Muharrem" bunların en başlıcaları ve en dikkat çekici olanıdır. Muharrem denilmesinin nedeni, törenlerin, yılın ilk ayı olan Muharrem ayının ilk on gününde yapılmasıdır. Bu özel gün, İranlıların en çok sevdikleri şehit Hüseyin'in anısına her yıl düzenlenir. İlk gün sokaklarda kimseye rastlanmaz; herkes evinde kalır ve matemi ailesiyle birlikte yaşar. Kendilerini

her tür zevk alınacak şeyden uzak tutarlar. Yumuşak yastık ve pamuk minder yerine, yere serilen kilim üzerinde oturulup yatılır. Sofraya yiyecek olarak arpa ekmeği, pirinç ve nohuttan başka bir yiyecek konulmaz; ziynet eşyası takılmaz. Özel gün boyunca matemin dış belirtileri bunlardır. İkinci gün sokaklar tekrar canlanır; insanlar Hasan ve Hüseyin'in anıtlarını ziyaret etmek üzere akın akın yollara dökülür. Bu anıtlar İmam Hüseyin şehrindeki Hüseyin'in türbesi ve bir ileri gelenin malikânesinde bulunan "imamvare"dir. "İmamvare" Muharrem matemi için inşa edilmiş güzel bir yapıdır ve hemen her ileri gelen ailenin malikânesinde bulunur ve genellikle aile reisinin mezarı olarak kullanılır.

Muharrem günlerinde yapılan matem törenleri derin bir etki yaratır; yanan binlerce mum, her yana yayılan altın işlemeli rengarenk bayraklar ve sakallı, sarıklı, esmer acılı yüzleriyle dizi dizi insanın görüntüsü doğu gizeminin ilginç bir sahnesini oluşturur. Matem töreni günde iki kez tekrarlanır; topluluk daha çok akşam nöbetine gider. Anıtın önünde yüksekçe bir yerden hocanın hıçkırıklarla, dinleyicilerin de derin bir üzüntü içinde dinledikleri iki imamın öldürülmelerini anlattığı kısa bir dini söylevin sonunda, irade dışıymışçasına ağzından Hasan ve Hüseyin adları dökülünce dinleyiciler göğüslerini elleriyle döverler. Hasan ve Hüseyin'in adları yavaş seslerle tekrarlanmaya başlanır ve kısa bir süre içinde acılı feryatlara dönüşür. Kısa bir süre sonra derin bir dinginlik oluşur; o zaman serinletici içecekler sunulur ve kimi ileri gelenler sigara bile içebilirler. Bu aradan sonra ibadet tekrar başlar;

mertebelerle son bulur ve cemaat imamlar için yakaran dualar, iktidara el koyan halifelere lanet yağdırarak oradan ayrılırlar.

Muharrem mateminin beşinci günü de dikkate alınması gereken bir gündür. Gezgin Knighton, Hüseyin'in sancağının demir tutamağının bulunduğu ileri sürülen Hindistan'ın Luknov yerleşim merkezinde törenlerin nasıl yapıldığını anlatırken kalabalık gruplar halinde insanların önünde bir kişinin Hüseyin'in sancağına ait olduğu düşünülen kabzasını uzun bir sırığın ucuna takmış olarak dergâha götürdüklerini söyler. Knighton: "Önce, süvarileri kutsanacak sancakları taşıyan, koşum takımları gümüşten altı veya sekiz fil göründü. Bunu matem yürüyüşünde görev almış bir yaya asılı iki kılıç bulunan siyah bir çuhayı taşıyan belli başlı insanlardan bir grup izledi. Daha sonra prenslerin eşliğinde hükümdar göründü. Onları Hüseyin'in şehit edildiğinde binmiş olduğu Düldül adında atın benzeri bembeyaz bir Arap atı izliyordu. At, bacakları ve döşüne oklar saplanmış görüntüsü verecek şekilde hazırlanmıştı; üzerinde bir Arap sarığı, kılıfı içinde yay ve ok eğerin üzerinde asılı duruyordu. Atın, şık bir işlemeyle süslenmiş sırtlığı, atın bembeyaz rengiyle uyumlu bir zıtlık oluşturuyordu. Atın takımları som altındandı. Atın yanında çok şık giyimli, ellerinde Tibet öküzü kuyruğundan yapılmış yelpazeler taşıyan hizmetkârlar yürüyorlardı. Bunu hükümdarın yakın çevresinin oluşturduğu bir grup, onları da halk kalabalığı izliyordu. Sancaklar dergâhın içinden geçiriliyor ve kutsal tutamağın üzerinde tutuluyorlardı ve bununla sancaklar kutsanıyordu. Tören bütün

gün devam eder, zira, insanlar ardı arkası kesilmeyen dalgalar halinde gelir; o gün hemen her zaman 50 bin sancağın kutsandığı söylenir", demektedir.

Matem töreni olan Muharrem günlerinin aynı zamanda bir düğün kutlaması da olması şaşırtıcı bir durum. Bu ziyafet şenliği muharrem ayının yedinci günü, Hüseyin'in Kerbela'da şehit edildiği gün evlenen, Hüseyin'in en sevgili kızıyla amcasının oğlu Kasım'ın düğünlerinin anısına düzenlenen kutlamadır. Düğün alayı şölenin anlamına uygun olarak süslenerek hazırlanmış olan "imambare"ye gece gider; topluluğun başında silahlı kişilerin arasında düğün hediyeleri götürülür. Şık giyimli hizmetkârlar, tatlılar, kuru meyveler, çiçek demetleri ve yasemin çelenkleriyle kaplanmış gümüş tepsiler taşırlar. Buna havai fişekler eşlik ederler. Düğün arabası hediyeleri taşıyanların arkasından gelir. Tören arabası gümüş kapılıdır, dört köşesi meşalelerle donatılmıştır ve arkasından düğün alayının geri kalanlarıyla müzisyenler grubu gelir. Sevinç sesleri içinde tapınağın salonunda tur atılır ve hediyeler matem anıtının yanına bırakılır.

Görkemli düğün alayı "imambare"yi turladıktan hemen sonra onunla tam bir zıtlık oluşturan ikinci bir alayın yaklaştığı görülür. Bu topluluk; matem kıyafetleri içinde bakışlarını yere sabitlemiş gelen insanlardan oluşmaktadır. Kasım'ın evliliği ve ölümü aynı gün olmuştur; Kerbela'da Hüseyin'in yanında vurulup öldürülmüştü ve bu nedenle de evlilik kutlamasını cenaze alayı izler. Öldürülmüş nişanlının mezarının bir maketini taşıyan gözyaşı içinde adamlar el sedyesi ya da el arabası benzeri, bir araç

üzerinde, Kasım'ın işlemeli sarığını, kılıcını, yayını ve oklarını taşıyan, üstüne bir güneş maketi ve saray şemsiyesi tutulan atla izlenerek tören yolunda gidilir. Cenaze alayı da dergâhı turladıktan sonra olağan matem yürüyüşü başlar. Bu arada, az ötede törenin sıradan insanları daha çok çeken bölümü için, durup dinlenmek bilmeyen her yaşta erkek ve kadın orada toplanmıştır; çoğunluk, düğünlerde dağıtılan para için beklemektedir. Bu türden kutlamalarda cömert davranmak Müslümanların adetidir ve görevlendirilen hizmetliler, toplananlara bolca küçük gümüş para atarlar. Durum ne kadar inanılabilir gibi değilse de, Luknova'nın bir ileri geleninin böyle bir günde sadaka, fil ve at kuşamları vs. için 7.200 frank harcadığını Knighton bildirmektedir.

Anlattığımız bütün bu törenler Muharrem günlerinin son töreniyle karşılaştırılabilecek gibi değildir. Hüseyin'in ölümünün anılmasını, büyük hazırlıkların yapıldığı cenazenin taşınması ve toprağa verilmesi törenleri izler. Bu tören hemen her büyük şehirde, yüzyıllardır şehir sınırlarının dışında, Kerbela'da Hüseyin'in susuzluktan can verdiği yerin benzeri olarak hazırlanmış bir alanda yapılır. Hüseyin savaşta öldürüldüğünden, savaş oyunları törenin esasını oluşturur; bayraklar dalgalandırılır, tüfek ve tabancalardan mermi atılır, kalkanlar birbirine vurulur. Tören yürüyüşünün en önünde filleri sürenlerin salladıkları kutsanmış bayraklar, pek de uyumlu olmayan matem havaları çalan müzisyenler ve onları izleyen sağında solunda ve üzerinde siyah ipekten yapılmış küçük bayrakları sallayan geyik boynuzuyla süslenmiş kılıcı götüren

kişiler gelir. Onları iki hizmetkârın götürdüğü, Hüseyin'in zırhı, sarığı vs. eşyalarının bağlı olduğu Düldül ve önünde güneş maketiyle şemsiyeyi taşıyan kişiler izler ki bu grup altın ve gümüş asalar taşıyan kişilerce korunur; sonra da üçgen biçiminde küçük yeşil bayraklar taşıyan insanlar gelir. Onları da ellerinde salladıkları buhurdanlıklarla gelen kişilerle matem hutbesini okuyacak olan hoca izler ve onlara üstlerini başlarını toz ve samanın kaplamış topluluk izler. Sonunda Kasım'ın nişanlısının cenazesinin bulunduğu varsayılan araba ile birlikte matem anıtı gelir. Düğün hediyeleriyle tepsiler; savaş için donatılmış develer ve filler görünür. Matem yürüyüşü boyunca ardı arkası gelmeyen mermi atılır. İzleyici kalabalığının içinden zaman zaman "Hüseyin! Hüseyin!" diye bağıranların acılı sesleri yankılanır. Toprağa verme merasiminin yapılacağı yere gelinince, meyveler, çiçekler yerleştirilir, ıtırlar dökülür, birçok değerli hediyeyle birlikte cenazenin temsili benzeri hazırlanmış mezara indirilir.

Muharrem günleri dolayısıyla İran ve Hindistan'da her akşam gerçekleştirilen tiyatro oyunları da oldukça ilginçtir. Dram sanatı İran'da oldukça eskidir ve memleketin Büyük İskender tarafından fethinden önce de varolduğu düşünülmektedir.

Tiyatro oyunlarının içeriğini, "Farce"lerini* ve "tazi-ye"lerini bir diğer ifadeyle Muhammed'in torunlarının tarihlerini içeren ve bazen Yunan dramlarını ve Hıristiyan dünyasının Ortaçağlarda "Misitire"lerini, dini konuları işleyen tiyatro oyunlarını andıran dramları içerir. Safavi-

*Bir bölümlük küçük ve eğlenceli kaba komedi. ç.n.

ler döneminde olgunlaşma dönemini yaşamış olan ve bu oyuncuların kutsal kişilerin rollerini üstlenmelerini, imamlara saygının korunmasına karşıt gören, sık dokuyup ince eleyen püritan mollaların karşı olmasına rağmen bu dramlar İran toplumunun her sınıfında yaygın kabul görmektedir.

Bu oyunları halk ücret ödemeksizin izler; şairin, oyuncuların vs. giderleri varlıklı bir kişi tarafından karşılanır, kalacakları yer sağlanır ve çok iyi bir şekilde ağırlanırlar. Zira İranlılara göre halk için tiyatro yapmak hayırlı bir iştir ve halka ibret ve ders verdiği için sevap kazanılır. İnsanların inancını güçlendiren bu göreve bazen düşkün düşünceler, başkaca hesaplar da karışır; toplumun ileri gelenleri bununla halk üzerindeki dini nüfuzlarını artırır, paralarını, mücevherlerini, değerli kumaşlarını ve değerli eşyalarını vs. ortaya çıkarır ve böylece övünme ihtiyaçlarını tatmin etme olanağı bulur. Sahne dekoru milyonluk değerdedir; öyle ki, Paris'in "Grand Operet"in görkeminin hiçbir değeri kalmaz.

Tiyatrolar her zaman açık alanlarda, kervansaray, cami ya da varlıklı birinin malikânesinin yakınında, izleyicilerin çok büyük bezlerle güneşten veya yağmurdan korunduğu geniş bir alanda yapılır. Tiyatro sahnesinin çevresindeki evlerin balkon ve pencere çıkmaları şehrin ileri gelenleri için ayrılır. Kadınlar alanda kendilerine ayrılmış olan bir yerde beraberlerinde getirdikleri taburelere oturur; erkekler ise İranlılara özgü tarzda, dizleri üstüne çökmüş şekilde otururlar. İzleyicilere, oyun süresince, sürekli olarak serinletici içecekler sunulur.

Açılış, dua okuyan yarım düzine çocukla birlikte ortaya çıkan "ruzi hevan", bir diğer ifadeyle açılış konuşmasını yapacak kişiyle başlar. Ruzi hevan, çoğunlukla olduğu gibi imam soyundan ise, yeşil renkte sarık sarar ve kuşak bağlar*, değilse, beyaz sarık sarar ve herhangi bir molla gibi giyinir. Açılış konuşmasını yapacak kişi sahneye çıkar ve bir sandalyeye oturur, kısa sürecek bir suskunluktan sonra ah çeker, gözlerinden yaşlar akarak konuşmaya başlar: "Ey Kardeşlerim! Ey Kız kardeşlerim! Can kulağıyla dinleyiniz, acı duyun ve sıcak gözyaşları dökün! Unutmayın ki peygamber ailesinin felaketini hatırlamak ve düşünmek bize cennet yolunun kapısını açacaktır. Bilin ki kutsal anlatılara göre, bir gün sevgili oğlu imam Hüseyin'in saçını tararken, tarakta saçının bir telinin kopmuş olduğunu görünce Fatma acı gözyaşları döktü. Ah kardeşlerim durum ne kadar önemsiz görünürse görünsün söylediklerime kulağınızı, kalbinizi verin; bir tek saç teli. Kadınların en iffetlisi Fatimet-ül Zehra, bunu...", konuşmacı burada ağlamaya başlamıştır, "tarağın dişinde kalmış olduğunu görerek acı gözyaşları döktü. Yazık! Felaketlerin felaketi! Saçlarınızı yolun, göğsünüzü dövün! Sesim kesiliyor, ızdırap beni öldürüyor...". Konuşmacı bu kez acıyla sarığını yere fırlatır ve gömleğini yukarıdan aşağı yırtar, sonra da sakalını çekip yolmaya başlar, izleyiciler de onu taklid ederler; hıçkırıklar giderek öfkeye dönüşür ve korkunç feryatlarla son bulur. "... tek bir saç teli! Cennet mezarı üstünde Fatma sevgili oğlunun aynı başının kesilmiş olduğunu gördüğünde acı ve ızdırabının nasıl ol-

**Yeşil bütün doğuda Ali soyunun rengidir. AC.*

duğunu düşünün..." burada topluluğun acı feryatları nedeniyle konuşmacının sesi duyulmaz olur. "Cemaatim! İşte böyle olmalı; gözyaşı dökmek, evet, yerindedir; Allah ödüllendirsin. İmam Hüseyin'in başını imansızların bir mızrağına takılı gördüğü zaman, peygamberin saygın kadınının hissettiği acı ve ızdırabı düşünerek kalbinizi, biraz şeker suyun içinde nasıl erirse, bırakın gözyaşları içinde öylesine erisin, aksın!"

Bu açılış konuşması bazen bir saat kadar sürer; davranışları günden güne konuşmaya daha uygun hale gelir. Sesi, mimikleri, hareketleri giderek konuşmasından daha anlaşılır olmaya başlar. İzleyiciler genellikle bütün içtenlikleriyle acı duydukları kadar öfkeleri de kabarır ve hakaretler yağdırırlar.

Açılış konuşmasının bitimiyle verilen kısa bir aradan sonra piyes başlar. Bu dramada karmaşık entrikalar aranmamalıdır. "Taziye" herkesçe bilinen hikâyeden ayrılmaz ve doğrudan doğruya, kutsal kişilerin uğradıkları felaketle ilgili olarak izleyicilerin acıma duygularını harekete geçirme, bunları yapanlara karşı kinlerini uyandırma amacına yönelir. Bununla birlikte inanılması güç bir etkisi olur; bir Şiinin yüreğini kavrar ve her şeyin üzerinde olan kutsal duyguları harekete geçirir. O konuyu bilmektedir ve yeni şeylerin yaratılmasına gereksinim duymaz; yüz kez izleyebilir, yeter ki şiir iyi olsun. Şiilerin, "taziye"yi büyük bir dikkat ve heyecanla dinledikleriyle ilgili bir fikir edinebilmek oldukça güçtür. Gerçekte "taziye" de bazen, dram sanatı üstadının tekrarla yazmaktan sıkılmayacağı kadar güzel sahneler vardır ve bizce, özellikle dini düşün-

cenin ifadesi olarak değerlendirilebilir. Sanat değeri açısından bakıldığında ise, Hıristiyanların manastır tipi zevklerini yaralar, çünkü, oldukça çıplak ve hiç işlenmemiş olarak gösterir ve dolayısıyla da Fransız Romantizminin ürünlerini ortaya koyar. Ancak Şiiler buna başka açıdan bakmaktadır; inançlarının, neredeyse, "senayı samedani"si (Apotheose)* olan bu dram, onu diğer piyeslerden daha çok etkiler ve coşturur.

Tiyatro, yazın en sıcak döneminde oynanır; Hüseyin şehit düşmüştür, ailesi tutsak alınır ve Yezid'in askerleri tarafından getirilirler, topluluk at ve deve üstünde sahneye girer ve tutsaklar kötü sonlarını şarkıyla dile getirirler, cellatları amansızdır.

Dram, komutan İbn Saad, ikinci komutan ve Hüseyini şehit eden Şemr, Hüseyin'in çocuk yaştaki oğlu Zeynel Abidin ve küçük kızı Sakine ile Hüseyin'in kız kardeşi Zeynep arasında, güneş altında susuzluktan adım adım ölüme gidişin diyaloğuyla sürer. Zeynep Şemr'den peygamberin torunları için merhamet dilerse de isteği, acımasızca geri çevrilir. Bu arada gelen bir haberci tutsakları kurtarmak için Hüseyin'in askerlerinin yakın çevrede konakladıklarını İbn Saad'a bildirir. İbn Saad, Şemr'e düşüncesini sorar, o da, yakında bir Hıristiyan manastırı bulunduğunu geceyi orada güvende geçirebileceklerini söyler. Bunun üzerine manastıra gidilir. Manastır rahibine Hüseyin'in kesik başı emanet edilirken rahip kesik başın kime ait olduğunu sorduğunda Hüseyin'in kesik başı ya-

*Dini liderlerin ölümden sonra yüceltilmeleri, ululanmaları; bir gösterinin final sahnesi.

nıt verir ve: "Sanma ki Allah, zalimlerin yaptıklarından habersizdir" anlamına gelen ayeti okur*, rahibin şaşkınlığını belirtmesi üzerine Hüseyin'in kesik başını, zalimler, kalbi inançtan dönmüş olanların bir gün yenileceklerini göreceklerdir, der** manastır rahiplerinin buna ilişkin şaşkınlıklarını ve Hüseyin'in kutsallığını dile getiren uzun diyaloğuyla devam eder ve Hüseyin'in hikmetiyle başrahibin kelimeyi şahadeti getirerek Müslüman oluşuyla son bulur.

Bir Şii için bu bir şiir değil, bir tarihtir. Hayal ürünü, kurgu değil, gerçeğin kendisidir. Gördüğü, duyduğu şeyler yaşanmış olanı yansıtmaktadır. Hiçbir katkı yoktur. "Duygu yanılsaması" onun için mükemmeldir. Kendisini bir tiyatro dramını izleyen bir seyirci olarak düşünmez. On iki yüzyıl önce yaşanmış bir olayın gözlerinin önünde yaşandığını düşünür. Bu nedenle de Şemir rolü gibi kötü rolleri üstlenen oyuncular tehlikelerle karşı karşıyadır. Tahran'da on iki yıl yaşayarak bu tiyatroyla ilgili araştırma yapmış ve Avrupa'ya önemli bir kolleksiyonla dönmüş olan Chodzko, İmam Hüseyin'in başını kesmek için eğildiğinde, izleyiciler tarafından atılan bir taşla sol gözünü yitirmiş bir aktörü tanıdığını yazmaktadır. Morier de, Tahran'da yaşadığı dönemde Hüseyin'in öldürüldüğü an Yezid ve askerlerinin başına izleyicilerince taş yağmuruna tutulduklarını, bu nedenle Yezid ve askerleri rolünü üstlenecek kimse bulunamadığını, sonunda Rus tutsakların bu rolde oynatıldıklarını, onların da felaketin yaşandığı fi-

*sure: 14, ayet 43. AC.
**sure: 26, ayet: 228 AC.

nal sahnesinin hemen sonrasında oradan uzaklaştırıldıklarını anlatır.

Muharrem matemi süresince bağnazlığın vahşeti hüküm sürer; geceleri sokaklar, üst tarafı çıplak sopalarını havada sallayan ve traşlı başlarından kan ve ter akan ve çılgın bir halde "Ya Hasan! Ya Hüseyin! Şehitlerin şahları!", diye feryad eden insanlarla dolar. Şiilerle Sünnilerin bir arada yaşadıkları Hindistan'da Şiiler Sünnileri kutsal liderlerinin katilleri olarak görür ve bunun öfkesiyle çılgınca onlara saldırırlar. Muharrem ayini döneminde Şiilerin genelde mümin olmayanlara özelde Hıristiyanlara duydukları düşmanlığı alevlendirir ve İngilizlere karşı kolaylıkla bir ayaklanmaya dönüşebilir.

Şiilerin Sünnilere karşı duydukları bu söndürülemeyen kin ve düşmanlık şaşırtıcıdır. Her ikisinin temel dini konularda herhangi bir çelişkisi bulunmamakla birlikte, önemsiz konularda ve VII. yüzyıl tarihine bakışta birbirlerinden ayrılırlar. Artık günümüzde, bundan on iki yüzyıl önce Muhammed'in torunları Hasan ve Hüseyin'in yerine Abu Bekr, Ömer ve Osman'ın halife olmalarının ne önemi kalmıştır? O dönem çok geride kalmış ve o günden bu yana dünya çok değişmiştir. Dahası, imamların bu ölçüsüz yüceltilmesi ne kadar gariptir? Bireyin farklı bakış açısından ortaya çıkan ayrılıklar her yerde vardır. İster inanmış ister vicdanında reddetmiş olsun, görüş açısı İslamiyetten ne denli uzaklışmış olursa olsun gene de bir İranlı imamlardan en basit bir şekilde söz edilmesini istemez. Kont de Gobineau'a "Bizim memleketimizde, her şey ve herkes, çekinmesiz yerilebilir; tek sınırlama, imam-

larla konuşulan kişinin hanımının bunun dışında tutulmasıdır. Bu iki konuda, dikkat edilmezse, tehlikeli düşmanlıklar edinilebilir", demişlerdir. Bundan da anlaşılıyor ki bu bütünüyle milli bir duyarlılık konusudur. Bununla birlikte Hasan ve Hüseyin için yapılan putperestçe ayinlerin oldukça şaşırtıcı olduğunu söylemeliyim. Hasan rahatına düşkün bir kişiydi ve halifelik hakkını olağan üstü yüksek bir meblağ karşılığında Muaviye'ye satmış olmaktan çok sevinçliydi. Sonra da, çoğunlukla çok kalabalık olan Medine'deki sarayına çekildi ve mutlu bir yaşam sürdürdü; rahat yatağında hayata gözlerini yumdu. Muaviye tarafından zehirlenmiş olduğuna ilişkin İranlıların görüşüyse, Emevileri kötülemeye yönelik gerçek dışı bir suçlamadır.* Hüseyin'e gelince, tarafsız tarih onda, yeminini bozmuş, devleti yıkmakla suçlanmasına yol açmış hırslı bir adamdan başka bir şey görmez. Bununla birlikte Şiilerin taassubu, her koşulda, Alevilerin değil, İranlıların tarihiyle açıklanabilir. Alevilerin davası, esaret altına düşmüş İran'ın davası oldu. Ve bu ailenin felaketinde İranlılar kendi atalarının felaketini gördüler. Arap hâkimiyetine karşı tepki ve düşmanlıklarının güdüsüyle İranlılar, baskı ve sindirmeye uğrayan Alevilerin tarafında saf tuttular. Bu öfke, birçok yüzyılı kapsayan zaman ve siyasi değişimelere rağmen sürekli olarak arttı. Günümüzde hâlâ, Arap ırkı, İran sahnesinden çoktan çekilmiş olmasına karşın, aralarındaki düşmanlık ilk gün olduğu kadar canlıdır. Aynı düşmanlık, Arapların izini süren, onları izleyen ve onların mirasçısı olan diğer bütün milletlere karşı da duyuldu. İs-

*Weil'in Geschichte der Chalifen adlı kitabı cilt:1, s: 267-269

lam dünyasının iki büyük mezhebi arasındaki uçurum aşılamaz ve doldurulamaz. Bir Şiinin gözünde Müslüman olmayan biri, bir Sünniden daha az nefrete layık kişidir ve aynı şekilde bir Sünni için bir Şii, en çok nefret edilecek kişidir. Ne var ki bazı gezginlerin düşüncesine göre, bağnazlıkları bakımından hiçbiri bir diğerini yerecek durumda değildir. Fraser de böyle düşünenlerden. Ona göre, Türkler daha açık yüreklidir ve daha serttir. İranlılarsa daha çok, kurnazdırlar. Fraser: "Biri aslandır ve avının üzerine atılır ve bir vuruşta öldürür; diğeri bir kaplan ya da bir yılan gibi, avına fark edilmeden yaklaşır ve dikkatsiz olduğu bir anda yakalar", demektedir. Sanırım bunun doğruluğunu tartmak oldukça zor. Ancak kesin olan, bu değerlendirmenin Fraser'in bir gezgin olarak bulunduğu İran'ın belirli bir yerinde tanıdığı az sayıdaki kişilerin düşünceleri üzerinde oluşturduğu şahsi görüşleri olduğudur; "Açık görüşlü bir inanmayanın" hiçbir zaman ziyaret etmeyeceği Meşhed'teki gözlemleri üzerine görüşlerini inşa ettiği anlaşılıyor. Oysa çoğu gezgine göre dini konularda İranlılar Sünnilerden daha özgürlükçüdürler. Kuşkusuz bu genellemenin dışında tutulacak durumlar da vardır. Öncelikle Ömer'e karşı beslenen kin, geneldir ve giderilmesi olanaksızdır. Malcolm: "Bir gün, ılımlı bir İranlıya Ömer'den söz ediyor, halifelerin en büyüğü olarak onu övüyordum, itiraz etmedi ve bana: 'Söylediklerinin hepsi doğru, ancak sonuçta, bir Sünniden başka bir şey değildi' demekle yetindi. Ayrıca bağnazlık İran'ın güneyinde, kuzeyinde olduğundan daha katıdır. Güneyde ruhban sınıftan olmayan bazı kimseler Hıristiyanları hâlâ pis

bir topluluk olarak görmekteler. Bir Hıristiyana değdiklerinde, temizlenmek için yıkanır ve elbiselerini yıkarlar", derken, buna karşın Ker-Porter: "Kuzeyde bu türden batıl inançlar bulunmaz ve sizinle aynı kaptan yemek yemeyecek bir İranlı hemen hiç yoktur". Üst düzey hocalarla sıradan hocaların görüşlerinin de farklılık gösterdiği düşünülmektedir. Hocaların ileri gelenleri genelde, kendi inançlarının tehlikeye düşmesi söz konusu olmadıkça, inanç özgürlüğüne karşı değillerdir. Cahil oldukları kadar kimseyi beğenmezlik içinde olan diğer hocalarsa, İranlıların, diğer dinlerden olan yabancılara gösterdikleri konukseverlikten rahatsız olur, utanırlar. Sıradan insanlara gelince, köylüler son derece batıl inançlıdırlar; özellikle de birkaç vilayetin köylüleri dini görevleri ve ibadeti sıkı sıkıya yerine getirmekle olağanüstü güç edinebileceklerine inanırlar; şehirli halksa daha aydındır ve birçok gezginci-nin görüşüne göre, şehirliler, daha çok görünüşte Müslümandırlar. İranlıların o denli keyifle dinledikleri "Fars"lar bile onların kutsal şeylere çok da fazla saygı göstermediklerini açıklar. İran tiyatrosunun "Karagöz'ü" olan "Keleş Pehlivan"* bir riyakârdır, bir Tartufe'dir** Kahramanı olduğu bir piyeste bir hocanın yanına gider ve dinine çok

**Keleş: saçsız, kel demektir. Ve bu kel oluşu Polichinelle'nin kanburu gibi ayırt edici özelliktir. Farce'nin incelenmesinde Alexandre Chodzko'nun 1844'te yayınlanan la Revue independante'de yer alan Le Theatre en Perse adlı eser kaynak alınmıştır.*

***Le Tartufe Moliere'in beş bölümden oluşan manzum komedisidir ve 1667 Fransız tiyatrosunun şaheseridir. Tartuf piyesin kahramanıdır; saygın bir kişilik görünüşü altında karakter çözülmesinin, bir diğer deyimle riyakârlığın ebedi örneklemesi olacaktır. Bu komedinin "biz, kaçakçılığın, hırsızlığın düşmanı olan bir hükümdarın yönetimi altında yaşıyoruz" anlamına gelen "Nous vivons sous un prince ennemi de la fraude" mısrası en ünlüleri olmakla birlikte birçok mısrası günlük yaşamın vazgeçilmez deyişleri olmuştur. AC.*

bağlı, inanmış bir kişi görüntüsü altında büyük bir içtenlikle dualar okur, iç çekerek Kuran'dan ayetler okur; hoca böyle bir Müslümanın yanında düzgün davranma gereği duyar. Birlikte "evrad"* okur ve dualar ederler. Keleş Pehlivan dini geleneklerden söz eder; İslam dininin ileri gelenlerini, hadisleri bilmektedir; tarihi dini olaylar anlatırken de hocaların gelirlerinin yüksek olması gereğini içeren anlatılara çokça yer verir. Hoca şaşkınlık içindedir ve konuğuna derin bir saygı içindedir. Ne var ki buluşma bununla sona ermez; İran'da herkes az çok şairdir ve Keleş, inanmış Müslümanların yararlanacakları lezzetli yiyecekleri, gökten sunulan içecekleri, dilber hurileriyle cennet zevklerini dile getirir. Hoca konuğundan büyülenmiştir ve her ikisi de cennetin hazlarınının hülyasına dalarlar, tespih ve Kuran'ı ellerinden düşürürler, kirletirler, içki içer, mest olur ve yere düşerler. Oyun, insanın kendine, Avrupa'da rahiplere karşı böylesi sert bir hicvi, yergiyi, hükümetin resmi dinine bu denli alaycı, yıpratıcı saldırılara sessiz kalınacak bir sahne var mıdır diye soracağı türdendir**. Ancak İran'da bu alanda çok geniş bir özgürlük vardır; toplumun üst katmanları dini görevlerini yerine getirmekle birlikte dinleriyle ilgili, gezginleri şaşırtan bir serbestlikle akıl yürütür. Muhammed dininin ileri gelenlerini öven birkaç hocanın bulunduğu bir toplulukta üst düzey memulardan bir İranlının, o an orada bulunan Al-

Okunması yaygınlaşmış belirli dualar. F.Devellioğlu. Osmanlıca-Türkçe sözlük.

***[Tabarin'in orta oyunlarının bu özgürlük içinde olabileceğinden kuşkuluyum; Rebelais'in en sert bölümleri bunun yanında gül suyu gibi kalır. De Gobineau, Trois ans en Asie, s: 236. (Tabarin XVII. yüzyılın başlangıcında Paris'te yaşamış bir komedyen, bir Abdulrezzaktır. AC.)]*

bay Malcolm'un anlatımıyla, "Bunların hepsi çok güzel ve asılsız anlatılara inanan ahmaklar için iyidir; ben çok seyahat ettim, okudum ve Müslümandan bir köpeğe, Yahudiden bir meleğe rastladığım olmuştur", demiş sözleri topulukça onay görmüştür.

İranlıların mezhebi konularda özgürlük anlayışlarının sınırlılığından, bağnaz oluşlarından en çok söz eden Fraser bile, yapmış olduğu bu genellemeye birçok istisna bulunduğunu teslim eder. Fraser: "Gerçekte İran toplumunun farklı sınıfları arasında bir fikri içtihat ve ilhad hâkimdir. Asiller, tüccarlar ve çok seyahat edenler arasında bunun birçok örneğiyle karşılaştım. Ünlü birçok hocayla tanıştım; bunlara, dinin özgürlükçüleri gözüyle bakılıyordu. Güvenleri kazanıldığında, ibadete bağlı olmadıklarını söylemekten kaçınmıyorlardı. Özgürlükçüler, biçimsel inançtan, zorunlu görevlerden ayrılmayı hoş görenler çoğunlukla 'Sofilik', tasavvuf sahipleri ya da derviş olarak adlandırılırlar ve bu tür dindarlar son zamanlarda artmakla kalmayıp, inananların yakındıkları kuşkuculuğun başarı kazanmasına yardımcı olmuştur. Sanırım bütün kuşkucuları "sofi" olarak adlandırmak haksızlık olur. İçlerinden kimileri, dinlerinin akla uygun olmadığını gördükleri kimi yanlarına bağlılıklarını sürdürmekle beraber, benimsemedikleri yanlarını terk ve reddetmişlerdir. Kimileri Allah'ın birliğinden başka her şeyi, kimileri ahireti de yadsıyacak kadar ileri gider. Böylesi birçok mezhep ve tarikat bulunmaktadır. Ancak Sofilik bütün bunlardan farklı bir şeye sahiptir ve bu anlamda sofi, soğukkanlılıkla akıl yürütme ve hesap yapan bir felsefeci ol-

madığı gibi, gerçek Müslümanlardan daha çok coşkulu ve bağnazlık özelliği gösterir. Fakat ona yaşam veren bambaşka bir şeydir", demektedir.

Fraser'in bu sözleri beni, zamanımızın İran mutasavvıflarından söz etmek zorunda bırakıyor. İslamiyet'e biçimsel bağlılıkları olanların, İşrakiler, Pantheistlikleriyle dine; üstelikte akıl yürütme yoluyla, felsefecilerin hiçbir zaman yapamayacağı düzeyde hissedilir bir darbe vurdukları, yadsınması olanaksız bir gerçektir. İran din adamlarının, bu nedenle sofilere savaş açmaları yadırganmamalıdır. Bu anlamda XVII. yüzyılın ikinci yarısında korkularının şiddetlendiği bir dönemde, samimi bir inanmış olarak tanınsa da gerçekte öyle olmadığı gibi, başkalarına karşı öyle görünme kaygısı taşımayan ve özgürlükleri sınırlamayan, 1777'de hükümdar olan Kerim Han döneminde, Mir Masum Ali Şah adında bir sofi, Hindistan'dan Şiraz'a geldi ve kısa sürede 30 bin yandaş oluşturmayı başardı. Telaşa düşen din bilginleri, ılımlı hükümdarlarını bu yabancıyı kovmaya ikna ettiler. Ancak bu girişim üstadın ününü artırmaktan başka bir işe yaramadı. Daha sonraki iktidar döneminde 1872'de baskıcı bir rejim hüküm sürdüğünde sofilerin kimi ileri gelenleriyle sofi olmayan bazı kimselerin burun ve kulakları kesildi; celladlığı yapacak askerler, müminleri, inançsızlardan ayırt edememişlerdi. Bir hoca tarafından kışkırtılan kimi bağnazlar, sevilen bir sofi üstadı öldürdüler. Önlemler sonuç vermediğinden 1797'de sofiler İran'dan sürüldü. Malcolm'a göre XIX. yüzyılın başında sürülenlerin sayısının 200-300 bine ulaşmış olabileceği ancak doğru rakamı tah-

min etmenin mümkün olmadığını; bugünkü nüfuslarının bundan fazla olduğunu düşünmek için birçok nedenin bulunduğunu söyler. Sofiler kendi içlerinde yirmi kadar tarikata ayrılırlar ki bunların her biri kendi adıyla anılır. Bu tarikatlardan bazılarını ahlaksızlıkla suçlarlar; tasavvuf (mistisizm) ile şehvetin (sensualite) yakın akrabalığı düşünülürse yapılan bu suçlamaya şaşmamak gerekir. Bu tarikatın, kadınlarının ve mallarının ortaklığını savunduğu; bir diğer tarikatınsa, diğerlerinin ahlaksızlık olarak nitelediği şeyleri ahlaka yeğledikleri söylenir. Bir başka tarikat, yaşanan zamanın zevklerinden yararlanmanın en büyük nimet olduğu düşüncesindedir ve kıyamete inanmaz. Bir diğeri, bedensel aşkı, tanrısal aşka ulaşmak için geçilmesi gereken bir köprü olarak görür. Sofilerin düşmanlarının, bir diğer deyimle hocaların öne sürdüğü bu savların doğruluğunu bilmek gerçekte olanaksızdır. Ancak İran'da sofi anlayışların İslamiyet'e sızdığı, iyiden iyiye kemirdiği kesindir. Bununla birlikte, günümüzde sofi olarak adlandırılanların hepsinin, şimdi de geçen konuda ele aldığımız o mutasavvıf "pantheist"lerin, İşrakiler oldukları sonucunu çıkarmamalı. Bu yalnızca sofilerin küçük bir azınlığı için geçerlidir. Az önce sözünü ettiğimiz Fraser'in açıklamalarından, sofi sözcüğünün "özgürlükçü" sözcüğüyle eş anlamlı olduğu sonucu çıkarılabilmiştir ve De Gobineau buna tanıklık etmekte: "Şehirliler arasında, bizim burjuvazi dediğimiz sınıf bireylerinin, bir diğer deyimle devlet memurlarının, tüccarların, başlıca meslek sahiplerinin hepsi sofi sayılabilir. Ancak bunlar, sofiliği peygamberle alay etme düşüncesi olarak görüyorlardı. Al-

lah'ın birliği ve yüceltilmesi konusunu ise savsaklarlar. Sofi kavramından "bizim bir kişi ile ilgili olarak felsefi düşünce sahibidir" dediğimizde anlaşılan şeyi anlamalıyız; bununla da söz konusu kişinin hiçbir dini inancı olmadığı ifade edilir. İslamiyet'in bazı anlayışlarını benimseyen sofiler de vardır. Onlar için Muhammed üstün insandır; ola ki Cebrail'le birkaç kez görüşmüştür de ancak bazı görüşmelerinde Cebrail'in sözlerini doğru anlamamıştır ve bu nedenle kitabı bazı düzenlemelerle kabul edilebilir", denildiğini belirtmektedir. Sofiler asla materyalist, maddeci değillerdir; doğaüstü şeylere, iyilik ve kötülük cinlerine, fal ve cadılığa inanırlar. De Gobineau: "Derin inanç sahibi kimseler gördüm; hepsinin üstü muskalarla doluydu", demektedir. İranlıların şair ruhlu ve sanata düşkün oldukları gerçeğini söylemek gerekir ki bu durum zamanımızın en tuhaf dinlerinden birinin onların yanında kolaylıkla benimsenmesi olgusunu açıklayabilecek bir özelliktir.

Kendilerini tanımladıkları kavramla "ehl-i hak" inancından bahsetmek istiyorum. Bunlara Araplar ve Türkler "Nusayri", İranlılar ise "Ali Tanrılılar" demektedirler. Bu inanç İslamiyet'e yabancı olmakla kalmaz aynı zamanda ona karşıttır. "Ehl-i hak", aslında görünüşte Müslümandırlar; camiye olabildiğince az giderler, zorunlu olmadıkça kesinlikle namaz kılmazlar. Muhammed'i doğrudan doğruya bir aldatıcı, Hıristiyanları ise bir yanılgı sonucu yarı dindaşları olarak görürler. İnançlarının temel konularında, gerçekte eski mezheplerden İsmaili ve Sofilere yakındırlar. De Gobineau'nun vardığı sonuca uygun ola-

rak, bunların sistemleri öylesine İslamiyet karşıtıdır ki İslam tarihi içinde onlara yer vermek bile uygun olmaz. Bu yazardan sonra, yalnızca şunu göz önüne sereceğiz ki İran halkının yüzde kırkı bu mezhebi benimsemiştir. Genellikle De Gobineau, üç yıl boyunca, elçilik sekreteri olarak bulunduğu ülke İran'ın Müslümanlığını, bildiğim bütün gezginler içinde en çok kötü gösterenidir. Yaptığı değerlendirmede: "İran'ın Müslüman ruhban sınıfının büyük çoğunluğu, toplumda kendilerine karşı uyandırdıkları öfke ve aşağılamayı hak etmektedirler. Gördüğüm kadarıyla, saygıyı hak etmelerinin de hiçbir yeri yok. Esin bir gerçekliktir ki dillerinden din ve iman sözcüklerini eksik etmeyen yirmi İranlıdan ancak biri söylediklerine inanmaktadır", demektedir. İngiltere'nin İran'a son açtığı savaş sırasında geçen bir olayı anlatırken: "Tahran hükümeti İran'ın bütün camilerinden kutsal savaş (cihat) ilan edilmesini emretti. Bu kararın önemli bir özelliği, bu düşüncenin bir Müslümandan değil, Şeyh Şamil ve Abdulkadir gibilerini hatırında tutmuş bir Ermeni katolik tarafından ortaya atılmış olmasıdır. Bin bir zorlukla buna karar verilebildi. Birçok devlet adamı, halkın ayak takımını ayaklandırmayı uygunsuz ve oldukça tehlikeli buluyordu. Kimileri böyle bir aracın kullanılmasını barbarca, diğerleri gülünç buluyordu. Aydınlar, halkın dini kaygılarla savaşa istek duyacağına inanmıyor, alınan önlemi yararsız görerek yeriyorlardı. Bunlara rağmen karar kesinleşti ama tüccarlar: 'Kutsal savaş mı ilan edilecek, neden? İngilizlerin buraya gelmesini engellemek için mi? Neden gelmesinler? Bunda bizim ne yararımız var? İngilizlerin paraları

var, para harcarlar, peşin para verirler, bunun nesi kötü? İngilizleri istemeyenler gitsin savaşsın ama bizi rahat bıraksınlar', demekten geri kalmıyorlardı. En büyük kaygı, halkın sıradan insanlarının silahlandığını ve silahlı olarak şehrin sokaklarında dolaştıklarını görmekti. Her yerde cinayetlerin işleneceğini düşünüyorlardı ama dini bir düşünüş hiç kimsede yoktu.

Devletin güvendiği sıradan insanlara gelince, alınan karara bütünüyle ilgisiz kaldılar. Övünmelerini gerektirecek bir kavrayışla heyecanlı, coşkulu görünmeleri halinde hemen savaşa sürüleceklerini, hiçbir şekilde yağma yapmaya kendilerine izin verilmeyeceğini biliyorlardı ve bu nedenle savaşa kesinkes tarafsız kaldılar". De Gobineau, belirlenmiş bir günde Şah Camisinde toplanan halka devlet adamlarının gerekli ilgiyi gösterip söylenen saatte gelmediklerini, bunun üzerine toplananların hoşnutsuzluğunu gidermek üzere bir hocanın namazın yararları ve namazla dünya ve ahiret zenginliklerine ulaşılabileceğini anlattığını, bununsa toplananların alaylarıyla karşılandığını anlatır.

İran'la ilgili yazanların sonuncularından biri olan ve 1855-1858 yıllarında İran'da yaşamış olan De Gobineau'ın bu anlattıkları doğruysa İran'da İslamiyet henüz gömülmemişse de öldüğü söylenebilir. Tekrar belirtmeliyim ki, İranlıların ilgisizliğini, onun gibi bu denli güçlü renklerle resmini yapabilmiş kimse olmadı. Olabilir ki anlattıkarı abartılıdır; ama ben bunun için bir neden görmüyorum. Bir olasılık değerlendirmelerinde köylülerden çok, şehir halkını temel almıştır. Zira halkın bu iki kesimi arasında, sözgelimi Fransa'da olan o büyük farkın orada da

varlığı görülüyor. Gene de söylediklerinin yarısının bile doğru olduğunu kabul edersek -bu kadarını diğer yazarlar da kabul etmektedir-, varılacak sonuç İran'da İslamiyet'in durumunun hiç de iyi olmadığıdır.

Büyük Türkiye imparatorluğu, değişik milliyetlerden oluşan halkıyla birlikte şimdiki durumda Sünniliğin başlıca merkezidir. Önce de söylediğimiz gibi sultan, halifelerin ardılı olması dolayısıyla İslam dininin temsilcisidir, müminlerin emiridir. Başka hiçbir ülkede Türkiye'de olduğu kadar ayinlerin görkemi ve parıltısı görülmez. Bütün vilayetlerde sayısız cami vardır; yalnız 74.464 nüfusu olan Şam beldesinde 300'den fazla cami bulunmaktadır. Suriye'nin camileri en gösterişli camilerdir; Kudüs'te bulunan Ömer Camii, Mekke'nin "Mescid-il Haram" caminden sonra en kutsal olanıdır ve Müslüman olmayanlar bu iki "harem"e, bu en kutsal iki yere giremez. Diğer camiler için ise durum böyle olmamakla birlikte, gene de bir Hıristiyan veya bir Musevi'nin camiye girmesine hoş bakılmaz*. Yasalar bunu yasaklamaz ve hükümet izniyle camiler ziyaret edilebilir. Bu yolla da Hıristiyanlar İstanbul Ayasofya Camisini ziyaret edebilirler. Kahire'de, evinde kalınan kişinin söylediklerine uygun davranılırsa her Avrupalı her istediği camiyi ziyaret edebilir. Ancak Mekke'nin kutsal evine bir Müslüman vali Müslüman olmayan birinin ayak basmasına izin vermeyeceği gibi, Kudüs Camisine girilmesine de izin verilmez. Bu, büyük bir küfür olarak görülür; böyle bir izin verilmesini halk uy-

**Kahire'de öyle camiler vardı ki önünden ne Hıristiyan ne de Musevi geçebilirdi. Ancak Fransa'nın Mısır seferinden sonra durum değişti.*

gun görmez ve Müslüman olmayan kişi cesaretinin kurbanı olur.

Kudüs Camii, zamanında Salomon tapınağının (Süleyman Camii) bulunduğu yerdedir. Ömer'in hükümdarlığı döneminde bütününün inşası yapılmamış, farklı dönemlerde yapılarak tamamlanmıştır ve her yapılan bölüm farklı mimaridedir. Bununla beraber uyumlu bir bütünlük gösterir. İki cami önemlidir: Kısaca Mekke'de bulunan Mescid-il Haram'dan görece yakın anlamına gelen El-Aksa denilen Mescid-ul Aksa ve kaya anlamına gelen ve Halife El Valid tarafından inşa ettirilen El-Sahra Camisidir ki adını ortasında bulunan ve kutsal sayılan kırmızımsı beyaz renkteki mermer taşından alır. Gerçekten de taş, bilinen insanlık tarihinden bu yana orada durmaktadır ve bütün peygamberlerin ve kralların burada namaz kılmaya geldikleri bilinir. İnanca göre her gün nöbet değişimiyle 70 bin melaike tarafından korunmaktadır. Muhammed, kadın başı ve boynuna sahip bir kısrak olan Bark (şimşek) ile ünlü gece seyahatinde "Miraç"ta buraya gelmiş, kendisine duydukları saygıdan diğer peygamberler ona yerlerini vermişlerdir; onlarla ve meleklerle namaz kılmıştır. Muhammed üzerine bastığında kaya, saygı ve ululamayla bal mumu gibi yumuşamıştır; peygamberin ayak izi taşta hâlâ bulunmaktadır. Bu izler görülemez çünkü yaldızlı madeni tellerden yapılmış bir kafesle örtülüdür. Özellikle açık bırakılmış bir aralıktan ona temas edilebilir. Oraya sürülen el kutsanmadan yararlanmak için yüz ve sakala sürülür. İsrailoğullarının "on emir"inin içinde bulunduğu sandığın

(Arche d'alliance) altında oyulmuş bir kemerin içinde bulunduğu da söylenir.

Tepelik üzerine inşa edilmiş olan cami özel bir öneme sahiptir. 52 penceresi vardır, iç duvarları beyaz renkte, kubbesi 16 sütun üzerine oturtulmuştur. Dış duvarın alt kısmı mermerle, üst kısmı beyaz, sarı, yeşile çalan mavi kiremitlerle kaplanmıştır. Bunların üzerinde, altın oyma yazıyla ayetler yazılmıştır. Değişik renkte kiremitlerle kaplanmış kubbenin yüksekliği 90 ayak olup çapı kırk ayaktır.

Doğu'nun en görkemli yapılarından biri olan Kudüs Camisinden sonra, en az onun kadar gösterişli olan Şam Camisi anılabilir. Her ne kadar bu cami Kudüs Camisi kadar kutsal olmasa da gene de kutsal karakter taşımaktadır. Zira, İslami inanışa göre İsa, hesap sormak üzere dünyaya ineceğinde bu caminin minarelerinden biri olan "İsa minaresi"ne inecek, daha sonra mabede girip Müslümanları, Hıristiyanları ve Yahudileri etrafına toplayacak ve herkes bir araya geldikten sonra Allah'ın büyük kitabından müminlerin adı okunacak; o zaman Hıristiyanlarla Yahudiler "kitab-ı hayat"ta, iyilik ile kötülük defterinde yalnız Müslümanların isimlerinin okunduğunu göreceklerdir.

Caminin bazı yerlerinde ve çevredeki harabelerde farklı üç dönemin üslubu açıkça görülür. Bina İslam ayinine uygun hale getirilmeden önce sırasıyla Mecusilere tapınak ve Hıristiyanlara kilise olmuştur. Yunan-Roma üslubunda olan bölümünün Roma hâkimiyeti döneminde yapıldığı sanılmaktadır. Aynı yerde, daha eski bir başka tapınağın bulunması olasılık dışı olmamakla birlikte, Selçuklular zamanı öncesine ait olması

beklenemez. Hıristiyan kilisesi bölümünün IV. yüzyılda olduğu görülür ve Saint Jean Baptiste'e armağan edilmiştir. Şam'ın Müslümanlarca fethedilmesinde tapınağın batı kesimi Hıristiyanların elinde kalırken, doğu kesimi anlaşma yoluyla boşaltıldı ve teslim edildi. Bu durum zamanla değişti. Hıristiyanlar Müslümanları rahatsız ediyor, aşağılıyor ve yüksek sesle Kuran okumaları ve dua etmelerine izin verilmiyordu ama onlarda bu yasaklamaya uymuyorlardı. Valid 705 yılında tahta çıkar çıkmaz tapınağın Hıristiyanlara ait yarısını, büyük bir arazi ve kendi taraflarında bulunan dört kiliseyi vermesi karşılığında boşaltmalarını önerdi. Halifenin önerisini geri çevirdiler. Valid'in isteği üzerine, yapılmış bırakışma metnine başvuruldu ve henüz Hıristiyanların kullanımında bulunan Saint Jean kilisesinden daha büyük olan, Saint Thomas kilisesinin Hıristiyanların elinde kaldığına ilişkin bir bilgi bulunmadığı görülünce Valid'in kiliseyi cami yapacağını söylemesi üzerine Hıristiyanlar Saint Thomas kilisesinin kendilerinde kalması kaydıyla Saint Jean kilisesinin yarısını boşaltmayı kabul ettiler.

Cami yeniden inşa edildi; her zaman yapıldığı gibi, İstanbul mimar ve sanatkârlarına başvuruldu, çünkü çölün çocukları mimariden bir şey anlamıyorlardı. Suriye ve İspanya'da mimarlar Rumlardan oluşuyordu. Para ve emek esirgenmedi. Vaild'in camiye beş milyon duka* dan da fazla harcadığı söylenir. Mermer ve koyu kırmızı renkli mermerleri Mısır'dan getirtildi. Suriye'nin diğer şehirle-

**Değeri on, on iki frank arasında değişen altın sikkedir.*

rinde yeşil mermer ve granitten sütun arandı. Duvarların yüksek kesimleri ve kubbenin iç duvarları hurmalıklar ve portakal bahçeleri içindeki Mekke, Medine ve Kudüs'ün resimlerinin yapıldığı mozayikler ve rengarenk taşlarla kaplandı. Caminin birçok ibadet odası elmas ve değerli taşlarla süslendi. Kemerlerin her yanında altından yapılmış asma dalları halkalarıyla donatılmıştı. Bütün tavana altınla işlenmiş oymalar ve som altından yapılmış altı yüz kandil yine altından zincirlerle tavana asılmıştı.

Bir Müslüman yazar: "Emevi Camisinin yapımı tamamlandığında, dünyada bundan daha güzel, daha zarif, daha zengin bir bina yoktu", demektedir. Bununla birlikte bütün bu görkemden bugün, mermer sütunlar dışında hemen hiçbir şey kalmamıştır. Cami iki yangında harab oldu. İlki, Fatımilerin yandaşı Şiilerle Sünniler arasında 1068 yılında ortaya çıkan bir anlaşmazlık sonucu çıkan çatışmada cami yakınındaki bir evin ateşe verilmesi sonucunda, alevlerin camiye sıçramasıyla yaşandı ve cami yeniden inşa edildi. İkinci kez, Timurlenk'in 1400 yılında Şam'ı ele geçirmesi sırasında yakıldı; çağdaşları caminin yakılmasının nedeni konusunda görüş ayrılığı içinde olmuştur. Kimilerine göre cami kaza sonucu yanmıştır; Şam'ın fethi sırasında Timurlenk'in tutsağı olan Schiltberger'e göre ise, Timurlenk adamlarıyla camiye girdiğinde imama, camide olanların güvenlik içinde kalacaklarını söylemiş; camiye Şam halkından 30 bin kadar kişi sığınmıştır; Timurlenk bunun üzerine cami duvarlarının dibine tepeler halinde yığdırdığı odunları ateşe vermiş içindekilerle birlikte camiyi yaktırmıştır. Eğer bu söylenti doğ-

ruysa Fransızların onu Tamerlan yerine Tanburlant* diye adlandırmaları yerindedir. Bir diğer anlatıya göre Timur'un ordusunda bulunan Horasan Şiileri, Sünnilere duydukları öfkeyle yakmışlardır. Daha sonra Mısır Sultanı tarafından yeniden inşa ettirildi. Şimdiki haliyle dört köşe bir yapıdır. Boyu 151, eni 100 metredir. Kubbesi güzel ve üç minarelidir. Minarelerinin bir tanesinin ilk yapımdan kalmış olduğu düşünülmektedir.

Türkiye'nin devlet hiyerarşisi tam olarak düzenlenmiştir. Sultan, dinin lideridir ancak maddi iktidarın gücünü Sadrazam'ın temsil etmesi gibi, ruhani iktidarı da başkentin müftüsü (fetva emini) ile Şeyh-ül- İslam tarafından temsil edilirler. Gerek bu ünvan gerek bu ünvanların sahiplerinin sahip oldukları en üst düzeydeki bu erk, II. Mehmed'in İstanbul'u fethiyle başlar. Şeyh-ül İslam hâkimlerin başkanıdır ancak, Sultan'ın emrini gerektirecek kadar önemli sorunlarla ilgilenir. Sadrazam'dan sonra devletin ikinci adamı konumundadır ve yeni bir Sultan tahta çıktığında kılıcını kuşandıran odur; bu, Avrupalılarda taç giyme töreniyle eş değerdedir. Sadrazam ve Şeyh-ül İslam, hayat boyu kaydıyla göreve atanırlarsa da onların makamları kadar değişiklik gören bir makam yoktur. Bu en üst düzeydeki iki memur her konuda bütünüyle uyum gösterirlerse makamlarında uzun süre kalırlar, aksi durumda makamlarını kaybetmeleri kaçınılmazdır.

**Timurlenk'in Avrupa dillerinde adı Tamerlan'dır. Fransızlar yakmak fiili Brulcr'in isim hali yakan anlamına gelen Brulant sözcüğünün Tambrulan şeklindeki telaffuzuyla adlandırmışlardır. AC.*

Şeyh-ül İslam, gerçek bir memurlar ordusuna sahiptir. Bunlar dört grupta toplanır. İlki, vakıf olarak camilere ve medreselere bağışlanan malların yönetimiyle görevlidir; daha etkin bir alanda görev yürüten ikinci grup, dini hükümler ve kanunlarla ilgili olarak kendisine sunulan layihaları inceler; üçüncüsü, Mühürdarlık kalemidir ki Şeyh-ül İslam'ın yetkisinde olan diplomalar, evlilik cüzdanı vs. işleri burada görülür; dördüncü grupta fetvalar yazılır ki bunlar kamu hakları veya kişi hakları ile ilgilidir. Kamu hukuku ile ilgili konular, doğal olarak ancak devlet tarafından önerilir. Böylesi konularda ancak devlet araştırma yapabilir. Devlet savaş ve barış ya da yeni kanunlarla ilgili olarak fetva eminin (Şeyh-ül İslam) görüşünü alır. Hükümdarı bunu yapmaya zorlayan bir şey yoktur. Güçlü hükümdarlar fetva eminin görüşünü hiç almadıkları söylenemezse de herhalde bu yola her zaman başvurulmamıştır. Sultan bunu güçsüzlüğünden, dini veya çok önemli bir durum veya büyük bir değişimin yapılacağı zaman yapar. Zira böyle durumlarda fetva, Sultan'ın kararına, fetvasız olarak sahip olamayacağı bir güç verir. Şahıslara verilen fetvalar ise, inanç, ayin, şeriat ve ahlakla ilgili konularda bilgi edinmek üzere herkesin isteyebileceği fetvalardır. Fetvalar çoğunlukla dava açılmasını önlemeye ya da kısaltmaya yarar. Müftü kendisine yöneltilen sorulara "el cevap: olur" ya da "el cevap: olmaz", diye yanıtlar. Çok az durumda kısa bir gerekçe verir; ikirciklenmesi halinde de "Daha doğrusunu, daha iyisini Allah bilir", deyimini karar ekler. Müftünün geliri çok değildir ve yıllık ücreti 12 bin franktan

çok değildir. Eğitim, kadılık ve büyük şehirlerin küçük müftülüklerine atamalardan büyük bir gelir sağlar. Bu şeriat memurlarının çalışma alan ve yetkileri, fetva eminin nüfuzunun daha küçük bir birimdeki benzeridir.

Ayin memurları beş sınıfa ayrılır ve tâbi oldukları sınıfa göre "şeyh", "hatip", "imam, "müezzin" ve "kayyum" adıyla anılırlar. Bu durum, Avrupa Türkiyesi için geçerli olmakla birlikte, diğer bölgelerde, sözgelimi Mısır'da farklılık gösterir. Şeyhler, camilerin daimi vaaz verenleridir ve her caminin kendi şeyhi vardır. Her cuma günü namazdan sonra vaaz verir; çoğunlukla yazılı metinlerini okuyarak vaazlarını verirler. Konu genellikle ahlak, inanç ve ibadettir. Üzerinde görüş ayrılığı bulunan konularla ilgili konuşma yapmaktan kaçınırlar. Bunların en inançlıları en yüksek konumda bulunan şahısları, hatta sultanı görevini yerine getirmeye davet etmekten; kötülükleri, aşıra harcama ve gösterişleri, adaletsizlikleri ve zulümlerini yermekten, gözlerini kapatıp ağızlarına geleni söylemekten korkmazlar ancak Hıristiyan papazlara benzememek için "jest"* yapılmasına izin vermezler. Haftanın diğer günlerinde de vaaz verilir ancak bir camide okunacak vaaz sayısı o caminin yapılış gerekçesiyle sınırlandırılmıştır. Hatipler cuma namazlarını, imamlarsa her gün beş vakit namazı kıldırırlar. Müezzinler, beş vakit ezan okurlar; kayyumlar ise camilerin hizmetlileridirler. Hocaların kendine özgü bir kıyafetleri yoktur; bu ruhban sınıftan hoca-

**Bu "jest" Laz hocalarda kürsüyü yumruklamakla sınırlıdır. Jest, konuşma yaparken veya sıradan bir konuşma anında ifadeyi güçlendirmek üzere doğal veya bilerek yapılan el, kol vs hareketleridir. AC.*

lar, mevkilerine göre kullandıkları farklı sarıklarıyla halktan ayırt edilirler.* Bazı vilayetlerde, örneğin, Mısır'da hocalar, Avrupa'nın ruhban sınıfı gibi toplumun farklı bir sınıfını oluşturmazlar ve gelirleri oldukça düşüktür. Aylık altmış paradır ki yaşamlarını sürdürebilmeleri için bir başka geçim kaynağı bulmak zorunda kalırlar. Dolayısıyla attarlık, mektep hocalığı ya da tüccarlık yaparlar; düzenli işi olmayanlar evlerde aylıkla Kuran okuyarak geçimlerini kazanırlar.

Türkiye'de başlıca otuz iki tarikat vardır; her birinin kendine özgü ve kurucusu tarafından belirlenmiş usûl ve erkânı vardır; her biri değişik kıyafetiyle diğerlerinden ayırt edilir. İmparatorluğun her yerine dağılmış, her biri "post nişin" bir şeyhin yönetiminde otuz, kırk dervişi olan tekkeler; inanmış kimselerin bağışlarıyla genel olarak varlıklıdırlar. Dervişler tekkelerden yatak ve yemek dışında bir gelir almazlar. Yemek iki, üç kaptır; herkes kendi odasında yer ancak üç, dört kişinin birlikte yemek yemesine de bir engel yoktur. Evli olanlarına konut sağlanır; haftada iki, üç kez semah, zikir düzenlenen gecelerde tekkede yatmak zorunda kalırlar. Dervişler giyim vs. gereksinimlerini kendileri karşılamak zorundadırlar ve birçoklarının bir uğraşı vardır.** Bir derviş kendisini geçindiremiyorsa akrabaları, ileri gelenler veya şeyhi tarafından kendisinin giderleri karşılanır. Bütün ehl-i tarikat "sorucu"lar olarak görülürlerse de hiçbir dervişin yardım sor-

**Douzi bu kitabını 40 yıl önce yazmıştır. Bu durum unutulmamalıdır. AC.*

***Mısır'da çok sayıda derviş vardır ve hemen hepsi ticaret, ziraat, ya da bir zanaatla yaşamını sürdürür ve üyesi bulunduğu tarikatın törenlerine çok seyrek olarak katılırlar. AC.*

masına gerek bırakılmaz. Buna karşı Bektaşiler bir ayrıcalık oluştururlar; onlar sadaka ile yaşamayı onur verici sayarlar.* Dervişler hiçbir sözle bağıtlanmış değillerdir; diğer bir tarikata katılmak veya tarikat yaşamından bütünüyle ayrılmakta serbesttirler. Bunu yeğleyen çok az derviş bulunur. Genellikle tarikata yaşam boyu bağlı kalmayı kutsal bir görev olarak benimserler. Şeyhler, tarikatın ileri gelenleri tarafından tekkenin yaşlı dervişleri arasından seçilir; Şeyh-ül İslam'ın bunlar üzerinde sonsuz bir nüfuzu vardır.

Bu dervişlerin hayatı kadar insan zekâsının gelişimine engel bir şey düşünmek güçtür. Hemen bütün tarikatların usûlü her dervişin Allah'ın ilk yedi adını her gün birçok kez "zikir" edilmesini buyurur. Bu adlar şöyle zikir edilir: 1- La ilahe illallah 2- Allah 3- Ya Hu 4- Ya Hak 5- Ya Hay 6- Ya Ebed 7- Ya Kadir, bundan başka her gün birkaç kez, kimi zaman yalnız, kimi zaman birkaç arkadaş bir arada dua okumaları da gerekmektedir. Tarikatların birçoğunun kendilerine özgü dansları** vardır ve bu danslar tekkenin buna ayrılmış bir odasında yapılır. Bu salon, ahşaptan ve çok sadedir. Mekke yönünde olan duvarın ortasında bir tür aşiyan (mihrap) bulunur ki İsevi tapınakların "autel"i anlamındadır. Bunun önünde çoğunlukla bir seccade ya da bir koyun postu bulunur ve şeyh burada oturur. Aşiyanın üst tarafında tarikatın kuru-

"Dozy, bektaşilerle ilgili bu düşüncesinde yanılmıyorsa biz aldanıyor olmalıyız! Bizim bildiğimiz ve tanıdığımız kadarıyla değerli, izzet nefis sahibi, olgun görüşlü ve kendi çaplarında felsefeci canlardır. AC.

**"Dans kelimesiyle, zikir anında trans halinde yapılan bilinç dışı hareketler denilmek istenmektedir. AC.*

cusunun adı bulunur; bazen de kelimeyi şahadet ve "bismillahirrahmanirrahim" yazısı da asılıdır. Çoğu tekkede zikir, şeyhin, Allah'ın adlarının zikiri ile başlar ve Kuran'dan ayetlerin okunması, her duraklamada daire oluşturarak oturanlar "Allah" veya "Hu" derler. Bazı tarikatların kollarında (şubelerinde) dirsek dirseğe dokunacak kadar yan yana ve diz üstü çökmüş olarak yakın otururlar ve uyumlu bir şekilde baş ve beden hareketleri yaparlar. Bir başka kolunda bedeni sağdan sola ve soldan sağa veya öne arkaya hareket ettirirler. Oturur durumda başlanılan bu hareketler ayakta ve daima uyumlu bir şekilde, hüzünlü bir yüz ifadesi ve gözler kapalı bir durumda devam edilir sonrada hareketler hızlanır. Rufailerin "egzersiz"leri oldukça dikkat çekicidir. "Dans"ın tamamı üç sahneyi içerir ve toplam üç saat kadar sürer. Önce, bütün dervişler mihrabın önünde oturmuş olan şeyhe bağlılıklarını gösterirler. En yaşlı olanlardan dört derviş sırayla yaklaşır ve şeyhi öperler sonra da bunlardan ikisi sağına, ikisi soluna oturur, diğerleri yürüyüş kolu halinde dizilirler; kolları kavuşturulmuş, başları öne eğik durumda ilerlerler. Tarikat kurucusunun adının yazılı olduğu levhanın önünde her biri ayrı ayrı eğilerek ona saygılarını belirtmelerinden sonra, ellerini yüz ve sakallarına sürerler. Şeyhin önünde diz çökerler ve saygılarının bir ifadesi olarak elini öperler. Sonra da salonun ortasında yarı daire şeklinde serili bulunan postlara doğru ağır adımlarla ilerlerken hep bir ağızdan tekbir getirerek, Kuran'ın ilk suresi olan "El-fatiha"yı okurlar. Bunun sonrasında şeyhleri tek düze bir tekrarla "La ilahe illallah!" derken dervişler onu,

ellerini yüzlerine, göğüs, karın ve dizleri üstüne götürerek yinelenen bir hareketle her iki yanlarına sallanarak "Allah" diyerek yanıtlarlar. İkinci sahne, şeyhin sağ tarafında oturan ihtiyarlardan birinin okuyacağı "naat" denilen, peygamberi öven dizelerden oluşan ilahiyi okumaya başlar. Bu sırada dervişler öne, arkaya sallanırlar ve kesintisiz olarak "Allah!" diye bağırırlar. On beş dakika kadar sonra ayağa kalkarlar, dirsekleriyle bir diğerini iterler ve yanlamasına hareket ederler; sağ ayakları sürekli olarak yerde kalacak şekilde sol ayakları sürekli hareket ederek, vücut yönlerinin aksi yönünde hareket ederler. "Ya Allah!" ve "Ya Hu!" çekerek, kimi iç çeker, kimi hıçkırıklarla ağlar; bet beniz uçmuş, gözleri kapalı, yüzleri ter içinde, gözyaşı dökerler. Birkaç dakikalık bir ara verdikten sonra üçüncü sahne başlar. Şeyhin sağ tarafında bulunan bir diğer derviş çoğunlukla, inancıyla tanınmış bir şeyh tarafından söylenmiş, Farsça bir ilahiyi okurken, dervişlerin hareketleri hızlanırsa da içlerinde en hatırı sayılır biri kendisinin yavaş hareketlerine onların uyumlu, yavaş hareket etmelerini sağlar. Yeni bir aradan sonra, dördüncü sahne başladığında dervişler sarıklarını atarlar, bir daire oluştururlar, kollarını birbirlerinin omuzlarına koyarlar ve o durumda ayaklarını zaman zaman yere vurarak ya da birlikte sıçrayarak salonda hızlı adımlarla dönerler. Bu sahne süresince şeyhin sağ tarafında oturan en yaşlı dervişler, bir biri ardı sıra ilahiler okurlar; Allah ve Hu bağırtıları giderek yükselir ve sonuçta çığlıklara dönüşür. Yorulduklarında şeyh ortalarında duracak şekilde aralarına girer ve onlardan daha sert bir şekilde hareket

ederek onları teşvik eder. Son sahne süresince dervişlerin bir tür trans durumuna girdikleri görülür ve bu anda artık kızgın demirlerin acısına katlanacak durumdadırlar. Şeyhin sağ tarafındaki duvarda bıçak vs. ucu sivri aletler asılıdır. Dördüncü sahneni sona ermesiyle derviş bunlardan 8-9 tanesini alır ve közde kızarana kadar tuttuktan sonra şeyhe verir; şeyh dualar okuduktan ve tarikatın kurucusunun yardımını istedikten sonra kızgın demirlere üfürür ve ağzına yaklaştırır. Dervişlerden en ısrarlı olanlara onları dağıtır. Dervişler büyük bir heyecanla onları alır ve bir tür haz ve şehvetle onlara baktıktan sonra yalar, ısırır ve böylelikle ağızlarında soğuturlar. Kızgın demirlerden alamayanlar duvarda asılı bıçakları alırlar ve hiçbir acı belirtisi göstermeksizin yanlarına, kollarına, göğüslerine vururlar.

Buna bakarak dini cinnetin, özellikle, bu zikirlerin haftada bir, iki kez tekrarla düzenlendiği dikkate alındığında dervişlerde olduğu kadar kimsede bulunmadığı sanılabilirdi. Ne var ki bu oldukça aldatıcıydı. Dervişlerin, trans halinde görünmekle birlikte hileye başvurdukları, kendilerini izlemeye koşanları kutsal olduklarına inandırabilmek için gerekli önlemleri aldıkları sanılmaktadır. Yaralarından, yirmi dört saat sonra hiçbir iz kalmaz; şeyh yaralarına üfürmüş, tükürüğünü sürmüş ve dualarla acil şifa dilemiştir; şaşılacak bir süre içinde iyileştikleri görülür ve doğal olarak bu, kerametle açıklanır.

Lane'nin anlatışıyla, yalnızca pantolon giymiş Kahireli bir dervişin kendinden geçtiği bir anda, içinde katran ve zeytin yağı dolu olarak yanan, hurma ağacından oyulmuş

bir kabı koltuğunda taşımayı alışkanlık haline getirdiğini, alevlerin göğsünün, sırtının ve başının üzerinde yılan gibi kıvrıldığını buna karşın acı belirtisi göstermediğini söyler.

Mevlevi tarikatının ibadet dansı çok özeldir. Gözler kapalı, kollar havaya uzanmış olduğu halde sol ayaklarının parmak ucunda dönerler. Bunun dışında kimi dervişler, saatlerce ibadet etmek, kendi iç dünyasına dönmek üzere hücrelerine kapanırlar, kimileri sürekli olarak "Hu!" veya "Allah!" ya da "La ilahe illallah" diyerek geceler geçirirler; uykuya dalmamak için rahatsız edici biçimlerde otururlar: Ayaklar yerde, eller dizleri üzerinde, boyun ve bacakları üzerinden bir kayış geçmiş olduğu halde otururlar; veya saçlarını tavana bağlı bir ipe bağlarlar; bu tür ibadete "çele" derler.*

Dervişlere büyük bir saygı duyulur; her sınıftan kişiler, devletin en üst düzeyde memurları da dervişlere katılmıştır ve toplumun üst katmanındaki yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Onların, Hıristiyanların da kolaylıkla kabul edildikleri, dahası, kimi zaman zikre katıldıkları, kendi dualarını okudukları ayinlerde hazır bulundukları da bilinmektedir. Her ne kadar kendileri istemezlerse de dervişlere sadaka verilir. Savaş zamanlarında onlar daha da değerli olmuşlardır; her paşa ve bey savaşa giderken yanına birkaç derviş alır, savaştan önce geceyi dua ederek saf-

**Türkçede kullanılmakla birlikte çele sözcüğünün Farsça aslı "çehle"dir. Kırklık, karantina anlamındadır; kırk gün devam eden farklı birçok ibadet biçimlerinin yanında dervişler, sürekli olarak gün doğumundan batımına kadar oruç tutarak hücrelerinde geçirdikleri kırk gün, kırk geceyi de ifade eder. Karantina kelimesinin kökeni ve "çehle" sözcüğü ile bağlantısına ilişkin açıklama, Diyarbakır matbaasında basılan "kolera" adlı broşürümüzde yer almaktadır. AC..*

ları dolaşır, din için savaşacak veya ölecek olanlar için peygamberin sözünü verdiği saadeti hatırlatır ve subaylarla askerleri görevlerini yerine getirmeye teşvik ederler. Kimi zaman komutan, hatır almak isterse dervişler zaferin kahramanları olarak da gösterilir.

Şeyhlerin çoğu rüya yorumu yapar, kerametler gösterirler. Sihir ve dualarla -birçok şeyin yanında- bedensel ve ruhsal birçok hastalığı iyileştirirler; bilinmeyen hırsızların kim olduğunu bilirler.

Bununla birlikte aydın Türkler, dervişleri pek de önemsemezler. Gerçekte, dini hizmetleri yerine getiren çoğu dervişin yanında, ayyaşlık ve hovardalık içinde yaşayanları da vardır. Bu sefahatin en iyi örneğini gezgin dervişler oluşturur. Avrupa, Asya ve Afrika'nın bütün Müslüman ülkelerini dolaşırlar. Kimileri bu seyahatlerini sadaka toplamak üzere, şeyhlerinin emriyle yaparlar; kimileri ise, kötü davranışları nedeniyle tekkeden atılmışlardır ancak üstlerindeki derviş kıyafetinden yararlanarak şehirden şehire dilenmeye giderler. Bir üçüncü grup, Türkiye'de gezgin Hintli ve İranlı yabancı dervişlerdir. Türkler onlara, doğal olarak çok önem vermezler. Zira bunlar, genellikle, kendini sanatıyla gizleme gereği duymayan dolandırıcılardır; sadaka istemezler ama kendilerinin istedikleri miktardaki parayı almayı başarırlar. Herkesçe uygulanan nezaket kurallarına uygun davaranmaya kendilerini zorunlu görmeyen bir tür sofi olan "Kalenderi"leri de bunlardan saymak gerekir. Kalenderiler gerekliliğine inanmadıkları için hiç namaz kılmazlar, oruç tutmazlar, kalplerinin Allah'la birlikteliğinin yeterli olacağını savu-

nurlar. Dinen yasaklanmamış hazlardan yararlanmayı severler. Bunun yanında tehlikelidirler; birçok devlet adamı yanında Sultan II. Beyazıt'ı öldürmüşlerdir.*

Dervişler ilginç gelenekleriyle, peygamber dönemi geleneklerinden çok uzaklaşılmış olduğunun ayırt edilmesine hizmet etmekteler; bir o kadar önemli ikinci bir ayraçta Sünnilerin kameri yıl takviminin kimi günlerinde yapmakta oldukları, şeriatte yer almayan dini bayramlardır.

Daha önce de anlatılan muharrem ayının ilk on günü, Şiiler için büyük bir öneme sahip olan bu matem günleri, Sünniler için de özel bir yeri olan kutsal günlerdir. Yılın ilk on gününde Musevilerin yaptığı gibi bugünler en çok sadaka verilen günlerdir. Kadınlar, en azından Mısırlı kadınlar, bu dönemde cinlerin, geceleyin bazı kimseleri ziyaret ettiklerine inanırlar. Cinin bazen sucu olarak geldiği ve evin kapısını çalarak suyu nereye boşaltayım diye evdeki kadına sorduğu, kadınınsa gece su getirme adetlerinin olmadığının bilerek dışardaki küpe boşalt dediği, sabahleyin baktığında küpün altınla dolu olduğunu gördüğü söylencesi yaygındır. Bir diğer söylenceye göre de cin bazen bir katır olarak, sırtında bir ölünün başıyla altın dolu iki torba getirir; boynunda çıngıraklarla zengin etmek istediği kimsenin evinin önünde durur ve çıngırakları sallar. Evdeki kimse dışarı çıkar, ölü başını ve torbaları alır, torbaları boşalttıktan sonra içine saman vs. ile doldurur ve katırın üstüne koyar ve "yürü ey mübarek", diye-

**Bir Kalender, II. Beyazıt'ı öldürme girişiminde bulunmuşsa da yanında bulunan ünlü İskender Paşa tarafından engellenmiştir. Osmanlı tarihinde II. Beyazıt'ın, I. Selim tarafından zehirlenerek öldürtüldüğü bildirilir. AC..*

rek onu gönderir. Ancak erkekler bu asılsız söylenceleri ciddiye almazlar.

Muharrem ayının onuncu gününün kutsal olmasının nedeni, Adem ve Havva'nın cennetten kovulduktan sonra birbirlerini bugün tekrar bulmuş olmalarındandır* Nuh, tufan sonrasında o gün gemisinden çıkmıştır ve Hüseyin o gün şehit edilmiştir. Sonuçta o günün kutsallığı yalnızca Şiilere özgü bir anlayış değildir. Sünniler de o günün kutsal oluşuna inanırlar. Müslümanların çoğu o gün, kimileri ise ondan bir gün önce oruç tutarlar. Gün, Mısır'da görkemli bir şekilde kutlanır; Hüseyin'in başının Kahire'nin en kutsal camisinde** gömülmüş olduğunu ileri sürerler.

Peygamberin doğum günü kutlamaları yılın üçüncü ayı olan Rabiu-l-evvel ayında, dokuz gün dokuz gece kutlanır. Üçüncü günden on ikinci geceye, Müslümanların hesaplarına göre on ikinci günün öncesi olan geceye kadar devam eder. Bu kutlamalarda aydınlatma yapılır, trans durumunda yapılan gösteriler sunulur, danslı ayinler düzenlenir ki bunların içinde dervişlerin ezilme anlamına gelen ve "duse" dedikleri ayin en dikkat çekici olanıdır. Bir tanık, bitişik durumda yüzü koyun yatmış, kollarını yüzlerinin altında kavuşturmuş yüzden fazla derviş'in üzerinden, şeyhin bindiği, iki kişi tarafından tutulan atının üzerlerinden geçtiğini ve hiçbirinin yaralanmadığı-

*İslami anlatılara göre Adem ve Havva cennetten kovulduklarında Adem, Seylan'a Havva ise daha sonra Cidde şehrinin inşa edileceği yere iner ve ancak Mekke tapınağını yapma emrini aldığı zaman karısını Arafat dağı yakınlarında bulur.

**Hasan ve Hüseyin'i ifade eden iki Hasan anlamına gelen "Haseneyn" cami. Ancak Şiiler buna inanmadıkları için bu camiyi ziyarete gelmezler.

nı anlatır. Bunun nedeninin şeyhin bir gün öncesi bu gösteriye katılacak olanlar için dualar okumuş olmasıdır; okumadığı kişilerinse başına, gösteride okunmamış olanların başına gelenlerin aynısı gelmektedir. Bu durum bir keramet olarak görülür ki "Sadiye" dervişlerinin her şeyhi bu keramet gücüne sahip olduğu söylenmektedir. Tarikat kurucusunun ilk ardılının hiçbirini kınmadan, şişe yığınlarının üzerinden atıyla geçtiği de söylenir. Lane: "Atın nalsız olduğu iddiasının yersizliğini araştırdım", demektedir. Peygamberin doğum günü kutlamasından beş altı hafta sonra, Hüseyin'in doğum günü kutlaması, on beş gece, on dört gün neredeyse aynı şekilde ancak "duse" gösterisi yapılmadan kutlanır. Daha sonra, yedinci ay, Recep ayının ortalarında Ali'nin kızı Zeynep'in doğum günü onu da "duse" gösterisiyle kutlanan "Miraç" izler. İkincil öneme sahip "evliya"ların doğum günlerinin kutlamaları da bunlara eklenmelidir; böylece Sünnilerin kutlama günlerinin, Şiilerin "muharrem"i kadar coşkulu geçmese de az olmadığı görülür.

Türkiye'de, dini görevler özenle yerine getirilir. Namaz vakti camide bulunmuş olan Avrupalıların hepsi de namaz kılınırken hâkim olan ciddiyet ve önemseme karşısında şaşkınlığa düşmüşlerdir. Lane: "Müslümanların camide görünüşleri ve tavırları, inancın ateşli coşkusuyle değil ama inanmışlığın sakin ve alçak gönüllülük içindedir. Gerek dindaşları, gerek kendileri gibi düşünmeyenlerle yaptıkları konuşmalarda gösterdikleri bağnazlık ve gurur camiye girer girmez yok olmuş gibi görünür; yaratıcılarının ibadetine bütünüyle kendilerini veriyorlar de-

nilebilir. Mütevazi ve işlenmiş günahtan duyulan pişmanlıkla acı çekmekte oldukları görülür ki bu zorlama veya suni bir ifade değildir", demektedir. Ramazan ayı orucu, Müslümanların çoğu tarafından, büyük bir özenle yerine getirilir; yerine getirilmesine diğer bütün dini görevlerden daha çok önem verilir. Varlıklılardan oruç tutmada kendisine hoşgörülü davrananlar ancak gizlice yemek yerler ve oruç tutmadıklarının bilinmesinden kaçınırlar. Gerçekte bu dini görevin, özellikle sözgelimi, haziran ayında, oruç süresinin 16 saat 15 dakika sürdüğü Mısır'da yerine getirilmesi oldukça zahmetlidir ve yemekten, içmekten, tütün kullanmaktan, enfiye çekmekten uzak durmayı gerektirmektedir. Oruç; zayıf insanların sağlığına ciddi zarar taşımasına karşın önemle yerine getirilir. Bourton: "Hastalığı nedeniyle bile orucunu bozabilecek kimse olmaz", demektedir.

Günde beş vakit namaz eksiksiz kılınır; Türkler namaz görevini tam olarak yerine getirirler ancak ibadetlerinde kelimenin gerçek anlamında dindarlık fazla aranmamalıdır. Başka nasıl olabilirdi ki? Günde beş kez, belirli saatlerde, cami dili Arapça olduğu için anlamı bilinmeyen duaları okumak zorunda kalındığı durumda ibadet kalpten gelebilir mi?

Gene de namaz her gün yerine getirilmesi gereken görevlerdendir. Böylelikle bunun, giyinmek, işini yapmak, yemek yemek ve uyumak gibi görevler yerine getirilircesine yapıldığı anlaşılır. Eski uygulamalar izlenir; durum ne kadar uygunsuz ve elverişsiz olursa olsun namaz kılınır. Kimisi hikâyesine, ezanla birlikte ara verir, namazını kıl-

dıktan sonra da aynı yerden devam eder; kimi bir tüccardır, yalan söyler, müşterisini aldatır sonra namazını kılar, işine döner, yalan ve aldatmacaya kaldığı yerden devam eder; bir paşa, vahşi zulüm veya cinayet için emirler verir, ezan okunduğunda seccadesini yayar, sakalını sıvazlar ve namazını rahat ve ciddi bir ifadeyle kılar sonra da zalimce emirlerini vermeyi sürdürür; namazlarının vicdanlarıyla hiçbir bağlantısı yoktur. Hiç kimse de bunda şaşılacak bir şey görmez; hiç kimse bundan utanç duymaz; öngörülen zamanlarda namazını kılar ve böylece her şey olmuş bitmiştir.

Bunun yanında, bu görevin yerine getirilmesinde çok özenli davranmazlar. Lane: "Zamanları belirtilmiş olmasına rağmen Mısır'da beş vakit namazını sürekli olarak kılan çok az kişi bulunur, çokları da hiç kılmaz", der. Mısır'ı herkesten çok tanıdığından kuşkumuz olmayan yazar kadınlar için de aynı şeyleri söylemektedir. Kadınların camide namaz kılmalarını peygamber yasaklamadı ancak onların camide bulunmalarının erkeklerin akıllarının karışmasına neden olabileceği gerekçesiyle beş vakit namazlarını evlerinde kılmalarının yeğleneceğini söylemişti. Kaldı ki kadınların, geçmişte, camiye kabul edildikleri birçok memleket olmuştu; erkeklerin arkasında kendilerine ayrılmış yerde saf tutuyorlardı. Bazı bölge ve şehirlerde, söz gelimi Medine'de hâlâ böyledir. Ancak şimdi, kadınlar genellikle cemaatle birlikte namaz kılmamaktadır. Durum Kahire'de de böyledir. Burada ise hiç namaz kılmamış çok az kimse vardır. Ayrıca, hacca gidenler azdır ve hacca gitmeyen kimse ayıplanmaz.

Asılsız anlatılara inanç yalnızca -daha önce örneğini verdiğimiz gibi- kadınlar arasında değil, erkekler arasında da yaygındır. Cinlere inanış, dini inanç üzerine yapılanmıştır; muska, tılsım* taşınır. Bunun için Kuran'ın küçük boyutta örnekleri, Kuran'ın muskaya uygun görülen ayetleri, Allah'ın doksan dokuz ad veya sıfatı, mağaranın yedi sahibinin veya köpeklerinin adları yazılır. Hastalığa, zehirlenmelere karşı da Kuran'ın bazı ayetlerinin işlenmiş olduğu bakır kaplardan bir yudum su içilir. Peygamberin mezarının toprağının, zemzem suyunun, Kâbeyi örten ve her yıl yenilenen örtü parçalarının tılsım özelliğine sahip olduklarına inanılır. Yaşayan "veli"ler genellikle Allah aşkıyla kendinden geçtiği ileri sürülen "meczub"lardır ki, tehlikeli olanları hapse atılırken serbest kalanlara Allah'ın sevgili kulları gözüyle bakılır. Onların akılları Allah'ın huzurundadır ve yalnızca vücutları yeryüzündedir. Kutsal ünlerine asla zarar gelmeksizin dini hükümlere aykırı olarak, dilediklerince davranabilirler; vücutlarının inanç gücü içinde olduğuna inanıldığından, bedensel ihtiraslarını sınırlayamadıkları kabul edilirdi. Kimileri çıplak, kimileri her renkten bez parçalarından dikilmiş bir hırka giyinirlerdi. Samanla karıştırılmış cam kırıkları yiyenleri vardı. Kendileri istemeden verilen sadakayla geçinirlerdi.

Evliya'ya inanmamak, Allah'a inanmamak veya Kuran'ın ilahi kaynaklı olduğuna inanmamak kadar ağır bir şeydi. Evliyalar her tür keramet ve mucizeleri yaratırlardı. İşlemediği bir cinayet nedeniyle başı kesilen bir "veli"nin kanının yere aktığında Arapça harflerle: "Ben bir evliya-

1-Esrarlı bir güç taşıdığına inanılan şey, 2-Sihir, büyü. F. Develliođlu.

yım, şehit olarak öldürüldüm", dediğine inanılır. Son dönemlerde Kahire'de yaşamış bir "veli"nin otuz yıl duvara zincirle bağlanmış olduğu odasında yatarken örtündüğü, bir süre sonra geceleri bakıldığında, odasında, örtünün altında bulunmadığı söylenir. Bu türden anlatılara aklı selim kimseler de inanırdı; bunlar gülünç bulunacak olursa büyük bir rezalete neden olunurdu.

Evliyaların mezarları ziyaret edilir; haftanın belirli bir günü koruyucu kabul edilen "veli"nin mezarının yanına, gezgincilerin yararlanması düşünülen ekmek ve para bırakılır. Özellikle Mısır'da mezarın yanında kurban kesimi az görülen bir durum değildir; hastalıktan iyileşilmesi, erkek evlat, özellikle olması istenen bir şey için "veli"ye bir kuzu veya koyun adağı yapılır. Dilek kabul edilince yanında kurban kesilir ve eti törende bulunanlara dağıtılır. Bunun yanında evliyanın doğum günlerinde ayinler düzenlenir ve bunun için Kuran okuyacak hocalara para verilir; dervişler zikir için getirtilir, yakın çevrede oturanlar evlerinin kapılarına lamba asarlar. Gecenin bir kısmını tütün eşliğinde kahve içerek, hikâye anlatıcılarını dinleyerek geçirirler. Bu kutlamalar bazen birkaç gün sürer ki bu kutlamalarda bulunmaya özen gösterilir; velinin doğum gününde bulunmanın uğur getirmekle kalmadığı ama aynı zamanda bu görevi yerine getirmemenin bir felaketi çağırabileceğine inanılır. Dolayısıyla, ziyaretçi kalabalığı bazen çok büyük olur. Tanta'da, Ahmet El- Bedevi'nin gününde, Kahire'den ve Aşağı Mısır'dan akın akın gelen ziyaretçiler, yılın son ayında Mekke'ye toplanan hacılar kadar çok olur ki evliyanın doğum günleri kutlaması yılda

üç kezden fazla tekrar eder! Bu kutlamaya, çoğunlukla, büyük pazarlar, çarşılar veya diğer bayramlar bağlanır. Ancak şimdi anlatacağım kutlama tuhaf bir töreni içerir ve bütün ağırlığını bir eşeğin sabrı yükümlenir. Eşek, kutsal pirleri Ahmet El-Bedevi olan Şetavi dervişlerince yetiştirilmiştir. Tören günü kendiliğinden camiye giren eşek mezarın yanında durur; kalabalığın içindeki insanlar itişerek eşekten muska yapılmak üzere birkaç kıl koparmaya çabalar ve bunda öyle aşırıya varılır ki sonuçta zavallı eşeğin sırtı el gibi çıplak ve tüysüz kalır.

İslamiyet'in günümüzde içinde bulunduğu duruma ilişkin söylediklerimizin önemli bir bölümü Mısır'ın batısında uzanan Müslüman memleketler için de geçerlidir. Buraların kutsal şehri Kirvan'dır. İslam'ın batı dünyasındaki merkezi olmaktan çıktıktan sonra şimdi, Tunus emirliğinin ancak ikinci dereceden şehirleri arasından sayılmaktadır. Ne var ki bu durum, Arabistan'ın Mekke ve Medine, Filistin'in Kudüs-ü Şerif ile övündüğü kadar Afrika'nın da Kirvan ile övünmesine engel değildir. Kutsallığı bakımından İslam dünyasının dördüncü şehridir ve şehre "Bey"inin yazılı bir izin belgesi olmaksızın bir yabancının girmesi, bağnaz halkın elinde yaşamının sona ermesini göze alması demektir. Yüksek bir surun arkasında kalan caminin üç katlı dörtgen bir kalesi bulunmaktadır; merkezi oluşturan alan üzerinde büyük bir kubbe vardır ve kavun şeklinde yedi, sekiz kubbe caminin kalan bölümünün üstünü örter. Caminin içi, olağanüstü güzellikte ve görkemlidir. Kutsal anıt eşyalar ve Afrika fatihlerinin silahları orada sergilenmektedir. Ancak bir köşede, demir

parmaklıklar arkasında bulunan silahlara varabilmek için sık aralıkla yerleştirilmiş üç sütunun arasından geçmek gerekir ki, aydınların alaya aldıkları asılsız bir inanca göre, bu sütunların arasından şişman da olsa bir mümin rahatlıkla geçerken, mümin olmayan ve günahkâr biri* bu sütunların arasından geçmek istediğinde ne kadar ince olursa olsun sütunlar ölümüne neden olur.

Marakeş İmparatorluğunda müftü, Türkiye'de olduğu gibi hocaların başkanıdır. Hocalar tarafından seçilir ancak seçilen müftünün imparator tarafından onaylanması gerekmektedir. Müftü, Marakeş şehrinde ikâmet eder ve kadıları atar. Verdiği hükümlere karşı itirazla hükümdarlık makamına başvurulamaz. Zira dini kararlar her zaman için dini kurulu ilglendirir. Hocaları, namaz kıldıran imamlar gelir; hatip cuma vaazını verir; varrak ise hergün Kuran'dan birkaç sahife okur.

Kuzey Afrika'da Türkiye'de olduğu kadar çok bayram yapıldığı sanılmamaktadır ancak "veli"ler, "münzevi"ler oldukça çoktur ve dindarlık "şehr-yar-ı muazzam"ın** imparatorluğunda olduğu kadar sağlamdır. Nitekim Kuzey Afrika'da yaşayan ve birbirine düşman iki millet, Araplar ve günümüzde pek de uygun olmayan "Kabail" adlandırmasıyla tanınan Berberiler arasında bir fark görülmelidir. "Uygun olmayan" diyorum çünkü kabil sözcüğünün asıl ve düzeltilmiş hali olan kabile sözcüğü Fransızca "tribu" sözcüğünün anlamından başka bir anlam ifade etmez. Afrika Arapları inanç konularında fazlasıyla Türk-

Bu iki sözcük Müslümanlarca eş anlamlıdır.
**Padişah*

lere benzerlerse de Berberiler için aynı şeyi söylemek olanaksızdır. Berberiler keskin bir cehalet içindedirler; Kuran'ı bilmezler ve zaten onu anlayamazlar. Berberilerin genel olarak bildiği dil Berbericedir. Arapçadan alınma birkaç kelime dışında Arap diliyle hiçbir benzerliği yoktur. Dini konularda bilgileri çoğunlukla: "La ilahe illallah Muhammeden Rasulullah", şahadet kelimesiyle sınırlıdır. Çok az namaz kılarlar, abdesti ve orucu önemsemezler ve fütursuzca içki içerler*, dahası yoksulları arasında domuz eti yemekten kaçınmayanların da olduğu söylenmektedir. Yalnızca şeyhler, hocalar ve talebeleri dini buyrukları yerine getirir. Bu nedenle de Berberilerin din bilgileri İslam dünyasının diğer bir ucunda bulunan Malailerin bilgisinden daha fazla değildir. Bunlar gibi onlar da Kuran hükümleriyle uyuşmayan eski teamüllerinin hukuki hükümlerinin önemli bir bölümünü sürdürmektedirler. Malailer gibi uyumlu ve örnek bir kavim olan Berberiler, gururlu, özgürlüksever, savaşçı ve Müslümanların bütünü içinde en inanmış ama dini konularda en bağnaz olanlarıdır. Hıristiyanlara karşı kinlerinin benzeri hiçbir Müslüman memlekette görülmez. Bir Hıristiyan öldürmekle kesin olarak cenneti kazandıkları, hacca gitmek kadar hayırlı bir iş yaptıklarını düşünürler. Dini liderlerine saygıları inanılmayacak boyutlardadır. Yaşamlarını mahrumiyete, "vücudun öldürülmesi"**, yaşamı inanç ve ibadetle sınırlayan şeyhler, bir Fransız yazarın deyimiyle meleklerle insanlar

Marakeş'in Atlas Dağı Berberilerinde durum farklıdır. Host: "Şarap veya rakı içen bir Berberi, kim olursa olsun sualsiz bir kurşunla öldürülür", demektedir.
**Vücudun maddi ihtiyaçlarının en aza indirilmesi. ç.n.*

arasında bir yer tutan ve yaşayan şehitlerdir. Gereksinmeleri halk tarafından karşılanır. Ortak ikametgâhları "zaiv-ye"leri halk tarafından onarılır ve kendileri hiçbir şeyle ilgilenmeden bütün gereksinmeleri karşılanır. Onlara su, odun ve erzak götürülür. Yardım toplamak için köylere gittiklerinde herkes onlara koşar, gereksinmelerini sorar ve armağanlar sunarlar. Dünyevi sorunlar onların öğütleri çerçevesinde çözümlenir. Kabileler arasındaki sorunlarda araya yalnızca şeyhlerin girme hakkı vardır. Bir lider seçilecekse Şeyhler, uygun gördükleri kimseleri halka önerirler. "İcma-i ümmet"i * onlar yönetir; lider adayı ile ilgili görüşlerini herkesin dile getirmesinden sonra karar sözcü tarafından ilan edilir. Dağ halkından birisine Şeyh emredecek olursa evladını boğazlamaya hazırdır. General Dumas: "Haydutların soymak istedikleri bir kimsenin Allah aşkına yapmayın demesi onu kurtarmaz ancak şeyhin adını vererek aman dilerse o zaman kurtulur", demektedir.

Kaptan Kennedy: Bir şeyh öldüğünde gömüldüğü mezar, onun kutsallığına sahip olur. Cenaze ahşaptan yapılma ve üzeri oyma vs. süslemelerle bezenmiş bir sandık içine yatırılır; her şey, kutsal sayılan kırmızı siyah renktedir. Sandığın dış cephesi beyaz alçıyla sıvanmış kubbeli, dört köşe bir yatıdır. Ölen şeyh ünlü bir 'veli' ise, mezarının üzerinde birçok kurbanlar kesilir ki çevrenin şeyhlerinden türbeyi düzenli tutmak üzere görevlendirilen bir şeyhin yararına olur. Bu türbeler için çoğunlukla, çevrenin en iyi konumdaki yeri seçilir; bir dere veya çay kenarında, bağ bahçeyle çevrili bir tepeliğe ya da uzaktan görülecek

*Halk şurası toplantıları

şekilde bir dağ yamacına inşa edilirler ve manzaraya hoş bir güzellik verirler. Tenha yerlerde bulunan türbelerin birçoğuna, görünmeden girdik -bu kutsal yerlere bir Hıristiyanın girmesi büyük bir küfürdür- ve bu türbelerin iç düzenlemesinde hiçbirinin bir diğerinden farklı olmadığını gördük; tek farklılıkları büyüklükleriydi. Bu türbeler dua etmek, kendileri veya girişimleri için uğurluluk ve kutsanma arayan herkese her zaman açıktır."

İranlılarda olduğu gibi, Berberilerin de "veli"leri vardır. Önce de belirttiğimiz gibi Berberilerde kadın Araplarda olduğundan daha çok özgürlüğe saphiptir ve saygındır. Becyabe şehrinde ilim ve inancıyla ünlü bir kadın olan Lella Gouraya* kubbesi** bulunmaktadır. Dini anlatılara göre, mezarı çevresinde toplanan sadık yandaşlarını eğitmek üzere gelirmiş.

Türbeler bazen zaviye denilen yapının bir parçasıdır ve bir zaviye, bir cami ve bir türbe, öğrenim odası, eğitmen ve talebenin ikametgâhı bir konut ve konuk odasından oluşur. Bazen de Murabıt'ın yanında gömülme şerefini elde edenler için bir mezarlık bulunur. Dolayısıyla bir zaviye, bir bütün olarak din okulu, açık lokantadır (imare) ve Hıristiyanların Ortaçağ manastırlarına benzemektedir. İlkokullar genelde Arap ve Berberi çocuklarına açıktır. Kimi aile çocuklarını, kabilelerin küçük okullarına göndermektense, uzak olan şehir okullarına gönderirler. Çocukların gönderildikleri kurum, yiyecek, giyecek ve ikamet gereksinmelerini karşılar. İslam'ın koşulları, birçok

*Lella: Azize anlamındadır ve Meryem için de kullanılmış, Lella Meryem denilmiştir. AC.
**Kubbeli türbe. ç.n.

dua ve Kuran'ın çoğu ayetlerini ezberlerler. Çocukların çoğu eğitimlerini daha ileri götüremez; bazıları okuma yazmayı ve Kuran'ın bütününü ezberler ve bu durumda kabilelerinin "talebe"si* olur ve küçük bir okul açarlar.

Yüksek okul; İlahiyat ve Fıkıhın (hukuk) bütün dallarından başka, Arap dili ve edebiyatı, mühendislik, muhasebe ve uzay bilimlerini içerir. Dindarların bağışlarından oluşan zaviyelerin varlıkları oldukça çoktur; bir felaketten kurtuluş arayan veya Allahtan bir dileğinin getirilmesini isteyecek kimseler alacakları yardım karşılığında büyük bağışlarda bulunurlar.

Kuzey Afrika'da tasavvuf anlayışları oldukça ilginç dervişler vardır ki bir öğrencisini "veli"liğe ulaştırmak amacıyla çok az hareket edebileceği, güçlükle ayakta durmasına elverecek dar bir hücreye kapatır. Kırk gün süresince yemeği her gün azaltılarak verilir ve sonunda bir incir büyüklüğünü geçmeyecek miktara indirilir. Bu bedenini terbiye sonunda "ben"ini yitirir, bir başka görüş açısı, derinliğinden gelen bir görüş açısı edinir; rüyalar görür ve sonuçta üstadı ile kendisi arasında tasavvufi bir bağlantı kurulur; her ikisi de aynı hayallere, aynı hayal gücüne sahip olurlar.

Merkez Afrika'da İslamiyet'in başarıyla yayıldığı hiçbir bölge yoktur. Bu bağlamda putperestlik sona erdirilmişti ve bu aynı zamanda, Afrikalıların uygarlaşması anlamına gelmekteydi. Üzüntü verici olan, İslamiyet'in oraya bağnaz ve kindar özelliklerinin ön plana çıktığı karakteriyle girmiş

**Berberiler talebe kelimesini "Tolba" olarak telaffuz ederler ki talip kelimesinin çoğuludur ve İngilizce Scholar kelimesi gibi hem öğrenci hem de öğretici anlamlarını bir arada içerir.*

olmasıdır. Afrikalılar da onu, gerçekte bu özellikleriyle benimsemişlerdir. Merkezi Afrika'da bulunmuş az sayıda gezgin Müslümanlar arasında, diğerlerince olduğundan farklı olarak iyi karşılanmadıklarını söylemektedir.

Sonuçta İslamiyet'in doğduğu iki kutsal şehir sayesinde İslamiyet'in merkezi olmayı sürdüren Arabistan yarımadasına geliyoruz. XIX. yüzyılın başlangıcında Mekke ve Medine'de Vahabilerin yaptıkları yıkımın izleri ortadan kalkmıştı. Vahabiler, parçalamak istedikleri "hacer-i esved"in parçalarını özenle bir araya getirmiş ve gümüş pervazla sarmış yeniden yerine koymuşlardı. Bunun yanında, hâlâ azımsanmayacak sayıda olsa da hacıların sayısı giderek azalmaktadır. Kendi başına bu durum, diğer bazı veriler olmasaydı, İslamiyet'in güçten düştüğünü, gerilediğini göstermeye yeterli olurdu. İlginin azalması ve giderlerinin artması nedeniyle, çoğu Müslüman, yaşamında hiç değilse bir kez, hac görevini farz kılan Kuran hükmünü yerine getirmekten kaçınmaktadır. Ayrıca, hac kuralları ehlisünnet mezheplerinin kurucuları tarafından değişikliğe uğratıldı. İnancı Kuzey Afrika'da günümüzde de yaygın olan İmam Malik, yaya olarak seyahat etmeye gücü yeten, yolda geçimini kazanabilecek durumda olan herkesin üzerine haccın zorunlu olduğuna hükmetmiştir. Ancak Türklerin mezhebini izlediği Abu Hanife, hac görevinin vekaleten yerine getirilmesine, vekilin giderleri, vekalet veren kişi tarafından karşılanmak üzere izin vermiştir. Kimileri bu durumu, bir vekil gönderebilmek için birkaç kişinin birleşerek göndermekle masrafı azaltmanın bir olanağı olarak kullanmaktadır.

Hacı sayısının azalmasının ilgisizlik, yol zahmeti ve masraflı oluşu dışında nedenleri de bulunmaktadır. Arabistan'da İranlılara gösterilen kötü karşılamadan söz etmiştik. Bu durum dikkate alındığında onlardan çok az sayıda insanın kutsal toprakları ziyaret etmesi yadırganmaz. Daha doğrusu, karşılaştıkları aşağılanma ve tehlikelere karşın, bu görevi yerine getirmekten kaçınmayanların olması şaşırtıcıdır. Büyük bir bölümü Şii olan Doğu Arabistan halkı için de durum aynıdır. Ancak bir diğer şehir, Cezayir halkı için, ne kadar ehlisünnet ve dindar olsalar da, hac ziyareti zorlu ve tehlikeli olmaya başlamıştır. Çoğu kez Fransız askerleri hac kafilelerine müdahale ediyor, kimisi rahatsız ediyor, kimi de bir Müslüman arkadaşına eşlik etmek istiyor; diğerleri gibi ehram giyiyor, hac törenine katılıyor ve hacer-i esvedi öpüyorlar. Buraya kadar her şey yolunda gidiyor. Fakat onlara iyi davranılmadığı zaman Fransız askeri buna ters tepki gösteriyor. Bazen de aşırı ölçüde içki içiyorlar ve bunun normal sonuçlarıyla karşılaşıyorlar. Sonuçta, Hıristiyanların kutsal topraklara girmekle kalmayıp haccın kutsal törenlerine, alay etmek amacıyla katıldıklarını Müslümanlar gördüler. Bu durum, Fransanın yönetimi altındaki Müslümanlara karşı diğer Müslümanların güvenini sarstı ve onları kıyafet değişikliği içinde Fransızlar olarak görüyor ve ona uygun davranıyorlardı. Örneğin birkaç yıl önce, Kont De Gobineau, orada bulunduğu bir sırada Cezayirli bir Müslüman Kâbe'de duasını okurken Fransız olduğu düşünülerek gündüzün bıçaklanmıştı.

Buna eklenmesi gereken bir diğer konu, halifelerin yaptıklarından farklı olarak günümüzde din ileri gelenle-

rinin hac görevinin getirilmesinde örnek olmamalarıdır. Hicri I. yüzyılın sonlarına doğru Halife Süleyman'ın hacca giderken eşyasını taşımaları için 900 deve götürdüğü; hicri VII. yüzyılda bir halifenin annesinin 120 bin* develi bir kervan eşliğinde Mekke'ye vardığı zamanlar çok başka zamanlardı. Bu zamanlar bir daha geri gelmemek üzere geçti. Söz gelimi, İstanbul Sultanlarından hiçbiri, şimdiye kadar, hac ziyaretini yapmadı.

Bu ve daha başka nedenler hacı sayısının azalmasına yol açtı. Ancak gene de bu görevi yerine getirilmesine önem veren ve birkaç kez hacca giden Müslümanların sayısı da az değildir. Bu tür sofular, daha çok Türk, Berberi, Malay ve Afrikalılar gibi yeterince medenileşmemiş toplumlardan çıkmaktadır.

Mekke ve Medineliler İslamiyet'e bağlıdırlar; Allah hesabına değil hac şayesinde geçimlerini sağlamaktalar. Çoğunlukla Arabistan'a oranla, yabancı kökenli olduklarından, aslında pek de Arap sayılmazlar.

Gelelim sahillerde, şehirlerde veya yakın çevrelerinde yaşamayan gerçek Arapların, zamanında İslamiyet'i dünyanın yarısına yaymak için ordularını meydana çıkaran Bedevilerin durumuna.

İranlılar için, haklı olarak, bu da defterde bulunsun diye İslamiyet'i benimsedikleri söylendi. Aynı haklılıkla, Arapların da kendilerinin İslamiyet ile ilgileri olmamak kaydıyla İslamiyet'i tebliğ ettikleri iddia edilebilir. Kendisini Müslüman tanımlayan hiçbir kavim yoktur ki Arap-

**120 bin deve rakamının baskı hatası sonucu oluşan abartılı bir rakam olduğu kesin muhtemelen 121 deve denilmek istenmiştir. ç.n.*

lardan daha az Müslüman olsun. Birleştirici oldular ve hepsi o kadar ama inanca karşı eski zamanların önemsemezliği olduğu gibi sürdürüldü. Vahabiler onları dine daha çok bağlamaya boş yere çaba harcadılar. Doğrudan doğruya Vahabilerin denetimi altında bulunan bazı kabileler, gerçekte, cezalandırılma korkusu veya çıkarları gereği dini görevleri düzenli bir şekilde yerine getirdi. Ancak bu zorunlu bir uyumluluktu. Yeni mezhebin etkisi hafifleyince Bedeviler, eski gevşekliklerine geri döndüler. Dahası yenilikçilerle bir ilgilerinin olmadığını gösterebilmek için, namaz kılmaktan bütünüyle vazgeçtiler. Bedeviler: "Muhammed'in dini hiçbir zaman bize özgü, bize uygun bir din olamadı. Muhammed'in dininde yıkanma ve abdest emrediliyor; su bulunmayan çölde bunu nasıl yaparız? Sadaka vermek, oruç tutmak gerekiyor ama bu bize fazla geliyor, çünkü bütün bir yıl zaten oruç tutuyoruz. Allah'a ibadet etmek içinse Mekke'ye gidilmeli! Madem ki Allah her yerdedir, Mekke'ye gitmeye ne gerek var?", demekteler.

Araplar her zaman böyle düşündüler ve bir olasılık hep böyle düşüneceklerdir. Bununla birlikte bugün 100 milyon yandaşı olan bu din bu milletin içinde ortaya çıkmıştı.

Bu din için öngörülen son nedir? Yalnız İran'da değil örneğin, Mısır gibi görünüşte en dindar ülkelerde de gerilemesinin izlerini görmek olası. Bu ülkeyi iyi tanıyan bir yazarın Mısırlıların dini inançları ile ilgili bir makalesinde: "İslam dininin, diğer memleketlerde yaşayan dindaşları arasında olduğu gibi, Mısırlılar arasında da gerilediğini

teslim etmeliyim. Müslümanların içinde yaşayan biri, onların içlerini çekerek 'dünyanın sonu yakındır! dünyada inanç kalmadı', dediklerini çok kez duyar", demektedir.

Bu belirtilerden İslamiyet'in yakında yok olacağı sonucuna varılabilir mi? Doğuyu çok iyi tanımayan ve İslamiyet'in yerine Hıristiyanlığın geçeceğini sananlar gibi mi düşünmeliyiz? Aralarındaki farklılık ne kadar temele ilişkin olursa olsun gene de İsa'nın büyük bir peygamber olduğu görüşünü benimseyen, gerçekte, Hıristiyanlıkla en çok çakışan din, İslamiyet dini değil midir? Ben, bu soruyu kendim yanıtlamaktansa, Müslüman memleketlerde uzun süre yaşamış olan kişilerin fikirlerini aktarmayı yeğledim. Bengal krallık memurlarından Moyer'e göre* "Müslümanlığın daha saf bir inanca yol açtığını düşünenler kötü bir hayalin kurbanıdırlar. Hâkimiyetleri altında bulunan kavimleri gerçeğin aydınlığından tecrit etmeye daha uygun bir sistem icad edilemezdi. Gerek Arabistan gerek milletlerin durumlarına bakıldığında ruhani yaşam için uyandırılmaları ve İsa dinini benimsemelerini sağlamak olanaksız değildi. Müslüman Arabistan, görülebildiği kadarıyla, İncil'in etkilerine açık değildir -bu memleketler içinse, daha iyi günlerin geleceğinin şimdiden ipucu vereceğinden tereddüte düşmemeliyiz- ancak bundan dolayı gerek geçmişin tarihi, gerekse günümüzde yaşananlar ne daha az doğru ne de daha az üzüntü vericidir."

Hindistan; eski İngiliz ordusu subaylarından Kont de Warren (L'Inde Anglaise avant et apres l'insurrection de 1857, 3me edition, II, s: 176) " Hind-İngiliz Hükü-

*The Life of Mohamed. IV, p: 32

meti, değişik mezhep inananlarının diledikleri dini biçimlerde -günümüzde de- Allah'a ibadet etmelerine tanınan özgürlükten dolayı; Hıristiyanlığı bölge halkı arasında yaymaya çalışmada gösterilen akıllıca yavaşlıkla da haklı olarak övünç duyar. Bununla beraber, yarım yüzyıldan bu yana olabildiğince yavaşlık ve ağırdan almayla bu denli dindar bir hükümet ve bu kadar çok kutsal kitabın basılıp yayınlanmasını ve satılmasını sağlayan misyonerler elbette ki bir şeyler oluşturmuşlardır". Şimdi dini inanç bakımından 1857 tarihinde Hindistan'ın durumunun ne olduğuna bakalım. Sünni ya da Şii 20 milyon* insanın durumunu ele almayacağız; onlar her ülkede hemen aynı durumdalar. Hıristiyan dinine geçmeleri hiçbir zaman olmadığı kadar uzak ve olanak dışıdır. Bununla da gerçeğin daha çok yakınında bulunurlar. Semavi nur onlara yarı yarıya göründü ve mutlak karanlığa alışmış gözler için İncil'in taşıdığı parıltı ve çekicilik Müslümanlar için artık yeterli olmaz. Kuran'da "Kurtarıcı'nın (İsa) ahlaki değerlerine ve bazı sözlerine olduğu gibi yer veren; insan dehasının ilahi ruha yakınlaşmasını mümkün kıldığı kadar, İncile de yakınlaşmasını sağlayacak birkaç kutsal sayfa var; bununla birlikte, harcanan bütün çabanın Müslümanlardan bir kişiyi bile Hıristiyanlaştırdığını sanmam".

İran elçisi Albay Malcolm göre**: "İran birçok misyoner tarafından ziyaret edilmekle birlikte Hıristiyanlık hiçbir zaman İran'da iyi karşılanmadı", demektedir.

**Hindistan Tarihi, İmge yakın dönemde 60 milyon olduğunu belirtmektedir. ç.n.*
***The History of Persia, II, s: 425*

İran elçiliği katibi Kont de Gobineau*: "İran'da inançların içinde bulunduğu karmaşa, bilinmezlik ve gerilemelerin olabildiğince hızla ama kalın çizgilerle gördüm. Kimileri, bundan, Hıristiyanlığın bu karmaşa alanına başarıyla girebileceğini, ilgisizliklerinden yararlanarak, daha sonra hiçbir yerel dinin yerini alamayacağı, sarsamayacağı hâkimiyet tahtını kuracağı zamanın uzak olmadığı sonucunu çıkarabilir. İlahi iradenin ortaya çıkarması kaçınılmaz olan şeyleri, beklenti dışı gelişmeleri bir kenara bırakarak, özellikle insanoğlunun olası tavrına yönelik olarak akıl yürüttüm; gördüm ve göstermek istedim ki bu sahne bana, Hıristiyanlığın bir gün İslamiyet'in yerini alabileceği görüşünün tam karşıt düşüncesine bin kez esin kaynağı olmuştur. Bütün bu bezgin inanışların bir gün gelip de sağlıklı, olumlu, belirli bir dine kavuşturulmasını çok zor olacağını düşünüyorum. Hıristiyanlık oluşmak ve gelişmek için Roma İmparatorluğu halkından başka halklara gereksinim duysaydı, zulüm etmekte haklı olurdu ve bu onun gecikmiş olarak ortaya çıktığını gösterirdi. Doğu dünyasında her zaman kum gibi kaynayan tarikatların dini karanlığını batıda yok eden Katolikliği benimseyen barbarların etkin ve dinamik düşünceleridir. Sürekli değişime alışkın, çekimser uyum göstermiş ve çok eski tarihlerden bu yana korunmuş ve savunulabilmiş bütün bu düşünce yığınını sürekli olarak gözünün önünde serili gören akıllar bu panoramadan bir gün yorulabilirler, yorulmaları kaçınılmazdır. Bir kez çekinceyle uyum gösterdikten sonra aynı çekinceyle kendilerini çıkaramazlar. -Sanı-

Trois ans en Asie, s: 379

rım İran'da İsevilik, olsa olsa İslamiyet'in yerini görünüşte dolduracak bir rol alabilirdi ama bu ne Hıristiyanlığın kendisine yakışır ne de verimli bir rol olurdu. İnanç düşüncelerinden yararlanma anlayışları şaşırtıcı; bu düşüncelerden olarak sahip oldukları şekilsiz ama dev yığın hiçbir şeyin süpüremeyeceği ve bu arsa üzerinde yerini her münferid ve mükemmel inancın yer almasına engel olacak olan bir bataklıktır. Bu hiçbir "pilotis"in* işe yaramayacağı, buna karşın, oraya inşası amaçlanacak yapıları yutabilecek bir tür bataklıktır", demektedir.

Şimdi de bir Müslümanın Hıristiyanlıkla ilgili ne düşündüğüne bir göz atmakta yarar var; büyük babasının babası Hıristiyan olan XI. yüzyıl Endülüslü Arap yazarlardan İbn Hazm'den bir sayfa: "İnsanoğlunun batıl inançlarına hiç şaşmamalı. Nüfusu kalabalık ve uygar milletler bile batıl inançlardan kurtulamazlar. Hıristiyanlara bir bakın! Öyle çokturlar ki sayılarını ancak Allah bilir. Değerli bilginleri ve üstün zekâlı hükümdarları var. Bu durum, ancak üç varlığın "bir"liği karşılayabildiğine; baba, oğul ve kutsal ruhtan oluştuğuna, babanın hem oğul olduğu hem de oğul olmadığı; bir adamın hem Allah olduğu ama Allah'ın kendisi olmadığı; Mesihin her konuda Allah olduğu ama Allah'ın bizzat kendisi olmadığı; öncesizlikte var olmuş olan yaratıcının yaratıldığına inanmalarına engel olmaz. Yüz binlerce kişinin izlediği Yakubi mezhebi, yaratanın kamçılandığına ve dövüldüğüne, haça gerildiğine ve öldürüldüğüne inanırlar. Sonuçta dünyayı yaratanın üç gün içinde yok olduğunu iddia ederler."

**Su veya gevşek toprakta temeli güçlendirmek için çakılan iri temel kazığı.*

Bundan sekiz yüzyıl önce inançlı bir Sünni Müslüman böyle düşünmektedir; dindaşları günümüzde de bu düşüncesini paylaşmaktalar. Kendi dinleri söz konusu olmadığı sürece Voltaire'e yakındırlar.

Doğuda İslamiyet'in yerini alacak bir başka dinin ortaya çıkması hemen hemen olanaksızdır. Muhammed, sonuncu olduğunu söylüyordu. Bunda da isabet etmiştir. Yeni dinlerin ortaya çıkabileceği zamanlar artık geçmiştir. Gerçekten söylendiği kàdar inananı varsa "ehl-i hak" öğretisinin İran'da İslamiyet'i söküp atması olanaklıdır. Fakat bu öğreti öylesine derinden derine İranlı olduğu için, bütün olasılıklara göre, diğer Müslüman ülkeler üzerinde etkisiz olacaktır.

Dolayısıyla İslamiyet'in korkacağı tehlikeli bir rakibi yoktur ve bu durumda, günümüzde birçoklarının ona biçtikleri ömür süresinden çok daha uzun bir zaman yaşayacağı şimdiden söylenebilir. İslamiyet'in gösterdiği gerileme belirtilerini gizlemeksizin ortaya koydum. Buna karşı İslamiyet'in sonunu getirebilecek bir felaketi başarıyla savuşturduğunu gözler önüne serdim. İnananlarının Hıristiyanlara mahkûm olmama, aksine hâkim olma istekleri İslamiyet'in şanı ve temelidir. Bu nedenle kalabalık Müslüman nüfusun Hıristiyanlığın hâkimiyeti altına girdiği gün İslamiyet büyük bir darbe almış olacaktır. Böylelikle bu öngörü uygulamaya alındı. İngilizlerin, Fransızların, Rusların ve Hollandalıların hâkimiyeti altında milyonlarca Müslüman yaşıyor ve Müslümanlığın kıyamete kadar üstün bir din olarak yaşayacağına ilişkin Muhammed'in bildirimini gerçekler doğrulamıyor. Ancak

bir din olarak bu durumdan İslamiyet ne kadar etkileniyor? Müslümanlar Müslümanlıktan ayrıldılar mı? Hayır, durum hiç de öyle değil. İslamiyet yalnızca araştırmamıza konu olmuş memlektelerde varlığını sürdürmekle kalmadı, Avrupalıların oraya yerleşmesinden sonra bile Hindiçini adalarında ciddi düzeyde yayıldı ki bu durum kendi başına İslamiyet'in yaşayacağı bir ömrünün bulunduğunu göstermeye yeterlidir. Bunun dışında, aydınların, hatta, genel olarak kamu katmanlarının bakış açısı ve kavrayışı ne olursa olsun dinin dayanakları onlar değillerdir; dinin dayanakları halk katmanlarıdır. Halk ise Müslümandır.

İslamiyet daha uzun süre yaşayacak mı? Bu soruyu bir başka soruyla yanıtlamak isterim; Katolikliğe uzun bir ömür öngörülüyor mu? İnançları arasındaki temel farklılıklar ne kadar derin olursa olsun gene de tarihleri, gelişim süreçleri ve günümüzdeki durumları bakımından bu iki din sergiledikleri benzerlikler şaşırtıcıdır. Ortaçağda, her iki dinde de hemen aynı konularda görüş ayrılıkları ve şiddetli tartışmalar yaşandı. Her ikisinde de bu sert mücadelelerden sonra derin bir sessizlik egemen oldu ve iman aklı boğdu. Her ikisi de ilk oluşlarından farklılaşma gösterdiler. Her ikisinde de başlangıç dönemine dönüş girişimleri geri çevrildi. Azizler, kerâmetler, dini törenler, hac ve ziyaretler, harici ayin oruç* birebir yapılan ibadet seramonileri, manastırlar ve dilenci rahipler, her iki dinde de önemli bir yere sahiptir. Her ikisi de sıradan insanların anlayamayacağı bir dile sahip; Latince Katoliklerin

**Sosyal yaşamın disiplinize edilmesi için yapılan toplu ibadet nizamı dışında kişinin beden ve ruhunu eğitmesi için uygulanan ibadet biçimi olarak oruç.*

büyük çoğunluğu için ne kadar anlaşılmaz bir dil ise, Arapça da Müslümanların büyük çoğunluğu için anlaşılmayan bir dildir. Her ikisinde de ruhani lider tehdit altındadır ve ancak büyük devletlerin çıkarları bunu gerektirdiği için tahta oturur. Birisinde daha fazla ise de her iki dinin de aydınları camiye, ruhani topluluğa bağlı değillerdir ve inanmayanlardan olmuşlardır. Fransa, İspanya, İran ve Marakeş'e bakıldığında bu durum görülür. Dolayısıyla ancak Katolikliğin yakın yok oluşuna inanan kimse, İslamiyet'in hızla yok oluşa sürüklendiğini akla yakın bulabilmelidir. Ne var ki Makolay'ın Katoliklikle ilgili düşüncelerini paylaşmayanlar, bu tarihçinin ortaya koyduğu düşüncelerin hemen aynısına dayanarak İslamiyet'in geleceğiyle ilgili olarak başka bir hükme varır. Kendisine olduğu gibi, eğer çok keskin renkler seçmemiş olsaydı, diyebilirdi ki Yeni Zelanda'nın bu vatandaşının büyük bir çölün ortasında, Tamis nehri kıyısında Saint Paul harabelerinin resmini yapmaya geldiğinde Katoliklik bütün gücünü koruma yeteneği göstermeyi sürdürmüşse, İslamiyet için de durum aynı olacak demektir. O dönemde de müezzinler, sayısız minarenin zirvesinden:

"La ilahe illallah" seslenmesiyle Allahtan başka Allah olmadığını bildireceklerdir.

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren batıcı Osmanlı aydını *"materyalizm"*le tarihsel buluşmasını gerçekleştirir. Aslında o bu buluşmaya ne erken gitmiş, ne de geç kalmıştır; tam zamanında oradadır. Ahmet Mithat, Beşir Fuad, Abdullah Cevdet... Her üçü de *terakki (ilerleme)* fikrinin Osmanlı topraklarına ışığını düşürme mücadalesinin bedelini ödemişlerdir. Aynı dönem Avrupa'da Edward Said'in nitelemesiyle *"Şarkiyatçılık mesleğinin"* de doğuşuna denk gelir. Batıcı Osmanlı aydınlarının terakki fikriyle bu *meslek*le de yollarının kesişmesi elbette kaçınılmazdır. Abdullah Cevdet ve Beşir Fuad, bir yere kadar yanlış okumuş da olsalar evrim düşüncesinin ilerlemenin bir parçası olduğunu sezinlemişler ve bu onlarda bir aydınlanma refleksinin gelişmesinin de önünü açmıştır. Abdullah Cevdet'i *Şarkiyatçılık mesleğinin* en önemli temsilcilerinden biri olan Reinhart Dozy'nin bu eseriyle buluşturan da aydınlanma refleksidir. Dozy'nin İslam Tarihi'ni Osmanlıca'ya çevirirken İslam toplumunda bu çalışmanın yayınlanmasının kendisi için yaratacağı sonuçlardan çok ilerleme düşüncesinin olmazsa olmazlarından olan şüpheci yaklaşımın bir örneğini sunma çabasını önemsediğini bugün söylemek olanaklı. Bu bugün de ısrarla vurguladığımız "aydın tavrının" bir örneği değil mi? İslam Tarihi, *şarkiyatçılık mesleğinden* Dozy ile ilerlemeci, aydınlanmacı Abdullah Cevdet'in buluşmasındaki tarihsel anın önemli bir kanıtı tabii bu anın gerilimini bugün bile duyumsaya

SAY
20.00 TL

ISBN 975-98437-8-1

